

TARİH - LENK

Y. HAKAN ERDEM

Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler

TARİH-LENK

Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler

Yazan: Y. Hakan Erdem

Yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Dijital Yayın Tarihi: Ocak 2013 / ISBN 978-605-09-1077-3

Kapak tasarımı: Geray Gencer

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 373 77 00 / **Faks** (212) 355 83 16

www.dogankitap.com.tr/ [editor@dogankitap.com.tr/](mailto:editor@dogankitap.com.tr) satis@dogankitap.com.tr

Tarih-Lenk
Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler
Y. Hakan Erdem

Sabancı Üniversitesi'nde "Kaynaklar ve Yöntemler"

derslerimi alan değişik "öğrenci kuşaklarından" tüm öğrencilerime

Teşekkür

Bu kitabın nüvesi bundan neredeyse 25 sene kadar önce ortaya çıktı ama böyle durumlarda hep olageldiği üzere bu nüvenin bir kitaba doğru evrileceğini ben o zaman bilmiyordum. Kuşağımdaki pek çok genç akademisyen gibi ansiklopedilere maddeler yazıyordum. *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi* için yazdığım bir maddeden dolayı önce Türkçe bir kaynağa, sonra da İngilizce bir diğerine bakmam gerekmişti. Benzerlikler, benim gibi toy bir tarihçi için çok şaşırtıcıydı... Kartopu sonraları büyümeye devam etti. "Bir şeyler çıktıkça" bir tarafa not ettim ama kitap eleştirisi vadisinde hiç kalem oynatmadım. "Keşiflerimi" arkadaşlarımla paylaştığımda en çok duyduğum sorulardan biri "Sen bunu yazdın mı?" oldu. Bu soruya bir gün olumlu cevap verme arzusudur ki beni bu kitabı kaleme almaya itti.

Tabii ki "keşif paylaşma" işi, kitabın 2005 yılında başlayan yazım sürecinde artarak devam etti. Gevezeliklerimi hoşgörüle dinleyen dostlarım "Yok artık Hakan!" diyerek beni ne kadar teşvik ettiklerini bilemezler bile... Dolayısıyla her kitabın olduğu gibi bunun da teşekkür borçlu olduğu kişiler var. Kimin ne yaptığını tek tek saymaksızın, *Tarih-Lenk*'in epey bir kısmını benden sözlü olarak dinledikleri, sohbetleriyle ufkumu genişlettikleri, beni kaynaklara yönlendirdikleri, metni kısmen veya bütünüyle okudukları, eleştirilerde ve önerilerde buldukları, bilerek veya bilmeyerek ilham verdikleri ve hepsinden önemlisi yazımını teşvik ettikleri için Ayhan Aktar, Mustafa Arslantunalı, Tülay Artan, Cem Behar, Murat Belge, Halil Berktaş, Halil Beytaş, Tufan Buzpınar, Hülya Canbakal, Ebubekir Ceylan, Ahmet Davudoğlu, Selim Deringil, Edhem Eldem, Mehmet İpşirli, Hasan Bülent Kahraman, Yavuz Selim Karakışla, Asım Karaömerlioğlu, Cemil Koçak, Gülayşe Koçak, Erol Köroğlu, Özlem Kumrular, Metin Kunt, Gün Kut, Nadir Özbek, Azmi Özcan, Jale Parla, Akşin Somel, Işık Tamdoğan, Tosun Terzioğlu, Mehmet Tütüncü, Ahmet Yaşar ve Akın Yılmaz'a ve yukarıda saydığım şeylerin hepsini ve çok daha fazlasını yapan eşim Araks Şahiner-Erdem'e teşekkür ederim. Söylemeye bile gerek yok ki her türlü olası hata sadece benim dikkatsizliklerimin ve inatçılıklarımın sonucudur.

Giriş

Türkiye'de bir eleştiri kültürü eksikliğinden çok ciddi olarak söz edebiliriz. Sinemada, edebiyatta, genelde sanatta, hatta Türkolojide durum biraz daha iyi görünüyor ama söz konusu olan tarih metinleri ise bu eksiklik iyice dikkat çekiyor. O kadar ki tarih eleştirileri niteliği taşıyan metinlerin, üstelik komşu ve tarihe yardımcı disiplinlerde olanlarını sayarak geniş tutsak bile epeycesini bir çırpıda saymak işten bile değil. Merhum Orhan Şaik Gökyay'ın *Destursuz Bağa Girenler*'ini^[1], Talat Tekin'in *Türkoloji Eleştirileri*'ni^[2] merhum Şinasi Tekin'in, *İştikakçının Köşesi*'ni^[3] hangi tarihçi zevkle ve yararlanarak okumadı ki? Başka? Edebiyat tarihçilerine hiç girmeyeyim ama özel konumundan dolayı Fuat Köprülü'yü atlayıp geçemeyiz gibime geliyor. Tarihe olan özel ilgisinden dolayı Murat Belge'yi de kesinlikle atlamamalıyız... Sonra? Hasan Bülent Kahraman'ın "tarihle kültürün kesiştiği noktaya" "çentik" atan *Kültür Tarihi Affetmez*'ini^[4] de kaydedelim...

Tabii, tarihçilerin kendilerinin yaptıklarını da unutmamak gerek. Ali Birinci'nin yıllara yayılan mesaisinin önemli bir kısmı kaynak değerlendirilmesine ve eleştiriye hasredilmiş olmasıyla hemen ön plana çıkıyor. Onun *Tarih Uğrunda'sı*^[5] hatta kısmen de *Tarih Yolunda'sı*^[6] bu meyanda aklıma gelen eserleri. Mertol Tulum'un *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul*'ü^[7] bu alanda gayet yararlı bir deneme. Tabii ki, Mete Tunçay'ın *Eleştirel Tarih Yazıları*'nı^[8] da burada zikretmeliyiz... Burada kitap haline gelmiş metinleri sıralıyorum. Yoksa tek tek tarih metinlerinin kitap eleştirileri formatında eleştirilmesi tabii ki söz konusu ve bu eleştiri makalelerini üreten ve benim burada sayamayacağım nice meslektaşımız var. Bu eleştirilerin epeycesinin çıktığı eski *Tarih ve Toplum* ile şimdiki *Toplumsal Tarih* dergilerini es geçmesek iyi olur... Bu meyanda hemen, gayet ciddi ve tematik yayın yapan ve büyük oranda genç tarihçilerin emeğine dayanan *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* aklıma geliyor... Genel bir kitap ve eleştiri dergisi olmakla beraber sayfalarında tarih metinleri eleştirilerine sık sık yer veren Virgül'ü katiyen atlamayalım... Kitabiyat dergisi *Müteferrika*'da her zaman tarih metinlerine yer var... Peki, günlük gazetelerde tarih metinleri eleştirileri yapanları da eklersek, resim, tabii ki hâlâ eksik, ama oldukça berrak bir şekilde ortaya çıkıyor. Çok farklı duruşları ve çıkış noktaları olsa da bir zamanlar çeşitli gazetelerde bir "Zaptiye" köşesi olan Murat Bardakçı'yı ve bugünkü *Taraf*'ta "Okuma Notları"nı yazan Halil Berktaş'ı örnek vereyim... Ama bakın, bir nokta geliyor ve hakikaten tıkanıyoruz. Ola ki bu benim kişisel bilgi eksikliğimden veya sığığımından kaynaklansın, o zaman lütfen kendinize sorun; nerede o eleştirel tarih yazıları?

Veya şöyle çevirip sorayım; Türkiye'de böyle tür oluşturacak kadar bir külliyat var mı? İşte, her türlü muhtemel atlamama karşın ben bu soruya olumlu bir cevap vermekte zorlanıyorum. Ne tarafından bakılırsa bakılsın bu durumun sağlıklı olduğunu söylemek güç. Eleştirilmeyen, değerlendirilmeyen ve yanlışları irdelenmeyen, tartışılmayan, düzeltilmeyen metinler eğer bir kez daha basılacak kadar ilgi çekmiş cinsindense yine aynı yanlışlar, aynı sakatlıklarla ortaya çıkıyor, meğer ki yazarının kendisi insaf sahibi biri ola. İşte o zaman yazarın, kendi gözünün gördüğü eksiklikleri gidermesi veya eş dost meclislerinde kulağına gelen ufak tefek noktaları düzeltmesi gündeme gelebiliyor. Fakat genelleme yaparak söylüyorum, kamuya açık, kamunun erişebileceği bir

şekilde metinler üzerinden yazılı bir şekilde tartışma alışkanlığımız pek gelişmemiş. Tarih alanında durum o merkezde ki yazan, genelde yazdığıyla kalıyor.

Dolayısıyla bir yandan yanlışları, hataları bazen kuşaklar boyunca yeniden üretip duruyoruz, tarih yazımcılığı gelişmiyor, diğer yandan çok değerli metinler bile eleştirilmedikleri, eleştirinin şefkatli ilgisinden yoksun kaldıkları için eninde sonunda bir şekilde entelektüel açıdan kavruklaşıyorlar, etkisizleşiyorlar. Bunları bir zincirin birbirlerini "gören ve duyan", yani tutarlı olarak izleyen fakat her biri kendi özgün karakterine sahip irili ufaklı halkaları olarak görmek imkânsızlaşıyor. Metinleri üreten yazarlar ise, tam tersine, eleştiri pireleri tarafından ısırılmamanın huzuru ve rahatı içinde irileşiyor, irileştikleri oranda hantallaşıyorlar.

Hiçbir bilimsel ölçüte dayanmadan sadece kişisel ve sübjektif bir gözlem olarak söylüyorum, bana öyle geliyor ki ülkemizdeki çoğu tarihçinin en iyi çalışması doktora tezleri! Neden mi? E, doktora tezi, tanım gereği öncülü olan yüksek lisans tezinden daha derinlikli, daha kapsamlı, daha olgun bir metin. Bu bir. İkincisi ve daha önemlisi ise şu; doktora tezi iyi kötü, bir hoca, eğer kurallar hakkıyla çalışıyorsa bir tez izleme komitesi ve nihayet bir jüri tarafından akademik olarak denetlenen, evet, buradaki bağlamda söyleyeyim, iyi kötü eleştirilen ve bu eleştirilerin yazarın yüzüne karşı söylendiği tek çalışma türü de ondan! Ondaki sonrası, kişinin kendi çevresinin övdüğü, başka çevrelerin ya ilgisizce karşıladığı veya lisanen sövdüğü ama yazılı olarak eleştirmedikleri metinler üretmekle geçiyor. Dolayısıyla, başka ülkelerde pek olmayan bir şey oluyor, insanın çıraklık dönemi eseri oluyor mu en kayda değer eseri? İşte bu yüzden ortalığı istila eden "*pulp-tarih*" metinlerinden bir şekilde, hepimizin sorumlu olduğunu, işimizi tam yapmadığımızı düşünüyorum.

Bakın, eleştiri eksikliği konusundaki yakınmamı Mete Tunçay daha önce dile getirmiş, sözü uzatmadan alıntıluyayım:

Özgürlük, eşitlik, dürüstlüğe inandığım için, yapmaya çalıştığım incelemelerde hep eleştirici oldum. Genellikle kendi çevremden övgüler aldım, başkaları da bana saygı gösterdiler. Ne yazık ki, benim çalışmalarımı çok az kişi eleştirdi. Bir istisnayı burada memnuniyetle anmak istiyorum...

Evet, Tunçay böyle söylüyor ve kendisine yöneltilen eleştirinin "çoğu savlarını haklı ve düşündürücü" bulduğunu söyleyerek araştırmalarını eleştiren adaşı Mete Çetik'e teşekkür ediyor.^[9]

Böylesi bir ortamda kim gerçek bir katkı yapmış, tarih bilgi birikimini bir adım daha ileriye götürmüş, kim özgün düşünce fukarası bir tembel, sırtüstü yatmış, gerçekten de ne belli oluyor, ne de kimsenin umurunda. Bizden önce yapılanı eleştirmek yerine, yani yukarıdaki zincir metaforuna dönersem, zincirin eski baklalarını görmek ve duymak yerine sessiz sedasız kendi halkamızı üretme yolunu seçiyoruz. Belki daha kolay, daha zararsız. Kimseyi üzerinize sıçratmazsınız. Üstelik belki bu halkayı bilezik olarak kullanacak birileri, almaya hevesli bir müşteri bulunur! Veya siz zevkleri yerleşmiş, oturmuş bir pazara giriyorsanız, o pazar için ustanın ürettiği halkanın aynısını üretir, rahatça satarsınız.

Peki, bu neden böyle? Bugün etrafımızda gördüğümüz ve kolay kolay anlamlandıramadığımız pek çok şey gibi kökleri geçmişte bir yerlere giden kültürel bir yapı ve onun bugünkü tahakkümü mü söz konusu? Eski yazma kitapların önsözleri veya "sebeb-i telif" kısımları aklıma geliyor. "Hatamızı setr

eylesinler" türünden okuyucuya yapılan ricalar belki de bir eleştiri kültürünün yerleşmemesine katkıda bulunmuştur. Öte yandan, bunun bu kadar basit olmayabileceğinin de farkındayım çünkü aynı metinlerden bir düzeltme isteği geldiği de vaki. Somut örnek vereyim, "İhvan-ı mümininden mercudur ki bu kitâbın sehvine muttali olurlarsa kalem-i nâsîh ile ıslah idüb zeyl-i merhamet ile setr ideler"^[10] yani "Kitabın yanlışını gören mümin kardeşlerimiz düzeltsin ve merhamet eteği ile bu yanlış ortsünler" diyor. Belki, fazla derinlemesine okumak olacak ama sanki hem yanlış düzeltilsin hem de bu iş sessiz sedasız olsun, göze sokulmasın gibi bir tavır var.

Acaba sorun, bir ortam, bir vasat sorunu mu? Mesela, şu yukarıdaki örnekteki gibi bir ricayı bir elyazması kültüründe pekâlâ yerine getirmek mümkündür. Hem kaleminizle düzeltirsiniz hem de sadece kendi nüshanızı düzelttiğiniz için fazla bir şamata da çıkmamış olur, başka kimseler görmez. Aslında düzelmemiş olarak kalır. Tabii herkes kafasına göre yanlış bulduğunu ufak bir himmetle düzeltirse, dahası eklemeler ve çıkarmalar yaparsa sonuç birbirini tutmayan bir sürü elyazması olacaktır ki olmuş olan da budur. Oysa bir basma kültüründe herkesin elindeki özdeş metni biri çıkar ve kamunun gözleri önünde ve yerleşmiş kurallar çerçevesinde eleştirir, eleştireni de eleştirirler, sonuçta eleştiriler haklıysa ya o metin fiziki olarak değişir veya o bilgileri kullanacak olanlar eleştirileri dikkate alarak kullanır, eserlerinde aynı hataları yapmazlar. İşte diyorum, acaba biz elyazması kültüründen henüz tam anlamıyla çıkamadık mı? Kamunun önünde eleştirilerde bulunursak bir ayıbı örteceğimize "yüze vurduğumuz" için ayıplanır mıyız? Bunun şartlanması mıdır bilim adamlarını bile açıktan eleştiri yapmaktan alıkoyan, gizil bir şekilde eleştiri denen nesnenin mahremane ve dar bir alanda yapılması gerektiğini kulaklara fısıldayan?

Daha yukarıdaki minvalde epeyce bir söz üretmek, hatta sözü başka vadilere çekmek, Osmanlı-İslam kültür alanında "Kitab-ı Mukaddes eleştirileri" (*biblical criticism*) muadili bir çalışma disiplininin olmadığından bahsetmek de mümkündür. Bunun da yukarıdaki eleştiri eksikliği tesbitini ne denli açıklayabileceğini takdir edecek uzmanlığa sahip değilim. Öte yandan bu tip çözümlenmeler yaparken ciddi bir tarihsicilik (*historicism*) tehlikesine düşmek ihtimali de her zaman vardır. Sanırım, günümüzün çoraklıklarını açıklamaya çalışırken eskiye yüklenmenin bir sınırı olmalıdır. Doğru, bu anlamda bir Kuran eleştirisi yoktu ama "şerh" geleneği vardı. Şârih denen adamlar başka bir metni sadece açımlayıp, açıklamıyorlar bunu yaparken edebi anlamda da ciddice eleştirmiş oluyorlardı. Şerhlerin de şerhleri yazılarak bilgi zinciri veya silsilesi korunmuş oluyordu. Bu bağlamda sadece dini kitapların değil basbayağı edebi metinlerin de şerh edildiğini hatırlayalım. Hiç olmazsa o kadarı mevcut olsaydı; bugün o bile yok! Aynı şekilde, eski eleştirmenler olarak yorumlayabileceğimiz tezkirecilerin minderleri de oldukça boş gibi...

Peki, yukarıda sorduğum soruya başka bir düzlemde ve başka bir soruyla cevap vermeye çalışayım ve yavaş yavaş elinizdeki kitabın konusuna geleyim: "Eleştirel bir şekilde okuyor muyuz ki eleştirme alışkanlığımız olsun?" Sahi, ne kadarımız bir metni notlar alarak okuyor? Profesyonel tarihçileri hedefleyerek soruyorum, ne kadarımız bir metnin referanslarını kontrol ediyor? O metnin orijinal ve bazen sadece birincil kaynaklarda bir yerlerde gömülü oldukları için kontrol edilmeleri epeyce güç olan ve tam olarak aynı konuyu çalışmıyorsanız gidilmesine ve görülmesine çok da gerek olmayan referansları bir yana dursun, kim herkesin ulaşabileceği türden olan referanslarını kontrol ediyor? Öyle bir alışkanlığımız yoksa tarih yazarları olarak neden bir şekilde referans verip duruyoruz? Sadece kendi yazdıklarımıza bir meşruiyet kazandırma kaygısı mıdır söz konusu olan? Yoksa o kadarını yapmayanlar da var mı? Ayrıca, bir metnin, teknik anlamda referansı, kaynakları,

bibliyografisi eksiksiz olabilir. O zaman iş bitiyor mu?

Herkes için söylüyorum, okuduklarımızı aklın süzgecinden geçiriyor muyuz? Yoksa meşrebimize göre en yakın kuyumcu dükkânının rafında gördüğümüz ilk bileziği kolumuza takıyor ve haylice bir zaman, belki de ömrümüz boyunca hiç çıkarmıyor muyuz? "Üstat ne söylemişse güzel söylemiş, ne eylemişse güzel eylemiş" mi diyoruz? İsterseniz biraz demode bulabilirsiniz, "Akıl dediğin de bir sosyal mamul (*social construct*)" diyebilirsiniz "Neredeymiş o mutlak akıl? Senin aklın sana, benim ki de bana" da diyebilirsiniz. Tartışmıyorum, neyin nesiyse, kimde ne kadar ve nasıl varsa o aklı kullanacak kadar cesur muyuz? Yoksa bazen gereğinden fazla cesuruz da hiçbir kayıt kuyutla bağlı olmaksızın, disiplinin iç kurallarını hiç takmıyoruz ve bizden önceki bilimsel faaliyetleri hiç dikkate almayacak kadar kendi aklımıza mı güveniyoruz? Veya bu şekilde pervasızca, kaygısızca ortaya dökülenleri baş tacı ediniyor, tarihi onların rehberliğinde okumanın rehabetine mi bırakıyoruz kendimizi?

İşte bu kitabın çıkış noktası eleştiri ortamından uzak bir şekilde tarih metinleri üretilirse ortaya çıkabilecek sonucu irdelemek. Kendinize böyle bir hedef koyduğunuzda Türkiye'nin ve Türkçede üretilen gerek akademik gerekse popüler tarih literatürünün maalesef sağından solundan siyanür sızdıran bir altın madeni olduğunu söylemek durumundayım. Tabii ki profesyonel bir tarihçi olarak bir şeylerin hep farkındaydım; aramızda yaptığımız "ayaküstü sözlü eleştiri seanslarında" pek çok metni, deyim yerindeyse "bozuk para edip bırakıyorduk" ama durumun bu merkezde ve bu boyutlarda olduğunu asla tahmin etmiyordum. Bunu gereği gibi anlayabilmek için bu kitabı yazmak, daha doğrusu bu kitabı yazmak için bazılarını belki de hiç okumayacağım birtakım kaynakları sistematik bir şekilde derinlemesine ve eleştirel okumak gerekti. Eşyanın tabiatı gereği, buzdağının görünen kısmı kabilinden olan sonuçların bir kısmını ancak paylaşabiliyorum. Yanlış anlaşılma istemem, "Türkiye'de gecikmiş tarih metinleri eleştirisi işini bir kalemde toptan hallettim" demek haddime değil. Yaptığım işe layıkıyla bir tarih metinleri eleştirisi denebileceğinden bile emin değilim çünkü görevimi burada zanaat seviyesinde, teknik seviyede de diyebilirsiniz, metin eleştirisi yapmak olarak belirledim. Bunun, gerçek bir tarih eleştirisi yapabilmek için sadece bir önkoşul olduğunu düşünüyorum.

Ürettikleri metinler üzerindeki kaçınılmaz ve yadsınamaz etkilerine karşın tarih yazarlarının zihniyet yapılarını, ideolojik veya fikri yönelimlerini bilerek konu edinmedim. Kendi görüşlerimi özellikle saklamak gibi bir çaba içinde olmamama rağmen metinleri bu boyut olmaksızın değerlendirmenin, işin abc'sinde durumun ne olduğunu sergilemenin daha acil bir ihtiyaç olduğunu düşündüm. Daha açık bir şekilde ifade edeyim, bu metinde kişilerin ideolojik yönelimleriyle ve angajmanlarıyla ilgilenmiyorum. "İşin mutfak kısmında düzgün davransın da yemeği nasıl pişirirse pişirsin" diyorum. Oysa gerçek yemek eleştirisi, şefler arasındaki ekol ve kişisel yaklaşım farklarını dile getirmeksizin yapılabilir mi? Ne yapayım ki durum cidden acıklı. Kuru fasulyenin içinden taş çıkıyor, baklava tuzlu ve acı karışımı bir şerbetle yapılmış, "dün ben yaptım" iddiasıyla sofraya çıkarılan yemek komşu aşçı dükkânından habersizce alınmış ve üstelik geçen hafta yapıldığı için bayat!

Yanlış anlaşılma istemem. Bir sosyal bilim olan tarihi kendi öykünmelerim ve arzularım sonucu pozitif bilimlere yaklaştırmak, benzetmek kaygısında değilim. "Kesin ve tek bir tarih vardır" noktasında hiç değilim. Farklı tarihler olduğunun bütünüyle bilincindeyim çünkü tarihin geçmişin

bizatihi kendisi değil, geçmişin, insan hafızasının dolambaçlı yollarından geçerek gelen yazılı anlatımlarının tümünün toplamı olduğunu hiç unutmuyorum. Gerçek geçmişte elbette ki bir olay on değişik şekilde değil bir şekilde olur ama bunun yeniden hatırlanışlarının, sonraki zamanlara taşınışlarının, izleyen kuşaklara aktarımlarının son derece görelî, aktarana göre öznel ve başlıca siyasi olmak üzere türlü ihtiyaçlar doğrultusunda kurgusal olabildiğinin, hatta olduğunun ayrılmındayım. Bir ağaç bir şekilde devrilir fakat bu devrilmeye sonuçları itibariyle değişik anlamlar yükleyen, devrilmesinde çeşitli nedensellikler kurgulayan on tane devrilme anlatımı aynı anda mevcut olabilir. İsterseniz ağaç yerine "İkiz Kuleler" deyin... Bunun böyle oluşunun bizim doğruyu, ağacın nasıl devrildiğini aramamıza bir engel oluşturmayacağını düşünüyorum. Burası böyle.

Öte yandan teknisyenlik seviyesinde, bir zanaatkâr gibi tarihe bakmanın bana verdiği ve belki de bir yanılsama olan bir duygu var ki paylaşmama izin verin: Başından sonuna kadar bu metni yazarken bir laboratuvarı pozitif bilimlerden birini icra ediyormuşum gibi geldi bana. Dahası, tek tek tarih yazarlarının kafalarına göre ürettiklerinden daha geniş bir tarih ilminin var olduğunu ilk elden hissettim ve sevindim. Tarihçinin bilimselliğe attığı çıpa olan referans sistemi gözlerimin önünde ve ellerimin altında güçlü bir motor gibi çalıştı ve beni mutlu etti. Benim ve tabii ki kıyas kabul etmez bir ölçüde benim dışımdaki tarihçilerin araştırmalarını kullanarak, geçmiş tarih yazını birikimine başvurarak fevkalade vahim olduğunu düşündüğüm önermeleri yanlışlayabildim. Dolayısıyla "İyi örnekleri es geçmişsin, hiç olumlu değerlendirmeler yapmıyorsun, nerede bir anormallik varsa oraya konmuşsun" türünden bir eleştiri alırsam karşılamaya hazırım. O kadar aksaklığı nereye bakıp da düzeltebildim sanıyorsunuz?

Üstelik bu noktada iddialıyım. Bunu yaparken matematik kesinliğe benzer bir kesinliğe ulaşamadıysam, bulgularımın doğruluğu üzerinde en ufak bir şüphe belirdiğinde onları sizinle hiç paylaşmadım bile. Kendi varsayımlarımı, kullanıp attığım çalışma hipotezlerimi bir yana bırakın, güçlü kanıtlarla desteklenmiş ve teoriye doğru evrilen tezlerimi bile gündeme getirmediğim. Tahminlerimi ve yorumlarımı değil, biri bir gün çıkıp bilimin kuralları içinde beni yanlışlayıncaya kadar kesin kalacak sonuçları paylaştım sadece. Bunu yaparken tarihi olgulara gösterilebilecek azami saygıyı gösterdim. Bu tavır belki yadırgayabilirsiniz, bhusus inceleme konusu yaptığım metinlerden bazıları kendileriyle böylesi "kuru ve sıkıcı" bir tarih yaklaşımı arasına büyük mesafeler koymuş, sizlere "daha eğlenceli" bir tarih anlattıkları iddiasındayken! Evet, olgular dünyasının sıkıcılığına ve kesinliğine sığındım. Bu benim için bir iman tazeleme oldu. İşimizin gereklerinden birinin bu dikkat olduğunu ve gerçek olguları dikkate almayarak yazılan bir tarihin artık tarih değil başka bir şey olduğunu düşünüyordum. Tarih de beni utandırmadı! Ödülümün kendimce büyük olduğunu düşünüyorum. Mesela, gri bölgelerde dolaşmayı ve tarih sahasının dışına çıkmayı seçen fakat bunu açıkça söylemeyerek hâlâ tarih yazdıkları, gerçeği, sadece tarihi gerçeği dile getirdikleri iddiasını sürdüren metinlerin sahte olduklarını, sahiplerinin tarihi olguları hiç ciddiye almaması sayesinde kanıtlayabildim!

Sonuçta elinizdeki metin gayet gösterimci (*demonstrative*) bir metin oldu. Kimsenin metnini yanlış, eksik ve bağlam dışı aktarmamak için gösterdiğim azami çaba bu metni biraz şişirdi, tombulca bir şey yaptı. Başka bir deyişle tarihçinin deneyleri demek olan alıntılarını gözlerinizin önünde bol bol yaptım. Bilerek ve isteyerek laboratuvarın fiziki sınırları dışına çıkmak istemedim. Veya istiyorsanız beni televizyonda herkesin gözü önünde yemek pişiren aşçılara benzetebilirsiniz. Bunun bedeli anlatımımın bütünselliğinin bozulması olmuş olsa bile bunu göze aldım. Metnin şişmanlamasını acaba

rahmetli Şinasi Tekin'den bir alıntıyla açıklayabilir miyim? Benim burada büyük oranda eleştirmekten uzak durduğum bir metin için şöyle diyor:

A. Akgündüz'ün *Osmanlı Kanunnâmeleri*'nde niye konular *kısaca* izah edilmiş? Niye meseleler *özet* hâlinde ele alınmış?... Efendiler, bir meseleyi *kısaca* izah etmek ayaküstü sohbetlerde olur. Kitaplarda, hacimli ve cüsseli kitaplarda meseleler teferruatıyla uzun uzun, enine boyuna çekip çekiştirilerek ele alınmalıdır. Ama bu iş kolay değil tabii, ipin ucu hemen çabucak kaçırır, yukarıda *ak* dediğimiz neüzübillah aşağıda bir başka şeye dönüşür. Ama belki ben haksızım, ulemâmız 'ağırbaşlı' olma hevesindedirler belki, kim bilir?^[11]

İşte, "Kitap yazıyorum" diye kendimce çektim çekiştirdim. Kimi metinler uzadı, kimi metinler iki parça oldu elimde kaldı. Umarım iç tutarlılığı sonuna kadar koruyabilmişimdir.

Söz uzuyor. Kısaca ifade edersem; elinizdeki metnin amacı, tarih metinlerine eleştirel bakmak ve onların ontolojik anlamda ne gibi sorunlar üretebileceğini tespit etmek. Evet, bu kadar basit ve alçakgönüllü bir amacı var. Üstelik bir kategorizasyona giderken her kategoriye içermek gibi bir amacım da olmadı. Mesela, çeviri tarih metinlerinin ürettiği sorunlardan uzak durdum. Söylemeye bile gerek yok, ama kişiler ve onların her konudaki bireysel tercihleri, varoluş biçimleri, hayat tarzları, karakter özellikleri; din, dil, etnik kimlik, biyolojik ve sosyal cinsiyetleri veya cinsel yönelimleri; özel veya profesyonel kurum, kuruluş veya cemaatlere mensubiyetleri vesaireyle değil ürettikleri metinlerle ilgilendim. Polemik arayışında değilim. Yapmam veya yapmaktan hoşlanmam demek değil bu; yollu yordamınca ve dürüstçe yapılan bir polemik tartışma ortamı yaratması ve dikkati bir noktaya çekmesi pekâlâ mümkün olduğu için yararı bile olabilir, ama burada başrolde olan tarih ve tarih metinleri. Önceliği bunlara verdim. Dolayısıyla kimseye "hodri meydan" filan demiyorum ama yalancı metin pehlivanlarının karşısına çıkmadan önce iki üç kere düşünmelerinde de fayda mülâhaza ediyorum. Eleştiri eksikliği gibi bir noktadan girip bu kadar laf ettikten sonra söylememe gerek bile yok ama yazdıklarımı eleştirel olarak okuyan ve bir hatamı özellikle kamusal alanda düzelten herkese sadece minnettar olur, düzeltmek için elimden gelen her şeyi yaparım.

Evet, bu kitap bir yanlışlar, hatalar listesi veya bir "yanlış-doğru cetveli" değil, öyle bir misyonu yok. Herhangi bir metinde küçük bir yanlışlık görünce sevinçle üzerine atlayıp "bakın" diyerek şikâyete kalkışmıyorum. Ancak ve ancak tutarlı bir şekilde aynı tip sorunları üreten metinleri konu edindim. Neden bazı metinleri konu edindim de diğerlerini edinmedim sorusuna ise şöyle bir cevap verebilirim; benim bu kitapta koyduğum kıstasları karşıladığını gördüğüm hiçbir metni özellikle dışarıda bırakmak gibi bir amacım olmadı. Tabii ki kendi sübjektif ilgilerim, yönelimlerim, birikimim bu seçim işinde bir rol oynamıştır. Yadsıyacak değilim. Mesela, belki lüzumsuz derecede Osmanlı köleliğiyle ilgili metinler üzerine eğildiğim, bu konuda pasajlar yazdığım dikkatinizi çekecektir, bu bir ölçüde kaçınılmaz ve doğal ama yine de uzmanlık alanlarımin bu metni boğmasına izin vermemeye çalıştım. İnceleme konusu yaptığım metin, dar uzmanlık alanlarımin dışına çıkılmasını gerektiriyorsa belirli bir risk alıp çıkmaktan da çekinmedim.

Peki, bir paragrafla hem sadede geleyim hem de yaptığım işi size tanıtırayım. Elinizdeki metin tematik olarak düzenlenmiş yedi bölümden oluşuyor. Birinci bölümde sadeleştirilen metinlerin, ikinci bölümde çevriyazılı metinlerin ne gibi sorunlar üretebileceğine bakacağız. Üçüncü bölüm, bilgili olduğunu beyan ettiği konuda gereğini yapmayarak cahil kalma tercihini kullanan metinleri ve onların

sorunlarını konu ediniyor. Dördüncü bölümün konusu gerekli referansların verilmediği metinler ve genelde referans verilmeksizin yazılan metinler. Beşinci bölüm, yazarının aynı kalıp metnin değiştiği hallerle, aynı metnin muhtelif edisyonlarıyla ilgileniyor. Altıncı bölüm, akademik dürüstlük çizgilerini ihlal eden ve maalesef Türkiye akademiasında oldukça yaygın olan halleri ele alıyor. Yedinci bölümde ise başka bir uç durumla, uydurma veya sahte metinlerle karşı karşıya olacağız.

Dediğim gibi bu tematik tasnifin nihai veya tüketici olduğu iddiasında değilim. Üstelik her ayırım gibi bunun da nihayetinde bir soyutlama düzeyi olduğunu ve dolayısıyla bir miktar yapay olduğunu kabullenmek durumundayım. Başka bir deyişle, buradaki bölümlerden birinde değil de diğerinde de olabilecek metinler var. Neden bir metni orada değil de burada ele aldığım sorgulanabilir. Bunun benim yazma tercihlerim sonucu ortaya çıkmış bir durum olduğuna şüphe yok; yalnız şu kadarını söyleyebilirim ki bölümler arasında izlediğim metodoloji açısından hiçbir fark yok. Başka bir düzenleme de olabilirdi ama çok farklı bir metin ortaya çıkarmış olmazdım. Bazı metinler birden fazla kategoride olabilecekleri için ve bir kategoride bulunmak diğerinde olmayı dışlamadığı için bu seçimi bir şekilde yapmak durumundaydım. Yine de muhtelif edisyonlar bölümünde ele aldığım bir metnin bir intihal olduğunu ancak yazım aşamasında fark etmeseydim ve hakkında *a priori* bilgi sahibi olsaydım bir kalemde altıncı bölüme koyardım diye düşünüyorum. Yazarken düşünce çizgimin nasıl geliştiğinin izlenebilmesi için bunu öylece bıraktım ve metnin son halinde değişikliğe gitmedim.

Kullandığım üsluba gelince; evet, Türkiye'de tarih metinleri olarak kitapçı raflarına ulaşan metinlerin eleştirel gözle okunmasına ve bir eleştiri kültürünün yerleşmesine katkıda bulunmak isterim. Fakat bunu naçizane yapmaya çalışırken o, bir türlü ne menem bir şey olduğunu anlamadığım "yıkıcı değil yapıcı olan eleştiri" yavanlığına davetiye çıkaran, lafını eğip büken bir üslup kullanmadım. Fahiş çarpıtmaları, aşikâr uydurmaları, çığlık atarak kendini duyurmaya çalışan cehalet örneklerini, başkasının entelektüel malını sorgusuz sualsiz gasp eden veya kibarca, usulca kendine mal eden metinlerin veya tam tersi başkasının ağızına yeni sözcükler koyan metinlerin nesini yıkmayıp, neyini tutacağız? Niye bu kalitesizliğe razı olalım? Cep telefonunun, İ-podun, arabanın iyisini almayı biliyoruz da kötü ve ucuz tarihe neden fitiz? Sahi, neden bu toplum aşağıda "çekip çekeştireceğim" ucubeleri yüz binlerle alıyor? "Budur işte tarih" diye önümüze konduğu, yazılı ve görsel basının gayretleriyle "marka" kimliğine kavuşturulduğu için mi bu metinler normalde olmaları gereken marjinal noktalarda değil de "kanon" haline geldiler? Bilemiyorum, sadece durumun vahameti beni yazmaya itti diyebilirim.

"Yıkıcı" olmaya dönersem, ağır hasarlı bir yapıdaki çatlakları sıvayla kapayıp kiraya vermek mi daha dürüst bir tavır, yoksa o binayı yere indirmek mi? "Tarihimiz" deyince öyle bir esip savuruyoruz ki mangalda kül kalmıyor. "Tarih yerine bunlarla idare etsinler" diyen bir anlayışla uzlaşabilmem mümkün değil. Gönlünde bir nebze tarihe saygısı olan birinin bu "yıkıcılıktan" rahatsız olacağını da sanmıyorum doğrusu. Gerek bu elinizdeki olsun, gerek başkası olsun benim ürettiğim bir metin öyle veya böyle kullanılmayacak kadar defoluysa yıkılıp gitmesini can ü gönülden isterim. Tek bir şartım var: Muhayyel yıkıcı benim yaptığım gibi sorunlu olduğunu varsaydığı her tuğlayı tek tek dikkatle sökerek inceleyecek, eğer sorun yoksa yerine koyacak, yok sorunluysa, o zaman isterse en dipteki tuğla olsun çekip kenara koyacak. Bundan dolayı bina yıkılıyorsa yıkılsın. Ne demiş eskiler? "Yıkılacak dama direk vurmazlar!" Ayrıca, "Yerden göğe küp dizeseler, birbirine bend etseler, altından birin çekseler, seyreyle sen gümbürtüyü!" de demişler. Yunus'un muydu? Bundan başka bir şey söylemiyorum ki. En alttaki küp sakatsa üzerine diğer küpleri niye koyalım? Bozuk tuğlaları veya

çatlak küpleri üst üste koyarak tarih mi üretilirmiş? Sosyal bilim, şu bu dediysek bu kadar da değil, nihayetinde tarih diye bir disiplin var ve iyi ki de var! Ben okuduklarımı onun gözlerime taktığı gözlükle okudum!

I. bölüm

Sadeleştirme incileri ve incelikleri

Sadeleştirme çekici bir sözcük. Hoş çağrışımlar yapıyor. Sade bir hale getirmek demek. Sadelik, keşmekeşin, karmaşanın zıddı. Metinler için kullanıldığında karmaşık, dolaşık, çetrefil ve anlaması güç olanı sade, yalın, anlaşılır bir hale getirme çabası gibi duruyor. Ülkemizde ise münhasıran, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış eski metinleri bir şekilde günümüz Türkçesine aktarmak olarak anlaşılıyor. Başka bir sözcük yerine bu sözcüğün kullanılmasının imaları tabii ki Osmanlıcanın anlaşılmaz, uzmanlık gerektiren ölü bir dil, Türkçenin ise yalın, basit, anlaşılır olduğu ve bugün Türkçe konuşanların bu eski edebi dili anlamadığı, anlayamadığı. Velew ki şimdi kullandığımız Latin alfabesiyle yazılmış olsun, kim eline, Arapça, Farsça sözcükler ve terkiplerle, tamlamalarla, kalıplarla dolu bir Osmanlıca metni alır da böyle düşünmez? Herhalde sayıları günden güne azalan mektep medrese görmüş son Osmanlılar ve üç beş uzman. Türkologlar, tarihçiler, edebiyatçılar! Oysa yalnız tarihi metinleri değil bugün yazılan, diyelim ki tıp üstüne karmaşık bir metni de genel okuyucu için veya edebi bir metni çocuklar için sadeleştirmek mümkün olmalı. Ama ülkemizde "sadeleştirme" sözcüğünün çağrışımları ve ona yüklenen değer yargıları nedense hep Osmanlıcadan günümüz Türkçesine yapılan aktarmalarla sınırlı kalmış.

Osmanlıcadan günümüz diline yapılan her aktarmaya, metnin niteliğinden bağımsız ve gerekli olarak "sadeleştirme" diyemeyiz. Bunların arasında konusu açısından herhangi bir sadeleştirmeyi gerektirmeyecek kadar basit ve yalın metinler vardır. Öte yandan hiçbir dil yerinde durmayıp değiştiğine ve Türkçe de bir istisna olamayacağına göre aslında genelde yapılan, fikir insana pek sevimli gelmese de, bir çeviridir. Bunun dünyada da pek çok örneği bulunmaktadır. Ülkemizdeki yaygın bir şehir efsanesinin söylediğinin aksine, bugünün Anglosaxon okuyucuları Shakespeare'i orijinal dilinden değil günümüz İngilizcesine çevrilmiş haliyle okurlar! Aynı şekilde Kitab-ı Mukaddes'in Kral James döneminde yapılan edisyonunun da bugün zor anlaşılır olduğundan hareketle modern İngilizceye çevrilmiş bir versiyonu bulunuyor. Bu tür dil içi çevirilerin bazılarının gerçek anlamda sadeleştirmeler olmaması için de bir neden yok tabii.

Söylemeye çalıştığım şu ki, arada alfabe değişmesi gibi iyice kafa karıştıran ve "uzmanlığa" davetiye çıkararak bir olgu olmadığı durumlarda bile tarihi metinleri anlamak, o metinlerin yazıldığı dili, daha doğrusu o dilin "torununu" kullanmaya devam eden kişilerce her zaman mümkün olmuyor, "eski" dilin "yeni" dile çevrilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkıyor. Biraz önce bu gerekliliğin pek sevimli bir şey olmadığına değindim. "Ne yani, Türkçeden Türkçeye çeviri mi olurmuş?" türünden bir tepki doğallıkla gelişebilir. Buna yanıtım "Maalesef, evet. Bir metni anlaşılır kılmak için Türkçeden Türkçeye çevirmek gerekebilir" olacaktır. Bunun ise her iki "dili" de layıkıyla bilmeyi gerektirdiğini söylemeye gerek bile yoktur. Tatalım ki Türkçeden Türkçeye değil de İngilizceden

Fransızcaya çeviri yapıyorsunuz. Yalnızca birini iyi bilerek üstesinden gelecek iş midir bu? Tabii her iki dilin adı da aynı, bu durumda Türkçe olunca, çevirmene müthiş bir özgüven geliyor, "Yaparım ben o işi" diyor. Oysa geçmişi yabancı bir ülke olarak kabul etmek bile yetmez, o ülkenin sakinlerini de "yabancı" bir dil konuşuyor olarak görmek daha sağlıklı olur. Yoksa yanılmak çok kolay. O kadar ki çok iyi bildiğimizi sandığımız bir sözcük, bugünkü manasından bambaşka bir anlamda kullanılmış olabilir. Fazla dağılmadan tek bir örnek vereyim: XV. yüzyıla ait bir Osmanlı metninde "kâfirlere öyle bir tabanca vurdular ki..." gibi bir ifade görünce ne anlamalıyız? Hemen atlayıp "bildiğimiz tabanca işte" denemeyeceği aşikâr. Bunun, elin içi (küçük taban/ taban-çe) ile vurulan bir darbe olduğunu bilmemiz gerekecek.

Tüm bunları söyledikten sonra ülkemizde "sadeleştirme" adı altında toplanan "düşünsel" faaliyetlere baktığımızda;

- a- Osmanlıca bir metni günümüz Türkçesine çevirme,
- b- Çevirirken basitleştirme,
- c- Çevirirken kısaltma.

Bunların hepsine birden toptan "sadeleştirme" dendiğini görüyoruz. Ortada değişen yetkinlikte, bazıları ehil ve duyarlı bir tarzda yapılmış pek çok "sadeleştirme" var. Konu tarihi metinleri anlamak olunca sorun da bu noktada başlıyor.

Biz hangi noktaya kadar sadeleştirebiliriz? "Kayseri tımarlı sipahilerinden Şehsuvar Bey"i "Kayseri tarımsal-askersel işletmeleri yöneticilerinden atlı Bay Şehsuvar" yapmaya hakkımız var mı? Ben kişisel olarak hem böyle bir hakkımız olmadığını hem de bu türde yapılan "sadeleştirme" çabaları sonucunda ortaya çıkan metinlerin okunamaz derecede bozuk, tatsız tuzsuz olduklarını düşünmekteyim. Bütün tarihselliğin bir kalemde silinip atıldığı metinleri okumanın ne anlamı var? Kaldı ki bir belgenin, metnin dili değil mi bizi o belgeyi tarihsel bağlamına oturtmamıza yardımcı olan? Bazen elimizde tuttuğumuz belgenin üzerinde tarihlemeye yarayacak başka hiç bir işaret olmadığına tek başına dili değil mi üç aşağı beş yukarı ne zaman yazılmış olabileceğini kestirmemize yarayan? Bu şekilde "sadeleştirilen", dönemin terminolojisine bile modern ve dolayısıyla anakronistik karşılıklar getirme çabasında olan metinler, ortada kötü niyet olmasa bile bize bir dönemin havasını ne kadar aktarabilir? Ben kendi payıma, mesela son dönem Osmanlı ordusunda bulunmuş bir subayın "anıları" tanıtmasıyla kitapçı raflarına çıkan bir kitapta "Teğmenime dedim ki albayım nerede?" türünden bir cümle gördüğüm zaman olduğu gibi geri bırakıyorum o kitabı. Böyle rütbeleri, mevkileri, unvanları, lakapları ve kurum adlarını "sadeleştirmek" kolay iş midir? Hadi mülazımı teğmen yaptık, "reis-ül küttab"a "sekreterlerin başı", "sadrazam"a "en büyük göğüs", "şıkk-ı evvel defterdarı"na "birinci seçenek deftercisi" mi diyeceğiz? Peki, şeyhülislama ne diyelim?

La Fontaine'nin şeyhülislamı

Ama galiba abartıyorum. Şükürler olsun ki bu tür "sadeleştirmeler" sadece benim hayallerimin bir ürünü. Ehil ellerde ve dimağlarda unvanların bile bihakkın günümüz Türkçesindeki tam karşılığı bulunuyor. Benimkisi de tam bir kuruntu, gereksiz bir duyarlılık. Öyle mi? Toplumsal Dönüşüm Yayınları 1997 yılında "tarihi sevdiren adam" olarak tanıdığımız geç imparatorluk-erken cumhuriyet döneminin velut tarihçisi Ahmet Refik'in (Altınay) 1933 yılında, dolayısıyla Latin harfleriyle yayımladığı *Osmanlı Devrinde Hoca Nüfuzu* adlı kitabı 1997'de "günümüz Türkçesine" çevirerek yeniden yayımladı. Çeviriyi yapan Güven Akçağ. Yayınevi gerekçelerini kitabın arkasındaki tanıtma yazısında şöyle ifade etmiş:

Asıl işleri insanlara din bilgisi vermek ve onlara dinsel pratiklerini yerine getirmede yardımcılık olan imamlar, hatipler, hocalar ve şeyhülislamlar XVII. yy. (sic) itibaren Osmanlı yönetimini avucuna aldı... Toplumsal Dönüşüm Yayınları Ahmet Refik'in bu kitabını yıllar sonra yeniden günyüzüne çıkararak günümüz siyasetindeki "hoca nüfuzu"na gönderme yapmak istedi.

Eh, yayınevi, 1997 Türkiye'sinde soylu bir amaçtan yola çıkmış gibi duruyor. Bakın yeterince dramatik bir olay olan Sultan İbrahim'in tahtından indirilmesi bahsi nasıl aktarılmış:

Sultan İbrahim'i tahtından indirmek için saraya giden heyetin arasında da ulema vardı.

Özellikle Karaçelebizade ile Şehislam Abdürrahim Efendi bu heyetteki en önemli simalardı. Sultan İbrahim etrafını çeviren Ağalara hayretle bakıyordu. O sırada gözü Şehislam Abdürrahim Efendi'ye ilişti, öfkeyle bağırdı:

– Bire Abdürrahim! Ben seni müfti etmedim mi?

Şehislam sükûnetle cevap verdi:

Hayır. Sen beni müfti etmedin. Allah eyledi.

Sultan İbrahim bu cevap üzerine şaşırıldı. Bir zamanlar "**şehülislamı enam**" (*Şeyhülislam denilen hayvan.*)'ın kendisine yaptığı yaltaklanma ve el-etek öpmeyi düşündü.^[1]

Çeviren bu tür terimleri hep parantez içinde açıkladığı için öğreniyoruz ki "şeyhülislam-ı enam" unvanının karşılığı "*Şeyhülislam denilen hayvan*"dır! Aynı yayının 45. sayfasındaki üçüncü dipnotta "Müftiyülenam: Şehisamlık" açıklamasını verdiğine göre, müfti'l-enam veya bazen de burada olduğu gibi şeyhülislam-ı enam'ın Osmanlı şeyhülislamlarına verilen bir unvan olduğundan sayın çevirmen de haberdar. Yani özelde nankörlüğünden olsa gerek Abdürrahim Efendi'ye takılan bir lakap değil, bütün şeyhülislamlara verilen bir unvan! Peki, bir kültür pek saygı duyduğu, yere göğe konduramadığı bir makamı işgal edenlere bizim yalın Türkçemizle böyle yenilip yutulması güç bir hakareti nasıl eder?

Şimdi zerre kadar Osmanlıca bilmese bile bu işte bir terslik olduğunu anlamamız gerekir. "Öyle şey olur mu canım?" diyerek geçebiliriz de. Ama yüz yüze konuşma olanağımız olmayan sayın çevirmenin nereden bu sonuca geldiğini ürettiği metinden yola çıkarak açıklamak, bu "hata"nın arkeolojisini yapmakla da yükümlü hissediyorum kendimi. Bunun en iyi yolu kendimi çevirmenin

yerine koymak, anlamını bilmediğim ama kamuya açıklamak arzusunda olduğum bir sözcüğün, bir terkinin ne olduğunu görmek için sözlüğe bakmak. Başımız her sıkıştığında yaptığımız veya yapmamız gerektiği gibi. Bu uygulamayı yapmak için günümüzde bile piyasada kolaylıkla bulunan ve sanırım Osmanlıcadan Türkçeye çeviri yapanların ellerinin altından eksik etmedikleri iki sözlük, Redhouse ve Devellioğlu sözlüklerini kullanacağım.

Önce Redhouse'a bakıyorum ve "müfti-l-enâm" karşılığı olarak "*(the Legal Counsel of Mankind) The Sheykhul-Islam of the Ottoman Empire*" yani "İnsanların hukuk danışmanı. Osmanlı İmparatorluğu'nun şeyhülislamı" açıklamasının verildiğini görüyorum.^[2] Şeyhülislamın insanlara dini hukuk danışmanlığı (müftülüğü) yapması bana olabilir gibi geliyor. Müftinin, müftü olduğunu günümüzden zaten biliyorum, eh "enâm" da demek ki "insanlar veya insanlık, insanoğlu" anlamlarında kullanılmış. Bu kadarıyla tatmin olup bu açıklamayı olduğu gibi almak varken içimdeki araştırmacının dürtüklemesiyle "Elif-nun-elif-mim" harfleriyle yazılmış "*enâm*" sözünün anlamına da bakıyorum. Redhouse Efendi, sözlüğünün 207. sayfasında bunu "*Mankind; the human race*" (İnsanoğlu, insan ırkı) olarak açıklamış. Hay Allah, baltayı taşa vurdum, minik araştırmamın daha başında "enâm" sözünün mantıklı bir açıklamasını buldum ve sayın çevirmenin şu "hayvan" sözünü nereden bulduğunu gösteremedim!

Bir de Devellioğlu'na bakayım: Hımm, "enâm" için "1. bütün mahlûklar, yaratılmış olan canlılar. 2. halk, insanlar"^[3] diyor. Herhalde "şeyhülislam-ı enâm" da "mahlukların, insanların şeyhülislamı" gibi bir anlama gelir o zaman. Yine olmadı. Yine sayın çevirmenin ulaştığı o kıvrak, o cuk oturan sonuca ulaşamadım. Öyle bakarken bir alt kelimeye takılıyor gözüm. O da günümüzde yazdığımız yazıyla rahatlıkla "enam" olarak yazılacak ve okunacak bir kelime: *en'âm*. Yani aynı kelime de arada tuhaf bir kesme işareti var. Hasbelkader biraz Osmanlıca bildiğim için Arap harfleriyle yazılmış şekline bakıyorum: "elif-nun-ayın-elif-mim". Farklı yazılıyor. Anlamları da hem daha çok hem de farklı: "1. at, deve, sığır ve koyun gibi hayvanlar. 2. s. hayvan gibi kimseler. 3. i. Kur'ân-ı Kerim'de bir sûrenin adı. 4. i. bâzı ayet ve sûreleri de ihtiva eden dînî duâ kitabı."

Ah, yazılışı biraz başka ama bir "enam" sözü buldum ve bununla yalnızca birtakım hayvanata değil hayvan gibi kimselere de ulaşıyorum. Bir de bir sure adımı ve bir tür dua kitabına verilen admış ama bunlarla şeyhülislam arasında pek bir ilişki kuramadım. Öte yandan birinci ve ikinci anlamlarını sevdim. Berbat şahsiyetler olsa da şeyhülislamın gerçek bir hayvan olmadıklarını, bunun bir mecaz veya benzetme olması gerektirdiğini kestirdiğim için sıfat olan ikinci anlamını, "hayvan gibi kimseler"i benimsedim, o kadar anlam içinde bir onu seçtim! Oldu mu size "*Şeyhülislam denilen hayvan*"? A, La Fontaine'nin fablları gibi... Hangi hayvandı acaba şeyhülislam? Akıllı bir baykuş muydu? Yoksa düşünceli bir fil mi?

Valla, işin doğrucası yine olmadı. "Şeyhülislâm-ı enâm"ı "Şeyhülislâm-ı en'âm" olarak okusak da, apırsak da, köpürsek de, bin dereden su getirsek de yine olmadı. Çünkü o zaman da bu terkipten en fazla "hayvan gibi kimselerin şeyhülislamı" gibi bir anlam çıkar. Şeyhülislamın kendilerine "hayvan" unvanı verilmesi için yeter mi bu? Veleve ki hayvan gibi kimselere hukuk danışmanlığı yapa yapa zaman içinde kendileri de hayvanlaşmış olsunlar da sonra kazandıkları bu nüfuzu kötü yolda kullansınlar!

"Başımıza Gelenler" in başına gelenler

Osmanlıca basılmış metinleri Latin alfabesine aktaran ve sadeleştiren nice çalışma var. Osmanlıca biliyorsanız, bazen benim yaptığım gibi bir tarafa orijinal metni, diğer tarafa "sadeleştirilmiş" halini koyar, spor olsun diye keyifle karşılaştırmaya başlarsınız. Başlarsınız ve yukarıda "sadeleştirme" başlığı altında yapıldığını saydığım faaliyetlere bir yenisini eklersiniz: d- çevirirken saplama! Ruh durumunuza göre ya kahkahayı patlatır ya sinirinizden kaleminizi ısırırsınız. Öyle ya "sadeleştirildiği" söylenen metin azalmamış, çoğalmış. Üremiş. Rahmetli yazar mezardan bir nida etmek ne kelime, sizinle gürül gürül konuşuyor. Genelde de sizin o günkü dertleriniz, sıkıntılarınız hakkında konuşuyor keskin öngörülü, ince düşünceli rahmetli yazar!

Torunlarını ve onların yaşadığı toplumun sorunlarını düşünen ve öneriler getiren bu hassas ruhlu yazarlardan biridir Mehmed Ârif Bey. 93 Harbi diye bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Doğu cephesinde Ahmed Muhtar Paşa'nın komutasındaki Anadolu Ordusu'nda "mühimme başkâtibi" olarak görev yapmıştır. Mısır'ın İngilizlerce işgalinden sonra fevkaledde komiser olarak oraya atanan paşasıyla birlikte başkâtip olarak Mısır'a gitmiş, 93 Harbi'ni konu edinen eseri *Başımıza Gelenler*'i orada, Osmanlı sansüründen uzak, rahat bir havada yazmıştır. Oğulları Celâleddin Ârif ve Necmeddin Ârif beyler babalarının 1888 yılında bitirmiş olduğu bu eseri ölümünden sonra, ilk defa 1321 yılı başlarında (1903'te) Mısır'da, Maarif Matbaası'nda, Osmanlı Türkçesi olarak bastırmışlardır. Burada kullanacağım Osmanlıca metin de budur.

Başımıza Gelenler Nihad Yazar tarafından sadeleştirilmiş ve 1973 yılında bu yeni haliyle okuyucunun karşısına çıkmıştır. Nihad Yazar'ın yıllar geçtikçe orijinal eserin daha önce sadeleştirmede bir bölümünü ekleyerek yaptığı yeni baskılara bakılırsa esere belirli bir ilginin olduğu söylenebilir. Şöyle ki, 1973 baskısı 448 sayfa olan Yazar sadeleştirmesi bir yıl sonra 568 sayfaya, 1996'da ise 676 sayfaya çıkmıştır.^[4] Üstelik *Başımıza Gelenler*'i sadeleştiren yalnız Nihad Yazar değil. Eser 1980'de üç cilt halinde Ertuğrul Düzdağ tarafından da sadeleştirildi.^[5] Mükemmel denmeye layık, titiz ve duyarlı bir çalışma ortaya koyan Düzdağ'ın neşrini burada tabii ki konu edinmeyeceğim. 2006'da yeni bir baskıyla okuyucuyla bir kez daha buluşan^[6] bu derli toplu metni hazırlayan Ertuğrul Düzdağ'ın, Nihad Yazar'ın yayınındaki bazı sorunlara, metinden çıkarmalara, eklemelere, yanlış anlamalara ve aktarmalara ilk kez dikkat çeken kişi olduğunu belirtmek istiyorum. 1973'te metnin sadeleştirilmesini yapmak üzere olan Düzdağ, Yazar'ın sadeleştirmesinin çıkmasından sonra bu projeden vazgeçer fakat "Çıkan kitabı görünce bu hakkı kendimizde bulamadık"^[7] diyerek *Başımıza Gelenler*'i sadeleştirmeye koyulur. İyi ki de öyle yapar. Bu arada, Mehmed Ârif Bey'in eseri yine 2006'da bir kez de İlyas Özdemir'in sadeleştirmesiyle piyasaya çıktı. Bu son yayına derinlemesine bakmadım, Düzdağ'ın neşrini ne derece dikkate aldığını veya alıp almadığını incelemedim, sadece Düzdağ'a göre bir gömlek daha sadeleşmiş olduğunu söyleyebilirim.^[8] Ben burada, bu iki sadeleştirmeyi değil, Nihad Yazar'ın 1973 yayınının sunduğu zengin seçeneklerden yararlanarak, biri hariç Düzdağ'ın dikkat çektiği yerlerin dışında kalan bazı noktalarını ele almak istiyorum. Yazar'ın her üç baskısının birbirleriyle karşılaştırmasından ise uzak duruyorum.

Eserin Osmanlıcasının da epeyce bir yankı bulduğunu, bir nesil Osmanlı-Türk milliyetçi-münevver çevrelerinde hararetle okunduğunu söyleyebiliriz. Nihad Yazar'ın 1973 baskısına bir önsöz yazan

müteveffa Alparslan Türkeş, bu kitabı Harp Okulu'ndayken okuduğunu, "1944 milliyetçilik olayları" sırasında evinden götürülen kitabı bir daha geri alamadığını, ancak 1960 yılında Hindistan'a görevli olarak gittiğinde elçilik kitaplığında tekrar bulduğunu ve sevinerek, yeniden birkaç kez okuduğunu belirtiyor. Türkeş'e göre eserin değeri şundan kaynaklanıyor:

Yazar, Türk Milletinin bir çocuğu olarak Milletimizin felâketine sebep teşkil etmiş olan kusurları ve hatâları çok iyi bir şekilde inceleyerek ortaya koymuştur. Daha 100 yıl önce kürçülük meselesinin içyüzüne parmak basmıştır. Ve bizi bugün kökü dışarda olan kışkırtmalar hakkında aydınlatmıştır. Ayrıca Ermeni meselesini ve Devlet idaresindeki aksaklıkları, kalkınmış ülkelerle aramızdaki farkları, olayları değerlendirerek gözler önüne sermiştir. Bugün Türk gençliğinin bu eserden elde edebileceği çok yararlar vardır.

İçerisinde 100 yıl önceye âit başka birçok meselelerden de söz edilmekte ise de, bugün memleket durumuna uygulanması mümkün, kıymetli fikirleri de kapsamaktadır.^[9]

Nihad Yazar da "takdim" yazısında *Başımıza Gelenler*'i "Kahire'de, kaldırımlar üzerinde, Mısırlı bir Kıptî'nin ayak ucunda, beş kuruşa satılırken" nasıl bulduğunu dokunaklı bir tarzda anlatıyor, eseri hemen alıp "yurduna" getirdiğini söylüyor. Sonrası kendiliğinden gelişmiştir. Hem Mehmed Ârif Bey'i anmak, hem rahmetli babasının bir vasiyetini yerine getirmek için, "hem de emâneti, sâhibi olan Müslüman Türk Gençliğine aktarıp devretmek için" çabalamıştır Yazar. Bu işlemin gerekliliğine şöyle işaret ediyor:

O Türk nesli ki, bugün ne Fâtih, ne Süleymâniye kütüphânelerine girip elli yıl öncesine âid bir kitabı, ne de dedesinden kalan bir mektubu okuyabilir. O Türk nesli ki, köksüz ve öksüz, kendi tarihinin sırtında eğreti bir yosun gibi durmaktadır bugün.^[10]

Yazar'ın en doğal hakkı olan üslup özelliklerini ve siyasi yönelimlerini işin içine hiç katmadan, yukarıdaki cümleleri eski yazı okuyamayan, Osmanlıca bilmeyen bir okuyucu kitlesine bir hizmet sunma kaygısının dile getirilmesi olarak algılıyorum ben. Ne güzel! Üstelik Yazar bunu hoş bir tevazu göstererek de yapmış. Eseri "karınca, kararınca sadeleştirmeye uğraşıp nazarı dikkat ve ibretlerimize" sunduğunu söylüyor. Sanırım, kendi katkılarını ve yeteneklerini küçümsüyor!

Barba Diyakos sen Aristo musun?

Mehmed Ârif Bey kendi önsözünde tarih bilmenin ulus ve ulusçuluk bilincini nasıl geliştirdiğinden söz ediyor uzun uzun. Önce sadeleştirilmiş metinden bu bağlamda bir alıntı yapalım:

Canım bu ne güzel, bu ne müthiş, bu ne müessir bir ilim ve öğretimdir ki, bırakınız Batının *müstakil* milletlerini, içimizde yaşayan vatandaş dediğimiz Rumlara bakın. İşte bu Rumlar, yok olup tarihe karışmış eski Yunanla, bozuk bir dilden başka hâl, ahlâk, ırk ve nesep olarak hiçbir ilintileri olmadığı halde, okutulan tarih kitaplarının tesiri ile öylesine *azgınlaşmış ve kudurmuşlardır ki: Meyhânede sâkilik yapan garson Diyakos'ları* bile kendisini Aristo ve Eflâtun'un halka-i tedrisinde ilmü kemâle erip, hüneler kazanmış bir allâme-i cihan; günlük geçimini tedârikten âciz zavallı bir Rum palikaryası ise, kendisini Makedonyalı İskender'in öz torunu zanneder. Öyle bir çalımla yürür, kabadayılıklar taslar ki yollarda, canlı kanlı askeroğlu askerdir dersin.^[11]

Şaşırıyoruz tabii. Kilise hiyerarşisinde papaz yardımcısı olan, Batıda "deacon" veya Doğu Kilisesi'nde "diakos, diyakos" denen, ruhban sınıfının bu düşük rütbeli mensupları, maaşları yetmediğinden olsa gerek bir de meyhanelerde sakilik mi ediyorlarmış? Bunları beslemekle yükümlü cemaatler için tam bir zül! Öte yandan bu garson-sakilerin ilim vadilerinde kendilerine çok güvendiklerini de anlıyoruz. Herhalde, gelen giden içkici ilim ve felsefe erbabından bir şeyler kaptılar! Merakla *Başımıza Gelenler*'in Osmanlıcasına gidiyoruz:

Canım bu nasıl ta'lîm-i hoşrübâ, bu ne te'sîr-i dehşet-efzâdır ki; akvâm ve ümem-i garbiyenin canlılarından katı'-ı nazar, içimizde bulunub da vatandaş addettiğimiz Rumlar yok mu, işte bu Rumlar, devlet-i kadime ve muzmahille-i Yunaniye ile bozuk bir lisândan başka hâlen, ahlâken, ve ırsen, neseben hiç bir münâsebetleri olmadığı hâlde, te'sirât-ı tarihiye ile bir *derece-i ifrâta varmışlardır ki, Rumların bir ufacık diyakosu, Aristo ve Eflatun'un halka-ı tedrisinde perveriş-yâb-ı kemâl olmuş bir hünerver, ve akvât-ı yevmiyesini tedarikten âciz olan miskin bir Rum palikaryası, keenne-hu Makedonyalı İskender'in hafidi imiş gibi bir çalımla izhâr-ı âsâr-ı hestî eder de canlı kanlı bir asker oğlu asker kesilir.* [12]

Şimdi Rumların okutulan tarih kitaplarının etkisiyle "ifrata varmaları" yani aşırıya gitmeleri başka bir şey "azgınlaşmış ve kudurmuş" olmaları başka bir şey! Meyhanelerde sakilik yapan "garson" rahipleri ise boşuna aramayın, bulamazsınız. İlle böyle bir ısrarınız ve fanteziniz varsa, Yazar'ın "sadeleştirilmiş" metnine başvurunuz. Mehmed Ârif Bey de Rumlar hakkında iyi şeyler düşünmüyor, alaylı bir ifade kullanıyor ama tüm dediği eski tarihlerini öğrenen Rumların en küçük rütbeli diyakoslarının bile sanki Eflatun ve Aristo'dan ders görmüş gibi bilgiç bir tavır takındıkları!

Saplayalım, güzelleşelim

Harpten sonra yayımlanan *La Guerre d'Orient* adındaki bir Fransızca askeri tarih kitabı Horum çarpışmasında Osmanlı ordusunun sağ cenahı güç durumdayken, Osmanlı Erkan-ı Harbiye Reisi Macarlı Ferik Feyzi Paşa'nın bir miktar askerle yetişerek durumu düzelttiğini ve Osmanlı ordusunun bu zaferi tek başına ona borçlu olduğunu yazmış imiş. Yine önce sadeleşmiş metne bakalım:

Bir Türk olarak insanın tahriş edilen bu gerçekler karşısında kanı beynine sıçırıyor. Ey Avrupalılar!.. Dün kazandığımız Malazgirtler, Mohaçlar, Kosovoalar; önümüzde diz çöken, yüzün kuyu (sic) düşen Bizanslar, Macarlar, bir mektubumuza etek öpen Şarlkenler; kazandığımız sayısız zaferler ve kurduğumuz medeniyet ve imparatorluklar karşısında gözleriniz bu derece mi kör oldu ki, hakikatleri olduğu gibi görüp anlayamıyorsunuz! Bu ne denlû insafsızlıktır?! Tarihlerimizi tedkik eden tarafsız bilginler, hakkımızda yazmış olduğunuz yalan, iftira ve uydurmalar karşısında dehşete düşüyor, ilimden, insanlıktan utanıyorlar. Her fırsatta bizi barbarlıkta, taasupla, vahşetle itham eden sizler, dönüp bir de kendi yüzünüze ve ilim adına sırtaran kanlı dişlerinize bakınız. Türkler, sizin dediğiniz ve bildiğiniz gibi değildirler. Dillerini iyice öğreniniz, içlerine giriniz, ahlâk ve âdetlerini tedkik ediniz. Göreceksiniz ki, Türkler dünyanın en asil milletidir. [13]

Siz de göreceksiniz ki sayın okurlar, orijinal metinde burada olan birtakım saplamalar yok, yani metin "üremiş", öte yandan da Mehmed Ârif Bey'in söyledikleri kesilip, atılıp, iyice budanıp "sadeleşmiş"! Yukarıdaki parçanın ancak italikle vermediğim kısımlarının asıl metinde bir karşılığı

var. Asıl metin şöyle:

Yahu Avrupalılar! Bu güne kadar Türkler yüzünden eşi'a-pâş berûz olan bunca fütûhât ve muzafferiyetin envâr-ı muşa'shası gözlerinizi mi kamaşdırıyor ki anların icraat-ı vâkıasını alâ-mehualeyh görüb de ta'yîn-i hakikat edemiyorsunuz! Bu ne kadar insâfsızlıktır? Tevârîhinizi nazar-ı tedkikten geçiren müdekkikin-i ulemâ'-yi İslâmiye, o kitâblarınızı Osmanlılar aleyhinde dürlü dürlü ekâzib ve ürcûfe ile mâlî buluyorlar.

Taasubtan beri olduğunuzu ve daima hakkı teslim etmekte mu'tâd bulunduğunuzu halka ilân ve Türkleri de bilâkis taassubla itham ediyorsunuz ama kendi kendinize bir nazar-ı intikad ve insâf atf etmiyorsunuz. Mantık ve makulâtın derece-i kusvâsına yetişmek azmîle mallarını, canlarını telef eden muhakkikînizin ekserisi mücerred sevk-i taassubla ve sathî nazarlığın hükmüyle Türkler hakkında pek yanlış zunûn ve evhâma tabi olmuşlardır. Türkler sizin dediğiniz ve bildiğiniz gibi değildirler. Lisânlarını iyice öğreniniz, içlerine giriniz, ahlâk ve âdâtını lâyıkıyla tahkik ediniz, dünya üzerinde diyemez isem de, hele şarkda en necîb kavim olmak üzere birinci derecede bunları göstereceğinizden ashâb-ı ukul emindir.^[14]

Bu metin parçasının uzman olmayanlarca kolayca anlaşılabilirliğini öne süreceğim değilim. Mehmed Ârif Bey burada Türklerin ışıltılı savaşlarının, zafer ve fetihlerinin ışınlarının Avrupalıların gözlerinin kamaşmasına neden olduğu için mi onların gerçeği göremediklerini soruyor. Büyük bir olasılıkla kendisini kastederek, Müslüman araştırmacıların Avrupa tarihlerine baktıkları zaman bunları Osmanlılar aleyhine yalanlarla dolu olarak gördüklerini söylüyor. Kendilerinin taassuptan uzak olduğunu ve hep doğruyu kabul etmek peşinde olduklarını açıklayan Avrupalıların, Türkleri taassupla suçladıklarını fakat kendilerine eleştirel bir bakışla bakamadıklarını belirtiyor. İnsan aklının erişebileceği her şeyi bilmek için mallarını ve canlarını bile feda eden Avrupalı araştırmacıların çoğunun sadece taassup ve yüzeyselliklerinden dolayı Türkler hakkında pek yanlış zanlar ve korkulara boyun eğdiklerini söylüyor. İçlerinde bulunularak Türklerin dilleri ve gelenekleri bilinir ve öğrenilirse, dünyanın değil ama Doğu'nun en soylu kavmini Türkler olarak göstereceklerinden akıl sahiplerinin emin olduklarını belirtiyor.^[15]

Ne geçmiş Türk savaşlarını sayıyor, ne Türklerin kurduğu medeniyetlere ve imparatorluklara bir gönderme var, ne de mektup alınca sarsılan Batı imparatorlarından söz edilmiş! Osmanlı tarihlerini araştırınca Avrupalıların iftiralarından dolayı ilimden, insanlıktan utanan Batı'lı araştırmacılar da yok. Bunun yerine, Batı tarihlerini okuyup yanlış bulan Müslüman bilginlerden söz ediyor Mehmed Ârif Bey. Kimseyi, kimsenin kanlı dişine filan bakmaya çağırdığı da yok. Bir çağrısı var, "Gelin, dilimizi, âdetlerimizi öğrenin" diyor. Böylece Türkler gereği gibi tanınırlarsa, dünyanın değilse de Doğu'nun en soylu milleti oldukları anlaşılacaktır. Batılılara dayılanmaktan çok "Bizi yanlış tanıyorsunuz" diye sitem eden, milletin dünya üzerinde hak ettiği yeri almasını isteyen, kabul isteyen bir modernist-milliyetçinin çağrıları bunlar.

İlginç olan şu ki, tam da bu saplamalardan dolayı Düздаğ tarafından eleştirilen Yazar, yayınının 1996 baskısında, bu pasajı Osmanlıcasından nispeten tam bir surette alıntılıyarak metne müdahale etmediğini ileri sürmüş ve "Şu halde sayın Eleştiricinin iddiâsı gibi, olmayan bir şey metne ilave edilmiş değil" diyerek iddiasını sürdürmüştür. Aslında bulunmayan nelerin metne sokulduğunu biraz önce gördük. Karar sizin. Zaten Nihad Yazar da kararı sizin vermenizi istiyor:

Aynı hakikatleri bugünün müslüman Türk nesillerine aktarıp anlatmada tuttuğum yol ve ifâde tarzına gelince, *Mehmed Arif Bey bugün yaşıyor olsaydı. (sic) Avrupalının Müslüman Türke Duyduğu (sic) kin ve nefreti nasıl anlatırdı dersiniz?* Ben de öyle ifâde etmeye çalıştım. Hüküm siz muhterem okuyucularımızdır. [\[16\]](#)

İtirafsa bu kadar olur! Bu mantık uyarınca Mehmed Ârif veya başka bir müteveffa yazar kelimelerini, cümlelerini hep "değiştirip duracak", metin, her çağda, o çağın algılanmış gereklerine göre kılıktan kılığa girecektir. Bu kaçınılmaz. Peki, ortada "metin" diye bir şey kalır mı? Aman canım, ne önemi var! Sizin için zahmet buyurmuş, "sadeleştirivermişler" işte. Fazla sesinizi çıkarmayın, okuyun gitsin!

Evet, Mehmed Ârif Bey'in yalnız Osmanlı değil ciddice bir Türk milliyetçisi olduğu metnin her tarafından anlaşılıyor. Yukarıda söz ettiğimiz Macar asıllı Feyzi Paşa'dan ve Osmanlı ordusundaki diğer Avrupalı kumandanların oynadığı rolden söz ederken şöyle diyor:

Hâlbuki elhamdülillah ve'l-menna sevkiyatımız, muharebatımız, muzafferiyetimiz ve tedâbirimizin cümlesi Türk oğlu Türk, Müslüman oğlu Müslüman iş erlerimiz ma'rifetiyle vuku' bulmuş olduğundan iyisi de fenası da hep bize aittir. [\[17\]](#)

Diyor ama bu dediklerinin kuyruğuna *"Bırakalım Avrupalı kendi kin ve taassubundan gebersin! Bize düşen: Çalışmak, çalışmak! Yine çalışmak; emeğimize ve Allah'a güvenmektir"* cümlelerini eklemiyor! Bunları görmek için yine sadeleştirilmiş metne ihtiyacımız var. [\[18\]](#)

Sadeleştirilmiş metnin gerçekten kısaltılmış yerleri de yok değil. Asıl metinde "nasıl adam zabıt olmalıdır" başlığı altında anlatılan bir bahsin, sadeleştirilmiş metinde "subay olacak kimse nasıl olmalıdır" başlığı altında yarıya yakını ortadan kaldırılmış ama sadeleştirilen burada bile aşağıdaki şu önemli saplamayı yapmayı ihmal etmemiştir:

Bir subay, hem günün harp tekniğini, hem de savaştığı milleti çok yakından bilmek zorundadır. Moskof denildiği zaman bir Türk, damarlarının kin ateşiyle yandığını hissetmelidir. Vatan çocuklarına dökülen kan, ve milli intikam unutturulmamalıdır. [\[19\]](#)

1970'lerin uluslararası Soğuk Savaş ortamı ve bu ortamın Türkiye'ye yansımış halinde Nihad Yazar'ın hissettiği derin "Rus" düşmanlığını saklamak için bir çabası olmadığını, sadece Mehmed Ârif Bey'in metnini tahrif etmesinden değil 187. sayfadaki 28. dipnotta söylediklerinden de kolayca anlayabiliyoruz:

Bundan yirmi sene önce, Bolu'da mezarlığı gezerken üzerinde: (Gavur Moskof'tan intikamını alamadan ölen Hacı Mehmet Ağanın ruhuna Fâtiha!) yazılı bir mezar taşı görmüştüm ki unutamam! Bu söz, babadan oğula, intikal ile kemiklerimize yazılmalı, damarlarımızda kan yerine (kin) dolaşmalıdır. [\[20\]](#)

Tuhaf olan bu dipnotun Mehmed Ârif Bey'e değil kendisine ait olduğunu belirten Nihad Yazar'ın, aynı hassasiyeti metnin içinde göstermemiş olmasıdır. Uzun sözün kısası, Nihad Yazar, Ruslar hakkındaki hissiyatını ikiye bölmüş, bir kısmını Mehmed Ârif Bey'in metnine yedirmiş, bir kısmını da

dipnota dökmüştür. Başka bir deyişle kendi eklemesini bir de kendi gözlemiyle güçlendirmek istemiştir. Şimdi, bu 28. dipnotun düşüldüğü metin parçasına bakalım:

Mola Yerinde Hatırıma Gelenler

Bozulan Moskof ordusunu kendi inine doğru kovalar, Kars'ta ateş çenberi içerisinde kalmış yurttaşlarımıza doğru koşarken duyduğumuz heyecan sonsuzdu. Her adımda sanki, iki yüz yıldır ters giden bahtımızı çiğniyorduk. Son iki yüz yıllık devre ve milli tarihimiz göz önüne alınırsa, ardı arası kesilmeyen Rus zulmünün, tecavüz ve düşmanlığının ağız tadı ile intikamını alamadığımız görülür. [28] Moskof bizim cehlimizden, gafletimizden, gurur ve aramızdaki ayrılıklardan çok istifade etti. Deli Petro'dan bu yana benimseyip uyguladığı emperyalist siyâsetin bir icabı olarak, komşusu olduğu nice nice millet ve hükümetlerin canını yaktı. Slav ırkının hâkimiyet ve üstünlüğü uğruna âlemi yaktı, harap etti. Yüz milyonluk kuvvetli ve kudretli bir devlet vücûda getirdi. [\[21\]](#)

Şimdi de aynı bölümün asıl metindeki karşılığına bakalım:

Mola Yerinde, Kars'a, Askere ve Hâle bakarak Bir Mülâhaza

Bu yolun, bu yolculuğun tab'a îrâs etdiği neşât-ı ruhanî, pek mühimdir. Zira, târih-i millîmiz göz önüne alınır ise görülür ki edvâr-ı ahire içinde, hele bu son iki asır zarfında Rusya'dan gördüğümüz mezalim ve teâdiyatın ve haksız haksız aleyhimize ihtiyâr etdiği tecâvüzatın ağız tadıyla öcünü, intikazını alamamışızdır. Moskof bizim cehlimizden, gafletimizden, gururumuzdan çok istifade etti. Fikr-i istilâcûyânesiyle hem-civârı olan nice nice hükümet ve milletlerin canını yaktı. Rusluğu ma'mûr etmek azmiyle âlemi yıkdı, yüz milyon cemâatlik bir devlet-i kavîyye ve kadîre teşkîl etti. [\[22\]](#)

Aslında ben Deli Petro'yu görmüyorum, siz görüyor musunuz? "Rusluk" ile "Slav ırkı" aynı mı? Ve daha neler, neler! Sanırım, bağımsız bir kitapçık boyutlarına ulaşmamak için kullanılmayacak kadar tahrif edilmiş bir "sadeleştirme"den örnekler vermeyi bu noktada kesmek durumundayım. *Başımıza Gelenler*'i okumak istiyorsanız, Düzdağ'ın dikkatli çalışmasına veya ona göre biraz daha sadeleştirilmiş olan Özdemir'in metnine gidin.

Medet ya Cevdet!

Ünlü tarihçi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın son dönem Osmanlı tarihiyle ilgilenen ve uğraşanlar tarafından çok iyi bilinen, üzerine bazı değerli çalışmalar yapılan^[23] ve neredeyse paşanın kendisi kadar ünlü olan on iki ciltlik eseri *Tarih-i Cevdet*'in çevriyazılı bir edisyonunu hâlâ beklemekteyiz. Bugün için Cevdet tarihini okumak isteyenlerin Osmanlıcasına gitmek veya sadeleştirilmiş metinlerini kullanmaktan başka seçenekleri yok.

Önce Tefvik Temelkuran tarafından sadeleştirilen ve 1974'te Üçdal Neşriyat tarafından yayımlanan *Tarih-i Cevdet*, belgeler dışındaki metin kısmı Dünder Günay tarafından sadeleştirilmiş ve Mümin Çevik tarafından düzenlenmiş haliyle 1983'te bir kez daha aynı yayınevi tarafından yayımlandı.^[24] Burada Günay tarafından sadeleştirilmiş olan metin üzerinde duracağım. Örneklerimi, *Tarih-i Cevdet*'in başka bir araştırmam için yoğun olarak kullandığım 11. ve 12. ciltlerine karşılık gelen 6. ciltten seçtim. Ama sanırım bu kadarı bile nasıl bir metin karşısında olduğumuza ilişkin bazı fikirler verebilir. Kişi, yer ve unvan adlarının çok yanlış ve en ufak bir tutarlılık kaygısı olmadan metnin değişik yerlerinde başka başka okunması veya başka başka çevrilmesi üzerinde de gereğinden fazla durup bu satırları şişirmek istemiyorum. Dolayısıyla, burada daha çok anlamı bozan, çarpıtan, tam tersini veren anlama yanlışları, atlamalar ve saplamlar üzerinde duracağım.

Rum duraklaması

Genel bağlam Osmanlı reayası olan Rumların 1821'de başlayan ayaklanmasıdır. Biz de bizatihi ayaklanmaya Osmanlıların verdiği addan başlayalım. Bakalım sadeleştirilmiş metin ne diyor, Osmanlıcası ne diyor?

Hal böyle iken birden bire Eflâk, Boğdan, Mora civarında ve Akdeniz adalarının çoğunda isyanlar çıkmış olmakla devleti son derece huzursuz etmişti. *Rum duraklaması* dedikleri işte bu ihtilâl olayıdır.^[25]

Rumlar niye duraklasın? Adamlar bağımsızlık için ayaklanmış, öyle veya böyle bu bağımsızlığa kavuşmuşlar da. Herhangi bir Yunanlıya sorun bakalım "Yunan Devrimi"ni bir duraklama olarak görüyor mu? Cevdet Paşa bunun böyle olduğunu bilmez mi? Bakalım:

...Memâlik-i Osmaniye'nin ekseri hâl-i iğtişâş ve ihtilâlde iken birden bire Eflak ve Boğdan ve Mora ve civârında ve ekser Cezayir-i Bahr-i Sefid'de isyân zuhûr ile devleti fevkalâde bî-huzûr eylemiştir. *Rum Fetreti* dedikleri işte bu vak'a-i ihtilâliyedir.^[26]

"Fetret" burada iki saltanat arası (fasıla-i saltanat /*interregnum*) anlamında veya "uyuşukluk"^[27] manasında kullanılmadığına göre, düpedüz karmaşa, karışıklık demek. Öyle yapılırsa veya aynen bırakılırsa daha iyi olmaz mıydı?

Peki, ayaklanmadan önce Rumların durumu nasılmış, Müslüman komşularına, pardon "Türlere" ne gözle bakarlar mı?

Hâlbuki Rumlar din ve dilce, gelenek ve edebiyatça *Türklerden* ayrı idiler. Bunun için *Türkiye*'de kendilerine ait bir âlemde yaşarlardı. İslâmların içinde misafir gibi dururlardı. Kalabalık oldukları yerlerde de müslümanlara *zavallı* gözü ile bakarlardı.

Bütün *azınlıklara* devletin lisânını öğretmek, onları *Türk* edebiyatına, gelenek ve göreneklerine alıştırmak ve *Türklere* ısındırmak devletin yapması gereken husus olmakla beraber geçmişlerimizin bu konudaki hata ve müsamahaları asla inkâr edilemez.^[28]

Cevdet Paşa'nın "Türkiye", "Türk", "azınlık" gibi kavramlardan habersiz olduğunu iddia edecek değilim. Ama buradaki alıntının orijinalinde de bunlar var mı, bir bakalım:

Hâlbuki Rumlar din ve lisânca ve âdet ve edebiyatça *millet-i hâkimeden* ayru oldukları cihetle *Memâlik-i Osmaniye*'de kendilerine mahsus bir âlemde yaşarlardı. Ve ehl-i İslâm içinde misafir gibi dururlardı. Galebelik oldukları yerlerde dahi ehl-i İslâma *Bî-gâne* nazarile bakarlardı. *Bilcümle tebaaya* hükümet lisânını öğretmek ve onları *edebiyat-ı Osmaniye ve âdât-ı hasene-i İslâmiyeye* alışdırmak ve *millet-i hâkimeye* ısındırmak ve bu veçhile râbıta-ı tâbiyet ve metbûiyete kuvvet vermek müterettib-i zimmet-i hükümet iken eslâfımızın bu bâbda rû-nümâ olan hatâ' ve müsâmahaları kabil-i inkâr değildir.^[29]

Cevdet Paşa'nın sık sık söz ettiği "millet-i hâkime"den genelde Müslümanları, bazen de bağlama göre özelde ve özellikle "Türk milletini" kastettiği anlaşılabilir. Bunun klasik Osmanlı siyasi düşüncesinden kaynaklanmayan modern bir yaklaşım olduğunu ve dönemi Avrupası'nın yönelimlerinden etkilenen Cevdet'in burada milliyetçilik yaptığını hemen belirteyim. Sonuç olarak paşa, daha 1850'lerde, kitabının ilk baskısında, klasik "İslam milleti" anlayışı çerçevesinin dışına taşarak Arap ve Türk milletlerini ayırmış, "*Arab ve Türk milletleri* muktezâ-yı mevâkileri olmak üzere aralık aralık cûş u hurûşa gelerek ve seyl gibi etrâf ve eknâfa cereyân ederek biddefaat âlemi istilâ etmiş *iki millet-i azîme* olub..."^[30] demiş bir tarihçidir. Ayrıca "millet-i hâkime"nin karşıtı olarak kullandığı "millet-i mahkûmeden"^[31] de "yenilmiş millet, tahakküm altına düşmüş millet" veya biraz daha yorumlama yaparak "azınlık" demek istediğini bile anlayabiliriz. Ama "millet-i hâkime"yi "Türk milleti", "Memâlik-i Osmaniye"yi "Türkiye", "edebiyat-ı Osmaniye"yi "Türk edebiyatı", "âdât-ı hasene-i İslâmiye"yi "Türk âdetleri" olarak karşılamak ne derece doğru olur, doğrusu şüphelerim var. Cevdet Paşa, üstü kapalı olarak bir şeyler söylemek istiyorsa, sadeleştirilmiş metinde de öyle kalmalıdır. Burada "hükümet lisânı" ifadesine nasıl "Türkçe" denerek bir açıklık getirilmemişse diğerleri de o şekilde bırakılmalıdır. Bunun ötesinde "bilcümle tebaa"yı "bütün azınlıklar" olarak Türkçeleştirmenin doğru olmadığını, "bîgâne" (kayıtsız, ilgisiz) sözcüğünden yola çıkarak "zavallı" sözcüğüne ulaşılmasının ise tamamen yanlış olduğunu düşünüyorum.

Sadece burada değil sadeleştirilmiş metnin her tarafında "Osmanlı", "İslam", "ehl-i İslam", "Müslim" ve "Müslüman" sözcüklerini "Türk" ile karşılamakta bir sakınca görülmemiş. Müslüman ve Türk sözcüklerinin eş anlamlı olarak kullanılmasının anakronizmler doğuracağı açık olduğu gibi bazen de Cevdet Paşa'nın vermek istediği nüanslar ortadan kalkmış. Soruyu şu şekilde sorayım: Böyle olursa Cevdet Paşa'nın gerçekten de "Türk" sözcüğünü kullandığının nasıl farkına varacağız? Buna biraz sonra somut bir örnek vereceğim ama önce sadeleştirilmiş metinde "Müslüman" ve "Türk" özdeşleştirilmesine dair birkaç tane daha örnek vermek istiyorum.

Mora Ayaklanması başlamıştır. Yakınlardaki küçük kasabalardan ve köylerden kaçabilen

Müslümanlar eyalet merkezi olan Trapoliçe'ye (Tripolitsa, Tripolis) sığınmış ve orada kuşatılmışlardır. Açlık baş göstermiştir.

Oysa zahire tükenmiş, yiyecek bir şey kalmamıştı. Bazı gözü pek kişiler ara sıra kaleden çıkıp muharebe ederek eşkiyanın yiyeceğinden biraz şey çarparak açlığı giderirdi. Ama her çıkışta üç-beş şehit veriliyordu. Bu yiğitlerin sayısı azalıyor, *Türklere* üzüntü ve bezginlik geliyordu. Kasaba dışından ve köylerden gelip de Tripoliçe'ye sığınan *Türkler* de bu duruma bakıp üzüliyorlardı. Sonra eşkıya reisleriyle gizlice anlaşarak açık kapalı takım takım yurtlarına gider oldular.

Eşkıya ise onları aldatıyor, yanlarına adam katıp yurtlarına götürüyordu. Bir taraftan da tertipledikleri şekilde eşkıya onları basıp yollarda öldürüyor, kadın ve çocuklarını esir ediyorlardı. *Biçare Türk* köylüsü birbirinden habersiz yok olup gidiyordu. Böylece Tripoliçe *Türklerinin* sayısı azalıyor, zahire sıkıntısı ise günden güne çoğalıyordu. [32]

Aynı yeri bir de Cevdet Paşa'nın dilinden görelim:

Hâlbuki zahire tükenmiş yiyecek bir şey kalmamış olduğundan bazı şüc'ân ara sıra kaleden hurûc ve harb ederek ve eşkiyanın me'kûlâtından biraz şey çarparak sedd-i ramak ederlerdi. Lâkin her çıkışta üçer beşer şehid verilmekle şüc'ânın adedi azalmakda ve *ehl-i İslâm'a* yeis ve fütûr gelmekte idi. Ber vech-i balâ haric-i kasaba ve karyelerden gelüb de Trapoliçe'de barınmış olan *ehl-i İslâm'ın* ekseri bu hallere bakub me'yûs olmağla hafiyeten rüesa-yı eşkıya ile muhâbere ve memleketlerinde iskân olunmak üzere mukavele ederek hafî ve celî takım takım memleketleri canibine gider oldular. Eşkıya ise anları iğfal ve yanlarına birer mikdar âdem bilterfik memleketleri canibine i'zâm ile beraber bir taraftan dahi tertib eyledikleri eşkıya anları birer mahalde basub kendülerini i'dâm ve evlad ve iyâllerin esir etmekte ve *bu biçareler* birbirinden bîhaber olarak mahvolub gitmekte idiler. Bu cihetle Trapoliçe'de *ehl-i İslâm'ın* adedi azalmakda ve zahire muzayakası ise günden güne çoğalmakta olduğundan... [33]

"Biçare Türk köylüsü"nü ben hiç göremiyorum, siz görüyor musunuz?

Yine Rum ayaklanmasının bu kez başka bir sahnesine gidelim. Çamlıca ve Sisam adalarından gelen Rumların saldırısından korunmak için Sakız Muhafızı Vahit Paşa Müslüman halkı kalenin içine aldırır ve kuşatılırlar. Sadeleştirilmiş metne bakalım:

Bu sırada Çeşme yakasında epeyce sayıda *kahraman Türk* yardıma hazırды. Kalenin sağını, solunu ve ada kıyılarını baştan başa eşkıya kaplamıştı. Liman burcundan başka yere asker çıkarmaya eşkıya gemileri engel oluyordu. Lâkin Çeşmeli Ömer adlı reis kayığına doksan iki *kahraman Türkü* alıp gece eşkıya gemileri arasından geçerek gece yarısı liman burcuna geldi. [34]

Şimdi aslına gidelim:

Ol esnada Çeşme yakasında bir hayli *dilâveran-ı İslâm* âmâde bulunmuşlar ise de kalenin yemin ve yesârını ve sevâhil-i cezireyi sertaser eşkıya kaplamış olduğu cihetle burc-u limandan gayrı mahale asker ihracı kabil olamayub oraya asker ihracına dahi sefain-i eşkıya

mani idi. Lâkin Çeşmeli Ömer nam reis kayığına doksan iki *merd-i dilir* alub geceleyin sefain-i eşkıya arasından mürûr ile gece saat altı sularında burc-u limana vâsıl oldu.^[35]

Haydi, İslam dilaverlerinin "Türk" olduğunu anladık, peki en fazla "yigit adam" olarak verilebilecek "merd-i dilir" in "Türk" olması gerektiğini nasıl anladık?

"Türk", terk olunca...

Yukarıda Cevdet Paşa "Türk" sözcüğünü bilmez değil demiştim. Bilir ve yerli yerinde, bağlamına uygun bir şekilde kullanır. Söz konusu ettiği bir topluluğun içinde Türkler ve Arnavutlar ve diyelim ki Araplar varsa, Müslümanların etnik aidiyetini vurgulamak istemiyorsa veya soyut bir düzeyde Müslümanlardan bahsediyorsa "ehl-i İslam" demeyi tercih eder. Genelde tarihinde yaptığı da budur. Dönemin arşiv belgelerinde bazen pek ortada olan bu etnik referansları kendi kitabını yazarken çoğunlukla "ehl-i İslam" şemsiyesi altına saklamayı daha uygun bulmuştu paşa. Ama ender de olsa, iki Müslüman unsurun birbirlerine göre konumunu önemli buluyorsa veya bunların etnik aidiyetlerinin olaylar üzerinde etkisi olduğunu düşünüyorsa o zaman doğrudan etnonimlerini kullandığı da olur. Mesela şöyle der:

Tepedelenli Ali Paşa'nın afv olunmaz suçlarından biri dahi budur ki Tırhala Sancağı'nın ehl-i İslâm'ı *Türk* olmak hasebile anın çekisine gelmediklerinden biçareleri kırdı dökdü perişan etdi. Ol havalideki *kuvve-i İslâmiyenin* zaafına sebep oldu.^[36]

Şimdi her "ehl-i İslâm" veya "İslam" gördüğümüz yerde bunu düşünmeksizin "Türk" olarak çevirseydik şu alıntı ne hale gelirdi? "Tırhala Sancağı'nın Türkleri Türk olmak nedeniyle" gibi totolojik bir şey çıkmaz mıydı ortaya? Ya Cevdet Paşa başka bir yer için, turalım ki Avlonya veya İşkodra için "ehl-i İslam'ı Arnavut olmak hasebile" demiş olsa onu ne yapacaktık? "İşkodra'nın Türkleri Arnavut olmak hasebile" mi diyecektik?

Anlaşılan buradaki bu "Türk" sözcüğü çevirenin de beklemediği bir şey olmalı ki çevirmemiş! Daha doğrusu okuyamamış. Bakalım:

Tepedelenli Ali paşanın af olunmaz suçlarından biri de budur ki Tırhala sancağının islâm halkı *kaçıp* onun çekisine gelmediklerinden onları kırıp, *dövmüş* ve perişan etmiştir. O havalideki islâm kuvvetlerinin zayıflamasına sebep olmuştur.^[37]

Kaçmak da nereden çıktı demeyin, "Türk"ü "terk" okuyunca öldürülmüş! Cevdet Paşa ne de olsa "Vavlı Türklerden" değil ya, daha doğrusu Türk'ü "vav" yani "ü" ile yazmak modasından önce, bilinen "terk" imlasıyla yazmış ya, "terk olmak" diye okunmuş ve o da "kaçıp" şeklinde sadeleştirilmiş. Oysa "cehennem" bile olunan Türkçede "terk olmak" diye bir deyim yok. Aynen "kırıp dövmek" diye bir deyim olmadığı gibi. Bir an için sadeleştirilenin mantığını kabul edelim, ne yapmış Tepedelenli? Kaçıp giden adamları geri çevirip mi dövmüş? Tabii ki kimsenin kaçtığı yok. Cevdet Paşa, Tepedelenli'nin sıkıntısına- tahakkümüne katlanamayan etnik Türklerin cezalandırıldığını, kırılıp döküldüğünü söylüyor. Hemen bütün metinde "İslam" ve "Müslim" namına ne varsa hepsini "Türk" yapan Günday'ın, "Türk"ün adıyla sanıyla geçtiği ender durumlardan birinde sözcüğü farkında olmaksızın "terk" okuyup "İslam halkı" ile yetinmesi bir ironi değil de nedir?

"Canım nereden bilsin sadeleştiren XIX. yüzyıl başı Balkanları'nda etnik Türk ve etnik Arnavut çekişmesini?" gibisinden bir gerekçe aradım ama diğer kaynaklar bir yana dursun Cevdet'in kendisi bile izin vermedi böyle bir düşünceye. Üstelik de şu Tırhala hikâyesinin anlatıldığı yerden daha önceki sayfalarda genelde siyaseten pek doğrucu olan paşamız bakın ne diyor? Hurşid Paşa, Yanya Kalesi'ne kapanan Tepedelenli Ali Paşa'yı kuşatmış, kuşatma uzamıştır. Bir çare arayan Ali Paşa kendisinin Rum bölükbaşlarından Ulise'yi (meşhur Ulyses) Osmanlı ordusuna gönderir. Ulise'nin görevi Arnavut ve Türkleri birbirine düşürmektir.

Ulise ise dışarıda bulunan Arnavud askerlerinin ezhânını ihlâl etmekle takım takım firâra başladılar ve Arnavudlar ile *Türk uşağı* arasına tefrika düşürmekle yekdiğere izhâr-ı adâvet eder oldular. [\[38\]](#)

İlginç olan, bu kısmın Günday tarafından özünün pek bozulmamış bir şekilde çevrilmesi:

Olise ise dışarda bulunan Arnavud askerlerinin zihnini bozduğundan hepsi takım takım kaçmaya başladılar. Arnavudlar ile Türk askerleri arasında ayrılık çıkınca birbirine düşman oldular. [\[39\]](#)

Söylemeye gerek yok ki Arnavutlar ve Türk uşağı arasındaki ayrılık kendi kendine çıkmıyor, bunu Ulise beceriyor. Her ne hal ise, burada "Türk"ü doğru okuyan Günday'ın aynı dikkati Tırhala için de göstermesi gerekirdi.

Benzer bir şekilde, Cevdet'in "Memâlik-i mahrûse" ifadesini hep "Türkiye" diye çevirmekte hiçbir sakınca görmeyen Günday, ancak ve ancak "Türkiye" olarak çevrilebilecek bir sözcük zuhur edince yine atlıyor. Örnekleyelim. Hem de bağlamı aynı olan bir yerden, Cevdet'in bize gizli Rum örgütü Philiki Hetaireia'nın faaliyetlerini anlattığı kısımdan örnekler verelim. Önce sadeleştirilmiş metinden, peşine Cevdet'ten izleyerek bir "Memâlik-i mahrûse" ve "Türkiye" özdeşleştirmesi görelim. Bu sadeleştirmeden:

Eterya reisleri işte bu şekilde çalışmalarını *Türkiye'nin* birçok yerine gizlice yaymışlardır. Lâkin arka arkaya meydana gelen büyük masraflar onların tahammül ve iktidarından çok fazla idi. Fakat Penayot Şkeri'nin önce ve sonra verdiği paralar bu masraflara yetiyordu. [\[40\]](#)

Bu da Cevdet'ten:

Eterya reisleri işte bu suretle keyfiyeti *Memâlik-i Mahrûse'nin* ekser mevâkiine hafiyeten neşr etmişlerdir. Lâkin peyderpey vuku' bulan mesarif-i kesire anların tahammül ve iktidarından efzûn olub fakat Panayot Şkeri'nin mukaddem ve muvahhar verdiği mebâliğ-i kesire bu mesârıfa medâr oluyordu.

Yine aynı şey. Cevdet "Türkiye" ya da onun tam karşılığı olan bir sözü bilmez değildir ama burada kullanmıyor. Memâlik-i Mahrûse diyor!

Philiki Hetaireia'nın kurucuları "Manuel Iksanto" (Emmanuil Xanthos) ve arkadaşları Nikola Uskufu (Nikolaos Skouphas) ve Atnaş Çakalof'un (Athanasios Tsakalov) düşüncelerini aktarırken ise Cevdet Paşa öyle "Korunmuş Ülkeler" gibi belirsiz değil de adını vererek daha somut bir ülkeden söz

ediyor. Iksanto "Rumların ilerü gelenlerinden ve silah kullanır kaptanlarından mürekkebi bir (eterya) teşkil olursa Yunanlıların" bağımsızlıklarını kazanabileceklerini düşünüyormuş. Bir gün de arkadaşlarıyla sohbet ederken, "*Türkistan'da* ve alehusus Arnavudluk ve Mora ve *Cezayir-i Bahr-i Sefid*'de olan dindaşlarının" uğradıkları haksızlık ve çektiği sıkıntılardan bahsetmişler.^[41] Bu kısım sadeleştirilen metinde şöyle:

[Iksanto] Rumların ileri gelenlerinden ve silah kullanır kaptanlardan müteşekkil bir (Eterya) kurulsa, Yunanlıların bağımsızlık kazanmalarının mümkün olacağını da düşünmekte imiş. Bir gün dostlarından Nardeli Nikola Uskufu ve Yanyalı Atnaş Çakalof ile sohbet ederken *Türkistan'da* ve özellikle Arnavutluk, Mora ve *yedi adalarda* bulunan dindaşlarının çektikleri sıkıntı ve eziyetlerden söz edildiği sırada...^[42]

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile eşanlamlı olarak kullandığı "Türkistan" sadeleştirilmiş metinde aynen bırakılmış. Oysa tam "Türkiye" diye çevrileceği zamandı. Diğer türlü, bugün yaygın olan kullanımdan dolayı Arnavutluk, Mora ve Akdeniz Adalarının Orta Asya'da olduğu gibi bir anlam çıkıyor. Yeri gelmişken, "*Cezayir-i Bahr-i Sefid*"in yani Osmanlı'nın "Akdeniz Adaları" dediği Ege Adaları'nın burada İyon Denizi'ndeki Yedi Adalar yani *Cezayir-i Seba* ile karıştırılmış olduğunu da belirtelim.^[43]

Malum, gizli bir örgütten söz ediyoruz. Adamların birtakım hiyerarşileri ve birbirlerini tanıyabilmeleri için özel işaretleri olması çok doğal. Bu örgütsel hiyerarşi içinde bir Anadolu kasabasının adının kötüye kullanılması ise tam bu Rum fesedesine yakışacak bir davranış! Philiki Hetaireia'nın meşhur "Tosyalı" rütbesinden bahsediyorum. Bakın nasıl:

O sıralarda eterya mensupları derecelere ayrılıp başkanlarına (çoban), ikinci sınıfa (Papas), üçüncü sınıfa (*Tosyalı*), dördüncü sınıf olan kimselere de (zararsız) adlarını vermişlerdi.^[44]

Madem bu Anadolu kasabalarını karalama işine girmişler, ne diye dördüncü sınıfa da, sözün gelişi, "Andavallı" dememişler diye merakta düşüyor insan. Bu merakı dindirmek için asıl metne gidiyoruz ve heyhat, bir yanlış okumadan başka hiç bir şey değil. Cevdet Paşa açık açık "tavsiyelü"^[45] diyor, yani tavsiye edilmiş, önerilmiş anlamında. Nereden çıktı Tosya?

Peki, bir yerde görünce birbirlerini nasıl tanıyorlarmış? "Eterya mensupları birbiri ile karşılaştıklarında *tanışmak* için farmasonlar ve *binbaşılar* gibi birtakım söz ve işaretler kullanırlardı" diyor sadeleşmiş metinde. Nasıl yani? Masonları anladık da "binbaşılar" diye bir gizli örgüt, cemiyet, dernek, tarikat neyin nesi ise öyle bir şey mi var? Bu kez asıl metin de sorunumuzu çözmiyor. "Ve Eterya ashâbı ledeltesadüf yekdiğeri tanımak üzere farmasonlar ve *bekbaşılar* gibi birtakım elfâz ve işârât-ı mahsusa isti'mâl edilirdi."^[46] "Be-kef-be-elif-şın-ye-lam-re" olarak yazılan bu sözcüğü belki başka şekillerde okumak da olası. Ama asla "binbaşı" olarak okunamaz. Çünkü o zaman "be-ye-kef-be-elif-şın-ye" olarak yazmak gerekirdi. Tabii ki Cevdet Paşa'nın kastettiği fakat dizgicinin ve musahhihin kurbanı olan sözcük *Bektaşiler*. Ancak o zaman bu giz dolu ifade anlam kazanıyor. Elimiz değmişken kadim bir yanlış da düzeltmiş olalım.

Sadeleştirilmiş metinde kendi başına pek anlaşılmayan başka bir yere bakalım. Rum ayaklanmasından hemen önceki dönemdir. Adalı Rumların usta denizciler olarak epey bir ünleri

vardır:

O esnada adalı rumları ayartıp Rusya'ya göç ettirmek üzere Rus konsolosları tarafından gösterilen gayrete karşı Bâb-ı Âli de adalılara yumuşak davranırdı. *Diğer devletlerin gemileri için onları çeşitli şekillerde överdi.* [47]

Ne yapardı hakikaten? Anlaşılmıyor. "Benim adalı Rumlarımın üstüne denizci yoktur" mu diyor devlet? Böylece onların başka devletlerin gemilerinde istihdam edilmelerini mi istiyor? O zaman Rusların gayretine ne diye karşılar? Asıl metne gidiyoruz:

Ol esnada adalu Rumları ayardub Rusya diyârına hicret etdirmek üzere Rusya konsolosları tarafından sarf olunan mesaiye mukabil Bâb-ı âli dahi adalulara rıfk ve mülâyemetle muamele eyler ve *akvâm-ı saire sefainine karşı anları enva-ı fevaide mazhar eder idi.* [48]

Ortada bir övgü filan yok. Sadece Bâb-ı âli'nin diğer "kavimlerin" gemilerine karşı kendi adalılarına çeşitli yararlar sağlaması var. "Mazhar" etmek övmek mi demek? Cevdet'ten anlaşılan o ki, bu politika yine de pek bir işe yaramamış.

Kutsal ittifak ve sünnet işleri

İyi bir anlatıcı olan Cevdet Paşa, sonunu gayet iyi bildiği konuların evveliyatını bilmezden gelip ayrıntılı bir şekilde anlatınca okuyucuda epey bir merak uyandırabiliyor. Sadeleştirilen metnin de bu merakı zenginleştirdiği söylenebilir. Cevdet, sık sık kullandığı kaynaklardan biri olan Şânîzâde'ye dayanarak Rumların ayaklanmasını kolaylaştıran nedenleri anlatırken şöyle diyor, sadeleşmiş, ama nev-icad Osmanlıca sözcüklerle zenginleşmiş metinde:

Yine Şânî-zâde Tarihinde anlatıldığı üzere 1808 ve 1809 senelerinde Bec şehrinde bazı Avrupa devletlerinin mukaddes ittifak manasına "*sened-i ilyan*" dedikleri anlaşmalarında bütün hristiyan toplumların bağımsızlığını hepsinin kabul etmiş oldukları her tarafa yayıldı. Her ne kadar bunların hakkında açıkça söylenmiş bir söz değilse de *isyana yatkın olan güvenilir kimseleri de* emele düşürmeleri rumların ayaklanmalarında ayrı bir sebep olmuştur. [49]

İçinde hiçbir özel kelime olmadığı için son cümleden başlayalım. Bütün kelimeleri bilmeme karşın gerçekten hiçbir şey anlamıyorum. Bir kişi isyana yatkınsa nasıl güvenilir oluyor? Bu Şânîzâde, *Etnik-i Eteryâ'nın* (hemen isyan etmeyin, aşağısını okuyun) tarihçisi mi ki bu isyana yatkın kimseleri güvenilir bulsun?

Beç'i anladık, Viyana kenti, peki şu "*sened-i ilyan*" ne ola ki? Bizim sened-i ittifak gibi bir şey mi? Hem de "mukaddes ittifak" anlamına geliyormuş! Tabii böyle işin içinden çıkamadığımız için, toparlanın, asıl metne gidiyoruz:

Yine Şânî-zâde tarihinde beyan olunduğu üzere (1808) ve (809) sene-i mîlâdiyelerinde Bec şehrinde bazı düvel-i Avrupa'nın İttifak-ı Mukaddes manasına (*Sent Alyan*) tabir ettikleri muahadelerinde bilcümle akvâm-ı Hıristiyanıyenin serbestîsini cümlesi iltizâm etmiş oldukları şâyi' olmuşdu. Ve eğerçi bunların hakkında bir musarrah bir söz değil ise de

müstaid-i isyân olan *eshab-ı ümniyyeyi* emele düşürmekle Rumların tuğyanına bu dahi bir sebep olmuştur. [50]

Şimdi Kutsal İttifak'tan açık açık söz ettiğine göre, üstelik parantez içinde verdiği göre Osmanlıca olmayan, Frenkçe kelimelerle karşı karşıyayız değil mi? *La Sainte Alliance* olmuş bizimkilerin dilinde "Sent Alyan!" Peki, *Sened-i İlyan* diye okunan şeyin bir anlamı var mı ki yazıyoruz? Her şeyden önce "sin-nun-te" ile yazılan ilk kelimeyi ne kadar zorlarsak zorlayalım "sened" olarak okuyamayız, çünkü o "sin-nun-dal" ile yazılır. Biz bunun Osmanlıca olduğunu düşünüyorsak "sünnet" olarak okumalıyız. Tüm aramalarımıza karşın "ilyan" diye bir şey bulamadık. O sözcük de "elif-lam-ye-elif-nun" ile yazılıyor. Redhouse imdadımıza koşuyor, aynı yazılışla bulduğumuz kelime "elyan" diye okunuyor ve anlamı aynen şöyle "*large in the buttocks*" [51] yani erkekler için koca kıçlı! Hay Allah! En fazla "*Sünnet-i Elyan*" okunacak bu terkip ancak koca kıçlı birinin sünneti gibi bir anlam veriyor Osmanlıcada ki, tam bir icattır! Peki, mademki sehven de olsa "sened" okunmuş, haksızlık etmeyelim, onu şerh edelim. O ne demek olacaktı ki? Koca kıç seneti! Bu daha mı iyi?

Gelelim "isyana yatkın olan güvenilir kimseler" bahsine. "Müstaid-i isyan olan ashâb-ı ümniyyeyi" "isyana yatkın arzu sahipleri" olarak çevirsek ve biraz hantal olan bu ifadeyi "isyana etmek hevesinde olanlar" şeklinde düzeltsek, sorun da çözülecektir. Anlaşılan "ashâb-ı emniyye" gibi bir şey okunmuş ve ona da "güvenilir kimseler" manası verilmiş. Kutsal İttifak'ın yılı olarak verilen tarihler ve yeri olarak verilen kent konusunda ise sadeleştirilene tabii ki bir şey demeyeceğiz. Paris ile Viyana, 1808-9 ile 1814 karışmış, olur o kadarlık.

Biraz önce ne anlama geldiği anlaşılmayacak şekilde yanlış okunmuş, Latin alfabesinde yazılmış görülsün bile belirli bir anlam yüklenemeyecek bazı sözcüklerin üzerinde durduk. Şimdi ise ne olduğu açıkça görülen, gayet iyi bilinen, bu anlamda şüphe uyandırmayacak ama kolay kolay tarihi bağlama oturtulamayacağı için yanlış olabileceğini düşünmemiz gereken sözcüklere bir örnek vereyim.

Rum örgütü Eterya'ya Ermeniler de üyeymiş. Bakın nasıl: "Eterya'ya dahil olan *Ermeniler* de onun sırlarını bildikleri için Halet efendinin bu işi çıkaracağını anlayarak Mora'da isyan sebeplerinin tamamlanmasına çalışıyorlardı." [52] Bildiğimiz her şeye ters değil mi? Ermeniler de Rumların örgütüne katılmışlarsa onlara ne diye "millet-i sadıka" dedi bu Osmanlı? Öte yandan, ihanet kataloglaması yapmaya meraklı iseniz ve Osmanlıca bilip aslına gidemiyorsanız bulunmaz bir nimet. "Millet-i sadıka olarak bilinen Ermenilerin *Etnik-i Eterya'ya* (biraz daha sabır) girdiklerine dair dikkatten kaçmış önemli bir kayda göre Ermenilerin de çok erken bir aşamada isyan hazırlıkları içinde oldukları anlaşılıyor" der çıkarsınız işin içinden. "Rum milli örgütünde Ermenilerin ne işi var?" diyebilecek şüphecileri de susturmak kolay: "Rumların yanında staj yapıyorlardı!" Biz en iyisi mi yine Cevdet Paşa'ya gidelim: "Eterya'ya dahil olan *Fenerlül*er dahi anın esrarına vâkıf oldukları cihetle Halet Efendi'nin bu işi fiile getireceği meczûmları olduğundan heman Moraca esbab-ı isyâniyenin istikmaline çalışıyorlardı." [53] Aslında kolayca kaçınılabilecek basit okuma yanlışlarının tarihi olgulara bütünüyle ters düşen önemli ve yeni "bilgiler" verdiği durumlara bir örnektir bu. Ama "Fenerlül" kelimesinin nasıl "Ermeniler" okunabildiğine dair en ufak bir fikrim yok, bu noktada havlu atmış durumdayım.

Sadeleştirilmiş metnin bazı yerlerinde ise birden çok ve değişik nitelikli yanlışın aynı anda varlığı söz konusudur. Biraz uzun olmasına karşın içinde yanlış aktarma, anlamın tam tersini verme ve okuma

yanlışı bulunan şu pasaja bakalım. Yanya'da Hurşid Paşa ordusunun kuşatması altında olan Tepedelenli Ali Paşa'nın son günleri yaklaşmaktadır. Hurşid Paşa çeşitli garantiler vererek Ali Paşa'nın adamlarını ondan ayırmaktadır.

Bu suretle Ali Paşa'nın etrafında toplananlar dağılarak *46 adamı* ile kalmıştı. Eğer taarruz edilecek olursa cephaneye ateş vermek üzere bizzat cephanenin bulunduğu yeri Hurşid Paşa biliyordu. O da taarruzdan *kaçmadı*, aman vererek Ali Paşa'yı teslim davet etti. Aralarında birçok haberleşme ve mektuplaşma geçtikten sonra nihayet İstanbul'a gidip Osmanlı Devleti tarafından gösterilecek yerde, oturup verilecek maaşa kanaat etmek şartıyla canına aman verildiğine dair Hurşid Paşa tarafından senet verildi. Ali Paşa da beş on adamı ile kaleden çıkıp İstanbul'a gidinceye kadar kalmak üzere Yanya gölünde bulunan adaya geçti. *Karayel* altına alınıp durum padişaha bildirildi. [\[54\]](#)

Nasıl anlamalıyız? Ali Paşa'nın yanında kalan adam sayısı yaklaşık değil kesin olarak verilmiş, taarruz edilmesi durumunda cephaneye ateş verecek olan Hurşid Paşa imiş, Hurşid taarruz etmekten kaçmamış (o zaman neden cephaneyi ateşlememiş?), biraz tuhaf ama Hurşid saldırırken aynı zamanda Tepedelenli'ye aman vermiş, yazılı garanti vermiş, sonra Tepedelenli "karayel" diye bir şeyin altına alınmış. Asıl metne gidip bu karışık anlatımın içinden çıkmaya çalışalım:

Bu suretle Ali Paşa'nın cemiyeti dağılarak *kırk elli* nefer etbayla kalmıştı ve şayed hücum olunacak olur ise cebhaneye ateş vermek üzere bizzat *cebhanenin üzerinde oturduğu* Hurşid Paşa'nın malûmu olmağla o dahi hücumdan *ictinâb* ederek rey ve aman itasıyla Ali Paşa'yı teslim davet edüb miyanede hayli muhabere ve mükâtebe cereyanından sonra nihayet İstanbul'a gidüb devlet-i âliye tarafından tahsis olunacak mahalde ikamet ve ihsan buyurulacak maaşa kanaat eylemek şartıyla canına aman verildiğini mübeyyin Hurşid Paşa tarafından memhûr sened verildiğine mebni Ali Paşa beş on adam ile kaleden çıkub İstanbul'a azimet edinceye dek ikamet eylemek üzere Yanya Gölü'nde kâin adaya gûzar etmekle *karağol* altına alınub keyfiyet der-i devlete arz ve inha olunmuşdu. [\[55\]](#)

Böylece, Ali Paşa'nın yanında kırk elli kişi kaldığını, saldırılması durumunda cephaneyi havaya uçuracağı bilindiği için Hurşid'in bundan çekindiğini ve adaya gönderildiği zaman kaçmaması için gerekli güvenlik önlemlerinin (karakol) alındığını öğreniyoruz.

Bu metnin ciddi anlama sıkıntısı doğuran bütün eksikliklerini veya yanlışlarını bulduğumu öne süreceğim değilim, öyle bir iddiam yok. Burada zaten değindiklerimin ötesine geçerek yüzlerce okuma yanlışını da sıralamak istemiyorum. Yalnız, yayınevinin 1994'te bu metni tıpkıbasım olarak bir kez daha yayımlamasından öyle anlıyorum ki en azından kendileri durumdan şikâyetçi değiller. Bana ise son dönem Osmanlı tarihinin en önemli kaynak metinlerinden biri olan *Tarih-i Cevdet*'in bir an önce düzgün ve güvenilir bir çevriyazıyla okuyucuyla buluşturulmasını temenni etmek kalıyor. Sadeleştirme ve kısaltmayı da ondan sonra yapmak gerek.

Nutku tutulan nutuk

Türkiye'de en çok okunan metinler arasında olan *Nutuk* veya "Türkçeleştirilmiş" adıyla "*Söylev*"i burada enine boyuna tanıtmaya kalkışacak değilim. Mustafa Kemal'in 1927'de, 15-20 ekim günleri arasında, yazılı bir metinden Cumhuriyet Halk Fırkası ikinci kurultayında okuduğu nutuk daha sonra Arap harfleriyle basılmış, ayrıca batı dillerine çevrilmiş önemli bir metindir. Okunan nutuk kısmı ve belgeler olmak üzere iki bölümdür. *Nutuk*'u bugün orijinal dilinden okuyanların sayısı sınırlıdır sanırım. Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun Türkçeleştirdiği ve kısalttığı metin yanılmıyorsa otuz dokuzuncu "baskıya" ulaşmış olup benzerleri arasında hâlâ en çok okunan metin durumundadır.

Büyük boy bir baskı olan Arap harfli metinde 543 sayfa olan asıl konuşma veya nutuk kısmı, Harf Devrimi'nden sonra, 1938'de tek cilt olarak Maarif Vekâleti'nce bastırılmış, 1950'de Türk Devrim Tarihi Enstitüsü'nce Latin harfleriyle yapılan yayında, iki ciltte 898 küçük sayfa ve Türk Dil Kurumu'nca 1963'te yapılan Türkçeleştirilmiş yayında iki ciltte 665 sayfa tutmuştur. Velidedeoğlu'nun yayınında ise yine küçük boyda tek cilde inmiş halde 464 sayfadır. "Söylev bugün artık güncelliğini ve genç kuşaklar için önemini yitirmiş birçok ayrıntı ve belgeleri içerdiğinden, uzun bir kitaptır"^[56] diyen Velidedeoğlu, 1978'deki ilk baskıya yazdığı önsözünde beşte bir oranında olduğunu söylediği bu kısaltmanın gerekçelerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır:

Söylev'de anlatılan, *günümüzde ve ileride bütün kuşaklarca bilinmesi gereken* düşünce ve olayların hepsini içeren bölümleri –herhangi bir kesinti, kısıntı veya özetleme yapmaksızın– oldukları gibi Türkçeleştirdik, ki bunlar Söylev'in beşte dördünü oluşturmaktadır.

Buna karşılık *Söylev'in, Atatürk'cü düşünce açısından önem taşımayan ayrıntılara ilişkin kimi bölümlerini kısalttık*, ki bunlar da yapıtın beşte birini oluşturmaktadır. Kısaltma yaparken de, bu bölümleri kitaptan büsbütün çıkarmayı değil, özetleme yolunu yeğledik.^[57]

Atatürk'ün bazı söylediklerinin "Atatürk'cü düşünce açısından" önem taşıması olgusunu bir tarafa bıraksak bile burada yapılanın, "günümüzde ve ileride" *Nutuk*'un ne kadarının bilinmesinin gerekli, ne kadarının bilinmesinin gereksiz olduğuna dair bir ayırım olduğu ve bunun sübjektif bir yargıda bulunmayı gerekli kıldığı açıktır. Başka biri de eşzamanlı veya başka bir zamanda bu ayırımı bütünüyle başka bir şekilde algılayıp kurgulayabileceği için Velidedeoğlu kendi katkısı konusundaki fikri haklarını korumak istemiş, yayınında eserin "özetleme ve bölümlenme biçimi konusundaki telif" hakkının saklı olduğunu belirtmiştir. Velidedeoğlu özetleyerek çıkardığı yerleri Dil Kurumu'nun 1963 tarihli yayınına gönderme yaparak gösterdiği için bu metinden çıkan yerlerle değil bazı terim, kavram ve kurum adlarının nasıl Türkçeleştirildikleriyle, yani geride kalanla ilgileneceğim.

Böyle bir ilgiyi bekleyen ve olası eleştirileri karşılamak isteyen Velidedeoğlu *Söylev*'e önsözünde şöyle diyor:

Bu metni inceleyecek olanlar, kimi terim ve başlıkların yerinde kullanılmadığı, kimi özetlemelerin, olayı veya düşünceyi yeterince yansıtmadığı, gibi eleştiriler ileri sürebilirler. Ama "Bu metinde Atatürk'ün düşüncesi değiştirilmiştir" veya "yorumlanmıştır" gibi bir eleştiri yapamazlar. Çünkü Söylev'in içeriğindeki tek bir sözcük bile –Türkçeleştirme

zorunluğu dışında– değiştirilmemiştir. [58]

Bařka bir deyişle, Velidedeoęlu'nun da gayet farkında olduğu gibi "Türkçeleřtirme" ile metin sahibinin, bu durumda Atatürk'ün, dūřüncesinin değiştirilmesi ve yorumlanması arasında birebir ilişki vardır. Ben burada, *Söylev*'in içindeki pek çok sözcüğün en ufak bir Türkçeleřtirme dayatması olmaksızın değiştirildiğini, aımlandığını, yorumlandığını, bazen birden çok sözcükle karşılıandığını ve bunlar yapılırken ciddi anakronizmlere dūřüldüęünü söyleyeceğim. Bunu yaparken *Nutuk*'un 1927'deki Arap harfli orijinal baskısını ve Türk Devrim Tarihi Enstitüsü tarafından yapılan edisyonunu kullanacağım. Bu ikisi arasında bir fark çıkması durumunda 1927 baskısını temel alacağım.

Mustafa Kemal'in "Osmanlı Devletinin dâhil bulunduğu grup, Harb-i Umumi'de mağlub olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiati ağır, bir mütarekenâme imzalatmış" [59] dediği yerde Velidedeoğlu "Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu *bağlaşık devletler* grubu *Dünya Savaşı*'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her yanda zedelenmiş, koşulları ağır bir Ateşkes Anlaşması imzalanmış" [60] demekte. Tabii ki öyledir, doğrudur ama Osmanlı devletinin içinde olduğu grubun bağlaşık devletler grubu olarak açımlanması ve en fazla "Genel Savaş" olarak çevrilebilecek "Harb-i Umumi"ye "Dünya Savaşı" denmesini gerektirecek nasıl bir Türkçeleştirme zorunluluğu var acaba?

Mustafa Kemal şöyle diyor:

İtilâf Devletleri, mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana vilâyeti, Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap, İngilizler tarafından işgal edilmiş. [61]

Bu pasaj Velidedeoğlu'nda şu şekilde çevrilmiş:

İtilâf devletleri Ateşkes Anlaşması koşullarına uymayı gerekli görmüyorlar. Birer *uydurma nedenle*, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul'da. Adana İline Fransızlar; Urfa, Maraş, Antep'e İngilizler girmişler. [62]

Bir yere girmek ve bir yeri işgal etmenin ne kadar eşanlımlı olduğunu bir yana bırakalım, asıl metinde olmayan "uydurma" sözünün kullanılmasına bakalım. Gerçekten de "vesile" sözcüğünün karşılığı "uydurma neden" olarak karşılanabilir mi? "Ne vesileyle İzmir'de bulunmuştunuz?" gibi bir soru sorulunca bunu "Hangi uydurma nedenle İzmir'deydiniz?" gibi anlayabilir miyiz? Demek ki burada Mustafa Kemal'in ne demek istediği hakkında bir yorumlama söz konusudur. Metnin ne dediğini dikkate alan daha az müdahaleci ve tarafsız bir çevirinin "sebeup, neden veya gerekçe" sözcüklerinden birini kullanması gerekirdi.

Anasırda var bir sır

Velidedeoğlu ürettiği metinde "anâsır" ve "unsurlar" sözcüklerini tutarlı olarak aynı şekilde Türkçeleştirmiyor. Eğer söz konusu anâsır (unsurlar, elemanlar, öğeler) Müslüman değilse "azınlık" ve "azınlıklar", yok Müslüman iseler çeviri yapmayı keserek doğrudan "Türkler" ve "Müslümanlar" olarak kullanıyor. Böylece Türkler veya Müslümanların da aynen gayrimüslimler gibi bir büyük ve

aynı bütünün, bir çokuluslu toplumun parçası olduğunu işaret eden "anâsır" sözünün içini bütünüyle boşaltmış oluyor. "Anâsır"a yüklediği açık anlamdan Türkleri hep uzak tutarak, Türklerin çoğunluk olduğunu ima etmiş oluyor. O zaman sormuş olalım, İttihatçıların meşhur "İttihâd-ı anâsır" politikası böyle bir mantık izlenirse, ya "azınlıkların birleşmesi" veya "çoğunluk ve azınlıkların birleşmesi" gibi anlamlara gelmez mi? Peki ya "anâsır-ı erbaa" (dört unsur, hava, su, toprak, ateş) gibi çok kullanılan bir terkip karşımıza çıktığında ne yapacağız? Umarım "dört azınlık" demeyeceğiz! Tarafsız sözcüklere metindeki bağlamdan yola çıkarak değişik anlamlar yüklemek her zaman üstesinden gelinebilecek bir yöntem olmayabilir. Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu anlatırken Mustafa Kemal bu kavramı nasıl kullanmış? Metinlere bakalım:

Bundan başka, memleketin her tarafında, *anâsır-ı Hıristiyanıye* hafî, celî, husûsî emel ve maksatlarının temin-i istihsaline, devletin bir an evvel, çökmesine sarf-ı mesai ediyorlar. Bilahare elde edilen mevsuk malûmat ve vesaik ile teeyyüd etti ki, İstanbul Rum Patrikhanesinde teşekkül eden "Mavri Mira" heyeti vilâyetler dâhilinde çeteler teşkil ve idare etmek, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgul. [63]

Bu alıntının ilk cümlesinin Velidedeoğlu'ndaki karşılığı şöyle:

Bundan başka, ülkenin her yanında Hıristiyan *azınlıklar*, özel istek ve amaçlarının elde edilmesi, devletin bir an önce çökmesi için, gizli açık, çaba harcıyorlar. [64]

Mustafa Kemal, Vilâyat-ı Şarkıye Müdafa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti üzerine konuşurken de "unsur" ve "anâsır" sözcüklerini kullanıyor.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti'nin maksad-ı teşekkülü de; [nizamnâmelerinin ikinci maddesi] *şark vilâyetlerinde mütemekkin bilcümle unsurların* dinî ve siyasî haklarının serbesti-i inkişafını temin edecek esbab-ı meşruaya teşebbüs etmek, mezkûr vilâyetler ahali-i İslâmiyesinin tarihî ve millî haklarını, indelhace, âlem-i medeniyet huzurunda müdafaa eylemek; şark vilâyetlerinde vâki olan mezalim ve cinayâtın esbab ve avamili ve fail ve müsebbibleri hakkında bitarafane tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsâraaten tecziyelerini talep etmek; *anâsır beynindeki su-i tefehhümün izalesi* ile kemaflisabık revabıt-ı hasenenin teyidine gayret etmek, hâl-i harbin vilâyat-ı şarkiyede tevliid ettiği harabî ve sefalete, hükümet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretiyle, mümkün mertebe çâre-sâz olmaktan ibaret idi. [65]

Velidedeoğlu'nda bu pasaj şöyle:

Vilâyatı Şarkıye Müdafa-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin kuruluş amacı da (tüzüklerinin ikinci maddesi), *Doğu İllerindeki bütün halkın dini* ve siyasal haklarının özgürce gelişimini sağlayacak yasal yollara başvurmak; adı geçen illerdeki Müslüman halkın tarihsel ve ulusal haklarını, gerektiğinde, uygar toplumlar önünde savunmak; Doğu illerinde yapılan kıyım ve cinayetlerin nedenleriyle etkenleri ve bunları yapanlar ve yaptırانlarla ilgili, yansız soruşturma açtırarak suçluların çabucak cezalandırılmasını istemek; *Türklerle azınlıklar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi* ve eskisi gibi iyi bağların pekiştirilmesi için çaba harcamak; hükümet katında girişimlerde bulunarak savaşın Doğu illerinde neden olduğu yıkım

ve yoksulluğu, olabildiğince, giderme yollarını aramaktı.^[66]

İlk bakışta gayet dikkatli ve duyarlı bir çeviriymiş izlenimi veren ve genelde de öyle olan bu çeviri iki kritik yerde asıl metinden ayrılıyor, onu yorumluyor ve eklemeye bulunuyor. "[Ş]ark vilâyetlerinde mütemekkin bilcümle unsurlar" ifadesini "Doğu İllerindeki bütün halk" olarak çevirmek oldukça güçtür. "Doğu illerinde oturan bütün unsurlar" diye çevirmek gerekir. Bunda, "bütün halk" gibi yuvarlak bir ifadenin asla veremeyeceği "bütün etnik-dinsel gruplar/unsurlar" gibi kesin bir anlam vardır. "[A]nasır beynindeki su-i tefehhümün izalesi" ifadesini ise hiç duraksamadan "Unsurlar /etnik gruplar arasındaki yanlış anlamaların giderilmesi" olarak çevirmelidir. Mustafa Kemal'in aktardığı metinde "Türk" sözcüğünün "t"si geçmezken ve bir azınlık veya çoğunluğa değinilmezken Velidedeoğlu "Türklerle azınlıklar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi" ifadesini nereden bulmuştur? Mustafa Kemal veya döneminin diğer aydınları "Türk" veya "ekalliyet" demeyi bilmedikleri için mi bu kelimeleri kullanmadılar da yerine çeşitli anlamlara çekilebilecek yuvarlak bir anâsır sözcüğünü koydular?

"Anâsır" kullanıldığında söz konusu olanlar Müslüman değilse "azınlıklar"ı yapıştırdık, Müslümanların da açıkça içinde olduğu anlaşılın "anâsır"ı ise "Türkler ve azınlıklar" diye iki ayrı bölüğe böldük, peki ya herkesin Müslüman olduğunun açıkça söylendiği bir yerdeki "anâsır" sözcüğünü ne yapacağız? Bunun yanıtı için önce Mustafa Kemal'in metnine bakalım:

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'daki merkezî idaresinin medenî ve ilmî vesaitle temin-i maksad edilebileceği hakkında fazla nikbin olduğu anlaşılıyor. Filhakika bu yolda sarf-ı mesaiden geri durmuyor Vilâyat-ı şarkiyede *Müslüman anâsırın hukukunu* müdafaa için Le Pays namında Fransızca bir gazete neşrediyor. Hâdisat gazetesinin imtiyazını deruhde ediyor.^[67]

Velidedeoğlu ise buradaki "*Müslüman anâsırın hukukunu*" ibaresini "Müslüman halkın haklarını"^[68] olarak karşılamış. M. Kemal acaba "Müslüman halkın haklarını" demeyi bilmez miydi? Açık bir şekilde "Müslüman unsurların hakları" diye çevirmek gerekir. Doğudaki Müslüman halkın birden fazla unsurdan oluştuğunu ve bunların birbirlerine karşı haklarının ve/veya her birinin haklarının farklı olabileceğini söylemek başka bir şey, bütün bu nüansları tek bir potada eriterek silikleştirmek başka bir şey. Bu acaba hangi Türkçeleştirme zorunluluğunun bastırmasıyla olmuş?

Aynı şekilde Erzurum Kongresi'nin kongre beyannamesine de yansıyan karar ve ilkelerinden söz ederken şöyle diyor Mustafa Kemal: "Anâsır-ı Hıristiyanıyeye hâkimiyet-i siyasiye ve muvazene-i içtimaiyemizi muhıll imtiyazat ita olunamaz [Beyannâme, madde 4]"^[69] Velidedeoğlu'nda aynı madde şöyle: "Hristiyan azınlıklara siyasal egemenliğimizi ve toplumsal dengemizi bozacak ayrıcalıklar verilemez (Bildiri, madde 4)"^[70] Her türlü çekiciliğine karşın "anâsır" sözcüğünü burada da "azınlık" değil "unsurlar" olarak çevirmek gerekir. Zimmi hukukunun her anlamıyla geçerli olduğu 1856 öncesi Osmanlı toplumu için kullanılsa belki bir anlamda doğru olacak olan azınlık kavramı, Tanzimat ve hele Meşrutiyet dönemleri Osmanlı toplumunda hukuki olarak bir anlam ifade etmez. Hatta bütün Osmanlı modernleşmesini din ve etnik farklılıkları dikkate almaksızın ortak bir vatandaşlık kültürü ve hukuku geliştirmek olarak algılamak mümkündür. Sayısal anlamda "azınlık" kastedildiğinde "ekalliyet" (kılllet, azlıktan) kelimesini kullanan, öte yandan içindeki herhangi bir etnik veya dinsel gruba hukuki olarak azınlık statüsü tanımayan bir toplumda "anâsır"ın "azınlık" olarak karşılanması

en azından anakronistik olacak, Lozan ile ortaya çıkan yeni hukuki durumu geriye taşımak anlamına gelecektir.

İlk defa milli olan meclis!

Osmanlı'dan Türkiye'ye geçişin çok hız kazandığı bir dönemin ürünü olan *Nutuk*'un her yerinde Velidedeoğlu'nun beğenmediği, Mustafa Kemal tarafından kullanılmasına anlam veremediği dolayısıyla ya bütünüyle çıkardığı veya kafasındaki bir şablona ve yeni bir terminolojiye uydurduğu sözcükler ve kavramlar vardır. Bütün bunların dilin dayattığı herhangi bir zorunlulukla ilgisi yok. Tam tersine, dilin kullanılarak bir ideolojik dayatma yaratıldığını söylemek çok daha mümkün görünüyor. Örnek verelim: Mustafa Kemal, ülkenin içinde bulunduğu derin bunalımı atlatmak için akıllara gelen kurtuluş çarelerini, yani İngiliz himayesi veya Amerikan mandası istemek ve sorunlarla yerel seviyede uğraşmak seçeneklerini saydıktan sonra bunların hiçbirinde isabet görmediğini kaydediyor, Osmanlı devletinin korunmasının mümkün olmadığını belirtiyor ve şöyle diyor:

Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış bir takım bî-mânâ elfâzdan ibaretti. Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet taleb olunmak isteniyordu? O halde ciddî ve hakikî karar ne olabilirdi?

Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyet-i millîyeye müstenit, bilâkayd u-şart müstakil *yeni bir Türk devleti* tesis etmek!^[71]

Şimdi bu alıntının Velidedeoğlu'ndaki şekline bakalım:

Osmanlı devleti, onun bağımsızlığı, Padişah, Halife, hükümet, bunların hepsi, içeriğini yitirmiş birtakım anlamsız sözlerdi. Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ve ne gibi bir yardım istemek düşünülüyordu? O halde sağlam ve gerçek karar ne olabilirdi?

Baylar, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulusal egemenliğe dayalı bağılsız-koşulsuz (tam) bağımsız *bir Türk devleti* kurmak."^[72]

Ne olmuştur? Velidedeoğlu'na ait olduğu belli olan "tam" sıfatının parantez içinde verilerek metne eklenmesinin yanı sıra "Yeni" sözcüğü metinden çıkarılmıştır. "Yeni" burada Türkçe olmadığı için mi atılmıştır? Tatalım ki "yeni" sözcüğü Türkçeye "x" dilinden girme ve bugünkü kuşakların asla anlamayacağı türden bir sözcüktür, metnin iç mantığı uyarınca atılacağına çevrilmesi gerekmez miydi?

Tabii ki sorun, bir dil veya anlaşılma-anlaşılmama sorunu değil bütünüyle ideolojik bir tutumun metne yansımından ibarettir. Söylemeye bile gerek yok ama bir şeyin yenisi varsa eskisinin de olması gerekir. Mustafa Kemal'in "yeni bir Türk devleti" derken o zaman hâlâ var olan devleti de bir Türk devleti olarak düşündüğü fakat bunun kurtarılamaz bir durumda olmasından dolayı bir yenisinin kurulmasını istediği ve bu yeni Türk devletinin niteliklerini belirttiğini düşünmek durumundayız. Ama anlaşılma "Osmanlı ve Türk" Velidedeoğlu'nun kafasında ancak selef ve halef oldukları için, Türk devleti de ancak Osmanlı devleti ortadan kalkınca kurulabilecek bir şeydir. Bir ilktir. Mustafa Kemal, Osmanlı devletini de bir Türk devleti olarak gördüğü için burada yeterince Atatürkçü olamamış gözüküyor!

Aynı şekilde orijinal metinde geçen "*meclis-i millî*" ve "*hükümet-i merkeziye*" terimleri de Türkçeleştirilirken en hafif bir deyimle açılmış, yorumlanmış dolayısıyla hem anakronizmler yaratılmış, hem de tarihi bağlam zedelenmiştir. Birkaç örnek verelim. Yukarıda Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi'nin kongre beyanamesine de yansıyan karar ve ilkelerini özetlemesine değinmiştik. Kongre beyanamesinin 8. maddesinde ifadesini bulan karardan söz ederken şöyle diyor Mustafa Kemal: "7) *Meclis-i Millî'nin* derhal içtimanı ve icraat-ı hükümetin Meclis'in murakabesine vaz'ını temin etmek için çalışılacaktır [Beyannâme, madde 8]."^[73] Velidedeoğlu bu bölümü şöyle Türkçeleştirmiş: "7-*Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin* hemen toplanmasını, hükümet işlerinin Meclis denetiminde yürütülmesini sağlamak için çalışılacaktır (Bildiri *madde 3*) (sic)."^[74] Tarih henüz 1919 olduğuna göre burada toplanması istenen meclisin Osmanlı Mebusan Meclisi olduğu su götürmez bir gerçekliktir. Dolayısıyla çevirirken kronolojik bir yanlışlık yapılmamış, ama kavramsal bir yanlış aktarma söz konusu olmuş gibi duruyor. Burada, Mustafa Kemal'in Osmanlı Mebusan Meclisi'ne yüklediği değer tamamen silinmiş durumda. Oysa Mustafa Kemal, Osmanlı Mebusan Meclisi'ni "*Meclis-i Milli*" olarak nitelendirdiği için aynen çevrilmesi gerekirdi. O sırada TBMM açılmadığı, tüm ülkede tek bir meclis olduğu, hatta TBMM açıldığı zaman da Mebusan Meclisi kapanmış olduğu için yine tek meclisli bir durum olduğu gerçeği göz önüne alınırsa herhangi bir karışıklık söz konusu olmayacağına göre, "*Meclis-i Millî*" teriminin yerine "*Osmanlı Mebusan Meclisi*" konarak Mebusan bu "milli"lik atfından kurtarılmış olunuyor! Bunun altında yatan düşünce de Osmanlı Meclisi'nin değil ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin milli olabileceği yolundaki inanç olsa gerek.

Oysa *Nutuk*'un aynı sayfalarından okuyoruz ki Erzurum Kongresi tarafından dile getirilen Mebusan Meclisi'nin açılması talebi, Sadrazam Ferid Paşa'nın Anadolu'da Kanun-u Esasi'ye aykırı bir Meclis-i Mebusan toplandığı yolundaki bir suçlamasını boşa çıkarmak için alınan bir önlemden ibarettir. Ferid Paşa, "Anadolu'da iğtişâş zuhur etti. Kanun-u Esasiye muhalif olarak *Meclis-i Mebusan* namı altında içtimaat vuku' buluyor. Bu hareketin, memurin-i mülkiye ve askeriye tarafından men'i icab eder" yollu bir açıklama yapmış. Mustafa Kemal de "Buna karşı icab eden tedâbir alındı ve *Meclis-i Mebusan*'ın içtimaa daveti taleb olundu"^[75] diyor. Yani Ferid Paşa, "Anadolu'da yasal olmayan bir Mebusan Meclisi toplanıyor" deyince, Erzurum Kongresi, "Hayır, biz Mebusan Meclisi değiliz, bilakis sizin Mebusan Meclisi'ni toplamanızı istiyoruz" demiş oluyor. Erzurum Kongresi'nin bu aşamada "*Meclis-i Milli*"nin otoritesini tanıdığının, Osmanlı kanunları içinde kalarak faaliyet göstermek istediğinin ve Anadolu'da alternatif bir meclis toplanmasının söz konusu olmadığını göstermenin o sırada önemli görüldüğünün altını çizelim. Aksi takdirde Erzurum Kongresi hangi devletin "*Cemiyetler Kanununa*"^[76] uygun davranmak kaygısı taşıyabilirdi ki? Velidedeoğlu ise yukarıda geçen ilk "*Meclis-i Mebusan*"ı tarafsızca "*Mebuslar Meclisi*", ikincisini ise yine "*Osmanlı Mebuslar Meclisi*" olarak çevirmeyi uygun görmüş.^[77]

Anadolu'daki milliyetçiler ve Osmanlı hükümeti arasındaki ilişkilerin Milli Mücadele'nin her aşamasında aynı şekilde seyrettiğini söylemek güç olur. Bu ilişkiler bazen yumuşamış, bazen sertleşmiştir. Burada tarih açısından çok iyi bilinen bu inişli-çıkışlı ilişkileri irdeleyecek değilim. Mustafa Kemal, 12 eylül 1919'da Anadolu ve hükümet arasındaki ilişkilerin ve haberleşmenin kesilmesi kararını aldıklarını şu sözlerle anlatıyor: "Efendiler, ayın on ikinci günü *hükümet-i merkeziye* ile umumiyetle muhabere ve irtibat katedildi."^[78] Burada önemli olan Mustafa Kemal'in kullandığı "*hükümet-i merkeziye*" terimidir. Ankara'da henüz TBMM Hükümeti kurulmadığı, dolayısıyla ülkede, İstanbul'da ve Ankara'da birer adet olmak üzere iki hükümetli bir durum henüz

söz konusu olmadığı için olayların tarihi akışı içinde bu doğru bir ifadedir. Merkezi hükümet ile ilişkisini kesecek olan makamlar yerel yönetimler ve çeşitli yerlerdeki ordu birlikleridir. Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliyesi tarafından kolordular, vilayetler, müstakil sancaklar, belediyeler ve Müdafa-i Hukuk Cemiyet'i heyet-i merkeziyelerine gönderilen tebligatta aynen şöyle denmiştir:

Hükümet-i merkeziyenin ittihaz ve takib etmekte olduğu meslek-i irticakâraneye ve yaşamakta olduğumuz günlerin mehalik ve muhatarat-ı azimesine karşı müdafa-i hukuk ve muhafaza-i mevcudiyet için *Meclis-i Milli*'nin intihap ve inikadını temin ve tesri etmek bugünün en mühim vazifesidir.^[79]

Yukarıda 89. dipnotla verdiğim alıntıyı "Baylar, ayın on ikinci günü *İstanbul Hükümeti*'yle genel olarak haberleşme ve bağlantı kesildi" şeklinde veren Velidedeoğlu bu bölümü de şöyle Türkçeleştirmiş:

İstanbul Hükümeti'nin tuttuğu ve sürdürdüğü gerici yöneme ve yaşamakta olduğumuz günlerin büyük korku ve tehlikelerine karşı haklarımızı savunmak ve varlığımızı korumak için *Mebuslar Meclisi*'nin seçilme ve toplanmasını sağlamak ve çabuklaştırmak bugünün en önemli işidir.^[80]

Görüldüğü gibi her iki alıntıda da "hükümet-i merkeziye", "İstanbul Hükümeti" ve ikinci alıntıdaki "Meclis-i Milli", "Mebuslar Meclisi" olmuş. Ülkede tek bir hükümet olduğu zaman, hükümetin bulunduğu şehrin adıyla anılmasının oldukça tuhaf olması bir yana mademki Nutuk'un sahibi bu yukarıdaki ifadeleri seçmiş, aynen korunması gerekirdi. Hangi Türkçeleştirme kaygısıyla "hükümet-i merkeziye" "İstanbul Hükümeti" ve "Meclis-i Milli" "Mebuslar Meclisi" oluyor? Anlamak gerçekten güç. Kısalttığı metnin önsözünde kesin beyanlarda bulunan Velidedeoğlu'nun aklına "merkezi yönetim" veya "ulusal meclis" gibi basit seçeneklerin gelmemesini ancak ve ancak bir metni açmak, serh etmek, yorumlamak kaygılarıyla açıklayabiliriz. Bütün bunlar metnin içine yedirilerek değil dipnotlarda açıklanarak yapılsa çok daha yerinde olur, Türkçeleştirilen *Nutuk* da tahrif edilmekten kurtulmuş olurdu. Burada da değerli dostum, Cumhuriyet tarihçisi Cemil Koçak ve arkadaşlarının hazırlamakta olduklarını bildiğim *Nutuk*'un açıklamalı edisyonunu bir an önce bitirmelerini dilemekten başka yapacak bir şey görmüyorum.

Yanlış anlaşılacak için iyice vurgulayayım: "Her sadeleştirme yapan, metinleri kasıtlı olarak bozar, tahrif eder" veya "Her sadeleştirme kullanılamaz durumdadır" diye bir iddiam yok, olamaz da. Öte yandan eleştirel bir gözle bakarsak, bu tür metinlerin şüpheden salim olduklarını söylemek de pek mümkün değil. Her şeyden önce metne, yazarından başka bir el daha dokunduğu için bu metinler otantikliklerini yitiriyor ve çeşitli anakronizmler içerir bir duruma geliyorlar. Çıkardıkları güçlüklerden dolayı hiç çevrilmeden atılan kelimeler, cümleler ve bazen sayfalar, yanlış çeviriler, kasıtlı olarak çarpıtmalar, özgür bir tarzda yorumlamalar ve uç bir durum olarak asıl metinde olmayan saplamalar bu türün hastalıkları olarak göze çarpıyor.

II. bölüm

Çevriyazı hoşlukları

Yukarıda birtakım somut örneklerle dikkat çekmeye çalıştığım gibi "sadeleştirme" dediğimiz faaliyetin epeyce bir sıkıntısı var. Dolayısıyla tarih metinleri okumak isteyenlerin, bu metinleri bize bırakanların kendi kelimelerini, cümlelerini görmek, o havayı solumak istemeleri gayet anlaşılır ve doğal bir haktır diye düşünüyorum. Bu noktada çevriyazı ile günümüz alfabesine aktarılan metinler bir çözüm olarak ortaya çıkıyor. Son yıllarda sadeleştirmelerden çok bu tür yayınlar yapılmasını bu şekilde açıklayabiliriz sanıyorum. Çevriyazı veya transkripsiyonu bir dilin yazısını kullanarak başka bir dili yazmak olarak tarif edebiliriz. Böylece alfabesi farklı olan Rusça veya Çince'den Latin alfabesiyle yapılmış çevriyazıları, o dilleri bilmesek, anlamasak bile okuyabilir ve telaffuz eder duruma geliriz. Amaç da budur. Tabii, eğer dilimizde öteki dilin sesleri yoksa yine sorun baş gösterecektir. Bunu aşmak için de transliterasyon yapmak, aktarılan dildeki sesleri özel işaretlerle göstermek durumunda oluruz. Osmanlı Türkçesinde olup da Türkçede olmayan sesler gibi bir olguyla karşı karşıya olmadığımız için çevriyazı, Osmanlı Türkçesinin metinlerini okuyabilmemiz açısından yeterlidir. Aradan alfabe engelini kaldırmaktan öte çevriyazının eski alfabeyi bilenler açısından da hızlı okuma olanağı sağlamak gibi ek bir üstünlüğü de söz konusu. Dolayısıyla, dikkatli bir şekilde yapılmış çevriyazılı bir metni, hele asıl metinle karşılaştırma olanağı da görsel olarak sağlanmışsa sadece okuyan kamu için değil meslekten tarihçiler veya tarihçi olmak isteyen öğrenciler için de çok yararlı görüyorum.

Peki, bu yöntemin ve bu yöntemle üretilmiş metinlerin sorunları yok mu? Kısa cevap: Hiç olmaz mı? Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- a- Çevriyazıyı yapanın asıl metindeki kelimeleri hiç okuyamaması,
- b- Yanlış veya eksik okuması,
- c- Alternatif okuyuşlar içinde doğru olmayanı, bağlama uymayanı seçmesi mesela "güç" yerine "göç" gibi,
- d- Orijinal metinde olmayan noktalama işaretlerini koyarken anlamın bozulması.

Hiç kimsenin kendi dili dahil bir dildeki tüm kelimeleri bilmesi beklenemeyeceği için ilk iki kategoride yanlışlık yapmak kaçınılmaz. Artık yaşamayan, belki sözlüklerde de olmayan kelimeleri veya asıl metin içindeki yabancı dilden alınma kelimeleri doğru okumak her zaman çok kolay olmayabilir. Kendisinden "imdat" istediğim değerli Türkolog Günay Kut Hanım ile kafa kafaya verip, bir elyazmasının istifli yazılmış ve benim okuyamadığım adı üzerinde nasıl onlarca dakika

harcadığımızı hatırlayınca hâlâ gülümserim. Yazmanın adı "*Ta'rif-i Telgrafya-nâme*" imiş! Okumada güçlük çektiğimiz ve Türkçe, Arapça, Farsça okumak için ısrar ettiğimiz kelime ise tabii ki "telgrafya" yani telgraf! Önemli olan okunamayan yeri açıkça belirtmek, mümkünse çevriyazı metni içinde aynen vermek, değilse transliterasyon alfabesiyle hatta kullanılan alfabeye harf karşılıklarını vermektir. Üçüncü kategoriye ise ayrı bir yere koyuyorum. Burada söz konusu olan okuyamamak veya okuduğunun anlamını bilmemek değil daha mekanik bir dikkatsizliktir. Bunları söyledikten sonra çevriyazılı metinlerdeki bazı hataların, sadeleştirilmiş metinlerdeki kadar vahim olabildiklerini, asıl metnin anlamını bozduklarını, anlaşılmasını güçleştirdiklerini belirtmeliyim. Sevindirici olan ise daha üst düzeyde bir uzmanlık gerektirdiği için olsa gerek, "çevriyazı yapıyorum" bahanesiyle saplama yapan birine henüz rastlamamış olmam!

Bizans söylenceleriyle eğlenceli Osmanlı tarihi

Efdal Sevinçli, 1975 yılında Manisa'da eski bir kitapçıdan aldığı baş tarafı eksik bir Osmanlıca tarih yazmasını 1997 yılında asıl metniyle birlikte çevriyazılı olarak yayımlayarak gerçekten övgüye değer bir iş yapmış, iki metin arasında karşılaştırma yapılmasına izin vererek bir anlamda projesini kamuya paylaşmıştır. Sayın Sevinçli'nin önsözünde bu yöntemle kendi okuma eksikliklerinin/yanlışlarının düzeltilmesini umduğunu söylemesine sığınarak birkaç şey söylemek isterim.

Her şeyden önce Sevinçli elindeki metnin bir özgün ve tek metin yani "*unicum*" yazma, olduğunu düşünüyor. Ketebe kaydında geçen Yusuf bin Abdullah adından yola çıkarak da bu metnin, mahlası Yusuf olan Edirneli Kâtib Şevkî tarafından yazılmış ve bugün nerede olduğu bilinmeyen bir "tevärih-i âl-i Osman" olduğunu söylüyor. Sevinçli, bu metni Oruç Beğ ve Âşıkpaşazade tarihleriyle karşılaştırmış, bazı benzerlikler ve ayrımlar görmüş:

Ancak bütün benzeşmelere karşın, gerek dil, gerek bilgilendirme açısından Kâtib Şevkî'nin Târih-i âl-i Osmân'ın[ın] ayrımlar gösterdiği de bir gerçek. Özellikle Bizans ve İstanbul tarihiyle, söylenceleriyle ilgili bölümlerin, elimizdeki tarih metinlerinden bilgi genişliği bakımından tümüyle bağımsız ve özgün olduğunu görürüz.^[1]

Böyle diyor Efdal Sevinçli. Bu noktada elde bulunan eksik yazmanın müelliflik sorunu ve yazılış tarihi üzerine pek fazla bir şey söylemeden, keşke 1922'de Giese tarafından neşri yapılan ve ülkemizde Nihat Azamat tarafından yayımlanan *Anonim Tevärih-i âl-i Osman*'ı da görseydi iyi olurdu diyorum.^[2]

Okunuşundan kendisinin de emin olamadığı bazı sözcüklere (?) işareti koymasından dolayı Sayın Sevinçli'nin de bu okumalarına kızmayacağından cesaret alarak birkaç okuma yanlışını burada aktarıyorum: "Çeh"i "haç",^[3] "Vulkoğlu"nu "Velekoğlu",^[4] "sıyub"u "soyub",^[5] "Yanko"yu "Niko",^[6] "cevşen"i "cüşen",^[7] "sügü"yü "sekü",^[8] "Lalanız Saruca"yı "Lâlâgöz Saruca"^[9] "kilidin"i "gelidin",^[10] "har-bende"yi "harîde",^[11] "yoz"u "yüz"^[12] "döymeyüb"ü "duymayub",^[13] "diküb"ü "döküb" ve "degüb"^[14] "Malkoçoğlu"nu "Lekomaçoğlu (?)",^[15] "uğru"yu "ağrı"^[16] "bolay ki"yi "bu leyke (?)",^[17] "idüklerine"yi "ayduklarına",^[18] "Yenbu"yu "Benyua",^[19] "Hayırbeğ"i "Hayrullah Beg",^[20] "nevverallahu"yu "nûrullah"^[21] olarak okumuş. Uzmanlar dışında metnin anlaşılmasını güçleştiren, çoğu özel isimler olmak üzere epeycesini metin içinde yinelenip duran, dolayısıyla sistematik olan okuma yanlışlarından bazıları bunlar.

Bu soytarı kaç ayaklı?

Bir de daha kapsamlı, zincirleme denecek türden yanlış okumalar var ki bunları metindeki bağlamları içinde irdelemenin daha anlamlı olacağına inanıyorum. Nihat Azamat'ın yayımladığı *Anonim Tevärih-i âl-i Osman*'dan bildiğimiz bir anekdot var. İşte, Yıldırım Bayezit rüşvet alıyorlar diye tüm kadıları bir eve doldurmuş ve evle beraber yakılmalarını emretmiş. Öfkeli padişaha yaklaşamayan veziri Çandarlı Ali Paşa, Yıldırım'ın soytarısı "Maskara Arab"ı araya koyarak kadıları

kurtarmak istemiş. Bakalım ne demiş, maskara da ne yapmış, Sevinçli'den izleyelim:

Ali Pâşâ ol mashara arabı fikr edüb kığırttı ayıtdı bre arab şöyle kim habsde olan kadıları kurtarmaga pâdişâhın gazabından çâre idersen sana çok *en'âm* ve ihsân ideyim dedi mashara arab hem-ân-dem durdı varub kadıları kurtarmaga *çok* cehd etdi fi-l-hâl bir *çok* fistan ve bir *çok* pabuç giydi peyk-vârî sürdi pâdişâhın sohbetine geldi Yıldırım Han *kerem* ve şâd-mân iken arab pâdişâhın huzûrına gelüb karşusunda bir iki kerre sıçradı durdı pâdişâh ayıtdı bre arab sen bugün katı *çok* düşdin murâd ve maksûdın nedir dedi^[22]

Osmanlı ülkesinde kadılık yapsınlar diye tekfurdan keşiş almak amacıyla İstanbul'a gitmek için izin isteyen Maskara Arab'ın kadıları kurtardığını baştan söyleyelim ama metnin bu halinde biraz tuhaflık yok mu? "Peyk", yani varacağı yere koşarak giden yaya haberci kılığına giren soytarı ne diye bir *çok* fistan giyerek hareketlerini ağırlaştırırsın? Hadi totalım öyle bir şey yaptı, bu peykin kaç ayağı var ki bir *çok* da pabuç giysin? Komiklik olsun diye ellerine de mi pabuç geçirip Yıldırım'ın önünde zıpladı? Olabilir mi? Bu yüzden de eli ayağı birbirine dolaşıp düşüyor mu ki padişah "sen bugün katı *çok* düştün" diyor? "Enâm" (yaratıklar, insanlar) sözcüğünün anlamları üzerinde yukarıda dururken "en'am"ı (at, deve türü hayvanlar) da görmüştük. Ali Paşa da soytarıya at, deve gibi hayvanlar mı verecek, eğer başarılı olursa?

Belki bu tür bir okuma tarzı daha eğlenceli ama hiçbiri değil. Her şey yanlış okumalardan kaynaklanıyor. Ali Paşa, *in'âm* yani "nimetler" vermeyi, iyilikler yapmayı öneriyor maskaraya. Her iki sözcük aynı yazılsa da arkasından kelime "ihسان" olduğu için burada söz konusu olan en'âm olmamalıdır. Maskara *çok* uğraşüyor. Doğru bir okuyuş. "Çim-vav-kaf" böyle okunmalı. Ama eğer bu sözcük "çok" ise tüm diğer "çok"ların başka bir şey olmaları gerek, çünkü farklı yazılmış durumdalar: "çim-vav-kef". Dolayısıyla sondaki "k"yi de ince okumalıyız. Alternatif okuyuşlar, "çök, çük, çevek" olabilir ama neyi değiştirirdi? Doğrusu, "*çevük*"! Burada, şık, güzel, kullanışlı, gösterişli anlamında. Bir çevik fistan, bir çevik pabuç! Üstelik Osmanlıların da bu sözcüğü yanlış okumaları olasılığı her zaman olduğu için münasebetsiz bir şekilde okunmasın diye bu satırların kâtibi (belki de yazarı) olan Yusuf vav'ı, yani "v" harfini "u" okutmak için üstüne "ötre" işareti de koymuş. Daha ne yapsın? Son bir düzeltme önerim de Yıldırım'ın içinde bulunduğu ruh haliyle ilgili. Hemen hemen aynı yazılmalarına karşı burada padişahın "kerem" değil "*germ*" olduğunu düşünüyorum. Sıcak demek, mutlu demek. Sohbet halinde olduğu için eğleniyor demek. Öbür türlü zaten "kerim" yazmak gerekirdi.

Rumeli'nin Müslüman savaşı papazları

Başka bir pasaj ise Osmanlı tarihi üzerine bildiğimiz çok şeyi değiştirmemize neden olacak kadar yeni bilgiler veriyor bize. Yıldırım oğlu "Düzme Mustafa" ile Sultan II. Murad Rumeli'nde kapışmak üzeredirler. Bildiğiniz mutad taht kavgalarından biri işte. Rumeli beyleri nedense "Düzme"ye rağbet ederler. Durum ciddidir. Murad, veziri Bayezid Paşa'yı Edirne'ye gönderir. Bayezid Paşa da Düzme'ye dönmesin mi? Döner, üstelik vezir olur. Durum iyice ciddileşir. Gerisini metinden alalım:

Ve dahi İzmiroğlu Cüneyd Beg Mustafâ'ya döndü ve dahi Rûm-ilünün *papasın müslim* etdiler ba'zısına ellişer akçe harclık virdiler bu zamânda çeriye giden *müslime* elli akçe virmek andan kaldı^[23]

Bir önceki aciliyet bildiren satırlar bizi zaten bir şeyler beklemeye hazırlamış, ama bu kadarını da beklemiyoruz doğrusu! Sultan Murad fena sıkışmış olmalı ki Rumeli'nin papazlarını askere alıyor! Niye, Rumeli'nin papazları oranın köylülerinden veya Anadolu'nun papazlarından daha mı savaştı oluyorlar? İnsan Haçlı savaşlarını filan düşününce ürpermezlik edemiyor. Üstelik askere almakla kalmıyor bir de Müslüman yapıyorlar. Neden? Eski papazlar Müslüman olunca daha mı ürkünç oluyor? Yeni mühtedinin heyecanıyla mı saldıracaklar Düzme Mustafa'nın ordusuna. Bak sen şu Murad'ın insan ruhu sarraflığına! Ama değil galiba çünkü bunlara bir de elli akçe harçlık vermişler. Üstelik o tarihten sonra "çeriye" yani askere giden "Müslümanlara" da bu kadar para verilmiş; papazlar standardı belirlemişler gibi duruyor!

Eğer Efdal Sevinçli asıl metni de hemen karşı sayfada vermeseydi ömrübillah bu sorulara cevaplar arar, daha ne akıllar yürütür, kafamız karışık öylece kalakalırdık. "Erken Osmanlı Devletinde Hıristiyan Ruhban Sınıfının Rolü: İhtida, Savaş ve Kilise" konusunda doktora tezi yazmaya kalkışacak muhayyel ve uyanık genç arkadaşım lütfen heyecanlanma, her şey bir "iletişim kazasından" ibaret. Önce "papasın"ı "yayasın" olarak oku, aynı şekilde yazılmasına karşın "müslim"i de "müsellem" olarak okuyacaksın. Hadise basitleşecek, sıradanlaşacak. Asker sınıflarından Rumeli yayalarının bazılarını "müsellem" etmişler. Yani vergiden muaf tutmuş, bir tür milis kuvveti oluşturmuş, ancak sefere gittikleri zaman harçlık vermiş, başka zaman vermemişler!^[24]

Burada, Efdal Sevinçli'nin yayınından biraz ayrılayım ve bu "müsellem" in "Müslim" okunuşunun oldukça rastlanır bir durum olduğunu söyleyeyim. Kelimelerin yazılışı aynı olunca, tarihsel bağlama ve anlama bakarak okuma yapmanın ne kadar önemli olduğuna güzel bir örnektir bu kelime. Eğer dikkatli olmazsanız "mim, sin, lam, mim" harflerini "Müslim", "müsellim" ve "müsellem" olarak okumak işten bile değildir. Okursunuz ve Latin harfleriyle canınızın çektiği birini yazarsınız. Küçük bir önerim var; yazdığınızı bir daha okuyun, bakalım bir anlam ifade ediyor mu? Büyük âlim Ahmed Akgündüz için ediyor olmalı veya kendi yazdığını hiç okumuyor ki bir "müsellem"i, hem de bir kanun metninde şöyle yapmış:

Sipahi ra'iiyeti ile müslim ra'iiyeti birdir, birinde olan hüküm ol birinde câridir. Amma müslim ra'iiyeti fevt olsa oğlu kalmasa yerlerini müslim tapuya verir; karındaşı kalsa ki, müslim ra'iiyeti olmaya, karındaşı yerini alamaz. Ve müslim ol vefat eden ra'iiyetin yerini hâricden kimseye verse, mademki, müslimin âhar ra'iiyeti tâlib ola, hârice vermek caiz değildir. Müslim ra'iiyetine alı-veresiz deyü hüküm-i şerif verilür.^[25]

Burada fazla dağılmayacağım ama nasıl oluyor hakikaten? "Müslim" diye kendilerine tımar verilen bir asker sınıfı mı var? Hadi ondan geçtim, "Müslim" in raiyeti olabiliyorsa, vurgulanan tımar sahibinin dini aidiyeti ise, "sipahi" dediğimizin de bu durumda "Müslüman" olmaması gerekir ki farklı bir kategori olsun!

Osmanlı tarihlerini okurken hep çıkar, "kararı firara tebdil etmek" diye bir söz var. Bir işe büyük bir azimle girişip pabucun pahalı olduğunu anlayınca kaçmak anlamında. Tabii ki eski alfabeyle yazarken bunu yapmak çok kolay: Baştaki harf olan "kaf"ın üstündeki iki noktadan birini alınca "f" oluyor ve firar okunuyor. Burada da aynıyla tersi vak'i olunca dayanamadım yazıyorum. Osmanlıların Anadolu egemenliği için Karamanoğullarıyla giriştikleri bitmez tükenmez savaşlar sırasındadır. Murad Rumeli'ndeyken Karamanoğlu İbrahim Bey Anadolu'da Osmanlılar aleyhine harekete geçer.

Sonrasını metinden izleyelim:

Ve dahi Anadolu tarafında Karaman İbrahim Beg hareket edüb Anadolu vilâyetini velveleye bıraktı deyü Murâd Han'a haber oldukda Rûm-ili'nden vâfir çeri cem' edüb fi-l-hâl Anadolu'ya geçüb İbrahim Beg ile mülâkât olub muhkem harb ü kıtâl edüb âkıbet-ül-emr İbrahim Beg karâr edüb Murâd Han dahi varub Akşehir'i ve dahi Begşehir'ini aldı.^[26]

İbrahim Bey "karar ederse" yani olduğu yerde dayanırsa Osmanlılar Karaman kentlerini alamaz, "firar ederse" alır! Dolayısıyla başka zaman ne yapacağımız bir yana dursun, metne anlam kazandırmanın başka yolu olmadığı için burada kesinlikle "kararı firara tebdil" etmeliyiz.

Ayaklanmalar, savaşlar ve namazını ertelemeyen şehit

Bu üzerinde konuştuğumuz kaynak, oğlu II. Mehmed lehine tahttan çekilen Sultan II. Murad'ı Varna Savaşı'nı kazandıktan sonra da hemen yeniden tahta çıkmamış, Manisa'ya geri dönmüş olarak göstermektedir. Ona göre, bu sıralarda, Hicri 849 yani 1445/46'da, büyük olasılıkla 1445'te ciddi bir yangın olmuş, Edirne "bezâzistân"ı (bedesten) ve "taht-el kal'ası" (tahtakale) yanmış. Şehirde, belki de Murad'ın geri dönmesinin zeminini oluşturmak için yeniçerilerin de karıştığı daha birtakım huzursuzluklardan söz ediyor kaynağımız:

Ol vakitte vüzerâdan Halil Pâşâ ve Saruca Pâşâ ve dahi Şehâbüddin Pâşâ ve Kâsım Pâşâ idi gerü andan Sultân Muhammed Edrene'de karâr edüb dururken yeniçeri baş kaldırıp *bi-hak* diye çıkub şehir halkına velvele düşüb ol vakitte Şehâbüddin Pâşâ vezîr ve hem beglerbegi iken yeniçeri pâşâyâ kasd edüb Şehâbüddin Pâşâ dahi ugru kapudan çıkub firâr edüb Eskisaray'da Muhammed Han katına varub halâs oldu^[27]

Anlaşıyor ki yeniçeriler baş kaldırmışlar, "bi-hak", "haksız" diyerek çıkmışlar. Nereye şehir dışına mı? Belirtilmemiş. Şehâbüddin Paşa ise gizli kapıdan çıkarak yeniçerilerden kurtulmuş. "*Bi-hak diye*" okunan ancak kelimeleri "*Buçuk Depeye*" şeklinde okursak, bu pasajın Murad'ın geri gelmesiyle sonuçlanan meşhur yeniçeri ayaklanmasını, şu an ki bilgilerimize göre ilk yeniçeri ayaklanmasını söz konusu ettiğini anlarız ki Osmanlı tarih yazımcılığında da "Buçuk Tepe Ayaklanması" olarak geçer. Ayarı düşük sikke kesilmesinden dolayı zarar gören yeniçeriler günlüklerine "buçuk" akçe zam yapılmasıyla isyandan vazgeçmişler, ayaklanmanın yeri olan tepe de ondan sonra Buçuk Tepe olarak anılır olmuş.

Fatih'in Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan ile kapıştığı Otlukbeli Meydan Savaşı'nı anlatırken ise ciddice edebiyata kalkışmış, türlü metaforlara başvurmuş kaynağımız:

Sultân Muhammed çerisinden toplar ve tüfengler yagmur gibi yagub ve dahi ecel derzisi kaftanlar biçüb oklar atılub yalmanlu *seküler* elde dutılub *seküler* arşun ve dahi oklar *ekene* ve kılıçlar sındı olub iki çeri iki deryâ misâli birbirine cûş edüb Acem serveri ve dahi Rûm ve Karaman dilâverleri tamâm Rüstem ü Zâl-i İsfendiyâr rûy-ı ten ve dahi Afrasiyâb misâli ceng-i kıtâl etdiler ammâ Uzun Hasan'ın çerisi top tüfeng cengini çok görmeyüpdirdilerdi top gürüldüsünü Uzun Hasan çerisi işitmekle zelzeledir yerler aşağı geçer sandılar bu heybete yüregi *duymayub* dünya gözine dar görinüb...^[28]

Ateşli silahlara sahip olmak açısından iki ordu arasında bulunan korkunç uçurumdan gurur duyduğunu saklamayan bir üslupla bir şeyler anlatmaya çalışıyor müellif, çevriyazıyı okuyan bugünün okurlarına. Buradaki anahtar kelimeye biraz önce zaten değindiğim için sondan başlayalım, "yüreği duymamak" gibi bir deyimde sahip değiliz. Bu sözcük, "döymek" yani "dayanmak" olarak okunursa metin anlam kazanır. "Bu heybete yüreği döymeyüb", "bu heybete yüreği dayanmayıp" demek olur.

Alıntının ilk kısmındaki "ecel terzisi" metaforuna gelince; herhalde kefen yerine geçecek kaftanlar biçiyormuş bu terzi. Neyle? Keskin demirli mızrakları (süğü/süngü) arşın- ölçü gibi kullanıp kumaşı ölçerek, "sındı" yani makas olarak kullandığı kılıçlar ile biçerek ve bildiğimiz adi iğne (*ekene* değil) ile dikerek, kısaca savaş meydanında bulduğu malzemeyle.

Bu metinden yapacağım son alıntı biraz daha gerçeküstü bir tonda, bayağıca menkıbe tadında. Osmanlı komutanı ve Bosna Beği Yakub Paşa ile düşmanı Derencil (Derencseny) Ban'ın Kırbova/Krbava/Corbava'da^[29] 1493 yılındaki büyük savaşlarında bakın neler olmuş:

Derneçilban (sic.) dahi kendüsine magrur olup çerisine emretmiş kim Türkün ellerin bağlamaya urgan ve zencîr getüresiz deyü âkıbet-ül-emr kendüler esîr olup Türkün elleri bağlanacak zencîr ve urganlarıyla kendüleri bağlanub sâir kâfirler kaçmaga yüz tutdılar ve dahi Dervîş Çelebi Mevlâna ve *Kavalzâde* İshak Beg rivayet etdiler kim ser-asker Ya'kub Pâşâ kızıl kana *gark olup ölmüş* iken namaz vakti geldikte kazaya komayub edâ idüb yine cenge meşgûl *gerürdi*.^[30]

Yakub Paşa'nın dervişliği, şairliği ve hadımlığı yanında bir de bu tip kerametleri mi varmış? Rahmetlinin öldükten sonra namaza durması ne demek oluyor? Nasıl olsa öldüğü için kaza etse ne olur? Dünyada eteğinden çeken ne ki? Öbür tarafta bol bol kılar. Ölmesine karşın savaşmak kaygısı mı? Sahi sonra nasıl yine cenge dönüyor? Derviş Çelebi Mevlana ve benim adını fazla ısrarcı olmadan Kralzâde İshak Bey olarak okumayı önerdiğim kişilerin tanıklığı böyle bir mucizeye inanmamız için kâfi mi? Uzun sözün kısası, velev ki eski kaynakların bazılarının menkıbevi yapısı ağır bassın, kaynağımızı bize böyle olmaz bir şeyi anlatır gördüğümüzde hiç irkilmeyecek miyiz? Zaten biraz aşağıda "imdi azîzler ol vakitte cân bâzârında iken namaz kılmak hayli maslahatdır ve illâ meger gayb erenlerinden ola" denildiğine göre, iki sonuç çıkıyor a- Yakub Paşa can pazarında namaz kıldığına göre bu pazarda hâlâ yitirecek bir canı var, b- Bu kadarı da adamı zaten gayb erenlerinden yapmaya yetiyor. Ee, o zaman bu süper mucizeye ne gerek var?

Oysa her şey bu kez tam anlamıyla mekanik bir hatadan kaynaklanıyor. Adamcağızlar, gayet inanılır bir şeyi rivayet ediyorlar: "ser-asker Ya'kub Pâşâ kızıl kana *gark olmuş* iken namaz vakti geldikte kazaya komayub edâ idüb yine cenge meşgûl *olub* görürdi" "Meşgul" kelimesinden sonra gelmesi gereken "olub" satır yazılırken unutulunca satırın üstüne yazılmış ve yazı çevrilirken bir üst satırdaki "gark" kelimesinin arkasına geleceği düşünülmüş. Ortaya çıkan ve "gark olub olmuş iken" haline gelen ifadeye bir anlam verilemeyince "gark olub ölmüş iken" şekli tercih edilmiş. "Kızıl kana" olan bir önceki kelimeler de bu anlamı güçlendirmiş. Böylece paşa hem ölmüş ama ne namazından vazgeçmiş, ne de savaşından!

Hayretlere düşüren Hayrullah

Yukarıda çevriyazılı metinlerin ortaya çıkardığı bazı sorunlara örnekler vererek bakmaya çalıştık. Şimdi inceleyeceğimiz metnin bazı sorunları da bu kabilden. Yarattığı bazı yeni sorunları ise nasıl adlandıracağımı bile bilmiyorum. Söz konusu metin Profesör Belkıs Altuniş-Gürsoy'un çevriyazısını yaparak yayıma hazırladığı bir eser. Şair Abdülhak Hâmid'in babası, hekim, tarihçi ve devlet adamı Hayrullah Efendi'nin 1864'te Avrupa'ya dair yazmış olduğu bir "yolculuk kitabı" veya Altuniş-Gürsoy'un yayımladığı adıyla *Avrupa Seyahatnamesi*.^[31] Kitabın kapağında Altuniş-Gürsoy'un katkısı "Günümüz Yazı ve Diline Aktaran" olarak nitelense de yayımlanan metin günümüzün diline bir çeviri içermediği için yapının bir çevriyazısı çalışması olduğu söylenebilir. Şu var ki, Altuniş-Gürsoy, çevriyazılı metni vermekten öte yapıta kısa bir önsöz yazmış ve ayrıca yirmi sayfalık bir özet ve tahlil yazarak Hayrullah Efendi'nin metnini tanıtmaya çalışmıştır.

Hayrullah Efendi üzerine birincil kaynaklara ve var olan literatüre dayanarak ayrıntılı ve mükemmel bir ansiklopedi makalesi yazan Profesör Ömer Faruk Akün'ün nitelmesiyle Hayrullah Efendi'nin "en orijinal eseri"^[32] denmeye gerçekten layık olan bu eserin Osmanlı toplumunda yaratmış olabileceği etkiler açısından bakıldığında, yazıldığı dönemde basılamamış olmasına gerçekten hayıflanmamak elde değil. Çünkü Hayrullah Efendi'nin eseri Osmanlı'da türünün ilk örneklerinden biri olan kullanışlı bir rehber ve güzel bir seyahatname olmaktan çok ileride bir yerlerde duruyor. Osmanlı tarihinin kırılma noktalarından birinde, bir yandan yeni bir sözcük dağarcığı oluşturan, diğer yandan bu nev-icâd sözcük dağarcığı ile toplumuna konuşan bir Osmanlı entelektüelinin zihniyet dünyasına açılan bir büyük pencere niteliği arz ediyor. Burada herhangi bir analize kalkışmaksızın eserin sadece zihniyet tarihi ve sosyal tarih açısından değil dil ve edebiyat tarihçileri açısından da tam bir hazine olduğunu belirtmekle yetinelim.

Tabii ki çok gecikmiş de olsa eserin okuyucuyla gerçekleşen bu randevusuna yine de müteşekkir olmak gerekiyor. Çünkü Akün'ün, Hayrullah Efendi maddesinde müstakilen beş sütunluk bir yer ayıracak kadar önemli gördüğü eserle hiçbir zaman buluşmamak da bir olasılıkmış. Bunu yine Akün'ün ansiklopedi maddesinden anlıyoruz:

Abdülhak Hâmid'in ölümünden sonra ona ait bazı evrak ve müsveddelerle birlikte Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne intikal eden ve hususi bir köşede o evrakla birlikte muhafaza olunan, başından ilk üç sayfası eksik olarak ciltlenmiş, müsveddesi ise elde bulunmayan bu biricik yazma bugün kayıp gösterildiği gibi Millî Kütüphane'deki mikrofilminin de kaybolduğu bildirilmektedir.^[33]

Ta başından itibaren yayımlanmak amacıyla kaleme alınan bir eserin başına bundan daha büyük ne felaket gelebilir ki? Altuniş-Gürsoy'un önsözündeki teşekkürlerden anlıyoruz ki *Avrupa Seyahatnamesi-Yolculuk Kitabı* galiba Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nden pek uzağa gidememiş. Tuhaf olan, Akün'ün ansiklopedi maddesini aslına sadık bir şekilde özetleyen ve onun cümlelerini yineleyerek alan, fakat Akün'ü, sadece, büyük kısmı Akün'ün daha önce kullandığı kaynaklar arasında bir kaynakmış gibi gösteren Altuniş-Gürsoy'un bu kayboluş ve mutlu yeniden bulunuş hadisesini bütünüyle es geçmesi ve söz etmeye değer bulmaması! Neyse, önemli olan kaybolmuş sanılan bu önemli metnin Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde tekrar ortaya çıkmış olması. Sanırım yeni

baştan yayımlanması gerekiyor; bunda büyük fayda var.

Boru değil Kızılma'dır bu!

Çevriyazılı metnin ürettiği sorunlara gelince, bunların ilk bölümü bu tür yayınlarda alışık olduğumuz sorunlar. Uzun bir liste oluşturacak denli çok olan yabancı asıllı sözcüklerin ve özellikle yer adlarının yanlış okunuşlarını bir yana bırakarak ve yalnızca anlamı bozacak nitelikte örnekler vererek bazılarını bakalım. Hayrullah Efendi, iki oğlu olan Abdülhâlik Nasûhî ve Abdülhak Hâmid'i kendisinden önce Paris'e gönderir. Gençler, Akdeniz-İtalya yoluyla Fransa'ya gideceklerdir. Biraz sonra başka bir bağlamda göreceğimiz gibi Nasûhî babasına uzun mektuplar yazarak Roma ve İtalya'yı anlatır. Roma için söyledikleri arasında şunlar vardır:

Gerek nüfusca ve gerek vüs'atce eski hâliyle nisbet kabul etmez mertebe *güçlenmiştir*. Ve dünyanın pây-ı tahtlığı unvanını çoktan zayıf edip, şimdiki hâlde yüz seksen bin nüfusu havidir. Lâkin her ne kadar eski ma'mûriyyetini gaib etmiş ise de *Bosra* eş Şam, Baalbek, Tedmür (gibi) (ve Mısır'da) Teb şehri misilli münkalib-i harâbiyyet olarak kalmayıp, her kaç kereler viran olmuş ise (mevki'-i mülasebesiyle) yine imar olunmuştur. Ezmine-i mutavassıta barbarlarının dest-i gadrleriyle yıkılıp, zîr ve zeber olan diyâr-ı Misriyye'den gelmiş mevzûn dikili taşlar ve amûdlar ve münakkaş mermerlerden masnû-âsâr-ı kadîme (ve statueler *eski Musul*'da olduğu misilli) yer altında bırakılmayıp ihraç olunarak şimdiki şehrin mevazi'-ı münâsebesine vaz' ve rezk ile tezyîn-i şehir etmişlerdir. [\[34\]](#)

Babasının kullandığı dile göre daha ağdalı ve formel bir üslup seçen genç adam burada Roma'nın, eski bayındırlığını yitirmişse de Busrâ, Baalbek, Teb kentleri gibi harabeye dönüşmediğini söylüyor. Tabii, başka şeyler de. "Eski Musul" diye bir uygarlık mı var? Sakın alıntıda daha önce iki kez geçen "Mısır" olmasın bu? Ya dünya başkentliğini çoktan yitiren, nüfusunun azaldığını cümlelerin gidişinden anladığımız, bayındır filan olmayan Roma ne diye "nisbet kabul etmez mertebe" güçleniyormuş bakalım? Tabii ki öyle bir şey yok ve Osmanlıcasını göremesem bile "*küçülmüştür*" sözcüğünün yanlış okunduğunu rahatlıkla söyleyebiliyorum.

Yine Roma'dayız. Hayrullah Efendi'nin oğulları San Pietro Katedrali'ni dolaşırlar. Betimlemeler çok ayrıntılıdır. Abdülhalik Nasûhî bina hakkında bir sürü istatistik verir. Ama o da ne?

Mezkûr kubbenin merkezi makamında olan vasatı delik olup, dışarıya doğru bir şeh-nişîn çıkmıştır. Şeh-nişînin üstü bir küçük kubbe ile mestur olmakla, alem-i kebîr ve *Kızıl Almè* diye şöhret-gîr olan parlak yuvarlak orada vaki'dir. Kubbenin kutru 130 kadem olup, 166 kadem irtifa'ında olan dört amûd-ı kebîrin üzerinde mevzû'dur. [\[35\]](#)

Şimdi haddimi aşıp size San Pietro'yu tarif edecek değilim ama *Kızıl Almè* de ne ola acaba? Altuniş-Gürsoy tarafından yaptığı yayının yer adları dizinine konduğuna göre bir yer olmalı. Parlak, yuvarlak, pek "alem" bir yer canım! Herkes bilir, *Kızıl Almè* işte, Frengistan'da meşhur bir yer! Yine de insanı pek kesmiyor bu açıklama. Ne işi var bu yerin o ulu yapının en tepesinde? Neyse ki Nasûhî imdada koşuyor, biraz daha açıklıyor:

Kubbe-i kebîrenin tepesine çıkmak için ruhsat almış bulun(duğumdan) (duğumuzdan) merdiveninden çıkarak, tepesine mevzû' olan şâh-nişîne vardık. Kapısının içerisinde bulunan

pencerelerden kilisenin derununa baktığımızda adamları kedi kadar gördük- Oradan *Kızıl Almè* demekle maruf olan alemin derununa giden minare merdiveninden çıkarak, pirinçten olup da, içi boş olan alem-i muazzamın içine çıktık. Bunun içinde on altı kişi oturacak kadar mahal vardır. Ancak güneşin pirinci kızdırmasından dolayı hâsıl olan harareti tahammül olunur şey eğil idi. Ben sıcağı sever iken bile dayanamadım. Fırın gibi idi. Fakat etrafımızı temaşa ile iktifa eyledik.

Mahall-i refi'-i mezkûrdan altı *leyyiga* [liga okunmalı, lig H.E.] mesâfe-i bu'du olan deniz bile hayal meyal fark olunmuştur. Yarım saat kadar oradan etrafa nezaret esnasından evvelce abdestli bulunduğum cihetle San Pietro kilisesinin zeminden (426) kadem irtifâ'ı olan kubbe-i refi'anın fevkinde teberrüken salât-üz-zuhuru edâdan sonra kilisenin yeri altında olan mezaristanı görmeye indik.^[36]

Hay Allah, daha ne desin çocuk? Pirinçten yapılma alemin içine kadar çıkmış! Sakın burada *Kızıl Almè* denip durulan garabet o duyageldiğimiz, şu uğruna yeniçerilerin ve sair sunûf-u askeriye'nin ikide bir yollara dökülmeyi teklif edip durdukları *Kızılalma* olmasın?

Öyle tabii, bakmayın siz öyle cafcacflı aksanlarla filan yazıldığına, kafiri libaslara filan büründüğüne, Osmanlı'nın kaç yüzyıllık rüyası, *Kızılalma*'dır bu. Daha önce hiç işitilmediği için olacak bu kadar tarife, tarifi bırakın adının söylenmesine rağmen anlaşılammış. Tabii Nasûhî'nin San Pietro'nun tepesinde namaz kılmasının da hiçbir sembolizmi kalmamış oluyor böylece. Oysa peder bey de birkaç sayfa önce oğlunun mektubunu okuyucusuna sunarken durumu yeterince faş etmişti:

Mûmâ-ileyhün İtalya tafsilâtına dair bana irsal ettiği mektup, İtalya tarikiyle azimetimi husûsen dünyanın her bir tarafında *Kızıl Almè* demekle şöhret şîâr olan Roma nam şehrin ahvâl-i dâhiliyyesinin hikâyesinden ibaret olmakla, bu kitaba derc ve ilhakı tensip olduğundan, dördüncü defa olarak gönderdiği mektuba dahi zikrolunan İtalya hikâyesinin zeyli olmakla aynıyle yazılmıştır.^[37]

San Pietro'nun kubbесinin en üstünde bulunan pirinç küreden giderek Roma'nın da kızıl elma oluşuna bir referans ve başka bir şey değil! Peki, o zaman o dizine konan *Kızıl Almè* şehri hangi tarafa düşüyor?

Paris'e git bir gün evvel, akl u fikrin var ise

âleme gelmiş sayılmaz gitmeyenler Paris'e!^[38]

Oğulları önceden eğitim için Paris'e giden Hayrullah Efendi bir yıl sonra onlara katılır. Üç ay orada kalacaktır. Yeni bir ev tutarlar. "Alaturka" yemek pişirildiği için Champs-Elysées'deki bir restoranın müdavimi olurlar. Efendi'nin boğazına düşkün olduğu anlaşılıyor. Yemekleri ayrıntılı anlatır: "Sebzевat enva'ından ıspanak, enginar, kuşkonmaz, taze fasulye ekl olunur ise de, *suret tıbkı* Türkistan'daki yemekler gibi değildir."^[39] "Türkistan" dediği kolay, Türkiye yani Osmanlı İmparatorluğu diyor. Osmanlıcasını görme imkânım olmamasına karşın yukarıda pek bir anlam ifade etmeyen "*suret tıbkı*" sözcüklerinin ise "*suret-i tabhı*" olarak okunmasını öneriyorum. Sebzelerin pişirme şeklinin Türkiye'deki gibi olmadığını söylüyor. Yoksa sebzelerin görünüşlerinin Fransa'da farklı olduğunu söylemiyor.

Altıncı Dâire-i Belediye Meclisi'nin başkanlığını yaptığı için şehircilik konusunda da duyarlı olan Hayrullah Efendi Paris'in "omnibus arabalarını" uzun uzun ve överek anlatır:

Evvela omnibus denilen dolmuş arabaların devr-i hareketleri şöyledir ki, Paris'in içinde (muhtelif dakikalarda) mevâki-i müteaddideden hareket ederek, bir takım sokakları dolaşarak ve biraz mevkiplerde durarak bir mahalle varıp, oradan tekrar geldiği sokak ve mevkiileri geçerek iptidaki kalktığı merkeze gitmek üzere, her merkezden beşer dakikada bir omnibus arabaları hareket eyleyip, sokaklardan yolcu alıp çıkarmak üzere gider. Bu arabaların cesameti şöyledir ki, derunu karşılıklı olarak (on iki) yukarısı dahi on (dört) (yani *iki dişli* cem'an yirmi dört) nefer yolcu alacak kadar büyüktür (ve bunların içine karılar dahi binerler. Fiyatı *derunu* altmış ve *bîrûnu* otuz paradır...) [40]

Efendi, omnibus arabalarının ne kadar büyük olduğunu anlatmaya çalışıyor da hesap karışık. Arabanın içine on iki, yukarısına on dört kişi biniyorsa nasıl toplam rakam yirmi dört oluyor? Neyse, var bir yanlışlık metinde diyelim ama geçemiyoruz ki! Bir de şu "iki dişli" meselesi var ki anlayan beri gelsin. Kimdir, nedir iki dişli olan? Sanırsınız ki Hayrullah Efendi bir tür dünyaya erken gelmiş Akif'tir, o sırada henüz tek dişe kalmamış olan medeniyetten konuşmaktadır! Yoksa yolcular mı böyle iki dişe kalmış? Değil tabii, "*derûn*" ve "*bîrûn*" kelimelerinden anlaşılmalıydı ki Efendi "*içli dışlı*" diyor. Yukarıda, açıkta (dışarıda) oturanlar aşağıdakilerin (içerdekilerin) yarısı kadar para veriyorlar. Başka bir şey değil. Yoksa omnibus ile dışın ne alakası var?

Avrupa'da kadınların toplum hayatındaki yeri üzerine eserinin değişik yerlerinde bir fırsat düşürüp kelim eden efendi bakın bir seferinde ne diyor:

Kadınların Frengistan'da *kaderleri* âli olduğundan tâife-i nisâ oturmadıkça rical oturamayıp, bir kadın meclise geldikte, hali olarak bir sandali bulamaz ise, erkeklerden biri kalkıp sandalyesini takdim etmeye mecburdur. [41]

"Bir insanın kaderinin yüksek olması ne demek acaba?" diye düşünmeye hiç gerek yok tabii. Nasıl ki Hayrullah Efendi, rahip sınıfına ancak kilise içinde saygı gösterildiğini anlatırken "Ruhbanların kilisenin haricinde *kadr* ve haysiyetleri yoktur" [42] derken doğru okunmuş, burada da öyle olmalıdır. "Kadr" okumak gerekir. Evet, her iki kelime de aynı (kaf-dal-re) olarak yazılıyor, ama "kader" olarak okumak bir kader midir? Bağlama da bakmak gerekmez mi? Yoksa elimizdeki metnin "kadrini kıymetini" bilmiş olur muyuz?

Başka bir sahne, Hayrullah Efendi kaplıcaları ve gölleriyle tanınan Enghien adlı bir köye gider. Gölde, hem de Osmanlı bayrağı taşıyan bir sandalda, sandal sefası yaparken su kuşları sandalı izler.

Mezkûr gölde yüzlerce miktarda yaban kazlarının (ve ördeklerinin ve sair su kuşlarının) ve cesîm-ül-hey'et beyaz kuğuların sandalların arkasına düşüp (*ahâli* hayvanat misilli) beraber dolaştıkları başkaca zevke gidecek bir seyir idi. [43]

Kim kiminle beraber dolaşıyor? Haydi, kuşları anladık, onlar sandalları izliyor da, acaba insanlar da onlarla düşüp kalktıkları için mi bizim efendinin hışmına uğruyorlar? Hani bir eleştiri mi söz konusu, hayvanlarla beraber dolaşıyorlar diye ahaliye hayvan gibi mi demiş oluyor? Frengistan

ahalisinin bu hali mi hoşuna gitmiş? Tabii ki değil. O kelimeyi bir "ehlî" olarak okuyun, bakın her şey nasıl yerine oturuyor.

Bir de Hayrullah Efendi'nin çarpık ve çirkin kentleşmeyi ta o zamandan görmesi var ki tadından yenmez:

İngiliz devletinin dâr-ül-hükûmeti olan Londra şehri İngiltere cezâiresinin Middlesex eyaleti dâhilinde vaki' olup, Thames nam nehrin kenarındadır. Bu şehrin vûs'at ve cesameti o mertebedir ki, güya *betonca* haneler ile örtülmüş bir eyalettir.^[44]

Londra'nın bugünkü kırmızı tuğla ağırlıklı mimarisine sevinelim ve bir buçuk asır önceki beton haline üzülelim ve o haline "vah Londra vah" diyelim demesine de adamcağız kentin genişliğini ve büyüklüğünü anlatmak istiyor, evlerin hangi malzemedен yapıldığının burada ne önemi var ki? İsterseniz bu kelimeyi de "*bütünce*" diye okuyalım, bakalım daha iyi oluyor mu?

Fransız parası "sous"nun metinde "suisse" olarak adlandırılmasını,^[45] "re's" denilecek yerde "dokuz reis arslanlar"^[46] veya "dört reis hizmetçi ihtiyare kadınlar"^[47] denmesi gibi ufak tefek okuma ve çevriyazı yanlışlarını atlıyorum. Küçük bir dikkatle düzelebilecek, onarılabilecek şeyler bunlar. Tabii, metnin Osmanlıcası olmadığı için bu onarma faaliyetinin de bir sınırı olmalı. Örneğin, "Kezalik Champs-Elysées'de Elysée sarayı *elemekle* bir saray olup"^[48] veya "Bu köyde *putkal*, saksı ve çömlek fabrikası vardır"^[49] cümlelerindeki italikle yazdığım kelimeleri bir şekilde anlamlandırabilmiş değilim. Ama yine de bunların çoğu, çevriyazıya bulaşan herkesin başına, ben yapsam, benim de başıma gelebilecek şeyler. Dolayısıyla, başından itibaren bu bölümde şimdiye kadar bahsettiğim her şeyi "çevriyazı hoşlukları" kategorisine sokmak mümkün. Sonuç olarak okunamayan, yanlış okunan, yanlış anlamlandırılan sözcüklerden söz ediyoruz. Bundan sonra ise yeni bir dünya başlıyor.

Metin bir telden, inceleme başka telden

Lafi fazla dolaştırmadan söyleyeyim: Altuniş-Gürsoy'un metnin başına, IX. ve XXVIII. sayfalar arasına koyduğu tanıtma veya inceleme yazısı tam bir muamma. Hayrullah Efendi'nin orijinal anlatım akışını bozan, metni dilediği gibi parçalayan ve yeniden bir araya getirdiğinde de kulağını eline veren bir özet olmasının pek bir önemi yok, insana "Bu tanıtma yazısını yazan acaba çevriyazılı metnin kendisini okumamış mı?" sorusunu sorduruyor. Buna pek şaşırıyorum işte. Ülkemizde örneği epey sık görünen kitap eleştirilerine benziyor. Hani, metne şöyle üstünkörü bir bakmış, seçtiği yerlerden bir miktar keyfi özetleme yapmış, bazı yerlerini aynen alıntılanmış, gerisini de aklında kalanı yazmak suretiyle oluşturmuş gibi duruyor. Buradaki sorun tabii daha ciddi. Metni çevriyazıya aktaran ve tanıtma yazısını ve dahi önsözü yazan başka başka kişiler değil ki! Hepsi Altuniş-Gürsoy. Bakalım.

Altuniş-Gürsoy, Hayrullah Efendi'yi bize şu sözlerle tanıtıyor:

Görülecek yerler, kalınacak oteller, yemek yeme gibi bahislerde okuyucuyu bilgilendiren Hayrullah Efendi, genellikle gittiği yerlerin birinci sınıf otellerinde kalır. En iyi lokantalarında yemek yer. O yerleri iyi bilen özel bir rehber tutar. Kısacası pahalı zevkleri ve alışkanlıkları olan bir Osmanlı aristokrati olarak, tercihlerini her zaman en iyi olandan yana

kullanır.^[50]

"Ben milletimin ahad ve esâfilinden olmayıp, hasb-el-kader bulunduğum hâl ve mevki' ve asaletim mülâbesesiyle saray gibi kâşânelerde ve cesim ve müzeyyen dîvânhaneler içinde büyümüş olduğum halde..."^[51] diyen Hayrullah Efendi'nin kendisini bir aristokrat, daha doğrusu asalet sahibi olarak gördüğü doğru da metnin kendisi bu zevk ve alışkanlık bahsinde başka şeyler söylüyor. Mesela Viyana'da tuttuğu otel odası için "Bu hotel pahalı olmadığı gibi edna ve adî hotellerden de değil idi. Bir kişi yevmiye bir florin ve daha aşağı bir yataklı bir odayı bulabilir idi"^[52] diyor. Paris'teki lokantalar konusunda da bir kişinin bir franktan beş yüz franka kadar karın doyurabileceğini söylüyor ve "Bunlardan en ednâsına tenezzül irtikâp ve rezalet olduğu gibi en âlâlarına dahi çıkmak mirasyedilik olduğundan mutediliyle kanaat etmek gerektir."^[53] Tabii ki, kişiden kişiye değişir, dolayısıyla "mutedil" nedir çok tartışılabilir ama Hayrullah Efendi'nin "mutedil"i nedir. Metin sayesinde onu da biliyoruz. Café Angéline adlı İngiliz cafesinde yemeğe bir defasında iki yüz franktan fazla para harcanabileceğini söyleyen, metnin düzeltmeleri sırasında bunu üç dört yüz frank olarak açıklığa kavuşturan Hayrullah Efendi, kendisinin her zaman gittiği ve Türkiye usulü yemek pişiren lokanta için "adam başına yedi sekiz frank ile kurtulunur"^[54] dediğine göre Altuniş-Gürsoy'un, efendinin para harcama kalıpları üzerine söylediklerine katılmak pek mümkün görünmüyor. Tabii, burada Hayrullah Efendi'nin kendi parasını nasıl harcadığından çok, Avrupa yolculuğuna çıkacak kişiler (herhalde kalburüstü Osmanlı memuru-aydınları) için yol yordam önerirken onları "orta karar" harcamalar yapmaya, yani hem mirasyedilikten uzak durmaya hem de insanı küçük düşürecek kadar düşük harcamalardan kaçınmaya davet etmesini daha önemli görüyorum.

Altuniş-Gürsoy'a göre Hayrullah Efendi'nin Roma'daki halet-i ruhiyesi şöyle:

Hayrullah Efendi, Roma'yı gezerken Fransa, Almanya, Rusya, İspanya gibi ülkelerin burada birer güzel sanatlar akademileri olduğunu görür. Bu akademilerin içinde bir Osmanlı akademisinin olmayışı onu mahzun eder. Bir Osmanlı akademisinin olmayışı ise üzüntüsünü büsbütün artırır.^[55]

Artırır mı gerçekten? Pardon, soruyu yanlış sordum, düzeltiyim: Hayrullah Efendi Roma'ya gitmiş mi ki? Metnin ilgili yerine gittiğimizde birinin gerçekten de "sanâyi-i nefise akademiyyaları" içinde bir Osmanlı akademisi olmamasından dolayı üzüldüğü ama daha sonra Avrupa devletlerinin "en bayağlarının" dahi bir sefarethane sahibi oldukları Roma'da, üstelik şehirde o kadar Osmanlı tebaası varken, bir Osmanlı elçiliğinin bile olmadığını hatırlaması üzerine "medrese-i ressamîye"den vazgeçtiğini görüyoruz.^[56] Görüyoruz da bunları yazan Hayrullah Efendi değil ki! Bu düşünceler, efendinin oğlu Nasûhî'nin, babası tarafından metne dahil edilen ikinci mektubunda dile getirilmiş. Nasûhî, babasına "Ah teşrif buyrulsa da görseniz"^[57] dediğine göre efendi Roma'yı görmemiş. Yukarıda *Kızıl Almè* faslında gördüğümüz gibi oğlunun mektubunu, nasıl bir öncekine ekleyerek aynen aldığını yazıyordu. Üstelik metinde Nasûhî'nin bu mektubunun tarihi ve nereden yazıldığı belli: 14 rebiyülâhır 1279, Roma. İmzalı da: Abdülhâlik Nasûhî. 71. ve 82. sayfalar arasında!

Peki, "olmuş bir karışıklık" mı demeliyiz? Eğer öyleyse bir kez daha olmuş. Altuniş-Gürsoy'a göre metinde San Pietro'yu anlatan da yine Hayrullah Efendi imiş:

İtalya'daki San Pietro kilisesini anlatırken bu eseri, âdeti vechile daha ustalık ve süslü bir

yapı olan İstanbul'daki Ayasofya ile karşılaştırma yoluna gider. Ayasofya'nın bakımsız ve tozlu hâlini hatırlamak yazarı üzer.^[58]

Doğru, o mektubun yazarı "Bizim İstanbul'umuzun Ayasofya'sı bundan daha musanna, ustalıkla ise de tozlardan ve örümcek yuvalarından taşların renk ve nukûşu malûm değildir"^[59] diyerek üzüntü gösteriyor. Altuniş-Gürsoy bu ısrarında haklıysa, San Pietro'yu gezen gerçekten de Hayrullah Efendi ise, ama Hayrullah'a hitaben "oğlunuz" imzalı mektuplar gönderiyorsa, olay artık tasavvufi boyutlardadır: Bu "oğul" kendi babasının babasıdır, aynı zamanda babasının oğlu da olduğu için kendi babası da olmaktadır. Tabii ki kaçınılmaz olarak kendisinin büyükbabasıdır da. Sanki seyr-i sülûkta "Babamda ben baba iken babam doğurdu anamı" türü hikmetli sözler söyleyen bir azizle karşı karşıyayız.^[60] Ama artık biliyoruz ki bu yazar Nasûhî'dir. Üstelik Nasûhî'nin ilk adını kardeşi Hâmid'inki ile karıştırıyor olsa da yayına önsöz yazan Altuniş-Gürsoy da bir şeyler biliyor: "Seyahatnamenin içinde Rothomago tercümesiyle, *Abdülhak* Nasuhi Bey'in İtalya ile ilgili intibalarını ihtiva eden, babası Hayrullah Efendi'ye hitaben yazılmış iki mektup mevcuttur."^[61] E, çevriyazıyı yapan Altuniş-Gürsoy'un da bu noktayı bilmesi doğal olduğuna göre, geriye bir tek tanıtma yazısını yazan Altuniş-Gürsoy kaldı ki, üçte iki hiç de fena bir oran değildir!

Devam edeyim. Üç kez okuduğum bir metni, biraz daha tanıyayım. Bu kez de Avrupalıların yatma kalkma alışkanlıkları:

Yangın tehlikesinden uzak olan Avrupalıların ev eşyaları da zengin ve gösterişlidir. Yatakları sabit olup, yerde değildir. Bizde ise sabahları toplanan yer yatakları kullanılır. Bu yatakların perdesi, yaylı şilteli döşeği, kuş tüyü yastığı keten çarşafı ve faniladan yorganı vardır. *Bu yatakların yastıkları pullu, yorganları işlemelidir.*^[62]

"Buna ne kulp takacaksın şimdi?" denebilir. Denmesin. Buyurun çevriyazılı metne gidelim:

Frengistan'da yatmak ve yatak maddesi bizim memleketimizin usulü gibi (değildir) (olmayıp) *İptidahaneleri* kârgîr olduğundan, bizim evlerimiz misilli her vakit yanıp mahvolmak gece yarısı çıplak çıkmak korkuları olmadığından eşyâ-yı beytiyyeleri mükellef yatakları yerlidir. Yani bizim yataklarımız gibi akşam serilip sabah kaldırılmaz. Yatak odası başkadır... Ve her yataklıkta mahsus emtia-ı nefiseden perdeleri vardır. Döşekleri, yaylı şilteleri, bir nevi kıl ile memlu yastıkları kuş tüyleri dolu olup, çarşafı bayağı keten bezi, yorganları faniladan ibarettir. *Bizim memalikimizde olan pullu yastıklar (ile) sırma işlemeli yorganlar yoktur.*^[63]

Tabii ki ilk takacağım kulp, pullu yastık ve işlemeli yorganların kimliği meselesi. "Avrupa'da kimse yastığına pul illeştirmez, yorganını sırmayla işlemezdi" demiyorum tabii ama Hayrullah Efendi diyor. Eh, göz tanığı olduğu için, gördüğünü aktardığı için ona da saygı duymak lazım. Burada ki sorun ise yine metnin kendisinin başka, tanıtma-özetin başka tellerden çalması.

İkinci kulp ise orijinalinde noktalama işaretleri olmayan ve ancak yayınlayanın himmetiyle noktalı-virgüllü hale gelen bu eserin bu açıdan da sorunlu olması. Osmanlıcadan çevriyazının sorunlarından biri de budur. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi anlamı bozacak hallerin olduğu da olur. Açıyım, yukarıdan ne anlıyoruz? Adamların şilteleri yaylıymış, bir nevi kıl ile memlu (dolu) olan yastıkları

kuş tüyüyle bir kez daha doluymuş! Niye kıl ile kuştüyünü karıştırırsınlar ki? Tuhaf. Oysa doğru noktalamayla anlam değişecektir: "Döşekleri yaylı, şilteleri bir nevi kıl ile memlu, yastıkları kuş tüyleri dolu olup, çarşafı bayağı keten bezi, yorganları faniladan ibarettir." Ha, bir de "iptidahane" diye bir şey vardı yukarıda. Mekteb-i ibtidâiye var tabii ama "iptidahane" diye bir şey olmadığı için onu mekanik bir yanlışlık sayıyorum ve "iptida" ile "hane"yi birbirinden ayırarak geçiyorum. Bir virgülün yerinin değişmesiyle şilteler değil döşekler yaylı hale geliyor, yastıklar değil şilteler kıl ile doluyor ve kuştüyü dolu olan yastıklar bir kez de kıl ile dolmamış oluyor! Bir metni, bırakın metni, geçmişini anlamak yolunda küçük bir virgül için az iş midir bunu başarmak?

Sırayla devam ediyoruz. Altuniş-Gürsoy, özetinde Hayrullah'ın gözlerinden Viyana'yı anlatır:

Avusturya da Tuna nehri kenarında bulunan muntazam bulvarlar, meydan ve bahçeler anlatılır. Bulvarların iki tarafına at kestanesi, gürgen gibi ağaç cinsleri dikilmiştir. Her otuz adımda bir, bir gaz feneri direği, bir gazeteci kulubesi, bir umumî tuvalet ile müşteri bekleyen araba ve postacılar yer alır. Viyana'da tütüncü ve çubukçu dükkânlarının kapılarına Türk ve Osmanlı resimleri koyulmuştur.^[64]

Metinde Viyana'nın anlatıldığı yere gidiyorum. Tüm dikkatli okumalarıma karşı burada "Kezalik Ringstrasse dedikleri bulvar caddeleri dahi pek güzeldir" cümlesinden başka hiçbir şey bulamıyorum. Yukarıdaki alıntıda verilen ayrıntılardan hiçbiri yok. Yok, çünkü bunları görmek için Paris'te Madeleine Bulvarı'nın (Boulevard de la Madeleine) anlatıldığı yere gitmek gerek. Serde belediyeçilik de olduğu için Hayrullah Efendi dikkatini çeken şeyleri ballandıra ballandıra anlatıyor. Çok uzun olduğu için atlayarak alıntılıyorum:

Madeleine bulvarına varıldıkta, evvelki gördüğüm müzeyyen yerlerin cümlesini hatırdan çıkartacak nice nice şeylere tesadüf olunmuştur. Çünkü bulvar denilen cadde gayet enli ve muntazam bir sokak olup... Sokağın yaya kaldırımlarının vüs'ati bizim İstanbul'un sokakları kadar vasi'dir. Ortası yani arabalar geçecek tarafın iki yanları dahi gayet âli ağaçlar ile sayelendirilmiştir. Ağaçların aralarında her otuz adımda bir gaz feneri ve bir gazete kulubesi ve bir tebevül eyleyecek mevki'-i mahsûs vardır.

İşbu tebevül hanelerde taaffün maddesi yoktur. Zira daima sular cereyan etmektedir.^[65]

Üstelik Efendi, "Bulvarların Tarifi Beyanındadır" başlığı altında hemen hemen aynı bilgileri, bulvarın iki yanına dikilen ağaçların cinslerini söyleyerek ve müşteri bekleyen arabalar faslını da ekleyerek bir kez daha anlatacak kadar önem vermiş bu bulvar kültürüne.^[66] Tabii ki o kısım da Paris'le ilgili. Şimdi metnin cinsi bir seyahatname olsun, yazarı, oğullarının kaldığı evin kapı numarasına kadar kaydetmeyi mühimsesin, trenle içinden geçtiği birkaç yüz kişilik köylerin adı, nüfusu ve denizden yüksekliği gibi bilgileri versin fakat yayına hazırlayan mekân konusunda "Ha Viyana, ha Paris, Avrupa işte" diye özetlenebilecek bir dikkatsizlik içinde olsun, en azından tuhaf değil midir?

Neyse ki Altuniş-Gürsoy bizim bakıp da göremediğimiz şeyleri görmekte dikkatli. Onun dediğine bakılırsa dışarıda gördüğü her şeyi evdekilerle karşılaştırıp üzülen Hayrullah Efendi hiç olmazsa bir konuda bizim olan bir şeyi daha iyi bulmuş. Konu bu kez Paris'in hamamlarıdır:

Paris'in hamamları hakkında da bilgi veren yazar, yine sözü İstanbul hamamlarına getirir. Edep ve temizlik açılarından bizim hamamların tercih edilebileceğini söyler.^[67]

Eh, Türk hamamı diye meşhur ya, akla yakın geliyor. Ama yukarıda bir miktarını gösterdiğimiz "bağlantısızlık halleri" yüzünden yine diyoruz ki "Kalk, üşenme, metne gidelim". Hayrullah Efendi tam bir buçuk sayfa Paris'in hamamlarını anlatıyor. Yine atlaya atlaya alıntılıyorum:

Medîne-i Paris'in her mahallesinde müstakil ve mahsus hamamlar olup, bunların usulü memâlik-i mahrûsa-i Osmaniyye hamamlarına müşabih olmadığından, bazı mertebe izahat verilmiştir... İki kurnalı olan odanın ortasından bir perdesi olup, iktizasına göre çekilip kaldırılır. Çünkü peştemal tutmak âdetleri olmadığından başka, bizim hamamlar misilli bir takım çıplak heriflerin gelip ovmak hizmetini eden tellâklar dahi yoktur.

Binaenaleyh herkes kendi halvethanesinde yalnız olduğu cihetle peştemal olmasa da olur... *Paris'in hamamları her ne kadar İstanbul hamamları gibi değil ise de, edep ve nezafet cihetiyle bizimkilere tercih olunabilir. Zira halkın önünde, çıplak gezmek pek memdûh bir şey değildir.*^[68]

Ne, niçin tercih ediliyormuş veya edilmiyormuş? Hayrullah Efendi yaptığı kıyas sonucunda yine İstanbul hamamlarından geçemiyor. Ama Altuniş-Gürsoy'un anlادığının tam tersine, Paris'te alıştığı hamamı bulamamış olsa da sağladığı mahremiyet ve temiz oluşlarından dolayı Paris hamamlarının bizimkilere tercih olunabileceğini gayet açık ve gerekçeli olarak söylüyor. Ne vardı burada anlamayı zorlaştıran?

Metin ve özet arasındaki irtibatsızlığı gösteren daha bir alay noktayı geçip görelî olarak önem verdiğim somut bir iki yere daha değineyim. Altuniş-Gürsoy'a göre Osmanlı okullarının ıslah edilmesi çarelerini arayan Hayrullah Efendi ile Babîâlî arasında şunlar geçmiştir:

Paris'te gördüğü tahsil şeklinden daha iyi bir yol göremediğini söyleyen yazar, artık Maârifte çalışmıyor olsa da, sırf vatan sevgisinin ve millî duygularının yönlendirilmesiyle hareket ederek, Paris'te kalacağı iki aylık sürede, okulları incelemek için *resmî izin* alır. Hiç bir karşılık beklemeden *bu incelemenin sonuçlarını Babîâlî'ye bir mektup halinde yazar.*

Hayrullah Efendi mektupta, yedi-sekiz ay evvel oğlu Abdülhak Hamit'i Paris'te tahsile gönderdiğini, oğlunun bu kısa süre içinde Fransızca okuyup yazdığını ve kendisinin de bu erken gelişmeden dolayı şaşırıldığını söyler. Bunun üzerine o, *ilkokulların ve ortaokulların müfredatı ve işleyiş şekliyle beraber okunan ders kitaplarını temin eder.*

Neticede Hayrullah Efendi, az zamanda çok şey öğreten bu sistemi İstanbul'a da taşımak ister. *Ders kitaplarını tercüme eder. Uygulamalı sanat ve zenaat okullarının işleyiş düzenini öğrenir...* Mektubun cevabı düşündürücüdür...^[69]

Bence, özeti kendisi de daha az düşündürücü değildir. Önce metne gidelim ve bakalım Hayrullah Efendi ile Babîâlî arasında geçenler nedir, bir ara vekâleten de olsa maarif nazırlığı yapan efendi ne yapmış, ne yapmamıştır:

Paris'te gördüğüm usûl-i tahsîliyyeden âlâ bir kaide göremediğimden, her ne kadar şimdi o hizmette değil isem de, gayret-i vataniyye ve hamiyet-i milliyem iktizasınca İstanbul

mekteplerinde dahi icrasını temenni etmiş ve hazır Paris gibi menba-ı ulûm ü fûnûn olan bir belde-i cesîmede hasb-el-iktizâ iki mah kadar ikâmet olunacağından, bunların tahkikine dair *müsâade-i resmîyye talebinde bulunmuş idim...*

diyen Efendi, hoş karşılanmadığını, birtakım gazez sahiplerinin hakkında dedikodu yaptıklarını söyler ve anlattığının kanıtı olarak İstanbul'a gönderdiği mektubun suretini kitabında verir. Şimdi uzunca olduğu için kimi yerlerini atlayarak da olsa ona bakalım:

...Paris'in evvelki derecede sıbyân mekâtibi ile onların fevkinde bulunan *mekâtib-i sâirenin nizam-nâmelerini ve bu mekteplerde okunan kitapları alıp, az vakitte çok şeyler öğrettirilmesi usulünün İstanbul mekâtibine nakl ile icrası arzusunda olmuş isem* de, evvela mezkûr mekteplerin her birerlerini lâyıkıyla gezmek ve usûl-i tedrisiyyelerini biletraf anlamak için Fransa maarif nezaretinden ruhsat almaya menû olup, o dahi buraca her ne kadar mümkünâtan ise de *mezuniyetim olmadıkça hod-be-hod cesaret edememiş idim...* Bendeleri dahi bunca senelerden beri maârif-i umûmiyye hizmetinde bulunarak, idâre-i dâhiliyyesinin ilerlemesi hususunda çok tecrübeler etmiş ve şimdi dahi Carlsbad sularına gitmek için biraz daha Paris'te işsiz bulunacağım cihetle mekâtib-i umûmiyyenin her sınıfına mahsus olan klâsik kitapları memâlik-i devlet-i Aliyye'nin usulüne tatbiken tercüme ile beraber en lâzımlı sanatları dahi iktiza eden numunelerini tedarik etmek üzere Fransa mekâtib-i umûmiyyesiyle sanayi' ve hiref mahallerinin *teftişine me'zuniyet-i resmîyye inayet buyurulur ise*, sanâyi' ve hirefin merkez ve menba'ı makamında olan Paris'e muvâsalat-ı bende-gânemin semere-i matlûbesini o zaman görmüş olacağımın beyanıyla işbu arizamı takdim ederim...^[70]

Efendi'nin bu mektubuna İstanbul'dan eğitimin yolunda olduğu ve "Avrupa mekteplerinin kaidesine lüzum olmadığı" cevabı gelir. Hayrullah Efendi'nin önerisi kabul edilmez. Proje yatar. Efendi de bundan acı acı yakınır. Peki, o zaman, efendi okulların yönetmeliklerini ve kitaplarını almış olur mu? Yok. Okullarda inceleme yapmış olur mu? Yok. Yazdığı mektup, incelemelerinin sonuçlarını mı anlatır? Yok. Ders kitaplarını tercüme etmiş midir? Yok. En lazımlı sanatlar için örnekler edinmiş midir? Yok. İstemiş olduğu resmi izni almış mıdır? Yok. Adamcağız bunları yapmak için izin istemiş, İstanbul savmış. Hepsi bu. Ona da yapa yapa ancak bir kreş ziyareti yapmak kalmış!

Hayrullah Efendi'nin metninin sonunda bir de bir Bursa bahsi vardır. Hep Avrupa'yı anlatan yazar, değişik zamanlarda Bursa'ya yaptığı üç geziden kalan izlenimleri buraya koymayı uygun bulur. Altuniş-Gürsoy'a göre yazarımız bu bahiste bir konuda endişeliymiş. Konu büyük tabii: Baş örtme-açma meselesi. Ta o zamanlarda akıllı kişileri endişeye sevk etmez de ne yapar?

Muradiye taraflarında yüzden ziyade koza fabrikası vardır. Müslüman ve Hristiyan kızları bu kozaları müştereken işlerler. Bu kızların başında ince bir tülbent vardır. Zaman içinde göz alışınca bu tülbentler açılabilir ve bu kızlar ile halk arasında ihtilaf başlayabilir düşüncesi yazarı endişeye sevkeder.^[71]

Buyurun, dört başı mamur bir sosyal çatışma teorisi. Başlı açık işçi kızlar bir tarafta, halk diğer tarafta. Eh, kızlar ile halk arasında bir ayrılık, uyuşmazlık olursa tabii Altuniş-Gürsoy'un Hayrullah Efendisi endişelenir. Peki, acaba bizim Hayrullah Efendi de aynı fikirde mi? Bir bakalım:

Şehrin Muradiye tarafında yüz bâbdan ziyade koza fabrikaları olup, devletin fabrikaları

dahi oradadır. İşbu fabrikalarda Müslüman ve Hristiyan kızları karışık olarak işlerler.

Ustaları dahi kadın olduğundan, iki millet arasında bu münasebet ile ülfet ve muhabbet husule gelmektedir. Fakat bu kızlar başlarına birer ince tülbent örtüp, cümlesi muhteliten birlikte bulduklarından, ustaları olan Frenk ile yüz göz alışınca mezkûr tülbentlerin kalkacağına ıstibah olmadığı misilli, açık olarak halk ile *ihtilâta* başlayacaklarına dahi istidlâl olunur. [\[72\]](#)

Burada Efendi'nin sosyolojik denebilecek bir gözlem yaptığı, bir işyerinde, koza fabrikasında başlangıcını gördüğü bir değışmenin tüm topluma yayılacağı kehanetinde bulunduğu açık. Müslüman ve Hristiyan kızlar karışık olarak çalışıyor, ustaları da kadın olduğu için önce işyerinde tülbenti kaldıracaklar, oradan da anlaşılıyor ki başları açık olduğu halde halkın içine karışacakları zaman da yakındır. Bu bir çıkarsama ve o kadar. Bir endişe belirtme hali, bir değer yargısı durumu var mı? Artık nasıl olabiliyorsa metindeki *ihtilât* (karışma) özette olmuş *ihtilâf!* Peşinden gelsin teoriler.

Meraklısına not kabilinden söyleyelim, Donald Quataert'in *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* [\[73\]](#) adlı kitabına müracaat edilirse, yıl 1892'ye geldiğinde ipek işçisi kadınların fabrika içindeyken hepsinin başlarının açık olduğunu gösteren bir fotoğraf, dahası halı üretiminde kadın ve erkeklerin birlikte çalıştığını gösteren bir diğeri dikkate çarpar. Demek ki ince tülbent çıkmış. Şimdi siz söyleyin, sosyolojik çözümlemede Hayrullah Efendi mi, Altuniş-Gürsoy mu daha başarılı? Bu arada, şunu da araya sıkıştırayım, Efendi'den öğreniyoruz ki Osmanlı ülkesinde kadınların çalışma hayatına ilk kez öyle "muallime hanım" filan olarak girdiği doğru değil, basbayağı sanayi işçisi olarak giriyorlar!

Bir abdal dünyaya bedeldir

Yukarıda çevriyazısı yapılan bir metinle o metni okuyucuya sunan "inceleme" kısmının birbirini tutmadığı bir örnek gördük. Öyle görünüyor ki günümüz Türk akedemiyasında bu durum ne çok şaşırtıcı ne de sanılabileceği kadar nadir. Bir örnek üstünde daha duralım ve sonra bu durumu açıklamak değilse de nasıl tanımlayabileceğimizi düşünelim.

Prof. Dr. Abdurrahman Güzel 1999 yılında, doğrudan tarih türüne girmese de geçmiş İslam toplumlarının inanç örüntüleri, özellikle de popüler seviyedeki heterodoks inançları hakkında bizi haberdar eden "velayetname" türünden bir eser yayınladı: *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*.^[74] Bu, Rum abdallarından olan ve XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başında Teke (Antalya) bölgesinde faaliyet gösterdiği kabul edilen bir veli veya azizin menkıbevi yaşamöyküsünü aktaran bir metin. Kimin, ne zaman kaleme aldığı bilinmiyor. Prof. Güzel, dil özelliklerine bakarak incelemesine konu edindiği 1630-1631 yılına ait nüshanın daha önceleri, XV. veya XVI. yüzyılda yazıya aktarılmış bir metinden istinsah edildiğini düşünüyor.^[75] Abdal Musa Sultan'ın piri Hacı Bektaş Veli kadar, müridi Kaygusuz Abdal da ünü bugünlere kadar taşan bir abdal. Prof. Güzel, Kaygusuz Abdal'ın menkıbelerini aktaran bir diğer metni de başka bir incelemesine konu etmiş durumda^[76] ama biz burada *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*'nin, daha doğrusu Güzel'in bu yayınının ürettiği birkaç sorun üzerinde duracağız.

Abdalın soyun boyun nedir?

Güzel, "Abdal Mûsâ'nın Tarihi Hayatı" bahsinde abdalın ailesi, doğum yeri, doğum tarihi gibi birtakım kişisel bilgileri verirken Hoca Sadeddin'e dayandığını söyleyerek şöyle der:

Abdal Mûsâ'nın doğum yeri bir rivâyete göre Azerbaycan'ın Hoy şehridir. Bu durum Tâcü't-Tevârih'de 'Bilâd-ı Âcem'den Hoy'da tevellüd eylemişlerdür' şeklinde belirtilmiştir.

Kim ne bilür bizi biz ne soydanuz
Ne bir zerre od'dan ne hod **Su**'danuz
Bizüm hususumuz marifet söyler
Biz Horasan mülkindeki **Boy**'danuz...
Neslimüzi sorarsan asıl **Hoy**'danuz

mısraları ile veriliyor. Bu tarih ve mısralar Abdal Mûsâ'nın Horasan'daki bir Türk boyu olan Hoy'dan geldiğini belirtiyor.^[77]

Burada bir karışıklık olsa gerek. Güzel, Hoca Sadeddin'den bir alıntı yaptıktan sonra *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*'nin metninden alınmış olduğu izlenimini veren bazı dizeleri sıralamış ama bu mısralarla verilen nedir? Anlaşılmıyor. "Bu tarih" derken kastettiği nedir o da anlaşılmıyor çünkü ortada bir tarih yok!

Bunun da ötesinde, Hoca Sadeddin, Abdal Musa'nın Hoy'lu olduğunu söylediğine, Güzel de Hoy'un

Azerbaycan'da olduğunu kendisi yazdığına göre, abdalın "Horasan'daki bir Türk boyu olan Hoy'dan" gelmesi nasıl söz konusu olabiliyor? Horasan'da veya başka bir yerde "Hoy" adlı bir "Türk boyu" var mı sorusunu bir an için bir yana bırakalım, Hoy, Azerbaycan'da bir şehir midir yoksa Horasan'da bir Türk boyu mudur? Her şeyden önce bunlardan birine karar vermek gerekmez mi? Kısacık bir metin içinde nasıl olur da bir adam hem Hoy adlı bir şehirden, hem de Hoy adlı bir boydan gelir? Ne olmuş? Horasanlı bu "meşhur Türk boyu" Azerbaycan'a yerleşmiş ve adını orada bir kente mi vermiş? Yoksa Güzel, abdalın Azerbaycan'ın Hoy'undan olmasını bir "rivayet" olarak verdiğiğine göre Hoy adlı Türk boyundan (!) gelmesi de başka bir rivayet midir? Eh, ne de olsa "Biz Horasan mülkindeki **Boy**'danuz... Neslimüzi sorarsan asıl **Hoy**'danuz" dizeleri böyle bir anlamaya elverişli gibi.

Biraz daha ilerleyelim. Güzel'in çalışmasının "Eserde Yer Alan Toponomik Bilgiler" kısmında "Şehir ve Yer Adları" bahsinde abdalın nereli olduğu konusuna yine değinilmiş. Buna göre abdalımız Hoy'lu imiş. Hoy'u da Güzel, şu sözcüklerle tanıtıyor: "1) Hoy*; Bu gün (sic), İran hâkimiyeti altında kalan Güney Azerbaycan sınırları içerisinde olup, *Ürmiye Gölü*'nün kuzey-batısında ve *Çaldıran* ovasının güney-doğusunda yer alır. 1950'lerdeki nüfusu 30.000 civarındır."^[78] Demek ki Hoy kentinin nüfus istatistiklerinde bir kesinti oldu ki yarım asır sonra basılan bir çalışmada hâlâ 1950'ler rakamı kullanılıyor. Ne yapalım? Geçelim. Peki, abdalın nereli olduğuna dair bilgi? Ha, o yine velayetnamenin metninden geliyor:

Velâyetnâme'nin sonunda Abdal Musa, kendi soyunu, kendi diliyle,

Neslimüz sorarsan "*asl-ı Hoy*'danuz

Ali oldum Âdem oldum bahâne

Abdal Mûsâ oldum geldim cihâne

Ârif anlar bizi nice **Sır**'danuz

böyle ifâde etmektedir. Bundan dolayı biz de Abdal Musa'nın "soy"unun Hoy'dan Anadolu'ya geldiğini kabul etmekteyiz.^[79]

Burada "asıl Hoy'danuz" ifadesi "asl-ı Hoy'danuz" olmuş ama daha da önemlisi Güzel, buradaki asteriks işaretinde bize şu değerli bilgiyi veriyor: "**Hoy*, bâzı metinlerde *Hû* olarak da geçmektedir. Fakat biz *Hoy*'u tercih ettik."^[80] "Hoy" mudur "Hû" mudur? Hangisinin söz konusu olduğu tabii ki çok şey değiştirir. Biri "hı-vav-ye" ile diğeri "he-vav" ile yazılıyor. Biri Batı İran'da bir kent, diğeri tasavvufta Allah demek ama bir akademisyenin, bir naşirin tercihi de tercihtir. Bir faninin, Tanrı'nın soyundan gelmesi gibi çetrefilli bir meseleye dalmaktansa abdal da olsa o faniyi Hoy gibi zararsız bir kentten veya Hoy adlı bilinmeyen bir Türk boyundan getirmek daha müreccah olmalıdır! Naşir, neşrettiğinin inceleme kısmında böyle açık bir tercihte bulunduğuna göre ufak tefek karışıklık veya kararsızlıklara karşın buraya kadar bir sorun yok. Ha, Hoy'lu olmanın ancak ariflerin anlayacağı bir sır olmasının nereden ileri geldiği yolunda veya Ali'nin, Âdem'in bu "Hoy'lu" oluşa niye karıştırıldığı vadisinde kafanızda küçük birtakım sorular uyanıyorsa, ne yapalım, bahtınıza küsün. Yayınlayanın buradaki derdi bunlar değil ki, toponomi!

Neslimüz sorarsan asl-ı hû'danuz

Eh, bu kadar sözden sonra çevriyazısı verilen ana metne, velayetnamenin kendisine gidiyoruz. Velayetnamedeki bağlam şöyle bir şey; Abdal Musa'nın çıplak eliyle ocağı karıştırıp keramet göstermesi üzerine müritleri olan diğer abdallar arasında Musa'nın acaba nasıl bir soydan geldiği yani insan olup olmadığı merak konusu olur. İşin içinden çıkamazlar ama içlerinden de sırra vâkıf olmak dilerler. "Abdâllara bu müşkil oldu. Gönül evinden bunu istediler" demekte metin. Ermiş olmak hasebiyle bu arzuyu sezen Abdal Musa da soruya cevap olmak üzere şu aşağıdakileri söyleyiverir:

Kim ne bilür bizi nice Soy'danuz
Ne bir zerre od'dan ne hod Su'danuz

Bizüm hususımız marifet söyler
Biz Horâsân mülkindeki bâb'danız

Yedi Denüz bizüm keşkülümüzde
Hacım umman oldu biz ol göldenüz

Hızır İlyâs bizüm yoldaşımızdur
Ne zerrece günden ne hod aydanuz

Yedi Tamu bize nev-bahar oldu
Sekiz Uçmağ içindeki *kobdanuz*

Mûsâ turup biz münâcat eylerüz
Neslimüz sorarsan asl-ı "hû" danuz

Ali oldum Âdem oldum bahâne
Âbdâl Mûsâ oldum geldim cihane
Ârif anlar bizi nice Sır'danuz.^[81]

Hay Allah! Prof. Güzel, "*Hoy*, bâzı metinlerde *Hû* olarak da geçmektedir. Fakat biz *Hoy*'u tercih ettik" diyordu. Sanırsınız ki Prof. Güzel başkalarının metinleri için veya kendi yayına hazırladığı nüshadan farklı nüshalar için bu değerlendirmeyi yapıyor. Doğal olarak ben de öyle düşünmüştüm. İyi de, yukarıda alıntılıdığımız bölüm başkasının hazırladığı bir metinden gelmiyor ki. Güzel'in kendi elindeki metinden yaptığı çevriyazıdan geliyor! Ne diyeceğiz şimdi? Abdurrahman Güzel'in tercihleri kendi yayının inceleme kısmında başka, metin yayını kısmında başka surette mi tecelli eylemiş?

Ayrıca, bu farklı "tercihler" veya farklı okumalar sadece Hoy-Hû bahsiyle sınırlı değil ki. Güzel, yayının inceleme kısmında,

Biz Horasan mülkindeki **Boy'**danuz...

Neslimüzi sorarsan asıl **Hoy'**danuz

diyor, sonra da bu okumaya dayanarak abdalımızı Horasanlı bir "Türk" boyu olan Hoy'dan getiriyordu. Yayınladığı velayetname metnine baktığımızdaysa evvela bu iki dizenin alt alta gelip bir beyit oluşturduğunu görmüyoruz. Güzel'in yöntemiyle aradakileri atlayarak iki ayrı yerde bulunan iki ayrı dizeyi alt alta koyduğumuzda ise manzara şöyle bir şey oluyor:

Biz Horâsân mülkindeki bâb'danuz

Neslimüz sorarsan asl-ı "hû"danuz

Burada Horasan ülkesindeki "boy"u gören var mı? Eski haliyle bile Horasan'daki bir boyun otomatik olarak neden "Türk" olması gerektiğini hiç anlamamıştım ama Güzel'in çevriyazı metninden anlaşılıyor ki o tartışma külliye zaid çünkü metinde "boy" filan yok, "ev, kapı" anlamına gelen bir "bâb" var ki sanırım Türkçe "ocak" anlamında kullanılmış. Abdalımız Horasanlı Hacı Bektaş ocağından olduğunu söylüyor. Yok, aynı şekilde yazılan (be-elif-be) fakat Arapça değil de Farsça olan "bâb"^[82] söz konusu ise o da "baba" veya "manevi baba" anlamına geliyor ki bağlama o da uygun düşer. Fakat her halükârda sözcüğü "boy" olarak okumayı gerektiren bir şey yok!

Bunun böyle olduğunu görmek için ne yapmalıyız? Güzel'in yayınında metnin Eski Türkçesi de tıpkıbasım olarak verildiğine göre oraya gitmeliyiz. Gidiyor ve okuyoruz. Metindeki "ot" yerine "od", "uçmak" yerine "uçmag" okunması gibi önemsizce birkaç fark ve bir sözcüğün bütünüyle yanlış okunması dışında Güzel'in Eski Türkçe metinden yaptığı çevriyazının gayet isabetli olduğunu görüyoruz. Yanlış okunan sözcük Güzel'in çevriyazı alfabetiyle "kaf" ile yazılmış olarak gösterdiği "kobdanuz" sözcüğü. Böyle bir sözcük var mıdır-yok mudur tartışmasına hiç girişmeksizin metinde "kef" ile başlayan ve rahatlıkla okunabilen bir "köydenüz" sözcüğü var ve tabii ki öyle okunmalıydı. Ha, bir de "Ali oldum Âdem oldum bahâne" şeklinde okunan dizeyi "Ali oldum Âdem oldı bahane" veya başka bir olasılıkla da "Ali oldum adım oldı bahane" şeklinde okuyorum ama bunlar genel anlamı pek değiştirmiyor. Dolayısıyla, Güzel'in çevriyazısı, inceleme kısmında alıntılanmış dizelere göre gayet doğrudur. Temiz bir şekilde "bâb" sözcüğünü ve üzerinde lüzumsuz bir nokta bulursa da he-vav ile yazıldığı gayet açık olan bir "hû" sözcüğünü biz de rahatlıkla okuyoruz. Yani bu esas metinde ne "Hoy" var, ne de "boy"!

Hal böyleyse, Güzel, çevriyazısını kendisinin yaptığını varsaydığımız metni, yayınının inceleme kısmında kullanmıyor, kullanmayı tercih etmiyorsa o zaman bu "hoy-boy" faslı nereden çıkıyor?

Yanlışlığın oluşturduğu gelenek

Orhan F. Köprülü, büyük ölçüde babası Fuat Köprülü'nün araştırmalarını esas alarak yazdığı bir ansiklopedi makalesinde Abdal Musa'nın aslen Azerbaycan'ın Hoy şehrinden olduğunu belirtiyor.^[83] Nitekim, Fuat Köprülü, 1935'te yayımladığı ve Orhan F. Köprülü tarafından 1973'te yeniden yayımlanan "Abdal Musa" makalesinde Bektaşî şairlerinden Geda Muslu'nun bir nefesindeki bilgileri özetliyor ve bu meyanda şöyle diyor:

...bu nefeste Elmalı, Buğaz Hisarı, Abdal Musa'nın mekânı olan Tanrı Dağı, Gelibolu, Sarı

Kız gibi coğrafi adlarla Seyyid Ali Sultan ve Nevruz beyleri gibi tarihî adlara tesadüf olunur ve Abdal Musa'nın Horasan'da Hoy (Xoy) şehrinden olduğu (Hoy, malûm olduğu gibi, Azerbaycan'dadır; Horasan'da gösterilmesi, meşhur Horasan erenleri an'anesinin tesiri iledir) söylenir.^[84]

Gerçekten de Gedâ Muslu'nun söz konusu nefesinde şöyle deniyor:

Horasan mülkünden Hoy'dandır aslı
Şah İman Hasan'dır Pirimin nesli
Mürşidine bend ol ey Gedâ Musli
Kıyamette olsun elin eline.^[85]

Yine Fuat Köprülü'nün aynı makalesinden öğreniyoruz ki, Bektaşî yazarlarından Nâbî Efendi, Sâfi adlı bir şairin eserine dayanarak Abdal Musa'nın Hoy'lu olduğunu söylemiş.^[86] Ne var ki, Fuat Köprülü, "Tarihî mahiyette olduğu iddia edilen bu rivayetlerin de, nihayet menkıbelere ve indî tefsirlere dayandığı açıkça görünmektedir"^[87] diyerek açık bir uyarıda bulunuyor ve doğal olarak Hoy'un Horasan'da olmadığını altını çiziyor.

Fuat Köprülü'nün eleştirel yaklaşımı ortada olduğuna göre, Abdal Musa'yı Hoy'lu göstermek için acaba ne gibi mücbir bir neden vardır? Ama bir dakika, Prof. Güzel, tam referans vererek Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde "Bilâd-ı Âcem'den Hoy'da tevellüd eylemişlerdür" şeklinde bir kayıt olduğunu belirttiğine göre, bir yargıda bulunmazdan önce *Tâcü't-Tevârih*'in anılan sayfasına gitmek durumundayız sanırım. Gidiyoruz. Gidiyoruz da orada öyle bir kayıt yok! Hoca Sadeddin, Orhan döneminin şeyhleri hakkında bilgi verirken andığı Abdal Musa için Sultan Orhan ile Bursa fethinde bulunduğu kaydını düşüyor, ona atfedilen bir kerameti aktarıyor ve toplam yedi satırlık girişte abdalın nereli olduğuna dair hiçbir şey söylemiyor!^[88] Yalnız, Hoca Sadeddin, aynı sayfada, başka bir şeyh, Geyikli Baba hakkında "İsm-i şerifleri meşhur değildir. Ahuya süvar oldukları cihetden bu namla iştihar bulmuşlardır. *Bilâd-ı Acem'den Hoy'da mütevellid olmuşlardır*" kaydını düşmüş.^[89] Peki, Hoca Sadeddin'in bir şeyh için söylediği diğeri için sehven kullanılmış desek belki bir noktaya kadar açıklayıcı olabiliriz ama ifadeler de aynı değil ki! Birinde "tevellüd eylemişlerdür" diğeri "mütevellid olmuşlardır" deniyor. *Tâcü't-Tevârih*'in de sadece bir Osmanlıca baskısı olduğuna göre, ben işin içinden çıkamadım! Söylemeye gerek bile yok ama bu, tabii ki, Abdal Musa'nın Hoy'lu olmadığını göstermez, sadece bu bilgi *Tâcü't-Tevârih*'ten gelmiyor, o kadar. Anlaşılan o ki Abdal Musa'nın Hoy'lu olduğuna dair bazı Bektaşî kayıtları var ve Prof. Güzel de eserinin inceleme bölümünde bunları dikkate almayı yeğlemiş.

"Boy" işine gelince, onun için de *Velayetname*'nin daha önce yayınlanan versiyonlarına gitmek gerekecek. Mesela, S. Nüzhet Ergun tarafından yayımlanan ve Musa Seyirci'nin bir kez daha aynen yayımladığı velayetname metnine gidelim:

Kim ne bilür bizi biz ne soydanuz
Ne bir zerre oddan ne hod sudanuz

Bizüm hususumuz marifet söyler
Biz Horasan mülkindeki boydanuz

...

Mûsâ Tûr'da durup münâcât eyler
Neslimüz sorarsan asıl Hoy'danuz^[90]

İlginç olan Prof. Güzel'in daha önceki bu çalışmalardan haberdar olması. Güzel neden yeni bir *Abdal Musa Velâyetnâmesi* yayını yapmak gerektiğini söylerken şöyle diyor:

Abdal Mûsâ Velâyetnâme'si, bugüne kadar ilmî olarak da neşredilmemiştir. Ancak S. N. Ergun, Naci Kum'dan aldığı bir *Velâyetnâme* nüshasını "*Türk Şairleri*"inde neşretmiştir... Biz bu çalışmamızda; hususî kütüphanemizde; AG (Abdurrahman Güzel) Nüshası olarak bulunan, 1040/1630'larda *Veli Dede* tarafından istinsâh edilen nüshayı esas alarak; S. N. Ergun, S. F. Erten ve diğer amatörce hazırlanıp yayınlanan bazı *Velâyetnâme* metinlerini de göz önünde bulundurarak yeni bir *Abdal Mûsâ Velâyetnâme*'si Metnini ortaya koyarak yayınlamayı uygun bulduk.

Dolayısıyla sorulması gereken soru da şu olmalıdır: Yeni ve bilimsel bir yayın yapma noktasından hareket eden Prof. Güzel, niçin kendi hazırladığı metni ve kendi okumalarını dikkate almamış ve "amatörce hazırlanıp yayınlanan" metinleri ve başkalarının okumalarını tercih etmiştir? Yanlışlığın oluşturduğu gelenek bu kadar güçlü müdür? Oysa Prof. Güzel kendi okumalarını tercih etmiş olsaydı *Abdal Musa Velâyetnâmesi*'nin bu kısmının görünürde ürettiği karmaşayı bir düzene koymak ve metni bir bağlam içinde anlamlandırmak olanaklı olacaktı. Sonuçta Abdal Musa ne diyordu? Soyunu kimselerin bilmediğini, ateşten ve sudan yaratılmadığını, güneşten veya aydan gelmediğini, Horasan ülkesindeki ocaktan olduğunu, yedi denizin çanağına sığıldığını, "Hacım" dediği şeyhin takipçisi olduğunu, Yedi Cehennem'in kendisini yakmaya yetmeyeceğini, Sekiz Cennet halkından olduğunu, dünyaya Ali olarak da gelse, Âdem olarak da gelse aslının tanrısallık olduğunu ama kimliğinin marifet sahiplerine gizli olamayacağını, ariflerin bu sırrı anlayacağını söylüyor ve tasavvufi anlamda tanrısallık iddiasında bulunuyordu! Bu tür bir okuyuş mu heterodoks inançları daha iyi yansıtır, yoksa abdalı olmayan "Türk" boylarından getirmek mi? Karar tabii ki sizin.

Sanırım bu bahsi de kapamanın zamanı artık geldi. Öyle görünüyor ki bazı eski metin yayınlarındaki inceleme ve özet kısımlarıyla yayını yapılan metni barıştırmak bir türlü mümkün olmayacak. Yazarken hep bu durumu nasıl açıklayabileceğimi düşündüm. "Bir metni yayına hazırlayanın o metni bu kadar az özümsemesinin nedenleri ne olabilir, nedendir bu ilgisizlik?" diye kafa yordum. Diş dokunur bir şey bulduğum da pek söylenemez. Sanki incelemeyi yapan başka, metni çevriyazıya döken ve yayına hazırlayan başka kişilerdir! Dolayısıyla çevriyazılı metinlerin ürettiği sorunlar bahsine kocaman bir beşincisini ekleyip ona da müsaadenizle,

e-) Doğru yapılmış olsa da çevriyazılı metni yine anlamamak, anlamazdan gelmek, dikkate almamak diyorum ki az şey değildir yani. Hele, çevriyazıyı yapanla dikkate almayan aynı kişiler olursa...

III. bölüm

Hatalar, yanlışlar, bilgisizlik, bariz cehalet ve bilgiçlik

Cehalet nedir? Cahil kime derler? Sözcüğe özel ve dar bir anlam yükleyerek çok da uzak olmayan bir geçmişte okuması-yazması olmayanı "cahil" veya "kara cahil" (tabii ki bunun aksi olarak okuyup yazabileni de neredeyse allame) sayan toplumumuzda cehaleti nasıl anlatmalı bilmem ki? Okuma yazma konusunda "cahil" olanın "şifalı otlar" konusunda uzman, "mikro cerrahi"de uzman olanın ise "tarih"te "cahil" olabileceğini yavaş yavaş anlıyor muyuz acaba? Bu anlamda hepimiz bir şekilde cahil değil miyiz? Hepimiz değişik değişik konuların cahili değil miyiz? Hepimiz derken? Haydi, bebekleri ve eğitimini henüz tamamlamamış insan evlatlarını ve özel durumu olanları istisna edelim. Bilinçli olarak tek kelime Urartuca bilmiyorum, arkadaşımın altı aylık oğlu Ateş de bilmiyor. Urartucadaki cehlimiz açısından Ateş'le aynı durumdayız ama sanıyorum ben erişkin, o bebek olmak haysiyetiyle farklı konumlardayız. Nihayetinde, erişkin ve herhangi bir şekilde engellenmemiş bir insan olarak ben istemiş ve çalışmış olsam şimdiye kadar Urartuca öğrenebilirdim! Ha, ikimiz de ileride bu bilmediğimizi telafi edip, kuşak farklılığına karşın aynı yerde buluşabiliriz. Ama bu gün için ikimizi aynı kefeye koymak doğru olmaz.

Dolayısıyla cehaleti anlatmaya çalışırken kestirmeden gitsek, hem insanların görelî cahilliklerini hem de öğrenemeyecek ve bilemeyecek durumda olanın bilgisizliğini bir kenara bıraksak? Cehalet, öğrenebilecek ve bilebilecek konumda ve durumdayken kendi bildiğini ilan ettiğin konuda bilmemektir desek? Öte yandan bir de cehlin veya bilgisizliğin tersi bir durum olan bilmek, bilgili olmak hali var. Yukarıda değindiğim nedenlerle bu da görelî bir hal. Bilebilmek için donanmış olsak da öğrenmenin ve uzmanlaşmanın ucu bucağı yok tabii. Tek bir alan veya konuda bile neyi, ne kadar öğreneceğimiz sonuçta biz insanlara kalmış.

Bu bölümde, bilme ve bildiğini başkalarıyla paylaşma veya edinilen üsluba göre başkalarına öğretme hatta kafasına kakma iddiası taşıyan bazı metinlerdeki tarihsel hata, yanlışlık, eksiklik ve bariz cehalet örneklerini irdelemek istiyorum. Bu metinlerden bazıları akademik, bazıları ise popüler çalışmalar. Bunları üretenlerin kimi uzmanlığını, özgün görüşlerini, yorumlarını öne çıkarıyor, kimi bildiğini veya bildiğini sandığını yaymaya, öğretmeye çalışıyor. Bazıları ise enikonu bilgiçlik taslıyor, "Başkalarının veya sizin bildiğiniz yanlıştır, doğrusu benim dediğimdir" söylemiyle ortaya çıkıyorlar. Bazıları meslekten, bazıları sonradan olma "tarihçi" bazıları ise hiç tarihçi değil ama işte o görelî cehalet veya görelî uzmanlık sınırlarını yerle bir ediyor, tarihin, üzerinde rahatlıkla kalem oynatılacak bir alan olduğunu düşünüyorlar.

Herkes, her zaman hata yapabilir. Örneklerimi seçerken hemen herkesin düşebileceği türden arızı

hatalardan çok, ya aynı metinde değişik yerlerde veya zaman içinde değişik metinler arasında tutarlı bir şekilde yinelenenleri, okuyan tarafından kolayca tanınabilecek yanlışları örnek vereceğim. Metnin genelde söylemek istediğini etkilemeyecek derecede önemsiz ve dalgınlık eseri oluşmuş yanlışlıklardan çok, metne bambaşka ve tabii ki tarihi olgularla çelişen bir anlam kazandıran hataları vurgulamaya çalışacağım. Kimseyle polemiğe girmeden ve tarihi olayları, olguları, kişilikleri nasıl anladıkları veya yorumladıklarının bana göre isabetini, yanlışlığını veya doğruluğunu sorgulamadan, yalnızca ürettikleri ve yayımladıkları metinlerdeki olgusal yanlışlar üzerinden konuşacağım.

Bizim bilmediğimiz Osmanlı

1999 yılında Prof. Dr. Ahmed Akgündüz ve Doç. Dr. Said Öztürk, birlikte yazdıkları *Bilinmeyen Osmanlı* adlı mufassal kitapla ilim camiasının ve kamuoyunun önüne bir kez daha çıktılar. Akgündüz tarih kökenli veya tarih formasyonu almış bir araştırmacı değil. Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nden ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra akademik kariyerine hukuk tarihçisi olarak devam etmiş, İslam hukuku üzerinde uzmanlaşmış. Çok sayıdaki yayını hukuk tarihinin veya İslam hukuku tarihi çalışmalarının çok ötesine geçmiş bir müellif. Öztürk'ün lisans eğitimi sırasında tarih formasyonu alıp almadığını bilmiyorum. Başbakanlık arşivinde çalıştıktan sonra iktisat tarihinde kariyerine devam etmiş, Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi alanında çeşitli çalışmaları var.

Hasan Celal Güzel'e göre *Bilinmeyen Osmanlı* 240 000 adet satmış.^[1] Sanırım artık iyice bilinmiştir ama bu metin üzerine naçizane birkaç söz etme gereği hissediyorum. Kitabın "Osmanlı Devleti'nin Siyasi Tarihi", "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Hayat ve Harem", "Osmanlı Hukuk Sistemi ve Devlet Teşkilâtı" ve "Osmanlı Devleti'nde Mali Hukuk, İktisadi ve Ticârî Hayat" başlıklarını taşıyan dört ana bölümü var. Akgündüz kitaba yazdığı önsözde, Öztürk'ün "özellikle Dördüncü Bölümdeki Osmanlı İktisadi konularını kaleme alarak" projesine katılmasını arzu ettiğini söylüyor. Öztürk, ayrıca iktisat tarihiyle ilgili katkılarda bulunmuş, kaynaklara başvurulmasında yardım etmiş ve yazılanları gözden geçirmiş.^[2] Bunun ötesinde ortak imzalı bir metinde Öztürk'ün daha başka nereleri yazmış olabileceğini veya yazıp yazmadığını tam olarak bilemediğim için yazarları ayırmaksızın bu metnin her tarafından birlikte sorumlu olduklarını düşüneceğim.

Soru cevap tarzında yazılan kitabın nasıl oluştuğunun ilginç bir öyküsü var. Ahmed Akgündüz, soruların, verdiği yüzlerce konferans sırasında dinleyiciler tarafından yazılı olarak "tevcih edilen" 5 000 soru arasından bir tasnif sonucu seçildiğini ve ayrıca daha önce yapılmış araştırmaların da kendilerine "ilham kaynağı" olduğunu söylüyor.^[3] Demek oluyor ki kamunun sorduğu ve kendilerinin sordukları sorulara iki tarih âlimi tarafından verilen cevaplar neticesinde ortaya bu kitap çıkmış. Elhak bir "tarih fetvaları" kitabı olmuş. Halkımız istifta etmiş, birinin müftü'l-enâm derecesinde olduğu anlaşılan bu iki tarih müftüsü cevap vermişler. Ama ne yahşi vermişler, ne güzel vermişler! Yalnız tarihşinas kamu değil meslekten tarihçilerin bile heyecandan yüreğini hoplatacak ne yakası açılmadık, ne duyulmadık, ne işitilmedik ne cevherler, ne inciler var içinde, ol kadar olur!

Talat Albayma dedim ki...

Şöyle çerez türünden bir tabakla açılış yapalım; Talat Paşa'yı bilirsiniz. Duymayan varsa onlar da bu çeyrek milyon satan tarih yoksatarı sayesinde duydular ama bakın ne duydular. Önce soruyu alıntılalım, bir kardeşimiz merak etmiş 158. soruda soruyor: "Sultân Abdülhamid'in şahsiyeti, ailesi ve zamanındaki mühim olaylar hakkında kısaca bilgi verir misiniz?"^[4] İnsan hiç kendinde olan bilgiyi saklar mı? Saklamaz, verir. Efendiler de kapsamlı bir cevap verirken beyan buyuruyorlar:

1890 yılında bir kısım Harbiye ve Askeri Tıbbiye talebelerinin teşebbüsü ile gizlice kurulan İttihâd ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in *azlini* gaye edinen bir hareket idi... Ermenilerin ortaya attığı Kızıl Sultân iftirası, bunlar tarafından da kullanılmaya başlandı.

Daha sonra anlatacağımız gibi, *İttihatçı* Prens Sabahaddin Bey, Abdülhamid'in Ermeni katili olduğunu söyleyecek kadar azıttı. III. Ordudaki *Ta'lât Bey* Enver Bey, Niyazi Bey ve benzeri genç subayları da arasına katan *İttihâd* ve Terakki Cemiyeti, kazandığı gücü teröre transfer edecek kadar dengeyi kaybetti.^[5]

Ben şimdi *İttihatçılar* güçlerini nereye nasıl transfer etmiş oralara hiç karışmam. Sadece olgu düzeyindeki bariz cehalet örneklerine bakarım. 1. Muhteremler, Osmanlı padişahları bir üstleri tarafından buldukları yere atanmış olmadıkları için *azl* edilmez hal' edilir. 2. Prens Sabahaddin belki her şey ve bu meyanda bir Jön Türk'tü, ama asla *İttihatçı* değildi. Ömrü *İttihatçılarla* didişmekle geçen bir kişiye söylenecek şey mi bu? 3. Talat Bey subay mı imiş? Fesuphanallah, ne münasebet? Sonradan paşa olduğunu biliyoruz ama Osmanlı'da sivil paşalar olduğunu da biliyoruz. *İttihat* ve Terakki triumvirinin sivil kökenli tek üyesi olan Talat demek subaymı! Abdülhamid de herhalde bu genç subayların rahatsızlığını bir türlü kavrayamadığı için gitti.

Şimdi sizlerden "Yav, bırak hırpalama ulemamızı, bir zühûldür etmişler işte!" türünde ufak serzenişler duyar gibiyim sayın tarihşinas okurlar. Doğru, ben de kendime söz verdim "İstanbul Türkiye'nin doğusundadır" türü basit hataları dilime dolamayacağım diye. Ama ya hata değilse? Ya arşivleri avucunun içi gibi bilen bu iki âlim bizim bilmediğimiz dehşetli gizli kaynaklardan başka bir şeyler öğrenmiş de bizi irşada soyunmuşlarsa? Onun için diyorum ki acele etmeyelim, yanlışlık yapmak gibi herkesin içine düşebileceği bir durumu bu iki ilim abidesine yakıştırmayalım, göğüslerine hemen "hatalı" yaftasını yapıştırmayalım. Dediklerini kabul edelim, metni sabırla okumaya devam edelim. "Ağzımıza bu kadarcık bir şeker ezen gerisini de getirir" diyor içimden bir ses. Bakın nasıl yanılmıyorum; efendi hazretlerine 173 numaralı soruyla soruyorlar: "Osmanlı Devleti'ni I. Cihan harbine sokan Enver-Tal'at ve Cemal Paşa üçlüsü vatan hâini midirler?"^[6] Talat Paşa için buyrulan cevabı aşağıya alıyorum:

Ta'lât Bey, aşırı Türk milliyetçisi, dinî hayatı zayıf, câhil ve cin gibi kurnaz ve korkusuz olan bir *albaydır*. *Harbin başında* hem *İttihâd* ve Terakki Partisinin *Genel Başkanı* ve hem de dahiliye nazırıdır. *1915 Ermeni tehcirine karar veren bakandır*. *İttihâdcı* olmayanlara karşı merhametsiz bir çete başıydı. *Aşırı Alman hayranıdır*. Cihan harbi kaybedilince Ekim 1918'de maalesef liyakatsiz olarak yükseldiği sadrazamlık makamından istifa etmiş ve Mart 1921'de Berlin'de bir Ermeni komitecisi tarafından şehid edilmiştir. Enver Bey ile kıyaslanamayacak kadar dinî hayatı zayıf olan bir insandır ve aynı zamanda masondur.^[7]

Anlaşıldı mı şimdi? Rütbesini bile bilip söylediklerine göre ortada bir dalgınlık filan yok. Talat Bey gerçekten de bir subaymış ama cahil olduğuna göre de alaylı takımından olsa gerek. Aynı zamanda da *İttihat* ve Terakki Partisinin genel başkanı ve dahiliye nazırı da olan bir muktedir "albay". Kaldı mı herhangi bir kuşku? Bilmediğimiz Osmanlı tarihi böyle söylüyor. Bizim naçizane bildiğimiz ise, Talat'ın askerlikle alakasının okuduğu askeri rüşdiyeyle kısıtlı kaldığı. Ama yanıldığımız kesin gibi bir şeydir. *İttihat* ve Terakki Fırkası'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptığı son kongre olan 1912 kongresinde Said Halim Paşa'nın Fırka Umumi Reisliği'ne getirildiği ve Talat Paşa'nın bu görevi üstlenmesinin ise ancak 1917'de olması da sanırım Tarık Zafer Tunaya'nın bir büyük hatası (!)^[8] Talat, bu göreve anlaşılan 1912 ile 1917 arasında yapılan, kaydı kuydu olamayan gizli bir kongrede getirilmiş olsa gerek! *Aşırı Alman hayranı* olduğu gibi iddiaları bir tarafa bırakırsak, Ermeni Tehciri'ne de bakan olarak tek başına karar vermiş gibi görünüyor.

Tabii ki sayın yazarların Talat'ı neden "albay" yaptıklarını, eğer kendileri çıkıp bir gün açıklık getirmezlerse, asla bilemem. Ama içimden bir his "Hay Allah, sanki Albay Talat Aydemir'le karıştırmışlar!" diyor. Nihayetinde bir his olduğu için yanılmam da çok mümkündür ama buradan seslenmek, "Her duyduğunuz Talat, albay değildir, Kuzey Kıbrıs cumhurbaşkanı da albay değildir!" diye bir uyarıda bulunmayı bir vazife sayıyorum.

Triumvirin diğer üyeleri hakkında da epeyce yeni şeyler öğreniyoruz bu soruya verilen cevaptan. Meğerse Abdülhamid, Enver Paşa'yı "*tahsil için*" Avrupa'ya göndermişmiş, meğerse Cemal Paşa da "Enver bey ile araları açılınca *Harbiye Nazırı* sıfatı ile Suriye'deki IV. Ordu-yu Hümâyûn kumandanlığına getirilmiş" imiş.^[9] Tereddüt geçirip "Ama şey, Enver askeri ateşe olarak gitmemiş miydi? Cemal, Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalarak Suriye'ye gönderilmemiş miydi?" diyemiyoruz. "Bildiklerimizi çöpe atmanın zamanı gelmiştir" deyip boynumuzu büküyoruz. Büküyoruz ama aynı yapıdaki başka sorulara verilen cevaplar kafacığımızı karıştırıyor. 168 numarayla sorulan "İttihâd ve Terakki adı verilen siyâsî cemiyet nasıl teşekkül etti ve nasıl iktidara geldi? Bunların fikrî yapıları nedir?"^[10] sorusuna verilen cevapta, "İttihâd ve Terakki Cemiyet'i, kendine yakın bulduğu III. Ordu subaylarının arasında yayılmaya başladı. Selanik ve Manastır şubeleri açıldı. Sonradan Bey ve Paşa haline gelen postacı Ta'lât Efendi işin başına geçti"^[11] deniyor. Ee, o zaman bu Talat Efendi nasıl hem postacı, hem de subay ve albay oluyor? "Kd. Post. Alb. Talat" diye yazılabilecek bir askeri rütbe mi var?

183 numaralı "Osmanlı Devleti'nin duraklama, gerileme, ve yıkılış sebeplerini kısaca özetler misiniz?"^[12] sorusuna verilen şu cevap biraz olsun kafa karışıklığını gideriyor. Yoksa artırıyor mu? Ne dersiniz?

Osmanlı Devleti'ni yıkan sebeplerden biri de, devlet görevlerinin ehil olmayanlara, rüşvet ve iltimas ile verilmesi hadisesidir... Buna misâl olarak, sadece ve sadece İttihâdcılar tarafından Posta Memuru Ta'lât Bey'in Sadrazam Ta'lât Paşa haline getirilmesi yeter kanaatindeyim.^[13]

Ben işin içinden çıkamadım. Aynı metnin değişik yerlerinde, değişik bilgiler yan yana. Acaba ultra postmodern bir tavırla "Bunların hepsi aynı anda doğrudur, kendi doğrularınızı kendiniz belirleyin, seçin aradan" mesajı mı verilmek isteniyor? Sadece Talat Paşa için değil birçok tarihi şahsiyet için geçerli bu dediklerim. Metin bir süre sahip çıktığı yanlışını sonra birden yüzüstü bırakıyor. Bir yerde görkemli bir revizyonizm yaparken başka bir yerde bildiğimiz alelade olgulara sıkı bir geri dönüş sergiliyor. Örneğin, yukarıda "Harbiye Nazırı" olarak zikredilen Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın bu makamda olduğu bir yerde daha teyit ediliyor. Sorusuyla birlikte alıntılıyorum:

177. Suriyelilerin Fransızlar tarafından kandırılmasını ve Cemal Paşa'nın hatalı kararı ile kurulan Âliye Divan-ı Harbî Meselesinin Araplarla Türklerin arasını açmasını kısaca izah eder misiniz? İttihâdcıların güçlü liderlerinden Cemal Paşa, Harbiye Nâzırlığı uhdesinde kalmak üzere, Arab Eyâletleri idaresinin başına getirilmişti.^[14]

Ama aynı eserin 291. ve 310. sayfasında ise Suriye Valiliği sırasında Bahriye Nazırı olduğu söyleniyor.^[15] "Bazı soruların altında cevapları da hazır yazılı geldi de tasnif sırasında gözden mi kaçtı?" diye sorası geliyor insanın!

Plevne şehidi Gazi Osman Paşa

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Plevne'yi inatla savunan Gazi Osman Paşa'nın başına getirilen haller ise hiçbirinin başına gelmiş değil. Tarihi olgular konusunda yeterince duyarlı ve eleştirel değilseniz "Bize ne kardeşim adamın bulunduğu makamlardan?" deyip çıkabilirsiniz. Ama *Bilinmeyen Osmanlı'nın* sayfalarında da olsa bir kişinin hayatının hilaf-ı hakikat bir tarzda sona erdirilmesini istemezsiniz sanırım. Önce soruyu alalım: "161. 93 Harbi nedir ve sebep olanlar kimlerdir? Berlin Mûahadesi bu sebeple mi imzalanmıştır?" Şimdi de "elcevap" bölümünün Osman Paşa'yı ilgilendiren yerini alalım:

19 Temmuz 1877'de *Şıpka Geçidini geçen Ruslar, nihayet Plevne'ye kadar dayanmışlardır*. Plevne komutanı Gâzi Osman Paşa, 20 Temmuz 1877'de, 30 Temmuz 1877'de ve *Ekim 1877'de* üç defa Rusların üstün kuvvetlerine karşı tarihe Plevne Zaferleri diye geçen başarıları elde etmişse de, Aralık 1877'de teslim olmak mecburiyetinde kalmış ve *sonra da şehid edilmiştir*.^[16]

Hay Allah! Demek o bize ilkokullarda okutulan ve Ortaçağ şövalyeliğini çağrıştıran anekdotların hepsi birer efsaneymiş. Hani teslim olma tekliflerini reddeden Osman Paşa bir yarma harekâtına girişiyor, dizinden yaralanınca Ruslara teslim olmak zorunda kalıyor da adamlar verdiği kılıcı geri iade ediyorlar "Bunu sizden taşımaya daha layık kimse olamaz" filan diyerek. Bilinmeyen tarihin bu tip efsaneleri yerle bir etme gibi bir işlevi oluyor anlaşılın. Demek ki soğuk ve katı gerçek hiç de öyle değil, canı Ruslar teslim olduktan sonra Osman Paşamızı soğukkanlılıkla şehit etmişler! Ne diyelim yalan söyleyen tarih utansın! Peki, ufacık bir sorumuz olacak: Osman Paşa, Plevne'de şehit olmuşsa, gaziliği nereden geliyor? Osman Paşa Plevne'den dolayı "gazi" olmamış mıydı? Ah anladım, önce gazi, sonra şehit!

Bilmem, paşanın akıbetine sonra geri dönmeye gerek var mı ama şu yukarıdaki kısacık metnin daha ne tarih ve coğrafya cehaleti unsurları içerdiği gerçeğinden yola çıkarak birkaç şey söylemek isterim. Ne olmuş? Ruslar Şıpka Geçidi'nden geçerek Plevne'ye dayanmışlarmış! "Rus-i menhûsdur yapar" demeyelim. Nasıl yapar biraz bakalım. Önüne bir Osmanlı Balkanları haritası açıp bakan herkes görür ki Şıpka Geçidi, Plevne'ye göre çok daha güneyde, Kazanlık'ın biraz kuzeyinde, dolayısıyla İstanbul'a çok daha yakın. Bu Ruslar İstanbul'dan mı yola çıkarak Plevne'yi kuşatmaya gitmişler? İşte "cehalet" derken kastettiğim şeyin mücesssem bir örneği! Bilgi size bir haritaya bakış kadar yakın ama edinmiyorsunuz. Neyin nerede olduğunu bilmiyorsanız haritaya niye bakmıyorsunuz? Hadi haritaya bakmıyorsunuz ne diye malumatfuruşluk peşindesiniz? Kim sordu size Rusların hangi yolu izleyerek Plevne'ye ulaştığını? Bırakın nereden gelmiş olurlarsa olsunlar, gelsin Osman Paşa'yı şehit etsinler. Niye "somut bilgi" olduğu hissi veren "desteksiz atışlar" yapıyorsunuz? Halep oradaysa arşın da burada değil mi? Tarihi yeniden yaşayamayız, ama Balkanlar da durduğu yerde hâlâ duruyor!

Peki, diyelim ki metin doğrudur, başka bir tevil tarzı bulmaya çalışalım. Ruslar önce hızla güneye inmiş, Vidin'den yola çıkarak Plevne'ye ulaşan Osman Paşa'nın kendi gerilerini kestiğini düşünerek tekrar kuzeye yönelmişler. Öyle mi? O takdirde de Şıpka Geçidi'nin boş kalmış olması gerekir. Süleyman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu ne diye boşuna zorlayıp durdu Şıpka Geçidi'ni o zaman? Onlar da Rusların peşi sıra Şıpka'dan ellerini kollarını sallayarak geçip giderler, Plevne'nin imdadına yetişirlerdi. Anlaşılın muhterem tarih uleması bu Şıpka Muharebelerini hiç duymamış! 93

Harbi'ni yalnızca Plevne kuşatmasından ibaret mi sanıyorlar? Peki, buna da peki. Tatalım ki Şıpka'da o dehşetli çatışmalar olmadı ve Ruslar, Şıpka'dan geçerek Plevne'ye vardılar. Ne zaman, hangi gün oldu bu? Burada elliye yakın kaynak sayıp kimsenin canını sıkmadan Türkçe ve el altında olabilecek bir kaynağa, Danişmend'in *Kronolojisi*'ne bakalım. Rus komutanı Schilder-Schuldner 19 temmuz 1877'de ulaşmış Plevne'ye. Aksi tesadüf, adamların Gurko adlı diğer bir Rus generali de aynı gün, 19 temmuz 1877'de Şıpka Geçidi'ni işgal etmiş!^[17] Yani efendim, kuş olsalar Şıpka'dan geçip gidemezler Plevne'ye. Gitmemişler de zaten. Plevne'ye giden Rus birliği Niğbolu'dan yola çıkmış. Acaba iki ayrı Rus birliğinin bugünkü Bulgaristan topraklarının iki ayrı ucunda birbirinden bağımsız hareket ettiği gibi lüzumsuz bir bilgi versem bu bilinmeyen tarih sırrı çözülür mü? Haa, bir de Osman Paşa'nın üçüncü zaferi ekimde değil 12 eylülde^[18] ama artık o kadarcık kusur kadı kızında da olur diyor, bırakıyorum.

Neyse ki bilinen Osmanlı tarihi bu korkunç ve olmaz öyküden biraz daha farklı. Rusya'dan esirlikten dönen Gazi Osman Paşa'nın, Abdülhamid tarafından hassa müşirliğine, mabeyn müşirliğine, seraskerliğe, yaver-i ekremlığe getirildiğini, iki oğlunu sultanın kızlarıyla evlendirdiğini ve 5 nisan 1900 yılına kadar mesut ve müreffeh yaşadığını yazıyor bu sıkıcı tarih. Keşke muhterem âlimler bildiklerine bu kadar mağrur olmasalar, biraz tevazu gösterecekler, nazar rencide buyursalar, benim yaptığım gibi bir iki ansiklopediye göz atsalardı, elbirliğiyle cehalete bir darbe daha indirmiş olmaz mıydılar?^[19] Sadece bu konuda mı, sadece bu konuda mı? Belki o zaman II. Abdülhamid'in, II. Mahmud'un torunu değil oğlu olduğu,^[20] Osmanlı topraklarının yüzölçümünün 24 milyon km² olduğu,^[21] Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin "Genel Sekreteri" olarak görev yaptığı,^[22] Tevfik Fikret ve Prens Sabahaddin'in İttihatçı oldukları,^[23] Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin 1867'de Avrupa'da kurulduğu^[24] gibi bariz ve kolayca aksi kanıtlanabilecek yanlışları yazmazlardı.

Dedesinin oğlu Abdülhamid ve daha neler

Bunları ve daha nicelerinin hepsini burada enine boyuna tartışacak değilim. Fakat nasıl sistematik bir bilgisizlik eseri olduğunu kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde kanıtlamak için şu yukarıda saydıklarımın bir tanesini biraz açayım. *Bilinmeyen Osmanlı*'nın pek çok tarafına sinmiş bir Abdülhamid hayranlığına rağmen ne tuhaftır ki muhterem müverrihler II. Sultan Abdülhamid'in babasının kim olduğunu yanlış biliyorlar. "Yok artık, dalgınlıktır" diyecekler olabilir, dikkat isterim! 147. soru, herhalde ehl-i konferans tarafından olacak, "1. Abdülmecid'in şahsiyeti, aile efradı ve zamanındaki mühim olaylar hakkında kısaca bilgi verir misiniz?" şeklinde sorulmuş.^[25] Bu soruya verilen cevapta hayretle görüyoruz ki Abdülmecid'in çocukları sayılırken "Abdülhamid" diye biri yok.^[26] Neyse ki *Bilinmeyen Osmanlı*'nın el çabukluğu marifet kaybettiği şehzadenin nerede gizlendiğini de biliyoruz. II. Mahmud'un çocukları "1-Şehzade Sultân Abdülmecid, 2- Şehzade Sultân Abdülaziz, 3- Şehzade Sultân Abdülhamid Han" diye sayılırken çıkıyor ortaya II. Abdülhamid.^[27] Bu hesapça ortaya çıkan jeneolojik bilmecede, dedesinin oğlu, babasının ve amcasının kardeşi, kardeşlerinin amcası ve daha da kim bilir neler oluyordur II. Sultan Abdülhamid? II. Mahmud'un oğlu yapılıncaya tabii ki Abdülmecid'in oğlu da yapılamamış. "Bir insanın iki ayrı kişinin oğlu olamayacağını kestirerek en azından biyoloji konusunda kıvraklık sergilemişler gibi görünüyor" diyecektim ki birden önümdeki "Abdülmecid'in aile efradı" listesinde Abdülhamid açısından doğru olan bu gözlemimin amcası Abdülaziz açısından yanlış olduğunu görüyorum! Mahmud'un oğlu zavallı Abdülaziz bir kez de ağabeyi Sultan Mecid'in oğlu olarak gözüküyor!^[28] Burada bir parantez açayım

ve bu yanlış bilgilerin bu metne, Akgündüz'ün ileride kapsamlı olarak döneceğimiz başka bir metninden, çeşitli baskıları olan *Osmanlı'da Harem* adlı kitabından aynen taşındığını söyleyeyim.^[29] O kadar sevilmiş ki bu buluşlar kedi enceği gibi bir kitaptan diğerine, bir edisyondan diğerine taşınmış durmuş!

Bilinmeyen Osmanlı'nın inanmamızı beklediği bu karmaşık akrabalık ilişkilerini konuşurken dikkatten kaçmaması gereken bir husus vardı. Bilerek atladım. O da Sultan Abdülmecid'den "I. Abdülmecid" diye söz edilmiş olması. Önce, "Hımm, Halife Abdülmecid Efendi'yi düşünerek, bu sultana 'Birinci' dediler" diye düşündüm. Yazarların ideolojik yönelimleri ve yorumlarını tartışmamak ve burada sadece "bariz cehalet" örnekleri vermek ilkemden dolayı meskût geçecektim. "Eh, saltanatın hilafetten ayrılarak ilga edildiği bir zamanda halife olan Abdülmecid Efendi'ye nazaran ve de halife olan yarısından dolayı Sultan Abdülmecid'i 'Birinci' yapmışlar" diye düşünmeye devam ettim. Bilgisizlik eseri değil, yorum meselesi olduğuna kendimi iknaya çalıştım. Ta ki 303. sayfada büyük harflerle dizilmiş "OSMANLI DEVLETİ'NİN YIKILMASI VE SULTÂN II. ABDÜLMECİD DEVRİ"^[30] başlığını görünceye kadar! Halife Abdülmecid nasıl sultan adaşını I. Abdülmecid yapmışsa, Sultan Abdülmecid de halife adaşını Sultan II. Abdülmecid yapmıştı. Bu başlığın hemen altındaki 180. soru ve cevabında yazılan "1 yıl 3 ay kadar süren hilâfeti, saltanat yetkileri bulunmayan hükmî bir hilafettir"^[31] yargısını başlıkla nasıl telif edeceğimi ise artık düşünmüyorum bile. İki adet lâ-yuhtî ulemanın biz fanilere tutarsızlık veya ipe sapa gelmez gibi gelen hikmetlerindeki derin manaları sezebilenlere, keşfedenlere bırakıyorum. Tıpkı, Abdülaziz için de "Sultân I. Abdülaziz Devri" dedikleri gibi.^[32] Haydi, Mecid'in halife de olsa bir ikincisi vardı, Aziz'in nesi vardı? Yoksa ona da Aziz Yıldırım'a bakarak mı "I. Aziz" dediler?

"Bu kitapta hiçbir Allah'ın kulunun görevi, rütbesi, unvanı, makamı, anası babası doğru olarak verilemeyecek mi?" diye kaygılanırken neyse ki içime soğuk sular serpiliyor. Sultan Vahideddin bahsine gelmiş bulunuyoruz, ben de er meydanını sahiplerine terk edip bu bahsi kapamak üzereyim. Alıntılıyorum:

Sultan VI. Mehmed Vahîdüddin Hân, Şubat 1861 yılında Dolmabahçe Sarayı'nda Sultân Abdülmecid'in IV. Kadınefendisi Gulistû (*Gülistan*) Hanımefendi'den dünyaya geldi.

İttihâdcıların asıl veliahd olan Sultân Aziz'in oğlu Yusuf İzzeddin'i intihar süsü vererek katletmeleri üzerine Osmanlı veliahdı oldu ve 4.7.1918 tarihinde Osmanlı tahtına oturdu.

İyi bir İslâm hukukçusu, Almanya İmparatorluk mareşali ve Osmanlı müşiri unvanlarına sahip *iyi bir asker* ve de musikiye âşık bir bestekâr idi.^[33]

Her şeyden önce Murat Bardakçı belgesini yayımladığına göre ve muhterem müverrihler de *Şahbaba* adlı bu kitabı görüp kullandıklarına göre Vahideddin'in doğum tarihini 21 cemaziyülâhır 1277-4 ocak 1861 şeklinde doğru olarak, annesini kadın değil ikbal, ikbalin adını Gülistan ikirciği olmaksızın kesin olarak Gülistû olarak vermeliydiler.^[34] Yusuf İzzeddin Efendi'nin intihar etmeyip katledilmesi iddiaları hakkında da "Kim bilir ellerinde ne kavi deliller, ne kesin belgeler vardır. Sorulduğunda açıklarlar" deyip geçelim.

Peki, Vahideddin'in "iyi bir İslam hukukçusu" ve aynı zamanda "iyi bir asker" olması nereden ileri geliyor? Adamcağızın biraz fıkıh merakı varmış, hatta gençliğinde gizlice Fatih Medresesi'ne giderek

derslere katıldığı yolunda bir rivayet var.^[35] Bir konuyla ilgilenmek veya o konuyu bilmek insanı o mesleğin adamı yapıyor mu? Hukukçu olarak ne faaliyeti var Vahideddin'in? Yoksa kitaplar mı yazmış? Askerliğine gelince, yukarıda söylediklerim burada da geçerli. Nerede, nasıl askerlik etmiş? Hangi birliğe kumanda etmiş? Hangi çarpışmayı yönetmiş de iyiler safına katılmış? Anlaşılan askerliği de taşıdığı rütbelere ileri geliyor olsa gerek. Muhterem âlimler hanedan mensuplarına dağıtılan fahri askeri rütbelere olgusuyla ilk kez karşılaştıkları için olsa gerek düz bir mantıkla şöyle düşünmüş olmalı: "Kötü bir askerse niye iki orduda birden mareşalliğe yükselsin?" Talat Paşa'nın, paşa olmadan önce yoluyla albaylıktan filan geçerek yükselmesi gibi yükselmiş olmalıdır Vahideddin. "Mülâzım-ı Sanî Vahideddin'in" askeri maceralarını da dinleriz bu gidişle, yakındır.

Bilinmeyen Osmanlı'nın sayfalarında işlenen tarih, coğrafya, mantık, biyoloji cinayetlerinden ancak ve ancak bir demet sunabildim burada. Oysa Sayın Ahmed Akgündüz insanın ruhuna inşirah veren ne güzel sözler söylemişti "Neden 'Bilinmeyen Osmanlı?'" adını verdiği önsözde. 1999 Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunun 700. yılıydı. Bu nedenle "leyhte ve aleyhte çeşitli etkinliklerin düzenlenmesi" kaçınılmazdı. Vardı tabii dostane yaklaşımlar. Mesela "Paris'teki meşhur bazı mağazaların Osmanlı katı döşediklerini basından" öğreniyorduk. Ama tabii su uyuyor, düşman uyumuyordu:

Bu arada 700. yıldönümü münasebetiyle, ülkemizin iç ve dış düşmanlarının da, başta Ermeniler olmak üzere, bu vesileyle tarihî iftiralarını tekrarlamak üzere çeşitli platformlar oluşturacağı da, kulağımıza gelen duyular arasındadır.^[36]

Böyle diyor, şahsi istihbarat olanaklarını ulusun emrine veriyor, olabilecek en yalın, en açık bir dille uyarıyordu Sayın Profesör. Bu dehşetengiz beklenti karşısında bir şeyler yapmak, seferber olmak, kısır iç çekişmeleri bir tarafa bırakmak, ilim vadilerinde de milli birliğe ulaşmak gerekiyordu sanırım. Onu da açık açık söyledi Akgündüz:

Bir çeşit Osmanlı ile Cumhuriyet'in buluşması yani milli buluşma olması gereken bu yıldönümünde, vatanını, milletini, devletini ve milli tarihini seven herkesin, bu kutlamaların milli buluşma haline gelmesi için elinden gelen gayreti göstermesi kanaatindeyiz.

Sağı ile solu ile her kesim kabul etmektedir ki, millet olarak bizim üç büyük düşmanımız vardır: cehâlet, ihtilaf ve fakirlik. İşte Osmanlı ile Cumhuriyet'in buluşmasını engelleyen en büyük maniin milli düşmanımız olan cehâlet yani doğru tarihi bilmemek olduğu kanaatindeyiz.^[37]

Hele fedâkâr âlimlerimiz berhudar olsun, bu üç düşmandan en önemlisinin başı meydan-ı gazada ezildi, bu "cehalet" engeli ulemamızın gayretiyle zail oldu. "Milli buluşma"ımız yolunda kim tutar artık bizi?

Etniki Eterya, bu cehalet bize yeter ya

Yine *Bilinmeyen Osmanlı*'dan başlayacağım ama bu kez faturayı onun âlim yazarlarına kesmeyeceğim çünkü söz konusu olan yanlışlık öyle bir yanlışlık ki kitaptan kitaba aktarılarak nesiller içinde yaşatılmış, ders kitaplarında yerini almış, üniversiteye hazırlık dersanelerinde öğretilmiş ve hâlâ da öğretilmekte! Onlar ne yapsın? Yazdıkları her kelime için ansiklopedilere bakacak değiller ya. II. Mahmud dönemi hakkında bilgi verirken şöyle diyorlar:

Sırpların muhtâriyet elde etmesi, Patras Başpiskoposu Germanos'un liderliğinde 12 Şubat 1821'de Rum İsyanının yani Yunan İhtilâli'nin başlamasına sebep oldu.

Tohumları daha önceleri atılan bu ihtilâl neticesinde Yunanlılar, Mora'yı ele geçirdiler. *İşin arkasında 1814'de gizli olarak Odesa'da kurulan Ethniki Hetaria ve Fener Patriği Grigorios ile Fener Beyleri vardı.* [38]

Sırpların muhtariyeti ile "Rum fetreti" arasındaki ilişkinin bu denli birebir veya basit olmadığını söylemeden geçmeyelim ama ilginç bir durumdur bu. En başta Yunanlılar olmak üzere bütün dünya 1814'te Odesa'da kurulan cemiyetin Philiki Hetaireia olduğunda hemfikirken Türkçe literatürün çok büyük bir kısmı bunun Ethniki Hetaireia /Etniki Eterya olduğunda ısrarlı. Oysa iki cemiyet birbirlerinden çok farklı coğrafyalarda ve zamanlarda kurulmuş. Birincisini Dostluk Derneği veya Cemiyeti, ikincisini Ulusal Dernek veya Milli Cemiyet olarak çevirmek mümkün. Birincisi 1814'te Kırım'da, Odesa'da, ikincisi 1894'te Yunanistan'da, Atina'da kurulmuş. *AnaBritannica*'nın ilgili maddesinde kibarca değinildiği üzere Ethniki Hetaireia, "Bazı tarihçi ve yazarlarca 1814'te kurulan Philiki Hetaireia (Dostluk Derneği) ile karıştırılır". [39] Ama neden karıştırılır ve bu karıştırmanın arkeolojisi yapılabilir mi? Sorunun birinci kısmına şu an için verilecek kesin bir cevabım yok. İkinci kısmı içinse kesin söylenebilecek bir şey var: Böyle bir karıştırma ancak ve ancak 1894'ten sonra yani Ethniki Hetaireia'nın kuruluş tarihinden sonra olabilir çünkü kronolojik olarak daha sonra gelmesine karşın Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda rol alan cemiyetin de bu olduğu sanılmış, aksi geçerli olmamıştır.

Başka birkaç örnek daha verelim. Genelde dikkatli ve bilgili bir araştırmacı olan İsmail Hami Danişmend de ikisini karıştıranlardan, daha doğrusu Philiki Hetaireia'yı Ethniki Hetaireia sananlardan. Elli yıl kadar önce şöyle diyor:

... 'Hétairia'ların gayesi Ortodoks istiklâli ve Bizans imparatorluğunun ihyası şeklinde ortaya atılmıştır. Bunlardan 'Hétairia tôn Philikon' ilmî ve edebî bir cemiyet şeklinde meydana çıkmış ve 'Ethniki hétairia' ise gizli bir ihtilâl cemiyeti şeklinde kurulmuştur:

Bu ikincisinin ilkönce 18 inci asırda meşhur şâir Rhigas tarafından kurulduktan sonra onun 1798 de idâmı üzerine dağıldığından ve nihayet 1814 de Odesa'da ikisi Rum ve biri Bulgar olmak üzere üç tüccar tarafından tekrar te'sis edilmiş olduğundan bahsedilir. [40]

Aynı şekilde Enver Ziya Karal da Yunan bağımsızlığına giden yoldaki Rum isyanlarının tarihini anlatırken defalarca "Etniki Eterya"dan söz ediyor. Birini alıntılalım.

Etniki Eterya, Yunan isyanlarını hazırlayan ve idare eden gizli cemiyettir. 1814'te

Odesa'da, ikisi Rum, biri Bulgar olmak üzere, üç kişilik bir tüccar grubu tarafından kuruldu. Cemiyetin gayesi, sözde eğitim ve öğretimi Osmanlıların hristiyan tebaası arasında yaymaktı. Fakat gerçekte, İstanbul'daki *Yunan patriğinin* idaresinde olmak üzere, eski Bizans İmparatorluğu'nu kurmak ülküsünü benimsemişti.^[41]

Başka inciler de içerdiği için biraz oyalanalım bu alıntı üzerinde. Etniki Eteryayı geçiyorum. Ama Karal'ın çok temel bir ayrım olan "Yunan" ve "Rum" ayrımını yapmadığı da görülüyor. Burada "Rum" sözcüğü geçmiyor hiç, ama eserinin her yerinde "Yunan" ve "Rum" sözcüklerini birbirinin yerine kullanıyor. İsyan edenler ne zaman "Yunanlı" oldu? Onlar Yunanlı ise "Rum"lar kimdi? Üstelik İstanbul'da o zamanlar, Rum değil de, bugün bile bulunmayan bir "Yunan" patriği varmış ve Bizans İmparatorluğu yeniden kurulunca bu patrik efendi imparator olacakmış. Demek ki teokratik bir devlet varmış "Yunan" asilerinin kafasında!

Lise tarih ders kitaplarının iyicelerinden olan ve içinde pek çok Tarih Kurumu üyesini de barındıran bir komisyonun yazdığı Tarih 2 kitabı da Karal'a benzer şekilde anlatmış Etniki Eteryayı, ama hiç olmazsa "Yunan patriğini" düzeltmişler. Peki, ona da bakalım:

Rumlar, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yunanistan'ın bağımsızlığını sağlamak için cemiyetler kurmaya ve okullar açmaya başladılar. Bu cemiyetler içerisinde en önemli ve etkin olanı, Etniki Eteria'dır. Bu cemiyetin ideali, İstanbul'daki Ortodoks patriğinin yönetiminde, Bizans imparatorluğu'nu yeniden kurmaktı. Yunan isyanını hazırlayan bu cemiyetin başkanı, aynı zamanda Rus çarının yaverliğini yapıyordu.^[42]

Ders kitapları ve eğitim malzemesine de girmiş bu yanlış bir de, bir üniversiteye hazırlık kitabında görelim, bakalım "Yunan Ayaklanması"nın nedenleri nasıl anlatılıyor, sayılan ilk üç neden şöyle:

1. Milliyetçilik
2. Dış devletlerin kışkırtması (Rusya, İngiltere, Fransa)
3. Rusların çalışmaları ile kurulan *Etnik-i Eteryaya* Cemiyeti'nin (1814) çalışmaları.^[43]

Haydi, Philiki Hetaireia'yı Ethniki Hetaireia/Ethniki Eteryayı yaptık, bunu bir de tuzu biberi eksik olmasın der gibi *Etnik-i Eteryaya* tarzında yani bütünüyle saçma ve sanki Osmanlıca imiş gibi yazmak neyin nesi demeyin hiç. Çok zorlarsak "Derneğin Ulusu/ Cemiyetin Milleti" anlamını verecek bir şey çıkar belki ama bu imlanın da sevenleri çok ve asla yukarıdaki alıntının sahipleriyle sınırlı değil. İsterseniz "*Etnik-i Eteryaya*" yazarak internette bir arayın bakalım, kaç yerde görünüyor?

Sanırım seyrek olmaktan çok uzak ve genel kabul gören bir tarih yanlısına verilecek örnekleri çoğaltmak pek de anlamlı değil. Peki, burada arkeolojik kazı sözümü tutmaya çalışarak bulabildiğim ilk "Etniki Eteryaya" yanlısından söz edeyim. Cemal Paşa anılarında Ermeni Meselesi'nin tarihsel arka planını anlattığı sırada bakın ne diyor:

Fakat zavallı Sultan Mahmut, bir taraftan memleketi içten ıslah etmek isterken, diğer taraftan bütün teşkilâtı Moskof hükümet merkezinden idare olunan *Etniki Eteryaya*'nın daimi fesatlıkları yüzünden ayaklanmış olan Rumları teskin edebilmek için bin derde duçar olmuş ve nihayet Fransız, İngiliz ve Rusların tecavüzlerine maruz kalarak Navarin'de donanmasını kâmilen

kaybettikten sonra Rum istiklalini tanımağa mecbur olmuştu.^[44]

Şimdi aynı kısmı bir de metnin İngilizcesinden görelim. Görelim de çevirmene "aferin" diyelim. Bu da sanırım, Yunan ve Osmanlı tarihlerine ta Osmanlı döneminde yapılan bir Türk katkısının uluslararasılaştırılmış halidir:

But while this unfortunate sovereign [Mahmud] was endeavouring to restore order in his country he found himself faced with difficulties innumerable. The Greeks were egged on through the intrigues of the "*Ethniki Heteria*", an organisation founded by Russian capital, and he had all the trouble in the world to pacify them. He saw himself attacked by the French, English and Russians, lost his entire fleet at Navarino, and was at length compelled to recognise the independence of Greece.^[45]

Görüldüğü gibi bugün hâlâ ortalıkta cirit atan bir yanlışlığın tarihi en az 88 yıl ötesine gidiyor. Daha geriye gitmesini de çok olası görüyor ve bunu önce Osmanlı, sonra da Cumhuriyet okullarının yanlış da olsa bir şeyi öğretmekteki başarısına yoruyorum. İlginç olan, düzeltmeye kalkmak yerine hâlâ böyle öğretmeye devam etmemiz. Daha da ilginç olan ise mademki okul çocuklarının kafasına kazıyacak kadar önemli bulmuşuz ve buluyoruz, ne diye aslını faslını öğrenmeyiz?

Buna verilecek olası bir cevabın, dönemin Osmanlılarının Philiki Hetaireia'yı bilmedikleri için XIX. yüzyılın sonunda ortaya çıkan Ethniki Hetaireia'yı 1814'e taşıdıkları türünde bir öneriyi içermesi mümkündür. Oysa bilen ve çok iyi bilen Osmanlılar da vardı. Ünlü tarihçi Ahmed Cevdet Paşa "Rum Eteryası'nın Teşekkülü" başlığı altında uzun ve çok ayrıntılı olarak anlatır Philiki Hetaireia'nın kuruluşunu. Bununla da kalmaz "nazır-ı umumî" nasıl tayin edilmiş, Eterya'nın niyetleri ve amaçları nelerdir, bildiğini hiç esirgemez ve konuya hakkını verir.^[46] Acaba, diyorum, "Rum Eteryası" başlığını görenler Cevdet Paşa'nın tarihinin ikinci edisyonunun yayımlanmasından birkaç sene sonra ortaya çıkan ve adını sık sık duymaya başladıkları "Etniki Eterya"yı burada anlatılan "Rum Eteryası" sanmış olabilir mi? Başka bir deyişle istemeden de olsa bu karmaşaya Cevdet Paşa neden olmuş olabilir mi?

Evet, istemeden; çünkü Cevdet Paşa "Rum Eteryası" derken yalnızca "Rum Derneği" demek istiyor. Hem bunun ne olduğunu gayet ayrıntılı olarak anlatıyor hem de bundan ne kastettiğini cemiyetin adını vererek açıkça söylüyor. Üstelik Cevdet Paşa'nın eserini Ethniki Hetaireia'nın kurulmasından önce kaleme aldığını hatırlarsak, paşanın istese de bu ikisini karıştıramayacağı kendiliğinden anlaşılır. Cevdet Paşa, Philiki Hetaireia'nın orijinal adını kullanmamakla birlikte Osmanlıca çevirisini vermiş: "Cemiyet-i Ehibba".^[47] Eh, bu da *Tarih-i Cevdet*'in sadeleşmiş metninde "Dostlar Cemiyeti"^[48] olarak geçiyor ki doğrudur, Philiki Hetaireia'dan başka bir şey değildir.

Popüler tarihlerin efendisi: "Beyaz Türklerin Büyük Sırrı" adına!

Soner Yalçın'ın nisan 2004'te basılan ve bir yıl gibi kısa bir süre içinde elliden fazla "baskı" (basım-*impression*) yapan, yazarına kazandırdığı paralarla gazetelere haber konusu olan^[49]*Efendi*'sini kim bilmez? Bu görkemli çalışmayı okuyup da ârif olanlara tarif ne hacet? Entel-dantel çevrelerde sık sık kulağa çalınan "Okumuyor bu millet abi!" geyiğinin yüzüne atılan bir şamar değil de nedir bu? Sorarım size. Siz öyle kara-kuru kitaplar yazın, referansa, dipnota, tartışmaya boğun, tek bir dedikodulu hikâye anlatmayın, Allah vergisi hayal gücünüzü kullanmayın sonra yakının "okumuyorlar" diye. Okumaz tabii kimse, oh olsun. Uyanın efendiler! (kasıt yok, sözün gelişi!) Siz de "halkın" anlayacağı gibi, şöyle "popüler" bir şey yazın, "resmi tarih"e sırtınızı çevirin, mümkünse "Size şimdiye kadar anlatılanların hepsi yalandır, hadise perde arkasında olur biter, hüddamım geldi bana söyledi" tavrı takının, bakın nasıl okunuyor!

Burada, Soner Yalçın'ın "fesat teorisi" kuramlarını "tarihe" nasıl uyguladığından, ilhamını nereden aldığından, "değilim" diye diye nasıl antisemitizm yaptığından, şeytana hayret ıslıklarına çaldırarak olmadık nedensellikleri nasıl kurguladığından söz edecek değilim. Burada, kendi koyduğum tasnifin yarattığı sınırlar içinde kalacak, "bariz cehalet ve bilgiçlik" başlığı altına girecek ne varsa onlardan söz edeceğim, onları konu edineceğim. Başlayalım bakalım.

Soner Yalçın prosopografik çalışmasının odak noktasındaki Evliyazade ailesinden Mehmed Efendi'yi nasıl tarif ediyor? Liman kenti İzmir'deyiz.

Yabancı ticarethaneler ile bankalar tarafından yönlendirilen ve çoğunluğu yerli olan tüccarlar, gerek Avrupa sanayi mamullerinin kırsal alanlara girişinin kolaylaştırılması, gerekse ihracat mallarının üreticiden alınması için aracılık yapıyorlardı. Evliyazade Mehmed Efendi işte bu yerli simsarlardan biriydi. *Sebilürreşat*"tı, yani "komprador"^[50]

Kompradorun niçin "sebilürreşad" anlamına geldiğini yazarından başka kim açıklayabilir? Nerede, hangi sözlükte, hangi kaynaktan var? Hak yolunda insanları irşad eden, onlara doğruluk dağıtan "doğru yol sebili" veya "hak çeşmesi" gibi çevrilebilecek ve ünlü bir dergiye de ad olan bu terimin bir insan veya insan grubu için kullanıldığı nerede görülmüş? Neyse geçelim.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki ilk Jön Türk örgütlenmesi olan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nden bahsedeceğimiz tutmuş, kurucuları sayıyoruz:

Mektebi Tıbbiye-i Şahane öğrencisi Ohrili İbrahim Temo (İbrahim Murad Efendi), Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkas göçmeni Mehmed Reşid, *Bakülü Hüseyinzade Ali* adlı tıp öğrencileri, 21 Mayıs 1889'da "İttihadı Osmanî" adını verdikleri gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Örgüt, İtalyan genç ihtilalcilerinin 'Carbonari' (kömürçüler) adlı gizli teşkilâtından etkilenerek kurulmuştur: bir yaz ailesinin yanına *Romanya Ohri*'ye giderken İtalya'ya uğrayan İbrahim Temo, bir arkadaşı aracılığıyla Napoli'deki bir mason locasını ziyaret ettiği sırada Carbonari hakkında bilgi almıştı.^[51]

Mutat üzere referans verilmediği için bazıları gerçekten "yeni" olan, bazıları ise pek olacak gibi olmayan bu bilgilerin nereden alındığını bilemiyoruz. Aklımda kurucuların dört kişi oldukları kalmış. Hüseyinzade Ali'yi de kurucular içinde hatırlamıyorum. "Böyle şeyler ezberden olmaz" diyerek Jön Türklük ve İttihad ve Terakki Cemiyeti üzerine dünyada ve Türkiye'de şimdiye kadar en kapsamlı araştırma ve yayınları yapmış olan Şükrü Hanioglu'na başvuruyorum. Evet, sadece dört kurucu var ve Hüseyinzade Ali bunlar arasında değil. 21 Mayıs'ta bugünkü takvimde 3 hazirana karşılık geldiğini söylemeli. [52] Bunların doğrusunu böylece gösterebilirim ama Ohri'nin Romanya'da olmasına nasıl bir çare bulacağız bilmem! O zaman Osmanlı Arnavutluğu'nun bir kasabası olan ve bugün Makedonya sınırları içinde kalan Ohri (Ohrid) ne zaman Romanya'ya taşındı? Neyse geçelim.

"Oğlanı Le Play'e yazdırdık"

"Kim kimin nesidir?", "Kim kiminle evlendi?" türü sorulara aşırı meraklı ve bu insanlar arasındaki karmaşık ilişkiler ağını ortaya çıkarma iddiası taşıyan böyle mükemmel bir grup biyografisinde "En basit akrabalık terimleri acaba bilinmiyor mu?" diye yer yer bir kuşkuya kapılıyoruz bazen. Paylaşalım. Prens Sabahaddin'in ailesinden, Sabahaddin'in, Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'la evlenen babasından bahsetmek gerekmiştir:

Fakat gün geldi "*enişte*" padişah ile "damat" nazır arasına bir ihale meselesi girdi.

Damad Mahmud Celaleddin Paşa, Bağdat demiryolu ihalesinin İngilizlere verilmesi için kulis yapıp, İngilizlere "ihale kesinlikle sizindir" diye söz vermişti. Ama "*eniştesinin*" stratejisinden haberi yoktu. II. Abdülhamid ihaleyi Almanlara verdi. [53]

"Padişah niye kendi kız kardeşinin kocasının eniştesi oluyor ki?" diye meraklanırken aynı sayfada bu kez enişte olanın paşa olduğu belirtiliyor. Neyse, Mahmud Celaleddin Paşa oğulları Sabahaddin ve Lütfullah'ı, yani Abdülhamid'in yeğenlerini, yanına alarak Avrupa'ya kaçıyor. Çok küçük değil, 21 yaşında ama oğlan okulsuz mu kalsın? Kalamaz tabii. Bakın Prens Sabahaddin Avrupa'da hangi okula gitmiş, notuyla birlikte veriyorum:

Prens Sabahaddin Avrupa'da *Le Play okuluna* gitti [8] ve *okulda* Edmond Demolins'den çok etkilendi...[8] Prens Sabahaddin göremeyecekti ama, aydınlanma karşıtı, geleneksel toplumu, modernliğin etkilerine karşı korumak için çözümler üreten Frédéric Le Play, XX. yüzyılda faşist ideolojilerin hazırlayıcılarından biri olacaktı. [54]

Soner Yalçın'ın kullandığı dile bakılınca bir sosyoloji okulu olan Le Play okulunu gerçek anlamda, elle tutulur, gözle görülür bir okul sandığı açıkça görülüyor. Le Play'in XX. yüzyılda faşistler tarafından nasıl yorumlandığı sorusunu bir yana bırakırsak 1948 yılına kadar yaşayan Prens Sabahaddin'in "okulunun" başına gelenleri niçin göremeyeceği de ayrı bir soru olarak duruyor. Neyse geçelim.

Kambersiz düğün olmayacağı gibi masonsuz da reform, yenilik, örgüt olmuyor anlaşılan:

Fazla ayrıntıya girmeden bir ilişkiyi daha yazıp 'ilk masonlar' bölümünü kapatayım:

Osmanlı'ya ilk matbaayı kimin getirdiğini biliyoruz: mason İbrahim Müteferrika. Peki hangi sadrazam döneminde getirildiğini biliyor musunuz: ilk mason *Yirmisekiz Çelebizade Mehmed*

Said Paşa'nın sadrazamlığında! 'Aristoteles mantığı': O halde ilk matbaayı Osmanlı'ya getirenler bu işi Galata'daki mason locasında görüşüp karara bağlamışlardı!^[55]

Bakın, "resmi tarih"ın dışına çıkınca bizden saklanan ne gerçekleri öğreniyoruz. Biz matbaanın Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730)^[56] zamanında Osmanlı'ya geldiğini biliyoruz. İbrahim Müteferrika, matbaanın faydaları üzerine ünlü risalesi *Vesiletü't-tıbâ'a'yı* Nevşehirli'ye sunmuş.^[57] Matbaanın geliş tarihini hemen her okul çocuğu nasıl bilirse Yalçın da biliyor: 1727. Peki o zaman nasıl olup da "Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said Paşa'nın sadrazamlığında" getirildiğini söylüyor? Mason muydular? Bilmem. Bu önemli karar "Galata'daki mason locasında" mı alındı? En ufak bir fikrim bile yok. Alındıysa muhakkak locanın kayıtlarına geçmiş, araştırmacısını bekliyordur! Ama Mehmed Said Paşa'nın sadrazamlık dönemini biliyoruz. Tabii ki, 1755-1756 arasında.^[58]

Mehmed Said'in daha ağayken İbrahim Müteferrika'nın en büyük destekçisi olması başka şey, matbaanın onun sadrazamlığında geldiğinin iddia edilmesi başka şey. *Efendi* adlı şaheserin genel kurgusunun benim şu dikkat çektiğim ıvır zıvır tarihi olgularla çelişkiye düşmemesi için şu şekilde düzeltmesini öneriyorum: "Peki hangi sadrazam döneminde getirildiğini biliyor musunuz: ilk mason Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın sadrazamlığında!" Böylece hem matbaa gibi önemli bir yeniliğin masonların sadrazam düzeyinde desteği olmadan getirilemeyeceği vurgulanmış olur, hem de benim gibi zıppıktılık yapanların sesi kesilir. İbrahim Paşa'nın masonluğu hakkında belge olup olmadığı hususunun boş verin. İlahi, sanki Mehmed Said'in masonluğunun belgesi var! Neyse geçelim.

Başka bir sahne, meşrutiyet ilan edilmiştir. 22 temmuz 1908:

Meşrutiyet ilan edildiğinde Doktor Nâzım Milas'ta Halil (Menteşe) Bey'in evinde saklanıyordu. Duyar duymaz hemen İzmir'e hareket etti... İzmir ayaktaydı. Kordon Boyu'nda insan seli akıyordu: Evliyazadeler Refik Efendi, Naciye Hanım, Makbule ve çocuklar ellerinde Türk bayraklarıyla Kordon'a gelmişlerdi. *Herkesin elinde kendi milletinin bayrağı vardı: Türk, Yunan, Bulgar, Sırp, Arnavut, Çerkez, Musevî, Ermeni, Rum, Kürt, Arap sokakta zaferi kutluyordu...*^[59]

Demek ki neymiş? Herkesin elinde kendi bayrağı varmış. Bu herkesin kimler olduğunda bir yanlış anlaşılma olmasın diye de iki nokta üst üste konmuş ve tek tek sayılmış. Tatalım ki imparatorluktaki etnik kuzenleri Bulgar ve Sırp bayraklarını sallıyorlardı. Birkaç soru: 1- Museviler, Kürtler, Çerkesler, Arnavutlar, Ermeniler, Araplar hangi devletin bayrağını sallıyorlardı? 2- Türklerin, Osmanlı devleti bayrağından başka bir bayrağı mı vardı? 3- En merak ettiğim de şu: Rumların, Yunan bayrağından farklı bir bayrağı olduğu anlaşılıyor da, Rum bayrağı nasıldı? Yunan bayrağı nasıldı? Merak işte. Neyse geçelim.

Artvin limanı neredesin?

Mercek altındaki şahıs Fatin Rüşdü Zorlu'dur. Usulden olduğu üzere onun da bir dönme aileden geldiği kanıtlanacaktır. Bizatihi dönme olmak, bu dönmelerin Sabetayist olup olmamasından daha önemlidir. Dönme olsun, dönsün de nereden ve neden dönerse dönsün. Bakalım:

Babası İbrahim Rüşdü Paşa, II. Abdülhamid'in yakın çevresindeki ender 'mektepli' subaylardandı. İbrahim Rüşdü Paşa'nın babası, yani Fatin Rüşdü'nün dedesi de 'mektepli' bir

subaydı. Yalnız, dedenin 'mektebi' Osmanlı topraklarında değil, Rusya'daydı. Çünkü o bir Rus'tu; Osmanlı'ya iltica edip 'Rus İbrahim Paşa' adını almıştı.^[60]

Burada biraz soluklanalım. Demek ki Abdülhamid'in yakın çevresindeki subaylar çoğunlukla alaylıymış, mektepli olmadıklarına göre! Kişi merak ediyor, padişahın yakın çevresi ne demek diye. Padişah kışlada yaşamadığına göre saray olacak herhalde. Söz konusu subayların da yaverler olması gerek. Bir yerden bu ayırım duyulmuş ya "mektepli-alaylı" diye, hemen mekteplilerin "ender" olmasına karar verilmiş. Abdülhamid dönemi de iyice pespayeymiş anlaşılan, mektepli subayları yaver bile edinmemiş, alaylı takımıyla idare etmeye kalkmış; mekteplilerin ne diye Jön Türklüğe soyundukları daha iyi anlaşılıyor! Fatin Rüşdü'nün babası Rüşdü Paşa'nın paşa olmazdan önce Abdülhamid'in yaverlerinden biri olduğu ise gerçek. 1906'da miralay rütbesindeyken sultanın emriyle Akabe'yi işgal ederek İngilizlerle epeyce tepişmeyi mucib olacak Akabe krizini başlatmış.^[61] İngilizler Akabe'yle ilgili bir "mavi kitap" yayınlayınca o da *Akabe Meselesi* adlı bir kitap yazmış!^[62] Dede beyin maceraları içinse yine Soner Yalçın'a dönelim, bakalım "Puşkin'in arkadaşı" başlığı altında neler yazmış:

Rus İbrahim Paşa, XIX. yüzyılın başında Petersburg limanından ayrıldığı kruvazörüyle Artvin'e sığınmıştı. İbrahim Paşa'nın neden Rusya'dan kaçıp Osmanlı'ya sığındığı konusunda ailenin hiçbir bilgisi yok. Paşa'nın Rus adını bile bilmiyorlar. Kimdi bu Rus İbrahim Paşa? Sanırım Rusya tarihine bakarak bu sorunun cevabını bulabiliriz.^[63]

İyice sürükleyici bir yerindeyiz öykünün ama burada biraz frene basıp durmamız gerek. Her şeyden önce XIX. yüzyılın başında, henüz buharlıların yeni yeni piyasaya çıktığı 1820'lerde bir kruvazörde olmak, olmayacak bir nimettir. Çünkü firkatelere/firkateynlere benzemesine karşın buharla hareket eden zırhlı bir gemi çeşidi olan kruvazörler dünya donanmalarında XIX. yüzyılın ortasından sonra ortaya çıkmışlardır.^[64] Peki, turalım ki başka tür bir gemiydi. "Rus İbrahim Paşa", gemisiyle birlikte Osmanlılara sığındığına göre iki ihtimal vardı, ya bir gemi dolusu adam Rusya'dan kaçıyordu ya da İbrahim yardımcı veya yardımsız gemiyi ele geçirmişti. Tarihlerin bu ilginç ilginç macerayı nasıl kaydetmedikleriyse büyük bir soru işareti. O da şöyle olmuş olabilir; Ruslar susmuş, çünkü bir vatan hainine donanmalarından gemi kaptırdıklarını faş etmek istememişler. Osmanlılar da kendilerine katılan diğer dönmeler genelde gemisiz geldikleri için adamlar rencide olmasın diye büyüklük edip susmuş. Hadise örtülü basılı kalmış! Peki, ona da eyvallah.

Geriye ehemmiyetsiz bir mesele daha kaldı; izlenen güzergâh. Baltık'taki Petersburg'dan kalkan geminin "Artvin'e" ulaşması için iki ihtimal var. Birincisi aklı başında her geminin geleceği gibi Cebelitarık Boğazı'nı geçerek gelmesidir. Eh, o zamanlar Osmanlı'ya sığınabilececek ilk liman Cezayir, diyelim ki Rus denizcilerin gözü Cezayir dayısını tutmadı, Girit, İzmir, İstanbul. Say sayabildiğin kadar. Osmanlı'ya sığınmak isteyen birilerinin başkenti sıyırıp İstanbul Boğazı'nı ve tüm Karadeniz'i geçmeleri ne akla hizmettir? Hımm, ikinci ihtimale bakalım. Kaçgun Rus denizciler ülkelerinin içinde bulunduğu karmaşadan yararlanarak gemiyi sırtlandılar, bazen Viking atalarının yaptığı gibi nehirleri kullandılar, Azak Denizi'ne ve sonra Karadeniz'e indiler. Evet, evet bu ikincisi olacak. İndiler ve "Artvin limanı neredesin?" diye aradılar, aradılar. Bulamadılar! Tanrı'nın cezası haritaları yanlıştı. Koca Karadeniz kıyısı boyunca Artvin diye bir yer yoktu! "Dönme olmaya niyet etmiş Rus denizcisi yolundan dönebilemez, Sabetayist mahfillerden gemiyi Artvin'de teslim etme emri aldık, edeceğiz" dediler. Sordular soruşturduklar, sonunda buldular. Gemiyi son kez sırtlandıkları gibi

"Ver elini Artvin" dediler. Orada teslim ettiler. İnanmayan gitsin sorsun, bütün Artvinlilerin bildiği hikâyedir!

Anlaşılan Sayın Soner Yalçın ya "krvazör" sözcüğünün anlamını bilmiyor, Petersburg limanından alınıp cebe sokulacak katlanabilir çakı fasilesinden bir şey sanıyor, ya da aileden biri onu feci işletmiş! Artık yalnızca "tarih cehaleti" filan değildir söz konusu olan. Türkiye, Baron Munchausen'e biraz gecikmiş de olsa sağlam bir rakip çıkararak rövanş almıştır... Peki, Rusya tarihine geri dönelim de kimmiş bu İbrahim Paşa nihayet öğrenelim:

Rus İbrahim Paşa ne zaman Osmanlı'ya sığınmıştı: XIX. yüzyılın başında. Peki o tarihlerde bahriyeli bir Rus subayın, Osmanlı'ya sığınmasına yol açacak olay ne olabilirdi? 1789 Fransız İhtilali dünyayı sarsmıştı. 'Hürriyet', 'adalet', 'eşitlik' gibi kavramlar Rusya'da da etkisini gösterdi. Dekabristler (Aralıkçılar) adıyla anılan Rus devrimciler, Batı'dan gelen bu düşünceleri hemen benimsediler... 1 aralık 1825'te I.Aleksandr esrarlı bir şekilde öldü... Karışıklıktan yararlanmak isteyen Dekabristler, Çar I. Nikolay'ın tahta çıkacağı gün ayaklanma başlatmaya karar verdiler... O gün, 14 aralık günü Petersburg'da oluk oluk kan aktı. Dekabristler yenildi... Beş general asıldı. Beş yüz subay gözaltına alınıp sorgulandı. Yüzlercesi Sibiryaya ve Kafkasyaya sürüldü. *Kimi de kaçtı... Bu kaçan devrimci subaylardan biri de, Osmanlı'ya sığınıp Müslüman olan Rus İbrahim Paşa'ydı!*

Ne garip raslantı... Rus İbrahim Paşa, Rusya'yı "özgürleştirmek" amacıyla askeri bir ayaklanmaya katıldı ve yenildi... Oğlu *Müşir* İbrahim Rüşdü Paşa ise, Osmanlı'yı özgürleştirmek isteyen subaylar tarafından Yıldız Sarayı'nda göz hapsine alınmış, Midilli'ye sürgüne gönderilmeyi bekliyordu... Ve torun Fatin Rüşdü ise yarım asır sonra

Türkiye'yi "özgürleştirmek" isteyen subaylar tarafından, yine bir adaya, bu kez Midilli'ye değil, Yassıada'ya hapsedilecek ve ardından İmralı Adası'nda idam edilecekti... Geçelim...[\[65\]](#)

Geçelim tabii, hatta kaçalım ama kaçmadan bir lahza duralım: Ne dedi bu metin şimdi bize? Dekabristlerle ilgili kim bilir nereden alınmış lüzumlu lüzumsuz bir sürü gevezelikten sonra icat ettiği Rus İbrahim Paşa adlı karakterini bunlardan biri yapıverdi. Kanıt? Yok. Biz Rusya tarihine bakıp da ne öğrendik? Hiç. Tarih yazılısında çuvallamış ve lafi boğuntuya getirerek soruyu unutturmaya çalışan bir öğrenci gibi sayın gayriresmi popüler tarih yazarı. Sıfır vermek yetmez, bir de coğrafyacıya gammazlamak gerekir ki Petersburg nere Artvin nere iyice bir öğrensin.

Ustam ölmüş şal satarım

Tabii ki karmaşık bağlantıları ortaya çıkarma, tüm aile ilişkilerini sergileyip bunların "şüpheli" olduklarını kanıtlama yolunda sayın yazarın önünde aşılması gereken bir engel, çözülmesi gereken bir sır daha var: Fatin Rüşdü'nün anne tarafı. O tarafın da hikâyesini dinleyelim:

Fatin Rüşdü'nün annesi Güzide Hanım zengin bir ailenin kızıydı. Dedesi Rıfka Efendi, aslen Yozgatlıydı. *İpek Yolu'nda şal ticareti yapıyordu. Babası Hüseyin Rıfka Paşa, II. Mahmud döneminde 1827'de, eğitim amacıyla Fransa'ya gönderilen ilk dört öğrenciden biriydi.* Soru: şal tüccarı Rıfka Efendi oğlunun neden kendisi gibi tüccar olmasını istememiş de onu *asker ocağına* göndermişti?[\[66\]](#)

Hemen duralım. Rıfki Efendi, aslen Yozgatlıydı da "İpek Yolu"na mı gitmişti? Yoksa memleketi Yozgat "İpek Yolu" üzerinde bir duraktı da orada mı şal satardı? Artık nasıl yorumlarsak yorumlayalım, Soner Yalçın, o İpek Yolu dediğini Bağdat Caddesi gibi bir şey sanıyor olmalı. Nesi vardı Rıfki Efendi'nin bu yol üzerinde, şalcı dükkânı mı? Yoksa bir yerden bir yere kervanlarla şal mı taşıyordu? İpek Yolu diye belirli, tek bir yol olmadığını, bu kavramın Çin ile Ortadoğu ve nihai olarak Avrupa arasında pek çok güzergâh kullanılarak eski ve ortaçağlarda yapılan ticareti anlatmak için kullanılan bir kavram olduğunu, ticaretin XIX. yüzyılda aktif olduğuna dair de pek bir işaret olmadığını nasıl anlatmalı bilmem ki. Adam hem "Müslüman'ım" diyor, hem İpek Yolu'nda şal satıyor! Bunun da nasıl başlı başına şüphe çekici bir şey olduğunu birazdan göreceğiz. Ama önce şu Fransa'ya gönderilen "ilk dört öğrenci" öyküsüne bakalım.

Bu dört öğrenciden biri sonradan sadrazamlığa kadar yükselen İbrahim Edhem Paşa olduğu için İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* adlı görkemli eserinde bu olayı anlatır:

Malûm olduğu üzere Hüsrev Paşa, kölelerini ve sair kimsesiz çocukları konağında ta'lim ve terbiye etdirir ve yetişdiklerinde büyük memuriyetlerde istihdamlarına delâlet ederdi. O çocuklardan Hüseyin, Ahmed, Abdüllatif ve Edhemi -bütün masraflarını tesviye ederek tahsil ettirmek üzere- Paris'e göndermeyi kararlaştırdı. O esnada kendi kapudanı derya bulunduğundan Ayineli Kavak köşkünde Sultan Mahmuda takdim etdi. [\[67\]](#)

O sıralarda Avrupa'ya ancak köle ve kimsesiz çocukların gönderilebildiğini, yüksek sınıftan Osmanlıların kendi çocuklarını "Diyar-ı küfr"e göndermede hiç de heveskâr olmadıklarını bir yana koyarsak, bu dördün içinde bir Hüseyin olduğunu görüyoruz. Dokuz on yaşlarında Paris'e gitmiş ve on yıl tahsilden sonra 1839-40 gibi geri dönmüşler. Asker olan Hüseyin topçu ferikliğine kadar yükseldikten sonra ölmüş. [\[68\]](#) Şimdi burada biraz da tarihçilik yapalım ve sorumuzu soralım: Koca Hüsrev Mehmed Paşa'nın Paris'e gönderdiği Hüseyin ile Fatın Rüşdü'nün annesi Güzide Hanım'ın babası Hüseyin Rıfki Paşa aynı kişiler midir? Soner Yalçın'ın, Zorlu ailesinden aldığını imaen söylediği bilgilere göre Hüseyin Rıfki, Paris'ten dönüşünde topçuluk üzerine kitap yazmış. Eh, diğeri de topçu feriki olduğuna göre burası tutuyor. Ayrıca, paşa, Güzide doğduğunda altmış beş yaşındaymış. Yüz beş yaşına kadar da yaşamış. [\[69\]](#) Güzide Hanım'ın ne zaman doğduğunu bilirse ne çok şey çözüldü değil mi? Güzide Hanım 1961'de 88 yaşında olduğuna göre 1873'te doğmuş. [\[70\]](#) Demek ki babası Hüseyin Rıfki Paşa bu hesapça 1808'de doğmuş gözüküyor. Yüz beş yıl yaşadığına dair rivayet kabul edildiği zaman 1913'te ölmüş olması iktiza eder. Niye olmasın da bir sıkıntımız baş gösterdi, 1827 veya biraz daha sonra Paris'e giden çocuklara göre biraz büyük yaşta olmuş oluyor: On dokuz yaşında koca adammış. Oysa ilk öğrencilerin resimleri var. Hepsi çocuk. Kısaca, Hüseyin, Hüsrev Paşa'nın kölelerinden veya onun hanesine mensup kimsesiz bir çocuk. "İpek Yolu'nda şal ticareti" yapan zengin bir tüccarın oğlu olduğuna dair hiçbir işaret yok! Ama tutalım ki anlatılan öykü doğrudur, o zaman da "zengin tüccar Rıfki Efendi", oğlunu asker ocağına değil Hüsrev Paşa'nın konağına göndermiş olur.

Peki, yine de Soner Yalçın'ın kendi sorduğu soruya nasıl cevap verdiğine bakmaya değer. Tabii ki bu sorunun, bu kitapta basit bir cevabı yok. Tarih yazılısının devam ettiğini varsayın. Atlayarak alıntılıyorum:

Bu sorunun yanıtı dönemin siyasal-ekonomik yapısında saklı. XIX. yüzyılın başı... Padişah

II. Mahmud, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine profesyonel, iyi eğitilmiş, ticarî işlerden uzak, yaşamını kışlada sürdürecektir disiplinli askerler ve ordu istiyordu... Özetle Yahudi sermayesi Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesini istemiyordu.

Bununla birlikte Yahudi tüccarları karşısında Osmanlı piyasasında giderek güç kazanan Ermeni sermayesi ise Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp *Nizamı Cedit* ordusunun kurulmasını destekliyordu... Ermenilerin Yeniçeri Ocağı karşısındaki tavrı Saray tarafından da korunmalarına neden oluyordu.

Uzatmayalım...1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırılırken Yeşeya Aciman ve Çelebi Behor Karmona gibi büyük Yahudi tüccarlar öldürüldü. Yeheskel (sic) Gabay Antalya'ya sürüldü. Yahudi cemaati ne yapacağını bilemiyordu, çünkü *ilk kez bir Yahudi cemaat lideri öldürülüyor*, önde gelen Yahudi tüccarlar ya sürülüyor ya da yok ediliyordu.

Sonuçta Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Yahudi sermayesinin siyasal ve ekonomik ağırlığı büyük darbe yedi. Buna karşılık Ermeni lobisi siyasal ve ekonomik gücünün doruğuna çıkacak bir sürece girdi...

Güzide Hanım'ın şal tüccarı *babası* Rıfki Efendi, Türk müydü, Ermeni miydi, Yahudi miydi? Bilmiyoruz... Ama görünen o ki, tüccar Rıfki Efendi oğlunu *Nizamı Cedit* ordusuna yazdırmakta çok gönüllü gözüküyor...[\[71\]](#)

Şimdi sorulan soruya verilen cevap bu. Yine nereden "kalk baba gidelim" yapıldığı hemen anlaşılabilir ama söylenmeyen lüzumlu lüzumsuz bir alay ağız kalabalığı var. Uzun uzadıya bir Yahudi-Ermeni çekişmesi anlatıldıktan sonra sanki bunlarla çok ilintiliymiş gibi tüccar Rıfki'nin etnik aidiyeti üzerine kof bir soru soruluyor. Cevabının bilinmediği açıkça beyan ediliyor, bilinen tek şeyin adamcağızın oğlunu "Nizam-ı Cedid" ordusuna yazdırmakta "çok gönüllü" davrandığı. Gerçekten burada, bu metnin dayattığı mantık ve sınırlar içinde kalarak anlamaya çalışıyorum, soru zaten Hüseyin'in neden "asker ocağına" gönderildiği değil miydi? Cevap olarak en ufak bir kelime bile yazmaya kalkışmadan sadece tüccar Rıfki'nin oğlunu asker etmede "gönüllü" oluşundan bahsediliyor. Geldik mi yine başa?

Peki, "sınav" metaforunu sürdürelim, kendimizi dünyanın en iyi yürekli tarih hocası suretinde yeniden inşa edelim. Bu yazılanlardan ne çıkaracağımız demek ki bize kalmış, çünkü talebe bir şeyler çalışmış, o kadar karalamış, kâğıt boş değil. Eh, sınav sırasında referans da verecek değil ya, ne yapsın? Emeği boşa gitmesin, sıfırı yine kucaklamasın diye didiniyoruz. Kendi mantığı içinde alternatifler şöyle: 1- Rıfki Efendi Türk oğlu Türk'tür, Ermenilerin asker ocağını ele geçireceğinden korkarak oğlunu asker yapmaya karar vermiştir. 2- Ermeni'dir, Yahudiler yeni orduyu ele geçirmesin diye harekete geçmiştir. 3- Yahudi'dir, çaktırmadan yeni orduya da sızmaya çalışıyordur. Ne bilelim, hani eğer etnik aidiyetinin bu askerlik işinde bir dahli varsa diye sıraladık. Haa, bir de yine metnin kendi dedikleriyle ters düşen bir hal daha var: Hani bu tüccar Rıfki, Hüseyin Rıfki'nin babasıydı? Şimdi nasıl Güzide'nin babası oldu? Güzide Hanım'ın ancak dedesi olur, değil mi? Ama bu anlaşılabilir bir kalem sürçmesi, buradan not kırmıyoruz. Öğrenci Yalçın'a tarihi verilerin tam olmadığı bir yerde ılımlı bir şekilde spekülasyon yaptığı, kesin yargılardan kaçındığı, tarihi realitenin çok katmanlı bir olgu olduğunu keşfetmiş görüldüğü ve hepsinden önemlisi "resmi tarih" in kuruluşundan şüphe duyar bir üslupla yazdığı için 100 üzerinden 100 vermek istiyoruz...

Ama o da ne? İçeri nemrut bir müfettiş giriyor, kâğıdı elimizden kapıyor, dikkatle okuyor, önce

sıfırın yıldızlısını basıyor sonra da sırta kadem basıyor, ortalıktan yitiyor. Nemrut müfettişin gerekçeleri şöyle: 1- Yeniçeriler kaldırıldıktan sonra kurulan yeni ordunun adı Nizam-ı Cedid değil, Asakir-i Mansure-i Muhammediye'dir. Nizam-ı Cedid ordusu 1826'dan çok önce, 1807'de, kim kurmuşsa onun tarafından, III. Selim'ce kaldırılmıştır. 2-Gayrimüslimlerin o dönemde Osmanlı ordusuna kabul edilmeleri söz konusu olmadığı için bu spekülasyonlar da yersiz. 3- II. Mahmud'un kapı gibi fermanları ve dahası Asakir-i Mansure kanunnamesi mühtedi olanların da yeni orduya girmesini yasaklıyor.^[72] 4- Bir Yahudi cemaat liderinin ilk kez öldürüldüğünü söylüyor, kim olduğunu bile söylemiyor. Oysa bilgiyi aldığı kaynaktan Çelebi Behor Karmona için "Hayırsever bir kişi olan bu cemaat liderinin ani ölümü Yahudiler için acı bir darbe oldu"^[73] diyor. Bir cemaat liderinin ilk kez öldürülüşü nereden çıktı? Cık, sıfır. Neyse geçelim.

Burada son bir noktayı belirtmeden bu bahsi kapamak istemiyorum. Ailelerden veya kişilerden aldığı sözlü bilgileri eleştirel süzgeçten geçirmeden kullanan, onları yazılı kaynaklarla karşılaştırmak veya uzlaştırmak gibi bir çaba içinde olmayan ve dolayısıyla epeyce yanılığa düşen Yalçın, kendisinden önce büyük emeklerle yapılmış çalışmaları "resmi tarih" diye adlandırdığı bir kategoriye sokuyor ve kolaylıkla göz ardı edebiliyor. Yukarıda adı geçen İbrahim Edhem Paşa'nın bilinen öyküsünün bir kısmını, Sakız'dan esir alındığını, Müslüman yapıldığını, Fransa'ya gönderildiğini yineledikten sonra şöyle diyor:

Sakız Adası bir dönem Sabetayistlerin merkezî yeri idi! 1695'te Venedikliler, adadaki Hıristiyanların yardımıyla Sakız Adası'nı ele geçirdiler. Ada bir yıl sonra Kaptanıderya Mezomorto Hüseyin Paşa tarafından geri alındı! Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nın doğumuna daha yüz yirmi iki yıl vardı! *Yani resmi tarih şunu mu söylüyor: Osmanlı Devleti, bazen tebaasını kaçırıp Fransa'da eğitime gönderirdi!* Geçelim..^[74]

Burada herhalde anlamamız gereken İbrahim Edhem'in Sabetaycı mahfiller tarafından Fransa'ya gönderildiğidir. Başka türlü "devlet basamaklarını tek tek" çıkması nasıl açıklanır yoksa? Böylesi daha inanılır çünkü devlet kendi vatandaşını yurtdışında öğrenim görsün diye niye kaçırsın? Hiç akla yakın bulmuyor "resmi tarih'i, inanılmaz geliyor ona. İbrahim Edhem 1822'de Sakız'ın Rum reayası ayaklandıkları gerekçesiyle "tenkil" edilirken esir edilmiş, üç dört yaşında bir çocuk olarak İstanbul'a getirilmiş ve Koca Hüsrev Mehmed Paşa'ya satılmış.^[75] Benzerleri gibi acıklı bir vaka ama inanılmaz olacak, şüphe duyulacak ne var burada? Devlet tebaasını Fransa'da eğitime gönderme amacı ile kaçırmış olsaydı, yani kaçırma anında Fransa'da eğitime gönderileceği bilinseydi, Sayın Yalçın bu şaşkınlıkları göstermek veya "resmi tarih'e inanmaz gözlerle bakmak için haklı olurdu.

Oysa yine Soner Yalçın'ın hakkında doğru bilgi edinmek için çaba göstermediği ve "cahil" kalmayı tercih ettiği bir durumdan başka bir şey değildir söz konusu olan. Cahil kalınan veya kendi istediğini söyleyebilmek uğruna tecahül-ü ârif yapılan konular ise şöyle: 1- Edhem'in esir edilmesiyle Fransa'ya gönderilmesi arasında yıllar var. 2- Edhem tek başına Sakız'dan "kaçırılmış" bir çocuk değil, binlerce insanla birlikte esir edilmiş. Devlet diğerlerini de Fransa'ya gönderecek değildi ya. 3- Bütünüyle Osmanlı'da kölelik, özelde ise hangi şartlar altında köleleştirmeye cevaz verildiği (istirkak). 4- Osmanlı'da kölelik veya intisap yoluyla nasıl tek tek devlet basamaklarından çıkıldığı.

Bu metinde, konu edindiğim yazarların zihinsel altyapılarına bakmaktan bilinçli olarak uzak duruyorum. Halil Berktaş'ın deyimiyle "paradigmatik körlük"leri ele almıyorum. Oysa bu tip

körlükler ve beslendikleri ideolojik tavır alışların metinler üzerinde devasa bir tahrip edici etkisi var. Bunu peşinen kabul ediyorum. Ne demek istediğime küçük bir örnek verip bu fasıldan çıkmak istiyorum. Soner Yalçın'ın kulağına birden fazla kaynaktan çalınmış olan, dahası ülkemizde bir mütearife / aksiyom olarak yerleşmiş bir konu var: Osmanlı'da Müslümanlardan tüccar olmaz. Yukarıda değindim, "Müslüman" bir kişinin şal ticareti yapması bizatihi "şüpheli" bir durumdu. Yalçın'ın bu tavrını tüm metin boyunca sürdürdüğünü söylemeye gerek bile yok. Alıntım şöyle:

Vakit gazetesi, Aydın (İzmir) vilayetinin Saruhan (Manisa) sancağına bağlı Gördes ilçesinde saatçilik yapan Hacı Hulusî Efendi'nin oğulları Mehmed Asım Us, İsmail Hakkı Us ve Hasan Rasim Us'a aitti. Soru: XIX. yüzyılda saatçilik yapan bir Türk-Müslüman olabilir mi?...[\[76\]](#)

Yalçın, bu retorik soruya cevap vermemiş, okuyucunun ferasetine bırakmış. Onun yerine ben cevap vereyim: Hiç olabilir mi? Ah, o Müslüman-Türk kılığına bürünmüş saatçilerden neler çekti bu toplum ah!

Post Scriptum: "Efendi 2" eşliğinde dil ve tarih okumaları

Soner Yalçın'a her türlü eleştiriye getirebilirsiniz ama bir tek tembel diyemezsiniz. Baş döndüren bir hamaratlıkla yazıyor, yazıyor. Yazdıkları "makbul", okunuyor. Niye yazmasın? *Efendi*'yi 2006 haziranında "*Efendi 2*" izledi. Şu an elimde tuttuğum nisan 2008'de basılmış ve kapağında ilan edildiği gibi 105 000 rakamına ulaşmış olan "53. Baskı" (sic).[\[77\]](#) Yukarıda *Efendi*'ye tahsis ettiğim yeri nasıl ufak bir gayretle on misline çıkarmak mümkünse bu kitabını da aynı şekilde işlemek mümkün. Hemen baştan söyleyeyim, yeni bir sır söz konusu değil. "Sır" dediği yine herkesin, pardon "1980'den sonra İstanbul sermayesi denilen, çoğunluğunu Sabetayistlerin ve Yahudilerin oluşturduğu gruba" eklenen "Anadolu Kaplanları"nın da[\[78\]](#) "Yahudi, Sabetayist ve dönme" olduğu. Geçelim ve bakalım bu müthiş araştırma mahsulü başyapıtı böyle bir "müştemilat" kısımda fazla dağılmaksızın nasıl ele alabileceğiz?

Yalçın, işbu eserinde sonuçlardan rahatsız olursa bile "bilim" ve "gazetecilik" yapmaya devam ediyor! Ne yalan söyleyeyim, eleştiriye davet eden tavrı bana bir umut ışığı oldu. Mecburum, şimdi bir alıntı yapmak durumundayım:

Bilim, her konuda tartışmayı öneren; yasak, tabu, gizlilik kabul etmeyen bir düşünce yöntemidir. Gazeteciliğin ilkesi de budur; din, dil, ırk farkı gözetmeden doğruyu/gerçeği kamuoyuna aktarmaktır. Olgu/haber insanlığın yararınadır. Bu ise insanlığın aydınlığıdır, rönesansıdır! Öte yandan tartışmak, eleştirmek bilimin temel ilkesidir.

Saygındır. Kabulümüzdür... Tabular yıkılmadıkça özgürleşilmez. Üstelik bir değil bin kez sormalıyız, yeniden yeniden sormalıyız. Hep denir ya: "Yazmak yanılmaktır!"

Kuşkusuz yanılabiliriz. Eksiklerimiz olabilir. Ama arayışımızı sürdürmeliyiz.[\[79\]](#)

İşte ben de diyorum ki bilim yanlışlanabilendir. Tarihi önermeler de yanlışlanabilir. Olgular olmazsa da tarih olmaz. Bu noktadan gidelim: Yalçın hakikaten dediği kadar pozitivist mi? Okuduklarını, yazdıklarını süzgeci boşverin, bir eleştiri kevgirinden geçirmiş mi? Her olgu parçası için bin değil, bir kez soru sormuş mu? Hal, hakikaten bu merkezde ve takati ancak buna yetmişse o

zaman kendisinden talep edilecek tek bir şey var: Kitaplarının yüz bilmem kaçınıncısı olsun bir basımcıyıyla "baskı" yapsın ve düzeltmelerde bulunsun! Muhtasar kalmaya kendimi zorlayarak birkaç örnek vereyim.

Arusi şeyhi Ömer Fevzi Mardin 1949'daki bir konuşmasında "Babil'den dünyaya yayılmak için dağılan ırklar sanki Allah'a hizmet için Amerika'da buluşuyor ve en özgür demokrat koşullar içinde birleşiyor" demişmiş. Yalçın'ın yorumu: "Babil'den dünyaya yayılmak için dağılan ırkların kim olduğunu biliyor musunuz: Yahudiler!"^[80] Tabii buradan da yola çıkarak Mardin hakkında da bir şeyler düşünmemiz gerekiyor. Gerekli de, Yahudi mistikliği üzerine uzman olan, kabala üzerine, kabalanın Hurufilik, Mevlevilik, Bektaşilik, Alevilik ile ilişkileri üzerine yüzlerce sayfa yazan Soner Yalçın, Tevrat'taki en temel efsanelerden biri olan Babil Kulesi efsanesi hakkında hiçbir şey duymamış mı? Hani bütün insanlık aynı dili konuşuyormuş da böyle yüksek bir kule inşasına kalkışıp Tanrı'yı gücendirdikleri için Tanrı bunların dillerini karıştırmış, inşaat böylece yarım kalmış, artık değişik diller konuşan insanlar da birbirleriyle anlaşamadıkları için dünyaya dağılmışlar! Yeryüzünde neden değişik etnik gruplar ve diller olduğunu açıklamaya ve anlamlandırmaya çalışan meşhur ve eski bir efsane işte. Bakın, bilimsel bulmadığınız için bir efsaneye inanmayabilirsiniz ama herkesin bildiği bir efsaneyi çarpıtarak aktarmanın kendisi de "bilimsel" bir tavır değildir! Bunun ötesinde, burada bir iç çelişki de yok mu? "İrklar" deniyorsa, tek bir "ırk" yani Yahudileri buradan nasıl anlayabiliyoruz acaba? Kaç tane Yahudi ırkı var?

Biraz ironik bir şekilde bir türlü "İlluminati" demeyi kıvıramayan, bir kezinde "İlluminite" ve diğerinde "İlluminate" şekilleriyle temrinler yaparak doğruya biraz daha yaklaşan Yalçın'a göre Roosevelt (hangisi diye sormayın, İlluminati üyesi olanı işte) buna üyeymiş. Heyhat, yine alıntı yapmadan olmuyor:

ABD Başkanı Roosevelt Müslüman mıydı bilmem, bildiğim onun, dünyanın en eski ve tehlikeli yer altı cemiyeti "*İlluminite*" ("aydınlanma" demekti ve ilk 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilere denilirdi) örgütünün, "Ancient Arabic Order of Nobles and Mystics" adlı alt birimine üye olduğuydu. "Pythias Şövalyesi" unvanı taşıyordu. *Bu cemiyetin, Hz. Muhammed'in sahabesine mensup kişiler tarafından kurulduğu ve bünyesinde sadece Müslümanların değil, Hristiyan ve Yahudilerin de yer aldığı biliniyor.* Ne karışık işler değil mi?^[81]

Vallahi öyle... Zaten bu İlluminati işleri oldum olası karışıktır, şimdi iyice karıştı. Neresine ne söylesek bilmiyorum. İnternet denen galaktik boyutlardaki (bazı bilgileri uzaylıların bilerek koyduğuna kesin eminim de o yüzden...) çöplükte eşinince Yahudilerin 1492'de illuminati olduklarını söyleyen bir siteyi de garanti bulursunuz (Türkiye çıkışlı olacağına iddiaya girerim). Genelde bilinen ve söylenen 1776'da Bavyera'da kurulan Hristiyan, aydınlanmacı ve gizli bir tarikatımsı yapılanma oldukları.

Tam ve doğru adı "Ancient Arabic Order of the Nobles of the Mystic Shrine" (A.A.O.N.M.S) olan yapılanma ise Dr. Walter M. Fleming ve William J. Florence adlı iki hevesli masonun 13 ağustos 1870'te Manhattan'da kurdukları bir "kardeşlik". Kırmızı fesler filan giymek gibi antikalıkları var ama İslam'la hiçbir alakaları yok.^[82] Kendilerine kısaca "*shriners*" deniyormuş. Roosevelt'i filan da bir yana bırakın. Soner Yalçın'ın bu hikâyeye katkısını görüyor musunuz? XIX. yüzyılda kurulan bir

"kardeşlik"i Hz. Muhammed zamanına götürdü mü? Götürdü. Sahabeye kurdurdu mu? Kurdurdu. Yahudiler ve Hıristiyanları da üye yaptı mı? Yaptı. Üstelik alakasız A.A.O.N.M.S'yi İlluminati'nin alt birimi yapmakla da kalmadı çünkü İlluminati'yi zaten Yahudi yapmıştı! Bana komplo teorileri üretmenin de bir raconu var gibi geliyor. Hiç olmazsa bir edebi tür olarak birtakım belirleyici özellikleri var, ona saygı duyun yahu ("Yahu" dedim "Yahve"den gelir, yandık!). Pekii, laf uzuyor ama hiç olmazsa eğlendiğinizi varsayıyorum, söyleyin bakalım benim komplo teorilerine gözü kapalı inanan kardeşlerim (Kardeş? Yandım ben yandım!) nasıl oluyor da İlluminati ilk kez 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudilere denirken ta Hz. Muhammed zamanındaki sahabeler tarafından kurulmuş olabiliyor? Gazetecilik ve bilimin buna bir açıklaması var mı? Haa, anladım, Hz. Muhammed zamanı dediği belki de XV. yüzyılın sonudur canım! Bir de "biliniyor" imiş, yok, inan olsun ki ilk kez sizden duyduk!

Soner Yalçın'ın, söyledikleri sanki orta malı, harcıâlem şeylermiş gibi okuyucuyu da işin içine çeken ifadeleri yukarıdaki örnekle sınırlı değil. Hepimiz "biliyoruz" ya buyurun:

Bildiğiniz gibi, Yahudi Benjamin Disraeli (1804-1881) iki kez İngiltere başbakanı olmuş, hatta güçlü lobi nedeniyle, Parlamento'ya, İngiltere'nin adının "İsrael" olmasını teklif etmişti!^[83]

Hoppala paşam! Serde tarihçilik var ya, düştük mü şimdi bu "herkesin bildiği" şeylerin aslı-faslı var mı diye kitapların içine? Şey, hadi itiraf edeyim google işe yaramadı da acaba kitaplardan ırak yakın bir şeyler çıkar mı diye çırpınıyoruz şuracıkta. Monypenny ve Buckle'ın anıtsal kitabına bakıyorum.^[84] Yok bir şey. Daha yakınlardan, Robert Blake'in *Disraeli*'sine bakıyorum.^[85] Onda da yok. Demek ki Yahudilere yönelik siyasi kısıtlamayı aşabilmesi ve Parlamento'ya girebilmesi için ailesi tarafından on üç yaşındayken Hıristiyan yapılmış ve Anglikan Kilisesi'ne sokulmuş olan Disraeli'nin, sonraları İngiltere'nin adının değişmesini isteyecek kadar gözleri kararmış! Ne zaman olmuş bu acaba? Herhalde bu siyasi kısıtlamaların kaldırıldığı 1858'den sonradır, ama işte bir şekilde Disraeli'nin biyograficileri atlayıvermişler.

"Üzerime artık pek vazife değil ama Yalçın bu verileri niye sayıp döküyor?" diyecektim tam ki bu verilerin de pek sağlam ayakkabı olmadıklarını fark ediyorum! En iyisi kendisinin taklit edilemez ve aktarılamaz üslubuna ilk elden gitmek:

Uzutmayayım (sic). Liste uzun; *1840-1948 arasında İngiltere'de doksan Yahudi milletvekili bakanlık yaptı*. Midhat Paşa ve Yenikapı Mevlevîhanesi bu güce inanıyorlardı... Öte yandan *Başbakan Disraeli'nin akrabası*, Osmanlı'nın en zengin adamı Yahudi Abraham Salomon Camondo ise o tarihlerde, Saray'ın soğuk tavırları, Şam ve Rodos'taki kan iftiraları sonucu çıkan olaylar nedeniyle İstanbul'u terk edip Viyana'ya gidiyordu. Uzatmaya gerek yok, Sultan Abdülaziz karşısındaki lobinin yapısı ortaya çıktı.^[86]

Bakın şu Disraeli çalışan keratalara, Camondo'nun Disraeli ile akraba olduğundan da haberleri yok muymuş? Bu arada, Yalçın'ın bu bakanlık yapan Yahudi sayılarını nereden aldığını bilmiyorum tabii ama onun "dönmeler" tezini güçlendirecek bir şey fısıldayayım kulağına: "Yahudilerin, Parlamento'ya Yahudi olarak girişleri 1840'ta filan mümkün değildi, çünkü Parlamento'nun her iki kamarasının yemin şekli 'bir Hıristiyan'ın gerçek imanı üzerine' şeklindeydi... Yani, dönmeydi bu adamlar mirim, dönme!"^[87]

Aaa, şu arsız "müştemilat"a bakın, yüz versek kesin yukarıdaki asıl evi geçecek! Yok, kesin kararlıyım bu metnin onlarca, yüzlerce olgusal hatasını burada kesip biçmeyeceğim. Son bir "dil" faslı yapıp kapağı başka sahillere atmak niyetindeyim. Biliyorsunuzdur belki, Soner Yalçın, üstadı Yalçın Küçük gibi özel isimlere, onomastiğe takmış durumdadır. Bu bilim dalının üniversitelerimize giremeyişinden yakınır durur. Eh, bu incelemeleri yapabilmek için kişinin dil yeteneklerinin gelişkin olması gerekir. Ne yaparlar mesela? "Türkçe sözlük" incelerler, orada adınız yoksa yandınız. Örneklemek için küçük bir alıntı yapayım:

Diyorum ya, Bülent Arınç kimliği benim kafamı hep karıştırmıştır: Örneğin Bülent Arınç Türk müdür? Bilmiyorum. Bildiğim Türkçe sözlükte 'Arınç' diye bir sözcüğün olmadığı.^[88]

Aman karışmasın sizin kafacığınız, sonra herkesinki karışıyor. Bakın, şurada sevabına yazıyorum: Malum, tek bir Türkçe sözlük yok, onun için size Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'ne gitmenizi öneriyorum. Bakın, sayfa 74'te "äriñ" diye bir şey var, "eriniç" deseniz de olur.^[89] "Şüphesiz, kesin" demek. Belki oradan geliyordur! Hani, Sayın Arınç'ı "milattan 130 yıl önce" Bergama'daki Yahudi cemaatlerine bağlayan haberlere itibar etmemiş olursunuz!

Konumuz, Sabetayist Şeyh Mehmed Esad Efendi'dir. Mesnevihan imiş şeyhimiz. Yalçın, açıklıyor:

Mesnevi okutmak için icazet almak şarttı. Bir de Farsça bilmek gerekiyordu. *Ama Farsça bilmek öyle kolay değildi. Osmanlı Devleti'nin Safevîlerle ve İran'la siyasi çekişmesi Farsçayı da etkilemiş; bu dili bilenlere kin duyulmasına neden olmuş, sonuçta halk arasında "Kim okur ki Farisî, gider dinin yarısı" sözü hayli yaygınlaşmıştı.*

Mehmed Esad Efendi bu olumsuz atmosfere rağmen Farsçayı öğrenmişti.^[90]

Allah, Allah! Malumatfuruşluk tam da böyle bir şey mi? Adamın mesnevihan olduğunu söylerken bu araya sıkıştırılan ve feci halde yanlış olan bilgilere ne gerek var? Edebiyatçılara takılan bir sözden yola çıkarak Farsça bilenlere halkın kin duyduğunu nasıl söyleriz? Bu söz Osmanlı'da Farsçanın öğrenilmesi güç bir dil olduğuna kanıt olabilir mi? Son dönemlere kadar okullarda müfredatın bir parçası olan bir dile engellenmiş denebilir mi? İdadi ve rüşdiyeler için özel olarak hazırlanan "zebân-ı Farisî" kitaplarından haberiniz var mı? Ayrıca, o Safeviler, Farsça değil, Türkçe konuşurdu ve yazardı, onlarla savaşan Yavuz ise Farsça yazardı! Yani, Farsçanın öğrenilmesi için yarattığımız "olumsuz atmosfer"in siyasi arkaplanı da boş ki ne boş! Bari Riyahi'nin kitapcağızına bir göz atın, belki fikriniz değişir.^[91]

Son olarak, Topbaş ailesinin Yahudiliklerini ispatlarken dilci Yalçın bize yeni ufuklar açıyor. Uzun bir alıntı olacak ama Türkçeye tekstil konusunda İbraniceden geçen sözcükleri merak edersiniz değil mi? Buyurun gidelim:

... Türkler tekstil işini, tüccarlığını kimden öğrendi? Araştırılması gereken bir soru.

Araştıracak kişilere bir ön bilgi vereyim; *bu konuda dilimize yerleşmiş sözcüklerin çoğunun İbranice olması ilginç değil mi?*

Antariye (entari), astar (astar), atlas (atlas), basma (basma), batista (patiska), baul (bavul), bindallı (bindallı), bohça (bohça), camaşir (çamaşır), dulbent (tülbent), esnaf (esnaf), fustan (fistan), gerdan (gerdan), hirka (hırka), cepken (cepken), cube (cübbe), katife (kadife), koltuk

(koltuk), kürk (kürk), kuşak (kuşak), mendil (mendil), oya (oya), pabuç (pabuç), peştamal (peştamal), şalvar (şalvar), secade (seccade), şerik (şerit), sırma (sırma), yaşmak (yaşmak), yazma (yazma), yemeni (yemeni), yelek (yelek)...

Bu sözcüklerin önemli bir bölümü de İspanya'dan gelen Yahudilerin kullandığı Ladino dilinden geçmişti.

Evet, araştırılması gereken önemli bir konu; böylece biz de "tekstil kardeşliği"nin nerelere dayandığını öğrenebiliriz...[\[92\]](#)

Fıkra gibi! Önce "İbranicesi ve İspanyolcası" verilmiş, parantez içinde de Türkçesi! İsrail'le bir şekilde iş yapacak olan sayın tekstilcilerimizi buradan uyarıyorum: Sakın ha kanmayın! "Ulan aynen Türkçe, kolaymış yahu" filan demeyin çünkü bunlar zaten Türkçe! İbranice konuşan tek bir Yahova'nın kulu bile anlamaz sizi. O yurtdışına gittiğinde lokantada "yemekisyon getirisyon" diyen ve garson da hemşehrisi çıkmamış olsa avucunu yalayacak olan vatandaş gibi cascavlak ortada kalırsınız!

İşte "cehalet" derken bunu kastediyorum. Kendi dilinden ve bazıları öztürkçe olan sözcükleri sıralayıp çoğunun İbranice, önemli bir bölümünün de İspanyolca olduğunu iddia etmek ve okurlarının buna kuzu kuzu inanmasını, oradan da müthiş sonuçlara ulaşmasını beklemek! Öyle ya bu dilleri kim bilecek ki bu çorak topraklarda? Hani kendi dillerine benzetirlerse de o zaman gelsin, "Ulan 'yazma ve basma' kelimelerini de mi Yahudilerden öğrendik" tadında derin bir aşağılık kompleksi! Peki, elime yapışmaz herhalde, temel olarak merhum Atila Ergür'ün *Tekstil Terimleri Sözlüğü*[\[93\]](#) ile Devellioğlu'nu kullanarak ve Kahane ile Tietze'nin sözlüğü[\[94\]](#) ile destekleyerek ve hangi dillerden geldiklerini göstererek şu kelimeleri tasnif edeyim. Önce Türkçedeki kullanımlarını, sonra alındıkları dillerdeki hallerini veriyorum:

Arapça	Farsça	Türkçe	Fransızca	Latince/Romans
Atlas	Astar		Patiska	Fistan
		Basma		

(Atlas)

Cüppe

(Asdar)

Çamaşır

(Batiste)

(Fustaneum)

Mendil

Bindallı

Entari

Tülbent

Bohça

Esnaf

Cepken

Kuşak

(Asnaf)	(Cepken)			
Hırka	Pabuç			
		Kürk		
Kadife	Peştamal			
		Oya		
Seccâde				
		Şalvar		
Yemeni		Sırma		
		Yaşmak		
		Yazma		
		Yelek		

"Bavul", "gerdan", "koltuk" kelimelerinin tekstille ilgisini, ilgililer kuramadığı için olsa gerek kullandığım tekstil sözlüğünde bulamadım. "Şerik" de tahminen Arapça'dan gelen "şerit" sözü. Tamam, bu üçünün tekstil işiyle ilgisi yok tabii ama bir cümle içinde kullanalım da nereden bakıp yazdıysa Yalçın'ın çektiği zahmetler boşa gitmesin: İçi atlastan yazmaya kadar tekstil ürünleriyle dolu bavulunu koltuğunun altına kısıran güzel Sabetayist bohçacı gerdan kırarak Müslüman mahallesine girdi!

İşte yukarıdaki üç sözcük de dahil olmak üzere Yalçın'ın tüm listesinde İbraniceden gelen tek bir sözcük bile yok! Herhalde yani. Osmanlı Yahudileri ölü bir dil olan İbranice mi konuşuyordu, niye olsun ki? İkinci önemli grup olduğu söylenen İspanyolcadan ise bir tek alakasız "bavul" (*baul*) geliyor, üstelik oradaki orijini de bilinmiyormuş.^[95] Ne dersiniz? Acaba bu gizlenme ustası Sabetayist kelimeler, Yahudi kökenli oldukları için kendilerini şu yukarıdaki dillerin içine gömmüş

ve saklamış olabilirler mi? O yüzden mi bir bakışta İbranice olduklarını anlayamıyoruz?

Şaka bir yana da Soner Yalçın, şu yukarıdaki tür verileri mi kullanarak aynı sayfadaki dipnotunda "Sanıyorum dikkatinizi çekti; bu kitapta adı geçen herkesin neredeyse (sic) iş alanı tekstil! Sabetayistlerin tekelinde olan sektör daha sonra Müslüman işadamlarının eline nasıl geçmişti? Ya da aslında geçmedi mi? Araştırılması gereken bir konu değil mi?"^[96] diyor? Aynı şekilde, "Türkiye'de 'Sabetayist bir tarih yazıcılığı' olduğunu kabul etmemiz gerekiyor. Değiştirmek zorundayız"^[97] manifestosunu neye borçlu? Veya profesyonel tarihçilere pervasızca bindirirken neye dayanıyor? Yok, "müştemilat" isterse evin beş katı olsun, artık pes ettim, yine alıntılama durumundayız Yalçın'ı ki kendisini nasıl görüyor, âlemi nasıl görüyor, özetlerken bir haksızlık yapmayalım:

Hep söylenmez mi, tarih bilimi, geçmişi yeniden inşa etmek olduğu kadar, yanlışları da yıkmaktır...

Peki, üniversiteler, akademisyenler Sabetayistleri niye görmedi/görmüyor?

Profesyonel tarihçilerin bu tutumlarını, kaynak yetersizliğinden dolayı, "ihtiyatlı bir yavanlığa" gömülme olarak mı değerlendirmeliyiz? Sanmam. Pek gerçekçi olmaz.

Bildiğim kadarıyla salt bilgi yığını değildir tarih; akılyürütme ister, yorum ister, sıradanlık değil.

Tarih sadece, eski yazıyı okuyabilmeyi esas alan bir formasyonla, fermanların, defterlerin vb peşinden koşmak değildir. Kuşkusuz bu yapılan önemlidir, ama bunun adı aktarmacılıktır, kâtipliktir. Neden sonuç ilişkilerini araştırmadan bilim yapılamaz.

O halde, kaynak yetersizliği gerekçe olamaz. Neden başkadır.

En iyisi bu acı durumu üniversitelerin özgür olmamasının sonucu kabul edelim!

Rahatlayalım... Umuyorum yakın gelecekte bu konuda çalışmalar yapılacaktır.^[98]

Cesareti, fütursuzluğu, işin profesyonellerine fırça atarken takındığı özgüveni, onların gelecekte kendi ilgilendiği konuda çalışmalar yapmasını hedef gösterip temenni ederken kullandığı pederşahi dili görüyor musunuz? Ama galiba çok şaşırılmamalıdır, her ülkenin tuhaf, akıldışı bir tavrı olabiliyor. Amerikalılar uzaylılara, üçüncü dereceden ilişkilere meraklıdır, Türkiye'de de "komplo teorisi" deyince akan sular duruyor! Üniversite ise hakikaten çökmüş olmalı bu memleketteki herkes, Sabetayıcılık / dönmeler konusunu "akademik" olarak çalışanlar bile bunları sineye çekiyor! İki kitapta, toplam 1 127 sayfada yığılan onca rabıtasız, ilintisiz "olguyu" ve "bilgiyi", akıl yürüterek, akıl koşturarak, yorumlayarak, yavanlıktan, sıradanlıktan kurtaran; kaynakları yetmediğinde Allah vergisi hayal gücünü devreye sokan; sadece tarih değil, coğrafya, sosyoloji, dilbilim, etimoloji, antropoloji sayın sayabildiğiniz kadar, sürüyle disipline unutulmaz katkılar yapan Soner Yalçın her veçhile tebrik edilmelidir. Ben de naçizane benim gibi profesyonel bir tarihçi parçasına bu metinlerini eleştirerek özgürlüğe doğru bir ilk adım atma fırsatı yarattığı için kendisine müteşekkirim. Üstelik yazarken eğlendiğimi bile söyleyebilirim.

IV. bölüm

Referans verme ve referanssız metinlerin sorunları

Akademik yazı dünyasına ilk adımlarını atan herkesin bildiği veya acilen öğrenmesi gerektiği üzere akademik veya bilimsel yazı yazılırken referans verilir. Öte yandan referans verme işlemi kendi içinde pek çok sorunu ve sıkıntıyı barındırır. Kolay bir iş değildir. Dolayısıyla, dünyanın iyi üniversitelerinde ve ülkemizin de bu standartları benimsemiş üniversitelerinde bir "*writing center*" yani "yazma becerileri merkezi" olması asla tesadüfi değildir. Akademik yazının nasıl yazılacağı, kullanılan kaynakların nasıl gösterileceği, hangi sistem veya sistemlerde gösterileceği, alıntılamanın nasıl yapılacağı, ne zaman tırnak içine konacağı, ne zaman "dişleneceği" (*indent*) edileceği, neye referans verileceği, neye verilmesinin gerekmeyeceği bu merkezlerin öğrettikleri arasındadır. İlgilendiğimiz veya üzerinde yazdığımız alana başkalarının bizden önce yaptığı katkıları tanımak ve göstermek, kendi katkılarımızı vurgulamak, kendi yazdıklarımızı güçlendirmek, kanıtlarımızı, bulgularımızı başkalarıyla paylaşmak için olduğu kadar beğenmediğimiz, katılmadığımız, yanlış bulduğumuz düşünceleri irdelemek, tartışmak, çürütmek için de referans vermeliyiz.

Referans vermek hem "Aldıklarımı şuradan aldım" demek dürüstlüğüdür hem de "Kaynaklarımı inceleyebilirsiniz" çağrısıdır. Bu kaynakların incelenmesi çağrısı sadece bizim ahlâki ve bilimsel bütünlüğümüzü incelemeye açmak demek değildir. Bizim kullandığımız kaynakları ve verileri, hele ki sosyal bilimlerde ve tarihte, başkasının kullanarak farklı veya taban tabana zıt sonuçlara ulaşması mümkündür. Ayrıca, bir başkasının konunun bizim ilgilenmediğimiz bir boyutuyla ilgilenmesi veya bizim ileri çekmeye gerek görmediğimiz bir yönünü vurgulamak istemesi de son derece meşrudur. İşte referans vermek diğer araştırmacılara bu fırsatı tanımak, kendi araştırmalarını yapabilmeleri için ipuçları sunmaktır. Referans vermek, tarihçinin veya deney yapamayan türden diğer sosyal bilimcilerin "deney" yapması veya başkalarının "deney" sonuçlarını sınaması, doğruluk derecesini ölçmesidir. Referans vermek, tarihçinin laboratuvarıdır. Bilimsel olmak yolundaki en büyük iddiasıdır. Kısaca bilimselliktir.

Referans vermemenin de çok açık anlamları vardır. "Ben akademik yazı yazan biri değilim, beni bilimsel ölçülerle değerlendirmeyin" veya "Yazdıklarımın benim şahsen herhangi bir katkım yok" veya tam tersi "Yazdıklarımın hepsi benim hayallerimin mahsulü" demektir. Referans vermeden yazan biri aynı zamanda yazdıklarının bilimsel ve akademik olduğu iddiasını taşıyorsa doğal bir müntehil olduğunu da peşinen kabul etmiş demektir. Hangimiz birtakım bilgilerle donanmış olarak doğuyoruz? Öğrendiklerimizi başka insanlardan veya bir yerlerden okuyarak öğrenmiyor muyuz? O zaman yetersiz referans vermek veya referans vermemek ne demek oluyor?

Neye referans vermenin gerektiği, neye gerekmediği sorusuna gelince, bunun basit ve tılsımlı, tek bir cevabı olduğunu sanmıyorum. Tabii ki başkasının kelimeleri, cümleleri, verisi, rakamları, istatistikleri, tezi, teorisi aynen veya kısmen kullanıldığında hiç düşünmeden referans vermeliyiz ama yazdığımız her satırdaki her bilgi parçasına referans vermek gerekir mi? Profesyonel yaşamında bu soruya öğrencileri tarafından sık sık muhatap edilen biri olarak diyebilirim ki ülkemizde üniversiteye gelinceye ve hatta orada bile, okullarımızın vermediği veya yetersiz verdiği bir eğitimidir bu. Bu, biraz yazarken bizim neyi kanıtlamak ihtiyacı hissedip hissetmediğimize, biraz da okuyanların neyi bilip bilmediğine bağlıdır. Yazımızda tek veya az sayıda kaynaktan değil de pek çok kaynaktan bilinebilecek ve genelleşmiş, "kamuya mal olmuş", bir bilgi parçası veriyorsak, referans vermeye pek de ihtiyacımız olmaz. Yazarken "29 Ekim 1923'te ilan edilen Türkiye Cumhuriyeti" gibi bir bilgiyi içeren bir ifade kullansak, hele Türkiye ortamında, bu dediğimizin kanıtını bize kim sormak isteyecektir ki? Ama "Türkiye Cumhuriyeti sanıldığığının aksine 1923'te değil de 1753'te ilan edilmiştir" gibi bir önerme yaparsak bunu kanıtlamanın yükü bizim omuzlarımızda olur ve sanırım okurlarımız da bu iddiamızın hangi referanslarla desteklendiğini görmek ister.

Bu kısmın başında referans verme sorunlarına değinmiştim. Bir metni yanlış alıntılama, aktarma ve özetleme (*paraphrase*) tabii ki ciddi referans verme sorunları arasındadır. Ayrıca yanlış, eksik veya yetersiz referans verme ve tabii ki hiç referans vermemeyi de bir çırpıda referans verme sorunlarının başlıcaları arasında sayabiliriz. Başlıcaları dedim çünkü burada verilen referansın fiziki görüntüsü veya mekaniği üstünde durmak istemiyorum. Yazan Chicago, Oxford, Harvard, APA (American Psychological Association), MLA (Modern Language Association) sistemlerinden hangisini kullanıyor? Dipnota mı, sonnota mı, metin içi referanslara mı rağbet ediyor? Yoksa kafasına göre takılmış, melez bir şeyler üretmiş, öyle mi referans veriyor? Bu gerçekten benim için ikincil kalıyor. "Referans versin de nasıl verirse versin" diyorum. Şimdi birkaç örnek görelim.

Altın dipnotlu makale

TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu 2002'de Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler adlı bir kitabı ve İngilizcesini yayımladı.^[1] Türkkaya Ataöv'ün editörlüğünü yaptığı bu çok yazarlı kitap yine Türkkaya Ataöv, İlber Ortaylı ve Stanford Shaw'un "danışman"lığında hazırlanmıştı. Arka kapağında belirtildiği üzere, "Osmanlı- Ermeni ilişkilerine yeni bir gözle bakmak" amacındaydı. Ermenilerin, başka devletlerin yasama organlarını zorlayarak soykırımı uğradıklarına dair "bir yasa" çıkarmaya çalışmaları, bu kitabın yazılışını gerekli kılmıştı. Bu yabancı devletlerin parlamentolarının belirttiği görüşlerin ne derece bağlayıcı veya "yasa" oldukları konusuna hiç girmeyelim ama anlaşılabilir TBMM'nin yabancı parlamentoları aydınlatması gerektiği düşünülüyordu. Hazırlanan eserin "bilimsel" olduğu ise şu sözcüklerle vurgulanıyordu: "Ermeni yanlısı görüş, bu yapıtın ortaya koyduğu gibi, *yansız bilimsel incelemeler* ışığında ayakta kalacak cinsten değildir."^[2]

Burada bu kitabın tüm makalelerinin içerik analizini yapmak, çürütmek veya doğrulamak gibi bir kaygım yok. İşin doğrusu makalelerden yalnızca bir tanesi ilgimi çekti ve onun üzerinde durmak istiyorum. Bu özel ilgimin nedenini de söyleyeyim: Bilimsel olduğu belirtilen derlemedeki bu makale tek bir dipnot kullanılarak yazılmış! Yılmaz Öztuna'nın "Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam" başlığını taşıyan makalesi "bilimsel" olduğu beyan edilen bir kitapta yer aldığına göre, o makaleye gazete veya popüler tarih yazılarına baktığımız gözden başka bir gözle bakmaya hakkımız vardır sanıyorum.

O gözle baktığımızda ise enva-i tür referans sorunu baş gösteriyor. Her şeyden önce makale pek çok sayı ve istatistiği içeriyor. Dediğimi somutlaştırmak için affınıza sığınarak bir alıntı yapmak istiyorum:

Ermeni sorununa girmeden önce, konuyu kavrayabilmek için, 19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa dengesini ve dünya şartlarını *hatırlamak* gerekir. Dünya nüfusu 1900'de 1.491.000.000, 1915'te 1.782.000 (sic), 1925'te 1.965.000'dir (sic). Bağımsız devlet sayısı 1900'de 53, 1915'te 55, 1925'te 67'dir. Nüfusun en büyük bölümü, köyde ve kasabada, küçük şehirlerdedir. 1900'de milyonun üzerinde 17, yarım-bir milyon arası 30, 100.000-500 bin arası 144 şehir, 1915'te milyon üzeri 25, yarım-bir milyon arası 50, 100.000-500 bin arası 327. 1925'te 2 milyonun üzerinde 10, 1-2 milyon arası 30, yarım- bir milyon arası 61, 100.000-500 bin arası 375 şehir vardır.^[3]

Şimdi bu istatiki bilgilerin sıralanmasının herhalde Ermeni meselesiyle derinden bir ilgisi vardır. İhata yetisi ve edebi üslubunun gücüyle tanınan bir tarih yazarının bunları vermesinde de bir hikmet olsa gerektir. Sadece bir almanak veya yıllıkta bulunabilecek sayıları hiç referans vermeden yazdığına ve bunları bize "hatırlattığına" göre Sayın Öztuna'da dehşetli bir hafıza olduğuna ve bunları hiçbir yere bakmadan yazdığına hükmetmeliyiz. Yine de herhalde ilk kez olsun öğrenirken bir yerlere bakmıştır. Metin içinde olsun adını duysaydık bu kaynak veya kaynakların, daha iyi olmaz mıydı?

Kaldı ki, 21 sayfalık bu makalenin tek dipnotu da böylesi bir kaynağa, *Almanach de Gotha*'ya ait. Demek ki istenince verilebiliyor. Bağlam şöyle; Öztuna, 1875 yılına kadar Osmanlı'nın 4 632 km demiryolu yaptığını söylüyor. Sonra "Öte yandan, 1875'te henüz ne Çin'de, ne Japonya'da hiçbir

demiryolu yoktu" diyerek bu ifadesine ve belki Osmanlı için verdiği rakama da referans olarak *Almanach de Gotha*'nın 1873 yılı sayısını veriyor.^[4] Varlığıyla koca makaleyi şereflendiren bu tek dipnota "altın dipnot" demeyip de ne diyeceğiz? Ha, 1875 yılına ait istatistiklerin nasıl olup da iki yıl önce, 1873'te yayımlanan bir almanakta bulunduğunu ise ben açıklayamam!

Bu yukarıdaki "altın dipnot"tan başka makalede eksik de olsa iki tane metin içi referans olduğunu da belirteyim ve haksızlık yapar bir konuma düşmeyeyim. Bunlardan birincisi *Le Sultan Rouge* (Kızıl Sultan) deyimini Abdülhamid için ilk kez Fransız tarihçi Albert Vandal'in kullandığı^[5] diğeri de 1905'teki "bomba olayı"nın aktörlerinden Jorris'in sonradan Abdülhamid'e bilgi topladığını Tahsin Paşa'nın kaydettiği.^[6] Ne Vandal'in, ne Tahsin Paşa'nın eserlerinin adı zikredilmiş. Yine de hiç yoktan iyidir diyoruz. Bunların dışında kaynaklara ne metin içinde bir gönderme var, ne dipnot, ne sonnot!

Kesinlikle referans gerektiren ayrıntılı istatistiklerin referanssız kullanıldığını gördük, şimdi de çarpıcı iddialar taşıdıkları veya diğer kaynaklardan doğrulanamadıkları için kanıtlama yükü yazarının omuzlarında olan bazı kısımlara bakalım. Sayın Öztuna yine o tarihi arkaplanı çizme kaygısıyla Ermeni sorunuyla doğrudan bağlantılandırılması güç bilgi parçaları vermiş. Ermeni sorununu anlamamızı kolaylaştıracakları yerde kendi başlarına pek çok sorun üretiyor bunlar. Birkaçına yakından bakalım. Öztuna, kölelik üzerine şöyle demiş: "Birleşik Amerika köleliği, Türkiye'den çok sonra 1865'te, Rusya ve Brezilya ise daha da sonra ilga edebildiler."^[7] Ucundan kıyısından da olsa özelde Osmanlı, genelde dünya köleliği tarihine bulaşmış bir kişi olarak, burada oldukça revizyonist bir tutum takınan Öztuna'nın şu kısacık alıntıda yaptığı "aykırı" tespitlere referans vermesini ne kadar çok isterdim anlatamam.

Ne olmuş? Önce bu ifadeden çıkan sonuçları yazalım: 1. Türkiye (herhalde Osmanlı kastediliyor) 1865'ten önceki bir tarihte köleliği ilga etmiş. 2. Rusya ve Brezilya, köleliği Türkiye ve Amerika'dan sonra, yani 1865'ten de sonra ilga etmişler. Maalesef her iki sonuç da benim bildiğim başka her şeyle çelişiyor. Kendi araştırmalarım esnasındaki ısrarlı aramalarıma karşın Osmanlı'da köleliğin bir kurum veya hukuki statü olarak ilgasına dair hiçbir kayıt ve belge bulamamıştım. Bilakis gördüğüm belgelere yansıyan Osmanlı tutumu "Hukuki olarak ilga edemediğimiz köleliği nasıl olur da zayıflatırız" şeklinde özetlenebilecek bir tema etrafında şekilleniyordu.^[8] Dolayısıyla evvela bu Osmanlı'da köleliliğin ilgası tarihini bilmek isterim!

Böyle, önermenin ilk kısmının yanlış olduğunu söyledikten sonra kalanının doğru olmasına mantıken olanak yok ama biz devam edelim. Rusya'da da (köleliği değil) serfliği 1861'de kaldıran Çar II. Aleksander olduğu için, eh, bu da 1865'ten sonra değil, önce olduğu için fakat bu olay Öztuna'nın anlatımında 1865 sonrası bir tarihe atıldığı için buna da bir referans gerekir. Geriye kaldı Brezilya. Brezilya 1888'de köleliği ilga ettiği zaman Osmanlı'da hâlâ kölelik olduğu için, ayrıca Rusya'nın serfliği kaldırma tarihi 1861 olduğu için önerinin bu kısmı da benim diğer bildiklerimle çelişiyor. Burasına da referans ister. Yok, tarih yazarı dediklerini referanslarla destekleyemiyorsa revizyonizmi bırakmalı, bilinen tarihlerle ve olgularla idare etmelidir.

Mükemmeli ararken

Yılmaz Öztuna'nın makalesi doğrudan Ermeni sorunundan bahsetmeye başladığı zaman da yine

birtakım referans sorunları yaratmaya devam ediyor. Öztuna, Ziya Gökalp'e atfedilen ünlü "mukatele"^[9] tezine değinirken şöyle diyor:

Ziya Gökalp 'katl-i âm' değil , 'mukatele', yani karşılıklı öldürme olduğunu yetkiyle söylemiştir. 'Onlar bizi, biz onları öldürdük' demiştir. Gökalp, Diyarbakır milletvekili ve iktidardaki İttihad-ü Terakkî partisinin *kâtib-i umûmîsi* (genel sekreteri), partinin ünlü Merkez-i Umûmî üyesi ve partisinin fikir babasıydı. Diyarbakırlı olduğu için o coğrafyayı çok iyi biliyordu.^[10]

İlk referans sorunu tabii ki Gökalp'in tırnak içinde verilen sözlerinin hangi kaynakta bulunduğu belirtilmemesi. Hadi mebusluğunu yaptığı Ergani Madeni'ni Diyarbakır saydık, ikinci referans sorunu ise Gökalp'in İttihad ve Terakki'nin ne zaman kâtib-i umumisi olduğuna dair bir referansın olmaması. Hatta bir adım daha ileri gidelim: "Gökalp, İttihad ve Terakki'nin kâtib-i umumiliğini mi yaptı ki?" diye açıktan soralım. Benim bildiğim, ulaştığım kaynaklarda Gökalp'in böyle bir görev üstlendiğine dair bilgi yok. Ancak Hacı Adil Bey ve sonra Midhat Şükrü (Bleda) Bey'in kâtib-i umumilik görevinde bulunduğunu biliyorum.^[11] Sayın Öztuna'nın verdiği bu spesifik ve diğer kaynaklarda bulunmayan bilgi için bir kaynak göstermesi gerekmez mi? Yoksa referansa dayanmayan bu "aykırı" bilgi kırıntısını da sineye çekmeli miyiz?

Yukarıda kendilerine müstakil bir yer ayırdığımız iki büyük tarihçi çekmiş görünüyorlar. İttihat ve Terakki'nin fikri yapısını iki safhada değerlendirmemiz gerektiğini ve bunlardan birincisinin "Osmanlıcılık" ikincisinin "Turancı milliyetçilik" olduğunu söyleyen bu tarihçiler Öztuna'dan mülhem olarak Ziya Gökalp'in kâtib-i umumiliğini kabul ediyor ve bakın bunun üstüne neler inşa ediyorlar:

İkinci safha ise, tam manasıyla Tûrancı milliyetçilik felsefesidir ki, Arap ve Kürt isyanlarına sebep olan da bu düşüncedir. 1913 yılından itibaren bu felsefe hâkim olmaya başlamıştır. Zaten bu safhada Ziya Gökalp de partinin *Genel Sekreteridir*.^[12]

Tabii tam nasıl cereyan etmiş olaylar, tartışılır. Ziya Gökalp genel sekreter olduğu için mi parti Turancı milliyetçi olmuş, yoksa parti Turancılığa kaydktan sonra mı Gökalp'i genel sekreter yapmışlar? Bilinmez. Ama emin oldukları bir şey var: Ziya Gökalp'in genel sekreterliği. Ondan da ben emin değilim. Referans görmek isterim! Öztuna olmasın lütfen.

Bir de bir örnekle Öztuna'nın tarihi olayları nasıl aktardığını görelim. Konu , "Banka vak'ası" veya "ikinci Ermeni patirtisi" adıyla bilinen 1896 yılı İstanbul olaylarıdır. Pek çok kaynakta 26 ağustos 1896^[13] olarak verilen bu olayların tarihini Öztuna "bilimsel" makalesinde 26 eylül 1896 olarak farklı verdiği göre bu iddiasını destekler bir referans göstermesi gerekir. Ama göstermiyor ve şöyle diyor:

Asker ve polise tutuklama emri verilmiş, ateş emri verilmemişti. Hiçbir tutuklama yapılamadı. Asker, kapıları aşır evlere girmede. Derhal Ermeni mahallesini boşalttı.

İstanbul liman hamalları, o zaman, çok kalabalık ve lonca teşkilâtlı bir zümreydi. Aynı gece Yıldız'daki marangozhanelerde yaptırılmış sopalar (coplar), liman hamallarına dağıtıldı (çoğu, Ermenilerden canı çok yanmış Kürtlerdi). Hiçbir ateşli ve *kesici silâh* taşımamaları *emrini* almışlardı. Ermeni mahallesinin sokaklarına daldılar. *Rastladıkları genç Ermeniler'i*

sopalarla dövüldü ama kadın, çocuk ve ihtiyarlara kesinlikle dokunmadılar. O tarihten bu yana İstanbul Ermenileri, şiddet içeren eylemden kaçınmışlardır. Patrik İzmirliyan azledildi, Kudüs'e sürüldü. Büyük Devletler, başlarını böylesine belâya soktukları Ermeniler'i kendi hâllerine bıraktılar.^[14]

Söylemeye gerek yok artık, ama burada da hiç referans verilmemiş. Oysa belli bir günde olan belli bir olaydan söz ediliyor, gayet spesifik bilgiler veriliyor. Örneğin, sopaların Yıldız'da yapılması ciddi bir ithamdır, bunun belgesel veya metinsel kanıtı nedir? Emirleri kim veriyor? Belli değil. Tabii, son olarak da şu söylenebilir: Resmi Türk görüşlerini dünyaya anlatmak için İngilizceye de çevrilerek yayımlanan bu metni okuyan bu "banka vak'asında" can kaybı olduğunu düşünmez bile. Olsa olsa birilerinin sopalarla dövülmesi söz konusu. Oysa benim bildiğim, üstelik Öztuna'nın başka yazdıklarından bildiğim başka türlü.

Sayın Öztuna'nın bu makalesinde tarihi olayları aktarırken belki de nihai "dinleyici" kitlesini yani potansiyel yabancı okurları düşünerek ciddi bir "inşa" ve "yansıtma" faaliyetine giriştiği anlaşılıyor. Bu faaliyet içindeyken kendini referans vermekle yükümlü hissetmemiş olsa gerek. Bu makalenin de içinde bulunduğu külliyyatın editörü olan ve eseri sunarken diğer katılımcıların hangi kimlikle ve hangi otoriteye dayanarak katkıda bulduklarını belirten Türkkaya Ataöv de, bu eksikliğin farkında olsa gerek ki şöyle yazmış: "Yılmaz Öztuna, kapsamlı yapıtlarla süslediği genel tarih bilgisiyle, 'Ermeni sorunu'nun uluslararası alana aşağı, yukarı taşındığı siyasal koşulların çözümlemesini yaptı."^[15] Gerçekten de Öztuna'nın bilimsel olduğu ilan edilen bir çalışmada referans kullanmaya itibar etmeden yazmasının nedeni "kapsamlı yapıtlarla süslediği genel tarih bilgisi" olabilir mi? Öztuna burada yazdıklarını zaten daha önce yazmış ve burada söz konusu olan o bilgisini kullanarak yaptığı bir tekrardan mı ibarettir? Bu soruların cevabını verebilmek için Öztuna'nın diğer yazdıklarına bakmak gerekecek.

Velut bir tarih yazarı olan Yılmaz Öztuna'nın yapıtlarına bakıldığında referans veya dipnot kullanma gibi bir alışkanlığının pek gelişmemiş olduğu görülecektir. *Türk Tarihinden Yapraklar*,^[16] *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*,^[17] *Osmanlı Haremünde Üç Haseki Sultan*,^[18] *II. Sultan Mahmud*^[19] gibi popüler nitelikli yayınlar bir yana dursun, referans kitabı niteliği taşıyan *Devletler ve Hânedânlar*^[20] serisi bile çok yetersiz referanslarla yazılmıştır. Sayın Ali Birinci, Öztuna'nın bu devasa yapıtını bağımsız bir kitapçık boyutunda bir yazıyla ayrıntılı olarak eleştirdiği için onun üzerinde durmuyorum bile.^[21] Ama aynı olgunun on iki ciltlik *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*,^[22] on dört ciltlik *Büyük Türkiye Tarihi*,^[23] on ciltlik *Büyük Osmanlı Tarihi*^[24] veya Öztuna'nın bu "kapsamlı" yapıtlarının bir muhassalası veya usaresi niteliği taşıyan iki ciltlik *Osmanlı Devleti Tarihi*^[25] için de geçerli olduğunu söylemekle yetineyim.

Şimdi yukarıda değindiğimiz "Banka Vak'ası" olayının 1967'de, *Büyük Türkiye Tarihi*'nde nasıl anlatıldığına bakarak sorduğumuz sorulara yanıt bulmaya çalışalım:

Sultan Hamid, bütün asker, hattâ polisi Ermeni mahalle ve evlerinden çektikten sonra, başta İstanbul limanının o zaman çok kalabalık bir kitle teşkil eden hamalları olmak üzere, *sivil halktan gönüllüleri*, mütecaviz Ermeniler'in üzerine *saldı*. Ateşli silâh kullanılmasını kesin şekilde yasaklayan, mecbur olmadıkça kesici silâh da kullanılmamasını isteyen padişah, kalın

sopalar *dağıttırılmıştı*. O gece *Türkler*, yolda ellerine geçirdikleri Ermeniler'i bu sopalarla *hakladılar*. *Bu suretle birkaç gün ve gece içinde yüzlerce Ermeni öldürüldü*. Türkler'den de ölen oldu.^[26]

1978'e geldiğimizde de Öztuna'nın bu ifadelerini neredeyse hiç değiştirmeden koruduğunu görüyoruz.^[27] Dolayısıyla iki metni bir sayalım ve kurgulanış biçimi farklılığına karşın 2002'de yazılan makalenin bu eski metne dayandığını söyleyelim. Farklar ise ilginç. Burada emirleri verenin Abdülhamid olduğu belli. Hamalların "canı yanmış" Kürtler olduğu söylenmiyor, kesici silah taşınmasının yasaklandığı gibi bir şey yok, Ermenilerin örgütlü bir pogromla cezalandırıldıkları, büyük can kaybı olduğu bütün çıplaklığıyla anlatılmış. Öztuna'nın kapsamlı tarih bilgisinin değişik zamanlar ve değişik dinleyiciler için değişik görünümler alabileceğine iyi bir örnek!

Biraz sıkıcı olma pahasına Öztuna'nın 2004'te aynı olayı hangi sözcükleri kullanarak anlattığına da bakalım:

Osmanlı polis, jandarma ve askeri, Ermeni mahallesinin sokaklarına girince, balkon ve pencerelerden silâh ve hakaaretle karşılandılar. Bunun üzerine İkinci Abdülhamid, polis ve askeri Ermeni mahallelerinden çekti. O zaman çok kalabalık ve sendikalaşmış çoğu Kürt ve aileleri doğuda Ermeni zulmü görmüş bir grup olan İstanbul liman hamalları, hiç bir ateşli ve kesici silâhları olmaksızın, sopaları ile Ermenî sokaklarına daldı. Bu sopaların Yıldız atölyelerinde husûsî surette îmâl edildiği anlaşılmıştır. Yüzlerce Ermenî bu sopaları yedi ve artık bir daha İstanbul'da ayaklanma olmadı. İzmirliyan azledilip Kudüs'e sürüldü. Büyük Devletler, başlarını böylesine belâyaya soktukları Ermenîler'i kendi hâllerine bıraktılar.^[28]

Geçmişte gerçekte ne olduğu sorusu bir yana dursun, tarih yazarı burada, artık aradığı ortodoksiye ulaşmış gibidir. Aileleri Doğu'da Ermenilerden zulüm görmüş olan Kürt hamallarının "hiç" ateşli ve kesici silah taşımaksızın "Ermeni sokaklarına" "dalmaları" söz konusudur. "Yüzlerce Ermeni" de "bu sopaları yemiştir". O kadar. 1967'deki anlatımda temayüz eden "sivil halktan gönüllülerin" Abdülhamid'ce "mütecaviz Ermenilerin" üzerine "salınmasını" veya "Türklerin" (Kürtlerin değil) "yolda ellerine geçirdikleri Ermenileri bu sopalarla" "haklamalarını" hiç aramayın, bulamazsınız. Tarih yazarının 1967'den 2004'e uzanan seyahati esnasında olayın oluş şekli, saikleri, aktörleri, sonuçları ve daha nice şey değişmiş, tek bir şey baki kalmıştır: Öztuna, aynı olayı hangi kalıba sokarak anlatırsa anlatsın hiçbir şekilde kendini referans vermekle yükümlü görmüyor!

Bu 1896 olayları konusu özelinde bilimsel bir yaklaşımın nasıl olabileceğini merak edenlere, "... [M]evcut belgelerin kritik bir okuması sayesinde muhtemel gerçeğe daha fazla yaklaşıp yaklaşılamayacağını sınanmasının faydalı olabileceğini düşünmek gerekir" diyen Edhem Eldem'in makalesini okumalarını salık veririm.^[29] İşin tuhafı, Öztuna'nın, Eldem'in yoğun olarak kullandığı ve 1994'te Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nca basılan ve dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nâzım Paşa'ya ait olan resmi evrak derlemesine ne 2002'de ne de 2004'te tenezzül buyurmuş olması!^[30] Aslında, buna pek de gerek yok gibi, nasıl olsa insanın eski yazdıklarını yeni ihtiyaçların dayatması neticesinde revize etmesinin yeterli görüldüğü ve kişiye bilimsellik kisvesi bahşettiği bir ortamda yaşıyoruz. Galiba büyük müverrihlerin yazmaktan okumaya vakitlerinin kalmamasını doğal karşılamak gerek!

O katkıları yapan bunları da yaptı

Her anlamıyla bir "müverrih-i mâderzad" yani anadan doğma bir tarihçi olan Yılmaz Öztuna'nın külliyyatının kapsamlı bir eleştirisini yapmaya kalkışmak belki de o külliyyatın kalınca birkaç cildi ebadında yeni bir metin üretmek demek olacağı için, bu haddimi, amacımı ve takatımı aşar. Özel olarak bir şey aramaksızın gözüme takılanları ise elinizdeki şu kitabın başka bir bölümünde ağırlamak, konuklamak da pekâlâ mümkün olurdu. Ama mademki "referans" dedik, o vadide kalayım.

Yılmaz Öztuna mahsul-i ömrü olan en son ve özlü yapıtında, *Osmanlı Devleti Tarihi*'nde Kayı boyundan başka bir şey olabileceklerini bir an için olsun aklına getirmediği Osmanlı'nın zuhurunu tartışırken bakın ne diyor: "Kayı aşiretinin, Ahlat yakınlarındaki otlaklara yerleştiği ve aşiret beyleri olan Osmanoğulları'nın atalarının Ahlat şehrinde pek çok mezar taşı olduğu bilinmektedir."^[31] Aman muhterem müverrih, siz biliyorsunuz mutlaka, ama bir referans verseniz de biz de bilsek! Az şey midir Osmanlı'nın atalarının mezar taşlarının bilinmesi, böyle yazılı ve kesin bir kanıtın elde olması? Bahusus erken Osmanlı'yla ilgili pek az şey bilinirken! İlim âlemi bir şeyler bilmek için debelenirken.^[32] Hangi mübarek âlim koca mezarlığı dolaşmış da Osmanoğullarının atalarının mezarlarını tespit etmiş? Bu mezar taşlarının üzerinde "ileride imparatorluk kuracak olan Osmanoğullarının dedesi falanca filan burada yatıyor" mu yazıyormuş? Böyle bir şey olamayacağına göre, bizim o muhayyel ve mübarek âlimimiz bir yazılı kaynakta mı okumuş bu ataların adlarını da neyi aradığını bilerek aramış bulmuş?

Hele Osman'ın dedesi Gündüz Alp'in "muhtemelen Mardin Artukoğulları'nın 6. meliki olan Melikü'l-Mansûr Nâsırüddin Artuk-Arslan'ın hizmetinde, ikinci derecede bir bey" olduğu iddiası? Bu "ihtimali" tarihçiye ne düşündürmüştür? Okuyucu görmek istemez mi? Ahlat'ta bulunduğu tahayyül edilen Gündüz Alp ne diye başka bir şehirde, Mardin'de hükümdar olan Artuk Arslan'ın hizmetinde olsun? Üstelik Öztuna bu Gündüz Alp'in Ahlat'tan ayrılış tarihini verdiği ve bunun "1229 yılına doğru" olduğunu söylediğine göre Ahlat'ın o tarihte kimin idaresinde olduğunu bulmak o kadar zor mudur? Ahlat'ı 1207'de Sökmenli hanedanından devralan Eyyubiler o tarihte hâlâ şehre hâkim değil midir? Ahlat biraz sonra, 1230'da da Celaleddin Harezşah'ı yenen Selçuklulara geçmemiş midir?^[33] Böylece "Gündüz Alp" in olsa olsa Eyyubi hizmetinde olması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkmaz mı? Ha, yok, Gündüz Alp'in 1229'da Ahlat'tan ayrılarak Mardin'e gittiği ve Artuk Arslan'ın hizmetine girdiği söylenmek isteniyorsa, bir adet referans rica edeyim lütfen! Bütün bunlar hafızadan koskoca bir *Devletler ve Hânedanlar* külliyyatı yazmış olan müverrih için sır mıdır?

Peki, Yemen Beylerbeyi Üveys Paşa'nın Yavuz'un "gayrimeşru oğlu" olduğu,^[34] Babür'ün "bir Osmanlı topçu taburu ile" Hindistan'ı fethetmesi,^[35] Abdülhamid döneminde İstanbul ve İzmir'de elektrikli tramvay kullanılması,^[36] "Enderûn" kelimesinin "Farsça'da bir şeyin dış tarafı olup 'Bîrûn' kelimesinin zıddı"^[37] demek olduğu, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "paşa" rütbesi taşıdığı ve "bir ara Şam beylerbeyisi"^[38] olduğu, Osmanlı devletinde köleliğin ilga edildiği,^[39] Odesa kentinin Türkçesinin "Hocapaşa"^[40] olduğu ve daha bunlara benzer bir nice şey! Bu aykırı bilgi parçalarına acaba referans gerekmez mi? Bunları ve daha yüzlercesini düzeltmeye kalkacakların mesaisine yazık değil mi? Hangisini düzeltmeli ki? Mesela, muhterem müellif *magnum opus*'unun her yerinde bizi bilgilendiriyor ki Odesa kentinin Türkçesi "Hocapaşa"dır. Ben, Osmanlı kaynaklarından "Hocabey" olarak biliyorum. Hocapaşa ise İstanbul'un meşhur bir mahallesi. Yangını bile var. Peki, Hocabey'e

Hocapaşa demek nereden çıktı dersiniz, basit bir karışıklık: Ha bey, ha paşa! Öztuna, bu kentin Türkçe adını böyle bellemiş. 1978 yılında ürettiği metinde de bunu görmek olası.^[41] Doğru bildiğinden zerre kadar kuşku duymaksızın, tutmuş elinden ta bugünlere getirmiş bu yanlışı. 1978'den 2004'e tam 26 sene boyunca kendisi hiç mi dikkat etmemiş? Bir Allah'ın kulu çıkıp da bir şey dememiş mi? Ama tabii her zaman bir ihtiyat payı bırakmak gerek. Belki de "Hocapaşa"nın Odesa için kullanıldığı da vardır. Eh, o zaman da yine referans görmek isterim! Yalnız, dikkat etmek gerek, bu referanslar Öztuna'nın rahle-i tedrisinden geçen, Osmanlı tarihini kuşaklar boyu onun yazdıklarından öğrenenler tarafından verilmiş olmasın!

"Büyük bir müverrihten böyle eften püften ayrıntılar için referans mı istenirmiş? Önemli olan tarihe yaklaşımı..." diyebilecekler için iki küçük örneğim daha var. Üstelik bunlardan biri hâlâ o sevimsiz, küçük hatalar cinsindenmiş gibi görünüyor. Sadece hataya konu malzemesi olanlar büyük: Osmanlı ailesi! Bağlam, I. Ahmed'in ölümünden sonra yerine kimin, nasıl geçtiği tartışmaları.

Birinci Sultân Ahmed Hân öldüğü zaman *tahta büyük oğlu ve veliahdi Sultan Osmân'ın oturtulması gerekiyordu*. Ancak henüz delikanlılık çağına girmiş bu çocuğun babasından da sert olan karakteri, çok kişiyi ürkütmüştü. Bilhassa Birinci Ahmed'in gözde kadını "Kösem" denen Mâhpeyker Haseki, kendi oğullarına zarar verebilecek bu cülûsu önlemek için, bütün servetini ve bütün şeytanî zekâsını ortaya döküp saçtı. *Birinci Ahmed'in hasta küçük oğlu Sultan Mustafa, kaanunlar çiğnenerek tahta oturtuldu.*^[42]

Ah, demek ki Osmanlı İmparatorluğu'nda bir sultan öldükten sonra kimin, nasıl tahta geçeceği konusunda bu dönemde böyle durmuş, oturmuş kurallar varmış! Öztuna'nın tarifinden anlıyoruz ki bu kural aynen Avrupa ülkelerindeki gibi *primo geniture* imiş. Yani ölen hükümdarın ilk doğan oğlu hükümdar olmalıymış! Bu kanun da çiğnenmiş! Bunu da Kösem Sultan yapmış. Çünkü büyük şehzade dururken hem de hasta olan küçüğünü tahta geçirmişler. Peki, nasıl oldu da bunu herkes atladı? Yani, sadece tarihçilerden söz etmiyorum, Osmanlılar da atladı? Böyle bir kanun varsa ne diye o kadar saltanat kavgası, o kadar iç savaş, o kadar şehzade çekişmesi oldu? Bakın, Osmanlı'da *primo geniture* kuralı olduğu, başından itibaren "veliahtlık" kurumu olduğu söyleniyor. Önemlidir. Bilinenlere aykırıdır. Referans ister.

Ama o da ne, öyle çok uzaklara gitmeksizin aynı sayfadan "öğreniyoruz" ki, Sultan Mustafa, I. Ahmed'in oğlu değil, kardeşidir! Hay aksi, basit bir kalem sürçmesi; "küçük kardeşi" diyecek yerde "küçük oğlu" demiş müverrih. "Olur. Beşer, şaşar" deyip geçmeli miyiz? Peki, yukarıdaki o tahta çıkış "kaanunlarının" çiğnendiği yolundaki anlatımı ne yapacağız? Gerçekten de Osmanlı'da tahta hep "büyük oğullar"ın mı geçmesi kanundu? Tahta çıkacağı önceden belirlenmiş veliahtlar mı vardı? O zaman sorumuzu soralım: Osmanlı tarihinde bu "kaanun" acaba kaç kez "çiğnenmiştir"? Acaba kaç zavallı "veliahdın" hakkı yenmiş ve yerlerine küçük kardeşleri geçmiştir? Retorik sorular olduğu için cevap vermeyelim ve bu çiğnenme hadisesinin kaç kez vuku bulduğunu bulmayı tarişinas okura bırakalım!

Söylemeye bile gerek yok ki I. Ahmed'in ölümünden sonra olan hadise, bir padişahın oğullarından biri yerine ilk kez kardeşinin tahta geçmesinden ibarettir. İmparatorlukta kardeş katlini gerektiren veraset usulü konusundaki kuralsızlığı kaldırarak "ekberiyet" kuralını koymak yolunda bir adımdır.^[43] Uzaktan yakından verasetle ilintili olup çiğnenen bir kanun varsa o da "Ve her kimesneye evlâdumdan

saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl itmek münâsibdür" diyen Fatih'in kanunudur.^[44] Çiğneyen de sonradan oğulları doğmasına karşın kardeşi Mustafa'yı idam ettirmeyerek sağ bırakan I. Ahmed'dir!

Peki, mademki bu metnin referans sorunları bölümündeyiz, saded harici olmasın, başka bölümlere daha uygunmuş gibi duran örnekler seçmeyelim. Bu kez zaman ve mekân şunlar: 29 Mayıs 1453 ve İstanbul. "Yok artık. Bunların da ne referans ihtiyacı olacak?" denebilir. Yok tabii. Tek başlarına bu tarih ve yere bir referans göstermesi gerekmiyor Öztuna'nın. Ama öyle bir İstanbul'a giriş niteliği var ki insan "Acaba benim bildiğimden başka bir İstanbul'un fethi mi var?" diye şüpheye düşüyor. İşte ona bir referans ister. Hem de en sağlam cinsinden. Buyurun, metne gidelim:

Osmanlılar, pek çok şehre olduğu gibi, İstanbul'a da kan dökmeden girdiler. Zîrâ, Peygamber'in müşrik Mekke'ye giriş üslûbu, Osmanlı terbiyesinin esâsıdır.^[45]

Şimdi, tarih yazarı, yerli yabancı o kadar görgü tanığı kaynağın söylediklerinin tam aksini söylüyorsa, buna bir referans vermek durumunda değil midir? Osmanlılar neredeyse iki aylık uzun bir kuşatmanın ardından demek ki kan dökmeden girmişler İstanbul'a! Üstelik "zira" sözcüğünün peşinden gelen açıklamada beyan buyrulduğu gibi bunun nedeni Hz. Muhammed'in Mekke'ye girişini taklit etme arzusuymuş! Bir yanda kuşatılan, zorla girilen, sokaklarında sert çarpışmalar yaşanan, bu çarpışmalarda imparatorunu bile yitiren ve bu şekilde direndiği için de yağmalanan ve ahalisi esir edilen bir kent, diğer yanda yükselen yeni dine daha fazla direnmenin anlamsız olduğunu kestirdiği için eski bir sakinine gönüllü olarak kapılarını açan ve kitlesel olarak dinini değiştiren bir başka kent ve bunlar benzer tecrübeler yaşamışlar, öyle mi? İstanbul'un fethinden söz ediyoruz!^[46]

Tam "Tarih yazarının giriştiği bu inşa faaliyetinde kantarın topuzunun kaçtığı anlaşılıyor" diyecektim ki aklıma, Öztuna'nın kendisinin İstanbul fethini ayrıntılı olarak hikâyeye ettiği yere bakmak geldi. Atlayarak alıntılıyorum. Buyurun:

Topkapısı ile Eğrikapı (Caligaria/Charsias Kapısı) arasındaki kesim, iki taraf için de, insan cesedinden geçilemeyecek hâle gelmişti... Türk askerini şehirde gören, görenlerden işiten halk, panik hâlinde Ayasofya istikaametinde yığılaştı. Ric'at yolu kesilen Bizans askeri şiddetle mukavemet etti. Dar bir sahada o kadar asker birikti, birbirine girdi ki, yaralanmış olan imparator, yere düştü, ayaklar altında ezildi. Bir azab neferi hükümdara sonuncu darbeyi vurdu... Son mukaavemet yuvalarını temizleyen Orduy-ı Hümâyûn, muntazam şekilde, halkın toplandığını gördüğü Ayasofya istikaametinde ilerlemeye başladı... Ayasofya'daki onbinlerce insanın burnu kanamadı.^[47]

Evet, çeşitli anlatımları birleştirmeye çalışan bu anlatımın ayrıntıları üzerinde durmasak bile bu sahnelerin Mekke'ye girişle ne alakası var? Ordu "son mukaavemet yuvalarını" sünger ve sabunla mı temizliyormuş? Anlaşılan dahili tutarlılık gibi kaygılarla özünü pek muazzab etmeyen muhterem müverrih I. Mustafa'yı nasıl I. Ahmed'in bir oğlu, bir kardeşi yapmışsa burada da İstanbul'a kâh ceset dağları yığılmış, kâh damla kan döktürmemiş. Eserinin değişik yerlerinde değişik hikâyeler anlattığına bakılırsa belki de emin değildir.

Oysa Öztuna'nın adı gibi emin olduğu tarihler, tarihi olaylar, kuruluş tarihleri de vardır:

Cumhuriyet devrinde Türk ordusunun kuruluş târihi olarak uzun zaman 1363 yılı kâbul edildi. Tamamen yanlış bir târihti. 1974'te *Türk Kültürü* dergisine yazdığım bir başmakaale ve *Dünyâ* gazetesine yazdığım bir makaale neticesinde, Genel Kurmay tarafından bu yanlış düzeltilerek Türk ordusunun kuruluş tarihi olarak M.Ö.209 yılı kabûl edildi ki, Mete'nin tahta geçtiği yıldır.^[48]

Tuhaftır. Daha dün denebilecek bir tarih için kendi şehri İstanbul'da elektrikli tramvay seferlerinin ne zaman başladığını bilmeyen ve belki de umursamayan tarih yazarı "Türk" ordusunun milattan önceki kuruluş tarihini hem de yanlışları düzeltebilecek bir katiyetle biliyor! İtidal gösterip Türk deniz kuvvetlerinin kurucusu olarak Çaka Bey'e ve 1081 yılına razı olması şayan-ı hayrettir.^[49] Orta Asya nehirlerinde küçük bir kayık boyutunda olsun herhangi bir tekne yüzdürememiş midir atalarımız? Cık... Cık! Hele, ancak 163. kuruluş yılını kutlayan Türk polis teşkilatının kuruluş tarihindeki bu "vahim yanlış" bertaraf etmeye iltifat etmeyişine ise tarih adına şükran duymamak elde değildir!

Emperyonist bir ressam olarak tarihçinin portresi: İlber Ortaylı

İlber Ortaylı'yı kim bilmez? Veya çevirip şöyle soralım: Hâlâ İlber Ortaylı'yı tanımayan kalmış mıdır? Vele ki Türkiye ahalsinin küçük bir kısmı Sayın Ortaylı'yı bilmiyor, tanımıyor olsun, o "cahilleri" de uzun uzadıya ben aydınlatacak değilim bu konuda. Burada, Ortaylı'nın kitaplarını, yayınlarını sadece alt alta sıralamakla yetinsek dahi kâfi. *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*,^[50] *Türkiye İdare Tarihi*,^[51] *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, 1840-1880*,^[52] *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*,^[53] *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*,^[54] *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*^[55] *Osmanlı Toplumunda Aile*^[56] gibi (belki bu sonuncusu hariç olmak üzere) zararsız hatta eli yüzü düzgün akademik eserler vermiş bir tarihçidir Ortaylı. Ayrıca kişisel gözlemlerini aktardığı *Eski Dünya Seyahatnamesi*^[57] adlı bir kitabı ve belki de yine bu kategoriye sokulabilecek bir çalışması daha vardır ki iki ayrı reenkarnasyon sonucu iki ayrı yayınevinden ama başka isimler altında doğarak okuyucuyla buluşmuştur.^[58]

Peki, makaleleri çeşitli derlemelerle geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış,^[59] kendisiyle nehirsöyleşiler yapılmış,^[60] uluslararası sempozyumlara konu olan büyük tarihçiler sırasına katılmış,^[61] kendisiyle mütenevvi röportajlar yapılmış, sayısız televizyon programına konuk olmuş, televizyon programları yapmış ve yapmakta bulunan, kendisini bu toplumun adeta tarih öğretmeni suretinde inşa etmiş bir tarihçi olan Sayın Ortaylı'yı böylesi sahifelerde konuklamak kimin haddine olabilir ki bendenizin olsun?

Ama durun bir dakika, sanki satırlar arasında bir şeyler söyler gibi oldum, tarihi popülarize ederken kendisi de ister istemez popüler, hem de çok popüler olan Sayın Ortaylı sadece "sıkıcı" akademik yayınlar yapmıyor ki! Ne şekilde üretildiğini tam olarak kestiremediğim ama kapaklarında "İlber Ortaylı" markasını iftiharla taşıyan bir edebiyat her geçen gün çığ gibi büyüyor. Bu kitapların epey bir kısmının iddialı ve cazip isimleri var. Mesela, üç kitaplık bir seri var: *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*.^[62] Daha doğrusu, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek* adlı kitabı daha sonra *Son İmparatorluk Osmanlı. Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 2*^[63] ve *Üç Kıtada Osmanlılar/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3*^[64] adı verilen diğer ikisi izlemiş. Olmuş bir seri. Ortaylı'nın önsözlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kitaplar, Ortaylı'nın "çeşitli iletişim araçlarında" yaptığı konuşmalar, "bir nevi umumi konferans mahiyetindeki Osmanlı üzerine yorumlamalardır". Görünen o ki, bunlar bir şekilde Ortaylı'nın daha önceki araştırmalarına dayanmaktadır. Onların ciddi bir biçimde popülarize edilerek kamuya sunulması çabalarıdır. "Engin Atatimur'un kızı sevgili Neslihan Atatimur deşifre etti" denmesine bakarak, dipnot, sonnot, metniçi vs herhangi bir referans sistemiyle veya bibliyografyayla hantallaştırılmamış durumda olan bu metinlerin çeşitli konuşma veya konferansların bant çözümleri olduğunu varsayabiliriz.

Biraz daha yakından bakmak istediğim İlber Ortaylı metinleri tabii ki bu seriyle sınırlı değil. Mesela, ilk baskısı ta 1982'de yapılmış olan, içeriğindeki değişiklikler ve eklemelerden dolayı "ikinci baskı" nitelemesini hakkıyla kullanabileceğimiz, popüler basındaki yazılarını toplayan bir kitabı var: *Gelenekten Geleceğe*^[65] Bir iki adet de konferans metniyle zenginleştirilmiş bu kitaptaki yazılar, daha önce *Tan, Mimarlık, Gösteri, Dost, Somut, Tiyatro 71, AÜ DTCF Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Milliyet ve Cumhuriyet*'te yayımlanmış. Yine çeşitli yazılarını ve

bazı konferanslarını toplayan *Osmanlı Barışı* adlı derleme de künyesine bakılırsa bu kabilden bir "genişletilmiş ve gözden geçirilmiş" ikinci baskı.^[66] Künyedeki bilgiye göre ilk baskısı 1982'de Hil Yayınları'ndan çıkmış! "Peki" diyerek kitabı karıştırmaya başlıyoruz ve bu yazıların da *Türkiye Günlüğü*, *Cogito*, *Hürriyet Gösteri*, *Hürriyet*, *Hak-İş*, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, *Toplum ve Bilim*, *Yeni Türkiye* gibi matbuatta çıktığını görüyoruz. İyi de bunların içinde 1982'den önce yayımlanmış sadece iki adet makale var. Kalanı 1986 ile 2000 yılları arasına serpilmiş çeşitli makaleler, yazılar, konferanslar. Hay Allah, ya bu *Osmanlı Barışı* gözden geçirilmiş, hem de fena halde gözden geçirilmiş bir ikinci baskıdır ya da daha basitçe, *Ufuk Kitapları* diğer derleme için hazırladığı künyeyi bir de bu yayın için kullanmıştır! Neyse, huysuzluk etmeyelim ve bu satırları bir "kaynaklar ve yöntemler" dersine çevirmeden Sayın Ortaylı'nın nice emeklerle bu halk için oluşturulmuş popüler külliyyatını tadad etmeye dönelim.

Efendim, sonra Ortaylı'yla yapılan röportajların toplandığı derlemeler var. Mustafa Armağan'ın hazırladığı *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk*^[67] böyle bir kitap. Sayın Ortaylı'yla çeşitli kişilerin çeşitli tarihlerde yaptığı söyleşiler, *İzlenim*, *Milliyet*, *Türk Edebiyatı*, *Radikal Kitap*, *Türkiye Günlüğü*, *Zaman*, *Dergâh*, *Düşünen Siyaset*, *Hak-İş*, *İdea-Politika*, *Sabah* gibi bize oldukça geniş bir yelpaze sunan mütenevvi matbuatta yayınlanmış ve şimdi kitap olarak raflarımızda yerini almış durumda.

Bir tarihi kanaatler önderi olarak Ortaylı'ya duyulan ilgi o kadar büyük ki bazen de tek bir "medium"da kendisiyle yapılan söyleşilerin kitap suretine büründüğünü görüyoruz. Yani demem o ki, tek bir yerde yapılan söyleşiler bile bir kitapçık oluşturacak kadar malzeme üretebiliyor. Bakın, böyle bir kitap oluşturan ve Ortaylı'nın popülerliğine yaptığı katkılardan dolayı müftehir durumda olan Taha Akyol nasıl sunuyor meseleyi:

İlber Ortaylı gerçek bir tarih âlimidir ama pek az âlime nasip olmuş bir popülerliğe de sahiptir. Onun popülerleşmesinde benim de bir nebze katkı oldu: *CNN Türk*'te "*Eğrisi Doğrusu*" programında kendisiyle yaptığım sohbetler... Ortaylı'nın kitlelerce izlenen, dinlenen, aranan bir tarihçi olmasında elbette onun renkli kişiliğinin ve üslubunun rolü büyük... Ama ben bir fark daha görüyorum: Ortaylı, bilinen bilinmeyen tarih olaylarına değişik açılardan baktığı için anlattıkları normal tarih sohbetlerinin ötesinde ilgi çekiyor...

Evet, böyle diyor Taha Akyol, Ortaylı'yla konuşmalarını kitaplaştırdığı *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'si'ne* adını verdiği yayında.^[68] Münhasıran Ortaylı'ya ait yazılı bir *Eğrisi Doğrusu*... Bir miktar *Kırk Ambar Sohbetleri*'ne benziyor.^[69] Hani, orada da Ortaylı'nın başka bir "medium"da *Milliyet* gazetesi Pazar ekindeki yazıları toplanmıştır ya...

Sonra? E, bir de popülerlerin popülerleri, daha da popülerleştirilmiş bir kitabı daha var Ortaylı'nın: *Tarihin İzinde*.^[70] Ortaylı'nın nitelendirmesiyle "bazı dergilerdeki uzun röportajlar" ve "kıyıda köşede kalmış makaleler"den oluşuyormuş. Bunları kendi de arayıp bulamıyormuş. Dolayısıyla, bu erişilmez röportaj ve makaleleri gün ışığına çıkararak öğrencisi ve editörü Cem Küçük'e şöyle teşekkür ediyor Ortaylı: "Şüphesiz her röportaj ve ya da makale hatırlanmaya değmez, ama bazılarını müracaat etmek için aradığımız oluyor." Gel gör ki, röportajları kim yapmış, soruları kimler soruyor, hangi tarihlerde yapılmış bunlar, nerelerde yayınlanmış? Buraları bütünüyle anonim! Okuyucuyu bu tür fuzuli ayrıntılar ile muazzab etmeyen bir başyapıt! Peki, bu bilgileri bize sağlamıyorsa bu yayın,

ona nasıl ve niye "müracaat" edeceğiz biz? Bunun da ötesinde, nasıl olacak da bir röportaj kitabında soruları soranların isimlerinin tamamen silinmesi veya hasıraltı edilmesinde etik açıdan herhangi bir ikircik yaşamayacağız? Bu soruları oluşturanların, soranların entelektüel veya fikri hakları hiç mi korunmaya değmiyor? Sahi, röportaj kimindir? Yapanın mı, kendisiyle röportaj yapılanın mı?

Başka? Var tabii. Ortaylı'nın 1990'lı yılların başında, tek bir tema etrafında, Türkiye ve Avrupa ilişkileri üzerine "mali bürokrasimizin mensuplarına" verdiği konferansların aynı yıl iki ayrı yayınevinden basılmış hali de mevcut: *Avrupa ve Biz*.^[71] Ayrıca, Ortaylı üşenmemiş, daha önceki konuşmalarının usaresini süzerek bir tür muhassala denebilecek bir yayın daha gerçekleştirmiş: *Tarihimiz ve Biz*.^[72] "Bu kitap, çeşitli vesilelerle yaptığım konuşmaların gözden geçirilerek kitap haline getirilme projelerinden biridir"^[73] diyor Ortaylı. Burada da hangi konuşmayı nerede ne zaman yapmış belli değil ama böyle bir sentez çalışmasında, üstelik arada röportajı yapanlar türü bir başka kategori olmadığı için, kendi konuşmaları söz konusu olduğu için tarihçiye hesap soracak değilim. Demek ki, daha önceki konuşma yayınlarında birtakım aksaklıklar, eksiklikler olmuş ki Ortaylı değerli vaktinin bir kısmını bu konuşmaları gözden geçirerek haziran 2008'de yeniden yayımlama lüzumunu duymuş. Önemli olan popüler kategoride bir yayın olması. Bu da bana kâfi.

Gel gönül yeniden keşfe çıkalım

İşte izninizle burada, Sayın Ortaylı'nın akademik nitelikli veya kişisel gözlemlere ve izlenimlere dayanarak oluşturduğu metinlerini bir tarafa koyarak sadece bu popüler kategorideki yayınları üzerine biraz eğilmek istiyorum. Asla yanlış anlaşılmak istemem. Ortaylı'nın popüler kategorideki yayınlarını "Bunlarda niye dipnot, sonnot, referans yok?" diyerek bu naçiz referans verme sorunları bölümünde ele alıyor değilim! İşin aslına bakılacak olursa, ülkemizde epeyce yanlış olarak yerleşmiş bir kanının bize dayattığının aksine bazı tür yayınlarda referans aranmaz. Mesela, ders kitaplarında aranmaz, popüler, yani akademik olmayan kitaplarda da aranmaz! Ders kitaplarında ve popüler kitaplardaki kaynak göstermeyişi kimse dert etmez, kimse de dipnot vermeden bu yayınlarda kendi görüşlerini aktardı diye birilerini "intihal" ile suçlamaz. Peki, o zaman Ortaylı'nın popüler olduğu açıkça belirtilmiş yayınlarını ne diye konu ediniyorum? Bir tarihçi, defaetle belirttiği gibi kendi orijinal araştırmasını popüler seviyede ve "yeni bir üslup"la daha geniş kitlelere taşıyamaz mı? Burada ne gibi bir sorun veya sorunlar var?

Sanırım bu soruya cevap vermeden önce açıkladığı kadarıyla Ortaylı'nın bu tür yayın yapmadaki niyetlerini, kendisini neden yorulmak usanmak bilmez bir şekilde topluma popüler kategoride eserler sunmak durumunda hissettiğini biraz daha iyi anlamak, belki bunun için de tarihe olan yaklaşımlarını biraz daha irdelemek gerekir. Bakın Ortaylı ilk basımı ekim 2006'da yapılan ve elimdeki 9. baskısı şubat 2008'de 83 000 gibi bir rakama ulaşan *Osmanlı'ya Yeniden Keşfetmek* serisinin ikinci kitabında, "Tarih Bilinci ve Osmanlı'ya Bakış" başlığı altında neler diyor, atlayarak, kısmi olarak alıntılıyorum:

Toplum bilincini şekillendiren en önemli unsur, geçmiştir. Hepimiz çok iyi biliyoruz ki, insanoğlunu "Tarih bilincine sahip olan hayvan" diye tarif etmemiz mümkündür...

Tarihin bilgisi ve getireceği bilinç, bir toplum için çok önemlidir ve uygar milletler özellikle 18. asırdan itibaren tarih eğitimine son derece önem vermişlerdir. Maalesef Türkiye'de bu anlamda bir tarih bilgisi, bir bilgi edinme ve toplumun tarih bilincine ulaşması

son asrın olayıdır... Türk ulusu arasında bu tarih, [Osmanlı tarihi, HE] gereği gibi yazılmamıştır. Büyük sentezler yoktur orada. Büyük sentezlerin olmadığı bu ortamda, halka dönük *vulgarize edebiyat* dediğimiz basitleştirilmiş bir tarih yazımı da yoktur ve tabii okul kitapları da istenenden çok uzaktadır. Bu kitaplar pedagojik bakımdan zayıftır. Çocuklarımız, gençlerimiz tarihi sevecek durumda değiller...

Türkiye'de tarih okunmuyor. Türkiye için yazılan tarih sentezlerini, halka mal edilecek şekilde, yeni bir üslup ve yeni bir edebiyat ile kaleme alamıyoruz... Bizde "resmi tarih" dediğiniz de, "alternatif tarih" dediğiniz de birbirinden farksız. Hiçbiri somut bilgiye, malzemeye dayanmıyor... Tarihçinin kaynakları iyi kullanması, kendi tezini mesnetsiz laflarla, vesikasız iddialarla veyahut yanlış, saptırılmış vesika kullanımlarıyla desteklememesi lazım... Onun için tarih yaptığınız an, her şeyden evvel tarih bileceksiniz. Bu da maalesef okulda öğrenilmiyor galiba. Biraz doğuştan kabiliyet lazımdır... Bu şaşılacak bir şekilde tarihyazımında da etkili bir unsurdur. [\[74\]](#)

Ortaylı'nın çizdiği ve birçok haklı gözlemi içeren bu tablonun epeyce karamsar olduğu açıktır. Tabii, Sayın Ortaylı bunları veya benzer lafları durup durup ilk kez 2006 yılında söylemiş değildir. Belki biraz sıkıcı olacak ama birkaç örnek daha verelim. Mesela, 1996'da Mustafa Armağan'ın *İzlenim* için yaptığı röportajdan alalım:

Bu toplumdaki tarihe merak, bir Afrika kabilesindeki insanınkinden daha fazla değil. Bir şeyin künhüne inmek, soru sormak, somut delil aramak gibi bir merakımız yok. Bu çok az insana mahsus bir özellik Türkiye'de... Resmi tarih dediğimiz de, alternatif tarih dediğimiz de, övgümüz de, sövgümüz de, ilkeliklerimiz de birbirinden farksız. Hiç biri somut bilgiye, malzemeye dayanmıyor. [\[75\]](#)

Afrika kabilesi insanında neden bizlerden daha az tarih merakı olması gerektiği veya hangi kıyaslama sonucunda Afrika kabilesi insanların tarih merakı seviyesinin bize benzer olduğu gibi sonuçlara nasıl ulaşıldığına hiç bulaşmaksızın, Ortaylı'nın 1999'da, Mehmet Gündem'in *Zaman* için yaptığı röportajda da benzer düşünceleri ifade ettiğini söyleyeyim: "Bizimki, okuması yazması kıt, tarihçiliği sıfıra yakın, cihanşümül tarihçi hiçbir zaman çıkaramamış bir toplum." [\[76\]](#)

Tarih şuuru ve okullardaki tarih eğitimi bahsi de şöyle, 1999'da *Köprü* için röportaj yapan Cevher İlhan'dan gelen alakalı bir soru üzerine şunları söylemiş Ortaylı:

Tabii bir memlekette büyük tarih sentezleri olmayınca tarih şuuru küçük kalıyor.

Popüler kitap da kolay yazılıyor. Ne zaman ki büyük tarih kitaplarımız meydana gelir, o okullara akseder. Bu olmayınca bizim ortaöğretimde, maalesef öğretmen sınıfı da çok berbat bir vaziyette bugün. Bunların çoğunun Türkçesi de iyi değil. Kötü tarih kitapları yazılıyor. Belli ki, o kitaplardan tarih öğrenilmiyor. Yanlış öğretiliyor. Hepsinden öte, çok aşağılık bir üslûpları var. Tarih ve edebiyat okumuş bir insanın üslûbu değil.

Maalesef, bazıları bunları para kazanmak için yazıyor. Kazanmışlar da. Ama çocuklar tarih bilgisi ve şuuru kazanamamıştır. Bu açık bir şey. Bu zamanla ıslâh edilir. [\[77\]](#)

Tarihçiliğin içkin ve doğuştan gelen bir yetenek olduğunu düşünen Ortaylı'ya, Mehmet Gündem soruyor: "Yani tarihçi olunmaz, tarihçi doğulur kanısında mısınız?" Cevapları bu münazara sorusuna

yakışır bir açıklıkta:

Evet. Demek ki tarihçi olmak, belirgin bir iletişim geleneği belirgin bir şekilde konuşma yeteneği ve asıl önemlisi kuvvetli bir hafıza istiyor. Bu özelliklerin hepsinin toplanması veya yoktan var edilmesi ve geliştirilmesi mümkün değil. Onun için galiba tarihçi olunmaz, doğulur, diyorum. Müzisyen doğulur, ressam doğulur, sporcu doğulur aslında.

Sonraki antrenman insanı belirli bir yere kadar götürebilir. Esas olan kendi cevherimizdir.^[78]

Atlayarak yaptığım alıntılarını bir de haddim olmayarak özetleme pahasına şunları söyleyebilirim: Türkiye'de tarih bilinci zayıftır. Tarihçiliğimiz sıfıra yakındır. Osmanlı tarihi henüz yazılmamıştır. Büyük sentezler yoktur. Vulgarize edebiyat da ya yoktur veya yazılanı bir şeye benzemez. Olan sentezi de halka iyi bir üslupla aktaramıyoruz. Okul kitapları berbatır, maalesef bazıları para için tarih kitabı yazmaktadır. Kimse tarih okumamaktadır. Tarihçilerde zanaat seviyesinde bile büyük sorunlar vardır, somut malzemeye dayanmamakta, yazdıklarını belgelendirememektedirler. Dolayısıyla, insanlarla iletişim kurabilecek, konuşma yeteneğine sahip, hafızası güçlü, iyi kaynak kullanan, kullandığı belgeyi saptırmayan tarihçilere ihtiyaç vardır. Bunlar da doğuştan gelen yetenekle, cevherle olur. Nasıl? İçeriğine katılırsınız katılmazsınız o ayrı mesele ama adeta bir manifesto çıkmıyor mu bunlardan?

Biraz sıkıcı olabilir ama Ortaylı'nın çıkış noktalarını biraz daha anlamak için birkaç alıntı daha yapayım. Taha Akyol soruyor: "Böyle bir atmosfer içerisinde okula gittiniz ve tarihçi oldunuz. Niye avukat, hakim, doktor olmadınız?" Ortaylı'dan samimi bir cevap geliyor: "Vallahi okulda olmadım tarihçi. Tarihçi evden olunuyor... Ben tarihçiliğin tıpkı müzisyenlik gibi, doğadan geldiğine inanıyorum. Merak, hafıza, tamamen fitrî bir şey. Bizde görüldüğü gibi 30'undan sonra tarih okuyup tarihçilik yapılmaz."^[79] İkili bu temalara sonra yine dönüyor. Ortaylı, "Dünya tarihi denemeleri yapmamız lazım. Bunlardan sonra okunan, edibâne üslubu yerleşen memleketlerde de çocuklar çıkar; yoksa mümkün değil". Akyol, fırsatı kaçırmıyor: "Böyle boğucu, tarih işkencesi yapacağımıza bir tür edebî tarih daha iyi olur" Bunun cevabı da "Ben hep tekrarlıyorum: 'Lisede de tarih kitabı okumazdım" şeklinde geliyor.^[80]

Lise veya genelde okul kitaplarını savunacak değilim şimdi ama peki, ne okurdu Ortaylı? Hoş ve edebi üslubunu nereden almıştır? Allah'tan bu *meta*-metinde bunun cevabı var:

Halka mal olacak bir popüler edebiyat, tarih edebiyatı lazımdır. Bunun da çok yakın zamanlara kadar mevcut olmadığını söylemek lazım. Şunu unutmayalım ki, bizim kuşak, bu tip tarihi 'Hayat Tarih Mecmuası' ile okuyordu, Yılmaz Öztuna'nın kıtalarıyla okuyordu. Ondan evvel geniş kitlelerin, lise-üniversite öğrencilerinin okuyup merakla izleyebilecekleri bir değişik yorum bile söz konusu değildi.^[81]

Eh, bendenizin kafasında bir şeyler şekillenir gibi oluyor şimdi. Hakikaten de, Ortaylı'nın metinlerinde açık bir Öztuna üslubunu ben de seziniyordum. Zaten, bunlarda Öztuna'ya karşı yönelmiş olan bastırılmamış bir hayranlık ve açık göndermeler var. Yılmaz Öztuna "tarihçimiz"dir.^[82] İlginç yorumları olan "popüler tarihçi"dir.^[83] "Gerçekten de yakın tarihi mütearifeleri değiştirmekte bir hayli payı" vardır.^[84] Akademik cephede Halil İnalcık, Ortaylı için

neyse popüler tarafta da Öztuna odur, hatta bazı açılardan üstünlükleri vardır:

Bizim bazı tarihçiler, Roma'yı 'Romalı Perihan' zannediyor. Hiçbir şekilde 'dünya tarihi' ya da 'imparatorluğun ne olduğu' bilgisi yok. Ben o teorinin değerlendirilişini Halil (İnalcık) Hoca'da gördüm ama asıl Yılmaz Öztuna'da gördüm. Belli ki genel bir tarih okumuş o. Biliyor.^[85]

Başka bir kezinde de Nilgün Uysal'dan "karşılaştırmalı tarih" yaklaşımı üzerine bir soru gelince şunları söylüyor:

Tarihçi dediğin, tarih okur ve bütün beşeriyetin tarihini okur. Mesela, Halil İnalcık Hoca öyledir. Hatta popüler tarihçimiz Yılmaz Öztuna da dünya tarihinin, kendi konusuyla ilgili jeneolojilerini... falan bilir. Yine müzik bilgisi bakımından Murat Bardakçı öyledir. İşin özü, tarih okumaktır.^[86]

Peki, tarih okuyan tarihçi bu bildiklerini nasıl yazar ve kamuyla paylaşır? Hoş bir üslupla nasıl "tarih" üretir?

İşte anlaşılan o ki İlber Ortaylı irdelediği tüm bu sorunların en azından bir kısmına çare olmak üzere popüler tarih metinleri üretme işine girmiş, samimi olarak bu kitaplarının "beklenen bir ihtiyacı" karşılayacağını düşünmüştür. Bakın, Mustafa Armağan'ın Ahmet Refik'ten sonra "tarihi sevdiren adam" olarak nitelediği ve "tebahhuru"na yani derin ve uzman bilgisine dikkat çektiği^[87] İlber Ortaylı bu popüler kitaplarına yazdığı tipik önsözlerden birinde ne diyor:

Osmanlı'nın tarihini, kimliğini bilmek ve anlamak o kadar kolay değil; bütün etrafımızı, yani yeryüzünün en esaslı uygarlıklarını tanımamız, incelememiz lazım. Osmanlı'yı, etrafımızı tanıdıkça, kendimizi daha çok sevecek ve tarihimize ısınacağız... Osmanlı tarihine ait bahisleri, siyasi olayları, kurumları, kişileri ve Osmanlı'nın diğer devletlerle ilişkilerini bir sohbet havası içinde tek tek anlatıyoruz. Bu ele alış sırasında eğitim kitaplarında ve müfredatta yer almayan konulara, detaylara değiniyoruz. Okuyucu bunları serimizin ilk kitabı *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*'te fark etti ve ilgiliyle (sic. ilgiyle!) okudu. Bu yüzden Osmanlı üzerine bahisleri ikinci belki ileride üçüncü bir kitap halinde çıkarmak hâsıl oldu (sic). Bunu gerekli bir vazife olarak görüyorum ve memnuniyetle yerine getiriyorum. Hiç şüphesiz bazı iddialarımız tenkite ve tartışmaya açıktır.^[88]

Ortaylı'nın, serinin üçüncüsü olan *Üç Kıtada Osmanlılar*'a yazdığı önsözde de böylesi bir kaderine razı olmuşluk, toplum tarafından kendine verilen aydınlatma görevini tevekkülle kabulleniş ve gereğini fedakârane ifa ediş hali var. O da birtakım konuşmaların "gözden geçirilerek kitap haline getirilme" projesi yani. Ama o da ne? Okurken ister istemez gözümüz takılıyor ki okuyucu bu kez serinin ilk iki kitabını burada da "*ilgiliyle*" okumuş! Burada da "*çıkarmak hâsıl oldu*" deniyor. "çıkarmak ihtiyacı" filan denmiyor. Gözden geçirip geçirip durdukları bu metinlerde herhalde bu hataları yapmazlar, acaba şu yukarıdaki "sic / böyle" uyarılarını koymada aceleci mi davrandık? Bir bildikleri mi var? Olur mu olur, belki de bu cahil halk, bir hoşça anlasın diye Ortaylı'nın metinlerini bir ilgilinin gözetimi altında okuyordur!

Şimdi denilecek ki "Arkadaş senin derdin ne? Sen bu mütebahhir, bu vazifeşinas tarih âliminden ne istiyorsun? Pek beğendiği üstadı ve diğer bir 'mâderzâd' tarihçi olan Yılmaz Öztuna gibi yazmış işte halk için, 'halka dönük', 'halka mal etmek' için, sohbet havasında vülgarize etmiş. Bizim için yazmamış ya!" Elhak öyle. Ama sanıyorum benim sorunum tam da bu noktada. Tabii anladık, popüler metinler bunlar. Tamam, dipnot vesaire olmasın. Ama şöyle bakalım: Referanssız yazmak bir tarihçiyi akademik ve bilimsel sorumluluktan azat eder mi? Ortaylı'nın kendi söylediklerinin pek çoğunu da dikkate alarak diyorum ki "Bilakis vülgarize edebiyat daha büyük sorumluluk ister". Mademki, müfredattaki eksikliklere, ülkemizde tarih disiplininin acınası durumuna, tarihçilerin ilkelliklerine ve kifayetsizliklerine dikkat çekerek işe koyuldunuz ve bu halkı eğitmeye ve dahası tarihi sevdirmeye soyundunuz, çok, çok daha fazla dikkat ister! Yanılıyor muyum? Bir tarihçi "popüler metinler yazıyorum" gibisinden bir gerekçeyle hiçbir kayda kuyda bağlı olmaksızın, çok basit kontrolleri bile yapmaksızın tarih metinleri üretebilir mi? Şimdi buyurun, Ortaylı'nın popüler metinlerinin ürettiği sorunlardan bir örnekleme, yakından bakalım.

Müsaadeniz olursa önce isminde taşıdığı iddia ve çağrıştırdığı tatlı vaatlerden dolayı *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*'e gidelim. "Gidelim" dedim ama galiba o kadar aksi bir günümdeyim ki metnin ilk sayfasına takılıverdim. "İstanbul Tarihinden Esintiler" adlı bölümdeyim. Ortaylı, şehrin adının Osmanlı için hep "*Konstantiniyye*" olduğu bilgisini paylaşıyor orada bizimle: "Yüzyıllar boyu Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün fermanlarında ve kayıtlarında şehrin adı böyle geçerdi: *Konstantiniyye*... Son döneme kadar, basılan bazı kitapların ilk sayfasında '*Konstantiniyye*... matbası' (sic) künyesi vardır."^[89] E, değil midir? Yok mudur yani? Tabii ki bu ad Büyük Konstantin'in adından geliyor orası tamam da Osmanlılar bu adı *Konstantiniyye* diye yazmaz, bir "n" harfi eksigi ile "Kostantiniyye" olarak yazarlar. Peki, "Ortaylı, diplomatikaya önem verir, böyle bir yanlışlık yapmaz, herhalde konuştukları çözülrken oldu" demek mümkün. Çünkü bu kitaplarda bu türden çok sayıda hata var. Dolayısıyla, herhangi bir haksızlık yapmamak için girdiğim hızla bu kulaktan dolma metni terk ediyor ve Ortaylı'nın diğer yazdıklarına gidiyorum.

Bu kez *Osmanlı Barışı*'ndayız. Vaziyet orada da aynı. Şöyle diyor Ortaylı:

"...[D]evletin başkenti, fetihten sonra da büyük kurucusunun adını taşımaya devam etti ve Konstantiniyye ismi, basılan paralarda (*duribe fi Konstantiniyye*), fermanlarda (*bemakam-ı Konstantiniyye-i mahmiyye el mahrusa*-korunmuş, himaye edilmiş dünya başkenti Konstantiniyye) olarak geçmeye devam etti."^[90]

Aa, metin içinde gayet kallavi bir gönderme yapmış Ortaylı. Paradan bahsediyor. E, biz tarihçiler için herhangi bir önermenin gerçeklikle bir çelişki yaratıp yaratmadığını anlamak için gerçekliğe bakmak gayet esaslı ve kestirme bir yol değil midir? Hakikaten, Osmanlı döneminde basılmış tek bir paraya bile bakmak bu hususu tesbit etmek için yeterli olur. Nitekim ben de şu anda uzanıyor ve masamın üzerinde bir zarf açacağı haline getirilmiş zavallı bir gümüş çeyreğin üzerini okuyorum: "Duribe fi Kostantiniyye 1327" (1327'de Kostantiniyye'de basıldı). Peki, var bir çelişki ama bu, gerçeklik ile Ortaylı'nın önermesi arasında mı yoksa naçizane benim Osmanlıca okumam ile onun okuması arasında mı?

Böyle düşünerek ve daha fazla veriye ihtiyaç duyarak *İstanbul'dan Sayfalar*'a gidiyorum. Orada da kitabın açış cümlesi "Be makam-ı Konstantiniyye el mahmiye" değil miymiş? Tuhaf bir sıkıntıyla

ayırımına varıyorum ki Ortaylı'nın metinlerini birbirinden ayırmak oldukça yapay bir çabadır, önümüzde belki de devasa bir tek metin, bir *meta*-metin vardır. Biraz acıklı ama adında İstanbul olan bir kitabın "İstanbul yazarı" olarak ünlenmiş yazarı, kentin Osmanlıca adını böyle biliyor, böyle bellemiş. Yapacak bir şey yok. Sorun, en azından bu kez, popüler metinlerde değil. Tabii, bana hâlâ "Senin okuduğunun doğru olduğu ne malum?" sorusu yöneltilebilir. İşte o yüzden de, Ortaylı'nın haklı olarak çok değer verip saygı duyduğu, "[A]cımasız bir tarih teknisyenidir. Bizim nesil, ondan bilimsel titizlik ve dürüstlük öğrendi"^[91] dediği Mübahat Kütükoğlu'nun hakemliğine sığınıyor ve kendisinin *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* adlı kitabına gidiyorum. Mübahat Hanım da "*Kostantiniyye*" olarak okumuş ve İstanbul'a gönderme yapmış.^[92]

Avcılar ile toplayıcılar buralarda ne arar?

Şimdi "Hah! '*Tarih-Lenk* zalimdir' derken ne gevelediğin anlaşıldı, senin bütün kasdın bize mi? Tek bir harf üzerine kılı kırk yarmak neyin nesi oluyor?" diye söylendiğinizi duyar gibiyim. "Ama durun biraz! İşler gayet cümbüşlü" diyerek yine *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*'e, kaldığım noktaya dönüyorum. Bakın İstanbul güzellikleri yaparken Ortaylı muhteşem Ayasofya'yı nasıl tarif etmiş:

Ama *beşeriyet* ilk defa *kubbeyi* sütunlar ve kemerler üzerine bina etmeyi becerdi ve bir daha bunu bırakın başka milletler, Bizans halkının, Romalıların kendileri dahi geliştiremediler. 16. ve 17. asırda Osmanlı başkentini süsleyen büyük mabedlerin yapımına kadar Ayasofya'yı geçecek ne bir *yükseklik* ne de *kubbe genişliği* söz konusu olmuştur... [Y]aklaşık *bin sene* İstanbul hem bu büyük mabediyle hem de bizzat kendisi milletlerin dikkatini çekmişti. Ona gitmek, onu gezmek, onu görmek bir imtiyazdı.

İtalya'nın, Yunanistan'ın, Suriye'nin, Kafkas ülkelerinin, Kırım'ın, Uzak Rusya'nın *hatta o zaman tamamıyla toplayıcı ve avcı milletlerin yaşadığı İskandinavya'nın bazı imtiyazlıları* İstanbul'a gelmeyi bir saadet addederlerdi.^[93]

Mimari tarihçisi veya sanat tarihçisi değilim ama rahmetli Aptullah Kuran'ın derslerinden hayal meyal hatırlıyorum ki kubbe formunun ilk kullanılışlarından biri Ortadoğu'da, Sasani kültür bölgesinde gerçekleşmiştir... Pardon, bizim buradaki işimiz insanlık tarihinde kubbenin ilk kez nerede, ne zaman ortaya çıktığı değil ki! Soruyu şöyle soralım o zaman: Tüm insanlık tarihinde Ayasofya'nınki hakikaten de ilk yapılan kubbe midir? Bilmem ki, 537 yılında hizmete açılan Ayasofya'nın kubbesi ilk ise Roma'da, 125 yılına tarihlenen Pantheon nedir? "Canım, tarihçi sütun ve kemerler üzerinde yükselen bir kubbeden bahsediyor, Pantheon sütunlar üzerine oturmaz!" denebilir. O zaman hiç İstanbul'dan çıkmayalım, hatta Ayasofya'nın burnunun dibinden bile ayrılmayalım, Konstantin (306-337) veya oğlu Konstantius'un (337-361) kapsamlı bir şekilde yeniden yaptırdığı^[94] ve bence pekâlâ da kubbeli bir bina olan Aya İrini nedir?

Bir de Sâî Mustafa Çelebi'den beri kalbimizde ukde, kafamızda takıntı yaptığımız bir husus var: "Bizim kendi camilerimiz Ayasofya'yı geçememiş midir yani?" Ortaylı ölmezoglu cinsinden olan bu meseleyi de bir çırpıda aydınlatıveriyor, yüreklere soğuk sular serpiyor ki "evet, geçmiştir". Hem de güzellik, estetik açılardan vesaire değil bayağıca, boy-pos olarak geçmiştir. Ama mademki Sâî Efendiye'de sataştık, önce ona bir söz verelim. Onun, Mimar Sinan'dan aktarımıyla koyalım meseleyi:

...Ayasofiya kubbesi gibi büyük kubbe devlet-i İslâmiyye'de binâ olunmamışdur, deyü

kefere-i fecerenin mi'mâr geçinenleri: 'Müslimânlara galebemiz vardır!' derler idi.

Zu'm-ı fasidlerince 'ol kadar kubbe turgurmak gâyet müşkildür. Nazîre mümkün olsa iderler idi' dedikleri bu hâkirün kalbinde ukde olup kalmış idi. Mezbûr câmi binâsında himmet edüp... devlet-i Sultân Selîm Han'da izhâr-ı kudret edüp bu kubbe-i âlînün andan altı zirâ' kaddin ve dört zirâ' devrin ziyade eyledüm.^[95]

Sâî'nin demesi o ki Edirne'deki Selimiye'nin kubbesi Ayasofya'nın kubbesinden, çap olarak dört zira, yükseklik olarak da altı zira daha büyüktür. Tamam, Aptullah Kuran ve Doğan Kuban gibi üstatlar yazdı ki bu doğru değil, biz de şimdi bir erken modern dönem Osmanlı şehir efsanesini yerle bir etmeye çok uğraşmayalım, dağılmayalım. Meraklısı bu internet devrinde arasın bulsun. Ama şu haliyle bile bir garabet yok mu? Yine İstanbul'a dönelim. Ortaylı'nın dediği gibi XVI. ve XVII. yüzyıl Osmanlı başkentini süsleyen mabetler, Ayasofya'yı nasıl geçsin? Sinan, Süleymaniye'de, Ayasofya kubbesini geçtiyse kalbinde niye hâlâ bir ukde kalsın? Yoksa daha sonra yapılan Sultanahmet'in kubbesi mi daha büyük? Çıplak göz bile yan yana duran Sultanahmet ve Ayasofya kubbelerinin hangisinin daha büyük olduğu konusunda insanın kulağına bir şeyler fısıldıyor ama güvenmeyelim. Anlaşıldı, küçük de olsa bir araştırma yapmak, Ortaylı'nın önermesini yine gerçeklikle çakıştırmak durumundayız ama mübarek kubbeler de sikke değil ki hemen ölçüp biçip, kıyaslayıp sonucu beyan edelim. Mecburen yazılı kaynaklara başvuracağız.

Yine eski dost Sumner-Boyd ve Freely'ye gidelim bakalım. Önce Ayasofya: Kubbe hafif elips şeklinde olduğu için, çapı doğu-batı ekseninde 31 metre, kuzey-güney ekseninde de 33 metre civarındaymış. Kubbenin tepe noktasının tabandan yüksekliği ise 56 metre imiş.^[96] Şimdi Süleymaniye: Kubbenin çapı 27,5 metre ve kubbe tepe noktasının tabandan yüksekliği de 47 metre imiş.^[97] Peki ya Sultanahmet? O da şöyle: Kubbenin çapı 23,5 metre ve yerden yüksekliği de 43 metre imiş.^[98]

Gelelim Ortaylı'dan yaptığımız şu kısacık alıntının kalanına. Bir sosyal tarihçi olarak işin bu yanıyla doğrusu daha çok ilgiliyim. Ne söyleniyordu, VI. yüzyıldan sonraki bin yıl boyunca Ayasofya ve İstanbul nasıl ve kimlerin ilgi odağı mı olmuştu? Yani, herhangi bir yanlış anlama olmasın Neolitik Devrim'den değil VI. Ve XVI. yüzyıllar arasındaki bir zaman diliminden bahsediyoruz. Aman Allah, İskandinavya'nın bütünü "avcı ve toplayıcı milletler" tarafından işgal edilmemiş mi o zamanlarda? Hakikaten yazılı basılı olarak kâğıt üzerinde gördüğümüz şey, gördüğümüz şey midir? Tarih, antropoloji, etnografi, sosyoloji bilumum sosyal bilimler iki üç kelimedede bundan âlâ daha nasıl katledilir? "İnsanlık ve Toplum" dersini alan lisans öğrencilerimiz yapsa biraz gülümseyerek ve "Derslere girmez, notlardan idare etmeye kalkarsan böyle olur kerata" diyerek notunu budarız ama biz şimdi koskoca bir tarih profesörüne onu da bırak koskoca bir toplumun tarih hocasına hicap duymaksızın ne diyeceğiz?

Öyle bir şey ki insanlık tarihi hakkında bildiğimiz her şeyi altüst ediyor. Hangi tarafını düzeltelim biz bunun? Avcılık-toplayıcılık-leş yiyicilik döneminde, yani Taş Devri'nde "millet" olmaz, hatta kabile bile olmaz, insanlar aile grupları, en fazla klanlar halinde yaşar, onu mu söyleyelim? Tarım Devrimi'nin son buz çağından sonra, MÖ 12 000-10 000 gibi Ortadoğu'da başladığını, Colin Renfrew'un tahminlerine göre Anadolu üzerinden Trakya ve Avrupa'nın kalanına atladığını ve MÖ 3 000 civarlarında nihayet İskandinavya ve Britanya adalarına ulaştığını mı söyleyelim? O şiddet uygulamaya olan meraklarından ve savaşçı yaşam biçimlerinden dolayı olsa gerek "çok, pek çok geri"

sanılan İskandinavyalıların, Ortaylı'nın sınırlarını çizdiği dönemde, değil Taş Devri seviyesinde olmak Bronz Çağı'nı bile geçtiklerini, hatta MS 800'lü yıllara doğru Demir Çağı'nı bile tamamlayarak Viking Dönemi'ne girdiklerini mi söylesek? Çoktandır tarımla uğraşan, sınıflı, yüksek derecede işbölümü yapmış, bir noktadan sonra devletli toplumlar olduklarını mı anlatsak? Yoksa anlatmasak mı? Galiba bıraksak da dağınık kalsa. Geriye kaldı merak ettiğim tek şey: Tatalım ki İskandinavya ahalisi VI.-XVI. yüzyıllar arasında hâlâ avcı-toplayıcıdır, yiyecek üretmemekte, tabiat ana ne verirse "eyvallah" demekte ve Taş Devri'ne kazık kakmış durumdadır. Peki, bu avcı-toplayıcıları cezbedecek ne var ki bazıları Ayasofya'yı ve İstanbul'u görmeyi bir "saadet" sayıyor? Geyik sürüsü müdür, böğürtlen yığıcı mıdır şu bizim İstanbul? Sınıfsız, işbölümünün zayıf olduğu bir avcı-toplayıcılar toplumunda "imtiyaz" olarak bula bula İstanbul'a turistik bir gezi mi bulmuş bu adamlar?

Osmanlı idari tarihinden sayfalar

Mitik boyutlarda bir insanlık tarihi algısı ve temsilinden sonra sıkıcı olacak biliyorum ama bir anlamda elimizdeki malzemenin belirlemesiyle şimdi yine Ortaylı'yı izleyerek Osmanlı kurumlar tarihine sert bir geçiş yapacak ve Divan-ı Hümayun'un bileşimine bakacağız.

Divan-ı Hümayun'a sadrazamdan başka Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri girer. 16. asırdan itibaren, ilmiyenin reisi olmasına rağmen, Şeyhülislâm hazretleri buraya girmezdi. Divanın devamlı üyesi değildi. Tabii birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü vezirler var. İçlerinde Kaptan-ı Derya, büyük amiral ve sonra Yeniçeri Ağası gelir.^[99]

Aynı kitapta, başka bir yerde de Ortaylı yine Divan-ı Hümayun'dan söz ederken şöyle diyor:

Tabii ki vezaret rütbesine sahip olanların hepsi asker değildir. Divan-ı Hümayun azalarından nişancılık görevini yapanlar buna örnek gösterilebilir. Diğer taraftan vezaret rütbesini taşıdığı halde kendisi Paşa diye anılmayanlar Yeniçeri ağaları idi. Yeniçeri Ocağı'nın komutanlarına ağa denirdi. En başta ocağın başındaki ağa Divan-ı Hümayun üyesidir. Vezirdir ve mareşal derecesindedir; ama ağa denir.^[100]

Ortaylı konunun büyüünden kendisini koparamamış olacak ki aynı kitapta, bu kez bağımsız bir "Divan-ı Hümayun" başlığı altında "Kimler Divan-ı Hümayun üyesidir?" diye sorarak bir kez daha bu konuya el atıyor ve orada da "ilginç" bilgiler veriyor:

Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi payesini taşıyan beylerbeyi vezirler ise Divan-ı Hümayun'un en başından beri üyeleri idi... Nihayet müşavir durumundaki vezirlerden sonra Yeniçeri Ağası, askerinin başı olarak buradaydı.^[101]

Belirli bir tutarlılık gösterildiği ve ısrarla Divan üyesi olduğu yinelendiği için yeniçeri ağasından başlayayım. Benim bildiğim, yeniçeri ağasının Divan'ın üyesi olmadığı ve ancak vezir rütbesine yükselirse Divan'a girdiğidir. Ayrıca yeniçeri ağalarının otomatik olarak vezaret rütbesi taşımaları söz konusu değildir. Hele vezir rütbesini alıp "paşa" olarak anılmamaları ne demek oluyor? Vezir olurlarsa tabii ki ağalıkları gitmez ama "paşa" unvanını da unvanlarına ekler ve "ağapaşa" olarak anılırlardı.

"Üyeler kimlerdir?" diye soruyorsunuz ve hiçbir seferinde Rumeli ve Anadolu defterdarları

aklımıza bile gelmiyor, bu nasıl popülerleştirmek? Her nişancı niye vezaret unvanı taşısın? Anadolu ve Rumeli beylerbeyi payelileri mi Divan'ın üyesi yoksa bilfiil Anadolu ve Rumeli beylerbeyi olanlar mı? Bu ikinci durumda nasıl olacak da adam hem görevinin başında hem de daimi üye olarak İstanbul'da olacak? Hoş, bir ara sayıları çok artan payelileri de Divan'a sığdıramayız ya! Bunları düşünerek elimin altında bulunan bir ansiklopediye uzanıyor ve Divan-ı Hümayun üzerine doğrudan bir monografisi de bulunan Ahmet Mumcu'nun şu satırlarını ilgili makalede okuyorum:

Fonksiyonunu kaybetmediği devirlerde Dîvân-ı Hümâyun'un aslî üyeleri vezîriâzam, sayıları genellikle üçle yedi arasında değişen Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, nişancı, Rumeli ve Anadolu defterdarlarından teşekkül ediyordu. Ayrıca İstanbul'da bulunduğu sırada Rumeli beylerbeyi de divan üyeleri arasında yer alırdı.

Vezirlik rütbesine yükseldikten sonra yeniçeri ağası ile kaptan-ı deryâ da aslî üye olurlardı.^[102]

Bilmem ki artık daha başka bir şey eklemeye gerek var mı, ancak şunu da söylemeden edemeyeceğim: Osmanlı Divanı'nı merkezi bir danışma kurulu olarak İspanya ve Rusya'daki benzerleriyle karşılaştırırken Ortaylı'nın, "Ama onların içinde övünmek gibi olmasın en hususi ve özgün protokolü olan, ihtişama çok dikkat eden, etiketin en ince teferruatında, ayrıntısında bile bir hikmet gizli olan bizim Divan-ı Hümayun'dur" demesi, bu kadar çok şeyi atlamış, unutmuş, yanlış aktarmış, karıştırmış, icad etmiş biri, üstelik "Türk İdare Tarihi" profesörü olmuş biri için epeyce ironik kaçıyor. Hakikaten bu kadar zor, bu kadar çözülemez ve mistik bir konu mudur Divan-ı Hümayun'da kimlerin olduğunu bilmek? Bahusus, o horlanan okul müfredatında bııklmadan usanılmadan öğretilen ve sınavlara banko soru veren bir bahisken bu?

Ortaylı'nın sık sık üzerinde durduğu favori konulardan biri de devşirmeler ve devşirmelik:

Osmanlı askerî ricali klasik devirde genelde Enderun'dan yetişirdi; fakat Enderun'dan yetişmeyip acemi oğlanları kışlasında düz yeniçeri olarak yetişenler de vardı. Hiç şüphesiz ki sistemin kökeni devşirmeliğe dayanır. Bu devşirmeliğin de 17. asırdan itibaren daha çok Anadolu ve Rumeli'nin Türk çocuklarına münhasır olduğu bir gerçektir.^[103]

Yeniçeriler arasında XVI. yüzyıldan sonra Anadolu Türklerin girmeye başladığı doğru ama Anadolu Türklerle "devşirme" demek ne kadar doğru acaba? Veya şöyle diyelim, Anadolu'daki Türk köylerine çocuk devşirmekle sorumlu ocak ağaları gönderilmiş, çocuklar "sürü" halinde toplanmış, bunlara kızıl aba giydirilmiş, İstanbul'a yürütülmüş, orada arz odasında "birer birer" padişaha gösterilmiş, sonra kapı ağası tarafından "eyü"^[104] bulunanlar sarayda alıkonulmuş ve kalanı lisan öğrensinler ve Müslüman olsunlar diye "Türk üzerine" mi verilmiş tekrar? Eğer öyleyse neydiler ki neye devşirildiler? Tuhaf. Kaynaklarda da Türkler için devşirme nitelemesinin kullanıldığını hiç görmedim. Sadece, Ahmed Cevdet Paşa, III. Selim'e 1792'de "ne yapmalı" konusunda layiha verenlerden biri olan Koca Yusuf Paşa'nın Anadolu Türklerinden asker alınması önerisini nedense savaş esirlerinden ve/veya Müslümanlardan devşirme alınması önerisi olarak algılamış ve bunun niye olamayacağını uzun uzun anlatmıştır. "[Ü]serâdan asker tedariki kapusu dahi kapanmışdı" ve "eğer ehl-i İslâm çocuklarından devşirme tedariki murad ise bunlar ne vechile devşürülmek lâzım gelür asıl mesele burasıdır."^[105] Dikkat buyurulsun, Cevdet Paşa'ya bile ne kadar olmaz bir iş olarak geliyor.

Her halükârda Türk etnisitesinden kişilerin bir sosyal tırmanma mekanizması olarak gördükleri yeniçeri ocağına ve hatta Saray'a girmelerinin imparatorluğun gayrimüslim reayasına uygulanan devşirmeyle aynıyet içinde görülemeyeceği düşüncesindeyim. Tüm Osmanlı kurumları ve uygulamalarının ne kadar nev-i şahsına münhasır ve "ilginç" oldukları konusunda gayet ısrarlı bir tarihçi olan Ortaylı ise söz bu devşirmeye gelince her nedense farklı uygulamaları aynıyet içinde görerek ve göstererek bu idiosyncretismi feda etmekte ve özcü bir tavır benimsemekte bir an bile tereddüt etmiyor. Eğer, hocanız Ortaylı ise Türklere de devşirme uygulandığını hatta Türklerin arasında kendilerine böyle devşirme uygulanabilecek bir "kul sınıfı" yani irsen köle olan bir sınıf olduğunu kaşla göz arasında öğrenmeniz işten bile değil! Bakın Ortaylı Türklerin de devşirmeye tabii tutulduğu konusunda nasıl ısrarlı ve bu "kul sınıfı" Türklerin mevcudiyetine nasıl bir kanıt getiriyor:

Aslında devşirilen çocuğun istikbali aydınlık görüldüğünden bu bir imtiyaz olarak algılanır. Unutulmasın ki devşirilenlerin en iyileri Enderun'a kaydırılıp büyük devlet adamları olarak yetiştirilirler. Bu konuda gözden kaçırılmaması gereken bir şey daha vardır: Türk çocukları da bu devşirme kurumunun muhatapları olmuştur. *Mesela Magrib'e, Kuzey Afrika'daki dominyonlara gidenler, kul sınıfından Anadolu çocuklarıdır, Türklerdir.* Bunu isimlerinden, cisimlerinden, götördükleri kültürel öğelerden biliyoruz.^[106]

Şimdi, popüler coğrafya dergilerine beğendiremedik ama yirmi yılı aşkın bir süredir Osmanlı köleliği üzerine çalışıyorum, hiçbir kaynakta Osmanlı'da Türklerin arasında da irsi bir köle sınıfı olduğuna dair Ortaylı'nın şu iddiasından başka bir referansa rastlamadım. "Arasında da" dedim, çünkü malum, Müslüman bir halk olan ve irsi bir köle sınıfına sahip olan Çerkesler, "kul cinsi" dedikleri bu sınıfa mensup insanları yani köle statüsünü ana-babasından tevarüs eden bu kişileri rahatlıkla satabiliyorlardı. Hatta bazı Çerkes esirciler sattıkları kişinin gerçekten de kul sınıfından olduğu yolundaki muhtemel şüpheleri dağıtmak ve tabii ki legal bir şekilde bu ticareti yaptıklarını göstermek için alıcıya, aldıkları kişinin "kul cinsi" olduğuna dair yazılı garanti dahi veriyordu.

Tamam, Ortaylı bu popüler metinde söylediklerine referans vermek durumunda olmasın ama konuya profesyonel olarak bakan birini bile "heyecanlandırarak" bir sonuca ve bu sonucun dayandığı verilere nasıl ulaştı ki bu yaptığı sentezi kamuyla paylaşmakta beis görmüyor? Mercek altına aldığım metinlerin doğası gereği burada tabii ki ancak bir akıl yürütmeye bulunabilirim. Doğru, Osmanlı'nın "Garp Ocakları" dediği Tunus, Trablusgarp ve Cezayir'deki yeniçerilerin özellikle Batı Anadolu kökenli Türkler olduğu bilinen şeydir. Yeniçerilere de gerek merkezde, gerek taşrada hep "kul" denir. Çünkü ocağın temeli pencik ve devşirme olmak üzere iki tür askeri köleye dayanır. Fakat buradaki kritik nokta şudur ki bir noktadan sonra ocağın ne pencik ne de devşirmeyle ilgisi kalmıştır. Yine de "kul" denir. Tabii ki bu kullanımdan yola çıkarak devşirme kökenli olup olmadıklarına bakılmaksızın "kul" denmesinin, genelde askeri sınıfın özelde yeniçerilerin arasında bir "kul" kültürünün yayılması anlamına geldiği tartışılabilir. Dolayısıyla, yeniçerilere "kul" denmesine, yeniçeri şairlerinin adeta bir alamet-i farika olarak isimlerinde "kul" sözcüğüne kullanmalarına ve tabii ki Kuzey Afrika'daki yeniçeriler ve yerli kadınların soyundan gelen ve belki bir tür "hidalgo" sınıfı olarak nitelendirilebilecek "kuloğlu" zümresinin varlığına rağmen Anadolu Türkleri arasında devşirmeye muhatap olan bir kul sınıfının varlığının söz konusu bile olamayacağı düşüncesindeyim. Aksi, tarihi verileri pek fazla eğip bükmek olur. Gerçi, haksızlık etmeyelim, Ortaylı bu çarpıcı iddiasını aynı sayfada bir dipnotla desteklemiştir: "Mesela bugün Tunus'ta Milli Kütüphane olan eski kışladaki odaların üstüne (sic) 'odabaşı' olan zabıtların lakabları kazınmıştır. Gelenlerin nereli olduğunu ve

köklerini buradan öğreniyoruz". İyi de biz burada Tunus yeniçerilerinin etnik aidiyetini sorgulamıyoruz ki. Zabitlerin lakablarında "Anadolu Türkü'yüz, kul sınıfıyız ve devşirmeye tabii tutulduk" mu yazıyor?

Sırplar sınımış kime ne?

Ortaylı'nın ürettiği veya onun adına kolektif bir girişim tarafından üretilen bu metinlerde "A, biz böyle bilmiyorduk, tam aksini biliyorduk" veya "Ya, ne kadar ilginç, keşke şunun bir referansı olaydı da nasıl üretildiği konusunda spekülasyon yapmasaydık" dedirten o kadar çok nokta var ki bunları salt sayıp dökmek bile bizim gariban *Tarih-Lenk*'i bütünüyle müfliç etmeye yeter. Dolayısıyla kendimi dizginlemeye ve muhtasar olmaya çalışarak birkaç örnek daha vereyim.

Ortaylı, Osmanlı-Macar ilişkilerine el atmış. Konu ise Sırpsındığı Savaşı. Hani bizim savaş mahallini bugünkü sınırlarımız içinde sandığımız, her sene kutladığımız ve Macarlar ve Sırpların dahil olduğu bir haçlı ittifakıyla dövüldüğüne karar verdiğimiz meşhur savaş. Münhasıran bu savaş ve historiografisi üzerine bir yüksek lisans tezi yazan ve şimdi Harvard'da doktora öğrenimine devam eden Makedonyalı öğrencim Aleksandar 'Sopov'un henüz yayımlanmamış çalışmasını^[107] bir yana bırakıp mevcut literatürle idare etsek bile hakkında iyi kötü bir şeyler bildiğimiz bir çatışma bu. Doğru, daha 1940'larda rahmetli Uzunçarşılı ve İsmail Hami Danişmend gibi tarihçiler savaşın historiografisinin ne kadar karışık olduğunu biliyorlar ve 1364'te olduğunu düşündükleri bu savaşın 26 Eylül 1371'de Meriç boyunda dövüülen Çirmen Savaşı ile aynı olma ihtimalini de akıllarında bulunduruyorlardı. "İki ayrı savaş mı var? Katılımcılar kimlerdir? Macarlar katılmış mıdır?" türü soruları zihinlerinde evirip çevirmelerine karşın Türk tarihçiliğinin o zaman bulduğu çözüm Hacı İlbey komutasındaki bir Osmanlı birliğinin bir gece baskını vererek haçlı ordusunu 1364'te yenilgiye uğrattığı ve 1371'deki savaşın İkinci Meriç veya Çirmen Savaşı olarak nitelendirilebilecek ayrı bir çatışma olduğuydu.^[108] Slav kayıtlarına dayanan Batı tarihçiliğinin ise 1371'de ve Macarların katılmadığı tek bir çatışma tezi üzerinde anlaştığını da ekleyelim.^[109]

Sorun burada değil. Her türlü karışıklığa karşın Sırpsındığı veya Çirmen Savaşı'nın veya ayrı ayrı her ikisinin de parlak bir Osmanlı zaferiyle sonuçlandığı konusunda yerli yabancı tüm tarihçiler anlaşmış durumda. Danişmend, "Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin istikbalini temin eden bu parlak zafer", Uzunçarşılı, "Hacı İlbeyi'nin kazanmış olduğu bu büyük muvaffakiyet" diyor. Zaten okul kitaplarına ve ansiklopedilere de öyle girdi. Yoksa neyi kutluyoruz? Yahut şöyle sorayım: Ortaylı'nın Sırpsındığı'nda kimler sınımış, kimler sınımış? Kutlanacak değil de taşlarla dövülecek bir vak'a mıydı yoksa o savaş? Bakalım müverrih neylemiş:

Ta 15. asırdan beri Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'da Macarlarla savaşmak durumunda kalmıştır. Daha Hacı İlbeyi zamanında *Sırpsındığı* dediğimiz savaştan sonra, Macarlar en önemli tarihî mareşallerinden Hunyadi Yanoş komutasında diğer Haçlı devletleri birleştirerek, hepimizin bildiği gibi Balkanlar'a sarkmıştır. Eğer II. Murad'ın dâhiyane savunması olmasa ve 1442'de Varna Savaşı'nı kazanmasa, Osmanlıların daha o tarihte Balkanlar'dan sökülüp atılması işten bile değildi.^[110]

Vay terbiyesiz Yanoş! Demek ki bizim Balkanlarımıza sarkmış, ama oh olsun dersini de almış. Güzel de, 1364'teki Sırpsındığı nere, Varna Savaşı nere? Sırpsındığı'ndan ne kadar sonra sarkmış?

Hadi, şöyle sorayım, birbirinden bu kadar uzak iki olay arasında nasıl bir ilişki görüyor Ortaylı ki bunları zikretmiş? Tabii, söylemeyi unuttum, Varna Savaşı 1442'de değil, 1444'te. "Haçlı devletleri" denince de, haçlı seferi düzenleyen herhangi bir devlet değil, Urfa, Antakya ve Kudüs'te haçlılar tarafından kurulan devletler anlaşılır. "Olur bu kadar" deyip geçmek de var, ama var bir şeyler bu pasajda beni derinden derine huzursuz eden. Ortaylı'nın kurgusundan öyle çıkarıyorum ki, değerli müverrih bu savaşı Sırpsındığı gibi değil de sanki "Türksındığı" gibi görüyor. Yoksa Macarlar niye bu savaştan sonra takibe, tamam sıcak filan değil, seksen yıllık ve basbayağı bayat, ama takibe geçsin? Murad'ın savunmada kalması bile bize bir şey söylemiyor mu?

"A, kuşkuculuğun bu kadarı da fazla, adamcağıza söylemediği şeyleri söyletiyorsun. Hunyadi, Balkanlar'a indi mi? İndi. Bu da Sırpsındığı'ndan sonra mı? Sonra. Murad, Varna'da onu karşıladı mı? Karşıladı. Hani nerede söylüyor Sırpsındığı'nın bir Osmanlı yenilgisi olduğu?" denebilir tabii bendenize. Denmesin. Buyurun Ortaylı'nın 1990'larda verdiği bir konferansta "mali bürokrasimizin mensuplarını" işbu konuda nasıl aydınlattığına bakalım:

Bizim ordularımızın ise savaş gücü yüksekti, çarpışmayı bilirdi, bunları Machiavelli de belirliyor; ama ricat bilmezlerdi. *Hakikaten hatırlayacaksınız, Sırpsındığı Savaşı dediğimiz 15. Yüzyılda Balkan geçitlerinde bizim bir ricatımız vardır, ricat değil, bozgundur o.* Ta ki II.Varna Savaşı'nda, II.Murat orduyu toparlayıp Hunyadi Yanoş komutasındaki Haçlıları yenene kadar etkileri epey süren bir bozgundur. İkincisi de, Viyana muhasarası'dır. Bozgun oluyor; çünkü ricat etmeyi bilmiyor ordu. Bu nakısa Balkan Savaşı'na kadar sürer. İlk defa ricat etmeyi İstiklal Savaşı'nda öğrenmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın harp tarihimizdeki büyük katkısı düzenli çekilmeyi öğretmesidir.^[111]

Yahu ne terbiyeli adamlar şu bizim maliyeciler, hiç bozmuyorlar Ortaylı'yı. "Hocam, İkinci Varna Savaşı yoktur, Sırpsındığı da adı üstünde, bir Osmanlı zaferidir" demiyorlar. Yoksa Ortaylı haklı ve kimse tarih bilmiyor mu bu memlekette? Hakikaten ilginç olan, hiçbir konuşmasını yüzüstü bırakamayan ve kırpıp kırpıp yıldız yaparak defalarca basılmasını sağlayan Ortaylı'nın bu konuşmayı baskıya hazırladığı ilk seferinde duruma aymamış olması, dahası ikinci seferinde de ufak tefek değişiklikler yapmasına rağmen yine uyanmayarak büyük yanlışını aynen koruması. Hatta bu büyük bozgunu (!) komutanından ayırmaya içinin elvermemesi: İlk seferinde sözünü etmediği Hacı İlbeyi'ni ekliyor da, savaşın sonucuna dokunmuyor! Peki, anlaşıldı, Ortaylı ya Sırpsındığı Savaşı'nı bilmiyor veya başka bir ihtimalle Hunyadi'nin bastırmasıyla 1442'den beri savunmada olan Osmanlı ordusunun 1443'te İzladi (Zlatitza) Derbendi'ndeki yenilgisiyle karıştırıyor. "İzladi" demek isterken "Sırpsındığı" diyor. Bu tabii fazla iyi niyetli bir yorum, çünkü XV. yüzyılın değil, XIV. yüzyılın adamı olan Hacı İlbeyi de ikinci kezinde bu tablodaki yerini almış.

İlginç olan Ortaylı'nın bu veri parçasından çok emin olması. Bir seferinde Osmanlı-Macar çekişmesine örnek vermiş, diğesinde de ordu nasıl ricat edemez önermesinin kanıtı olarak kullanmış. Bağlam değişiyor, veriler, doğru veya yanlış, belenmiş vaazlar gibi aynı kalıyor. Daha da ilginç olan husus ise XV. yüzyılın ortasındaki Osmanlı-Macar/Haçlı çekişmesinde Osmanlı ordusunun kendisinden daha güçlü olan Macar ordusu karşısında tam anlamıyla askeri bir ricat örneği vermesi, birlikleri fazla hırpalatmadan çekilirken saldıran orduyu zor durumda bırakmak için kendi topraklarını yakıp yıkarak (*scorched earth*) taktikleri uygulaması ve Macar ordusunun lojistik desteğini kesmek için kendi reayalarını katliama varan bir şiddetle cezalandırması.^[112] İzladi

Derbendi Savaşı'ndan önceki Niş veya Morova çatışması için Danişmend, "Harp kaybedilmekle beraber bozgun olmamış ve Türk ordusu Balkan dağlarının arkasına çekilmiştir" diyor.^[113] Halil İnalçık ise şöyle diyor:

Büyük kısmı tımarlılardan oluşan Osmanlı ordusunun sonbaharda dağıldığını iyi bilen Yanko (Hunyadi Janos)... Tuna'yı aştı (Receb 847/ Ekim 1443); Rumeli kuvvetlerini bozarak Niş ve Sofya'yı aldı, Meriç vadisine yol veren son Balkan geçitlerine dayandı. II. Murad bunları Zlati'ca /Zlatitsa (İzladi) geçidinde durdurdu."^[114]

Gerçekten de sert Osmanlı savunmasına karşın yenilgiyle biten İzladi Savaşı'ndan sonra da haçlı ordusunun karşısında, Yalvaç/Yalowacs'da hazır durumda yine bir Osmanlı ordusu vardır. Her halükârda, ortada Ortaylı'nın tarif ettiği türden ricat ederken uğranılan bir bozgun görmüyoruz. Saldıran ve ona direnen olmak üzere iki ordu vardır. Her iki tarafın da aşırı hırpalanmasıyla taraflar Szegedin ahitleşmesine gitmek durumunda kalmışlardır! İnsan düşünmeden edemiyor, eksik gedik ama belki de Ortaylı lise tarih kitaplarını okusa iyi edermiş!

Yahşi okumalar ve vahşi sığır avları

Hazır, Sırpsındığı filan demişken Ortaylı'nın rehberliğinde bu erken Osmanlı dünyasında biraz daha dolaşalım. Aslında metodolojik bir noktadan girmiştir Ortaylı konuya:

'*Tarih nasıl yazılır?*' dediğiniz zaman söylenen genelde şudur: '*Efendim, kroniklerimiz vardır*', yani Osmanlı'daki 'vakayiname'ler vardır, bu kronikleri okursunuz, eğrisiyle doğrusuyla tarihin ana hatları buradan çıkar. İkincisi vergi defterlerine bakarsınız.

Mahkeme kayıtlarına bakarsınız, toprak kayıtlarına bakarsınız, bu böyle gider. Nihayet denir ki: '*Mektuplara bakarsınız*.'^[115]

Bölüm başlığı olarak da kullanılan "Tarih Nasıl Yazılır?" sorusunun genelliğine karşın anlaşılıyor ki Ortaylı'nın kastettiği münhasıran Osmanlı tarihinin nasıl yazılabileceğidir, Osmanlı tarihinin kaynak sorunudur. Burada eleştirel olmaya karar veren Ortaylı, vurgulu cümlelerle yerli tarihçiliği sorgulamaktadır. Bir kez yapıyı sökmeye karar vermiş olmanın hızıyla devam ediyor:

Ancak 1300'den aşağı yukarı 1440'lara kadar bu devletin kroniği, yani olayları günü gününe yazan vakayinamesi yok. Bu devri anlatan kroniklerin hepsi II. Murat ve Fatih Sultan Mehmet devrine ait. Bunların en akıllısı, '*Yahşi fakihten duyduğumuza göre*' diyor. 'Yahşi fakih' diye, o devirleri görüp sözlü olarak nakleden, bize meçhul bir tarihçi var. Yalnız, bu tarihçinin de yazdığı bir şey yok, her şey şifahi. Gayet enteresan bir romantizmle sunulan bir tarih anlatımı. Fakat bu romantizm, bir kabile devleti, bir aşiret savaşçılığı romantizmi içinde değil; bir imparatorluğun insanların romantizmine benziyor; yani Titus Livius'un Roma'nın kuruluşunu anlatmasına.^[116]

Ortaylı'nın kronik tanımlamasından, yani kronikleri olayları "günü gününe yazan vakayiname" olarak nitelendirmesinden dolayı uç veren bir karışıklıktan başlayayım: Eğer kronik, sadece olayları "günü gününe yazan vakayiname" ise ve Osmanlılarda da bu dönem için bunlardan yoksa (ki yoktur), o zaman "bu devri anlatan kroniklerin hepsi" nasıl II. Murat ve Fatih devrine ait olur? Burada bir

çelişki, bir mantık hatası yok mu? Ayrıca, 1440'larda da olayları böyle "günü gününe" aktaran bir kroniğin varlığından haberdar değilim. İzladı ve Varna savaşlarının çağdaş bir anlatımı olan *Gazavat-ı Sultan Murad b. Mehemed Han* bile bu tarife girmez. 1467'de Oruç'tan başlayarak ortaya çıktıklarında da erken Osmanlı kronikleri, olayları "günü gününe" kaydeden bir karakter taşımazlar. Osmanlı tarihi takvimleri de (*annal*) olayları günü gününe kaydetmezler. Bir iki satırla bir yılın önemli olaylarını not ederler^[117] veya geçmişteki önemli bir olaydan kendi günlerine kadar kaç yıl geçtiğini aktarırlar.^[118] Ortaylı'nın tarif ettiği gibi olayları oldukça kaydeden türden bir "vekayiname" için çok daha sonrasını beklemek gerekir. Mesela, sonraki vakanüvisler türünden resmi bir statüsü yoksa da, geçmişi değil kendi dönemini yazan ve sık sık günün tarihini de belirtmek suretiyle 1563-1600 arasının olaylarını aktaran Selânikî Mustafa Efendi'nin, biraz ironik olarak *Tarih-i Selânikî* olarak bilinen metni bu tür bir "vekayiname" özelliği arzeder.^[119]

İyi kötü bir kronolojik düzen içinde geçmişi anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan erken Osmanlı kroniklerinin o dünyadaki adları ise tarihtir. Bunlara, bugün bizim anladığımız şekilde tarih demenin pek anlamlı olmayacağı ise açıktır. Hepsini aynı kefeye koymak da pek doğru olmaz. Ama genelleme yaparsak, aziz menkıbeleri (*hagiography*) türünden pek çok unsur alan, anlatımlarında destan (*epic*) ve diğer kurgusal teknikleri kullanan metinlerdir bunlar. Bunları üretenler zaman veya mekân kısıtlamalarından dolayı kendilerinin bulunamadığı ortamlarda bulunan kişilerin sözlü veya yazılı tanıklıklarını aktarmış, onlardan bazen bütünüyle denecek denli kapsamlı alıntılar yapmış ve tarihi takvimler gibi yazılı malzemeyi kullanmışlardır. Yetişebildikleri dönem için sahiplerinin gözlemlerini aktaran, yer yer otobiyografik pasajlar da içerebilen, bu metinlere, bu çoğulculuklarından dolayı belki de kendilerini niteledikleri gibi "tevarih" yani tarihler demek en doğrusu olabilir. Nitekim Ortaylı'nın adını burada vermediği ama Yahşi Fakih'ten bahseden başka bir Osmanlı kroniği olmadığı için ondan başkasının olamayacağı, "bunların en akıllısı" dediği Âşık Paşazade Derviş Ahmed Âşıkî de bir *Tevârih-i Âl-i Osman* yazmıştır. Çok katmanlı bu metnin, Anonim Tevarihler ve *Oruç Beğ Tarihi* gibi çağdaşı bulunan diğer kroniklerle olan metin ilişkisi, bunların hepsinin dayandığı yazılı ortak bir malzemeye işaret ediyor. Hadise, Ortaylı'nın başka bir yerde bu kronikçiler için söylediği gibi "eskiyi duydukları kadar naklediyorlar" şekline indirgenemez.^[120]

Âşık Paşazade'nin tevarih, gününün kaydını tutan bir rûznâmecî veya yine kendi gününün olaylarını ya da selefinin zaptettiği evraka dayanarak yakın bir dönemin vekayini yazan bir vakanüvisin eserine benzemez. Âşık Paşazade oturmuş, meraklı bir dinleyici kitlesine Osmanlı'nın uzak geçmişini, kuruluş öyküsünü anlatmıştır. Öte yandan da uzun yaşamı sırasında duyduğu ve gördüğü olayları da katarak anlatımını, bir ihtimalle ölümünden kısa bir süre öncesine rastlayan 1485'e, belki de 1486'ya kadar getirmiştir.

İşte Ortaylı'ya göre Yahşi Fakih, Âşık Paşazade'nin sözlü kaynaklarından biri ve yazdığı hiçbir şey yok. Eğer 1920'lerden beri Osmanlı tarihçileri arasında süregelen akademik tartışmalardan kasıtlı bir uzak duruş söz konusu değilse, bu durumu, ancak ve ancak Ortaylı adına bir aşırı şüphecilik tezahürü olarak görebiliriz. Çünkü hakikaten de bugün için elimizde Yahşi Fakih tarafından yazılmış bağımsız bir metin yoktur. Kayıp durumdadır ve ancak Âşık Paşazade tarafından içerildiği şekliyle, dolaylı olarak vardır. Dolayısıyla bir tarihçi olarak Ortaylı'nın bu metnin mevcudiyetinden şüphe etmeye tabii ki hakkı vardır. Fakat ilim dünyası Âşık Paşazade'nin yazılı bir metin olarak Yahşi Fakih'i kullandığını, *Âşık Paşazade Tarihi*'nin 1914'te İstanbul'da basılmasından beri biliyor. Bu konuda,

1922'de Paul Wittek'ten başlayarak günümüzde Halil İnalcık ve Colin Imber'e varıncaya kadar çok sayıda yayın yapılmıştır. Burada geniş bir kaynak sıralamasına girişmeksizin, bugün artık kendisi de eskiyen ama dönemin tartışmalarının değerlendirildiği Langer ve Blake'in makalesi ile Ménage'ın makalesini zikretmekle yetinelim^[121] ve Imber'in, Yahşi Fakih menakıbını, Ahmedi'nin *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*'ı ile birlikte 1390'lara kadar giden en erken iki yazılı Osmanlı kaynağı olarak kabul ettiğini belirtelim.^[122]

Peki, Ortaylı'nın aksi yöndeki kategorik ifadelerine karşın ilim dünyasındaki bu fikir birliği nereden geliyor? Gayet basit, her şeyden önce Âşık Paşazade'nin kendi metninden. Âşık Paşazade iki ayrı yerde Yahşi Fakih'ten bahsediyor, bahsetmekle kalmıyor Yıldırım zamanına kadar olan olayları ondan aldığını söylüyor. İstanbul'da köşesine çekilmiş otururken dervişleri ona Osmanoğullarının "tevarih" ve "menakıbı" nı sormuşlar:

Fakir dahı cevap verdüm ki Orhan Gazinün imamı İshak Fakı oğlu Yahşi Fakıdan kim ol Sultan Bayazıd Hana gelince *bu menâkıbı ol Yahşi Fakıda yazılmış buldum* kim Yahşi Fakı Orhan Gazinün imamı oğlıyidi, fakir dahı bilüb işitdügümden, bazı hallarından ve makallerinden ihtisar edüp kalem diline verdim.^[123]

Bu eserin ilk sayfasında. İleride, metnin içinde nasıl olup da bu yazılı metinle tanıştığını da anlatıyor. Çelebi Mehmed'in maiyetindeyken ve Çelebi Mehmed kardeşi Musa ile savaşmak üzereyken kendisinin hastalandığını ve Geyve'de, Yahşi Fakih'in evinde misafir olduğunu söylüyor. Bu 1413 yılında oluyor.

Hündkâr dahı devlet ile Bursadan çıktı. Yüridi, geldi Yurusa çıkdı. Fakîr Geyve'de kaldum. Orhan Begün imamı oğlu Yahşi Fakının evinde hasta oldum. Menâkıb-ı Âl-i Osmanı tâ Yıldırım Hana gelince imam oğlından nakl ederin.^[124]

Âşık Paşazade kaynakları konusunda oldukça dikkatlidir. Ortaçağ kroniklerinin pek çoğunun aksine kaynaklarını söyler. Bu kaynak sözlüyse kimden duyduğunu söyler, "Yazılı buldum" diyorsa bunu da dikkate almak gerekir. *Yahşi Fakih Menâkıbnâmesi* veya *Menâkıb-ı Yahşi Fakih* olarak tanınan bu metnin yazarının gerçekten Yahşi Fakih olup olmadığı tabii ki tartışılmaya muhtaç bir konudur. Âşık Paşazade, "tevarih ve menakıbı" Yahşi Fakih'ten naklettiğini söylüyor ama oldukça muğlak bir şekilde de "yazılmış buldum" diyor, "o yazmıştı" anlamına gelecek bir cümle kurmuyor. Buradan çıkacak en sağlam sonuç, Âşık Paşazade'nin kaynağı olmuş olan ve büyük ihtimalle de *Menâkıb-ı Âl-i Osman* adını taşıyan erken bir metnin Yahşi Fakih'in mülkiyetinde bulunduğu.

Ama ortada yazılı bir metin olmuş olduğuna dair bir başka ipucu da var. 1413'te çocuk sayılacak bir yaşta olan bir Âşık Paşazade'nin tarihini 1476'da yazmaya başladığını düşünürsek Yahşi Fakih menakıbını okuyuşunun üzerinden 63 sene geçtikten sonra salt hafızadan yazmasını oldukça uzak bir ihtimal olarak değerlendirmeliyiz. Acaba, o nüshayı yanına almış veya o elyazması kültüründe çok yaygın olduğu üzere kendine de bir nüsha istinsah etmiş olabilir mi? Evet, bu konuda bildiklerimiz bundan ibaret. Başladığımız noktaya dönersek, Ortaylı, böyle yazılı bir kaynak olmadığını ve Âşık Paşazade'nin sadece Yahşi Fakih'ten duyduklarını yazdığını söylüyor ama kendisinin Âşık Paşazade'nin açık beyanına karşın bu sonuca nasıl ulaştığını söylemiyor. Her halükârda ben Âşık Paşazade'nin bu ifadelerinden Yahşi Fakih'in hiçbir şey yazmadığı gibi kesinlik arz eden bir sonuca

ulaşamıyorum.

Şimdi sıkı durun. Ortaylı'nın birkaç sözü üzerine erken Osmanlı tarihyazımcılığı üzerine şu yukarıdaki satırları yazmış, bir sürü laf üretmiş ve epeyce akıl yürütmüş olmaktan dolayı kendimi biraz aptal gibi hissediyorum. Yo, hayır yazdıklarımı aynen bırakacağım ki siz de göresiniz ama hakikaten de "Ortaylı neden ve nasıl bu sonuca ulaştı?" gibi sorularla kafa yormanın âlemi yokmuş! Benim için mesele çözülmüştür. Bu kadar umursamazlığın söz konusu olduğu yerde kim Yahşi Fakih için ne demiş, ne önemi var! Ortaylı, "Osmanlıların Avrupa'ya Geçişi Nasıl Olmuştur" başlığı altında Âşık Paşazade'den bu kez adıyla bir kez daha bahsediyor:

Romantik tarihçiliği biliyoruz. Âşıkpaşazade'ye göre; gaziler ay ışığında indiler Eceabat'a... Orada Öküzleri avlayıp kestiler. Kestikleri öküzlerin postlarını şeritlere ayırdılar. Sonra etraftaki ağaçları kestiler. Bu ağaçları öküz postlarının şeritleriyle birbirlerine bağlayıp salları oluşturdular. Bu sallarla da Rumeli'ye geçtiler. Bu pek güzel bir hikâyedir; XV. yüzyılın insanı için söylenmiş emperyal bir formüldür. Gelin görün ki, iş bu kadar romantik ve kolay olmamıştır. Osmanlı için Rumeli'ye geçiş; sabır isteyen, askeri ve diplomatik hassasiyet gerektiren bir hadise olmuştur. [\[125\]](#)

Ortaylı'nın bilgece uyarılarına ancak müteşekkir olunur. Bu hikâyeyi "güzel" bulmasına bile diyecek bir şeyim olamaz. Ayışığı altında evcil öküzleri avlamak romantik ise romantik. Yukarıda şöyle bir değinip arkasını getirmemişti. Demek ki "bir kabile devleti, bir aşiret savaşçılığı romantizmi" olmayıp da "bir imparatorluğun insanların romantizmine" benzeyen romantizm, bu romantizmi! Roma'dan neyiz eksik, pardon biz zaten Roma'yдық! Ha Âşık Paşazade ha Titus Livius! Var hakikaten bir romantizm. Şöyle tüylü saçaklı birtakım öküzler imparatorluk uğruna kendilerini feda ediyor... Emperyal formül kısmını da oturtmaya çalışıyorum: "Öküz artı ağaç eşittir Rumeli fütûhatı" filan mı?

Sorun şu ki, zavallı Âşık Paşazade'de böyle romantik bir hikâye yok! "Nasıl?" dersanız, vallahi yok. Ne öküz var, ne de etraflarındaki malzemeyi kullanarak sal yapmayı ilk kez öğrenen "emperyal" insanların macerası! Üstelik "Acaba Ortaylı başka bir tevarihte mi gördü?" düşüncesiyle küçük bir araştırma bile yaptım. *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*'a ve *Oruç Beğ Tarihi*'ne yani onun yazdığı *Tevârîh-i Âl-i Osman*'a da baktım. Hepsi, hakikaten de Yahşi Fakih veya değil ortak bir metne dayandıklarını her türlü şüphenin ötesinde kanıtlarcasına çok benzer kurgu ve cümlelerle bu "tarihi" geçiş olayını anlatıyorlar. Ama Ortaylı'nın kamuya sunduğu romantik hikâyeye hiçbirinde yok. Doğal olarak nereden almış olabileceğini de bilemem ama Google'da yaptığım ufak bir gezinti sonunda Ortaylı'nın hikâyesine en yakın versiyonlarda öküzlerden tulum yaparak veya o tulumlar üzerine ağaçlar koyarak yapılan sallarla Rumeli'ye geçişin anlatıldığını gördüm. Bu da bir şey, Ortaylı'nın öküz avı anlatımları ve sal nasıl yapılır tarifleri en azından henüz hiçbir yere sızmamış.

Âşık Paşazade'de, Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa, Ece Beğ'e karşı kıyıya geçmek düşüncesinde olduğunu "Bu denizi geçmeye fikr ederin. Şöyle geçsem ki kâfirün habarı olmasa" şeklinde ifade ediyor. Burada "Karşı kıyıya geçerken ne ile geçelim, nasıl geçebiliriz?" düşüncesinin değil habersizce geçmenin önemine dikkat çekerim. Sonrası da şöyle:

Ece Beğ ve Gazi Fazıl eyitdiler: 'Biz ikimiz geçelim. Hanım görsün' dediler. Süleyman Paşa eyüdür: 'Ne yerden geçersiz?' der. Eyitdiler: 'Hanım! Yerler vardır kim yakındır.

Gececek yerlerdir.' Göçdiler. Ol yere vardılar ki Viranca Hisardur. Göreceden aşğa deniz kıyısında Cimbinün karşusunda tezcek Ece Beğ ile Gazi Fazıl bir sal çatdılar. Bindiler. Geceyle Cimbi hisarının nevâhisine çıktılar. Bağlarının arasında bir kafir ele girdi...

İşte bu ele giren "kâfirin" işbirliği yapması ve Çimpe Kalesi'ne girilebilecek kolay bir yol göstermesiyle işler olur: "Tez bir nice dahı sal çatdılar. Süleyman Paşa yetmiş, seksen yarar er aldı. Geceyilen geçtiler. Bu kâfir doğru Cimbi hisarının bir ters dökcek yeri var idi, bu Müslimanları anda iletirdi. Hemin andan hisara girdiler."^[126] *Oruç*'ta da şöyle: "Hemândem birkaç sal düzdiler. Süleymân Paşa, yetmiş seksen kişiyle sala yarar güzîde bahâdırlarla bindiler. Gice ile öte yakaya geçtiler."^[127] Anonim ise şöyle diyor: "Hemandem birkaç sal düzdiler. Süleyman Paşa yitmiş seksen kişiyle ve alp erenler ve bahadırlar sala bindiler. Geceyle öte yakaya geçtiler."^[128]

Bu erken Osmanlı kroniklerinin hepsi çok benzer ifadelerle olayı anlatıyorlar. Mesele nasıl sal yapılacağı değil. Karşıya nasıl ve nereden geçileceği. Karesi vilayetinin yabancısı olan Süleyman Paşa'ya herhalde bu tip geçişleri ilk kez yapmayan yerli gaziler kılavuzluk ediyor. Gece geçmenin de romantiklikle ilgisi yok. Yakalanmamakla var. Dolayısıyla kimse de ayışığı altında geçmek gibi bir salaklık yapmıyor, bilakis karanlıktan yararlanıyorlar. Çimpe'ye girişleri ise romantik mi bilmem. Kale duvarının dışına yığılmış ve duvarın boyunu aşan bir gübre yığının üstünden rahatlıkla içeri giriyorlar. Kimseyi öldürmüyor veya incitmiyorlar. Lafi uzatmayayım, Ortaylı'nın, en azından şu anlatımını oluştururken Âşık Paşazade veya diğerlerine başvurduğunu sanmıyorum!

Öyle görünüyor ki erken Osmanlı tarihinin kaynak daha doğrusu kaynaksızlık sorununa vurgu yapayım derken Ortaylı abartıyor ve eksik hatırlıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nu aşağı yukarı 150'nci yahut 140'ıncı kuruluş yıldönümüne kadarki vesikalardan etüt etmekten aciziz. En eski tahrir defterimiz ve en eski kadı sicillerimiz de gene 15'inci asrın ikinci yarısına aittir. Daha da tuhaf olanı, en eski tahrir defterimiz, bugünkü Türkiye'ye değil, Arnavutluk'a aittir, yani Fatih Sultan Mehmet devrine. Bunu Halil Hoca neşretmiştir, Halil Hoca'nın böylece Arnavutluk'un milli tarihine yaptığı katkı eşsizdir.^[129]

Doğru, bu kadar eski bir dönem için belge veya resmi vesika seviyesinde bir kaynak sorunu sadece Osmanlı için değil pek çok geçmiş uygarlık için geçerlidir. Ama Halil İnalçık'ın yayımladığı *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* de hâlâ ortalıktadır.^[130] XV. yüzyılın ikinci yarısına ait filan değildir, birinci yarısına aittir. Fatih'in değil babası II. Murad devrine giden bir tahrir defteridir. Nereden mi biliyorum? Hicri 835 tarihi 1431/32'ye karşılık geliyor da oradan.

Sultan Muhammed Osmanoğlu, Bizans İmparatoru, 1481

Ortaylı'nın, İstanbul'un ve Osmanlı'nın "Üçüncü Roma" olduğu ve Moskova'nın olmadığı, onun Roma oluşunun "düzmece" olduğu yolunda sık sık tekrarladığı bir görüşü var. Roma, Bizans ve Osmanlı. Üç Roma. Görünürde, Osmanlı'yı yerellikten (*parochial*) olmaktan kurtarma çabası olarak algılanabilecek bu yaklaşımının arkasında ise aslında büyük bir Bizans dışlaması yatıyor. İstanbul, "Nea Roma" ise, Yeni Roma veya İkinci Roma ise, biz buradaysak o da hâlâ da buradaysa biz niye Üçüncü Roma oluyoruz, gerçekten anlamıyorum. Bu mantıkla İkinci Roma olmaya *devam* etmemiz gerekmez mi? Tüm sorun bir siyasi el değiştirme, dahası bir hanedan değişikliği değil mi? Osmanlı,

Türk ve Müslüman bir hanedandan bir ülkeyi devraldığı zaman onlara atfen "İkinci Karamanoğlu" veya "İkinci Akkoyunlu" olmuyor, oraların kimliği hemen Osmanlı içinde yerini buluyor da Bizans niye bulmuyor ve tarihin içinde taşlaşmış bir İkinci Roma olarak kalıyor ve yerini bir Üçüncü Roma'ya bırakıyor? Yoksa sorun Bizans'ın "Hıristiyan" ve "bizden" olmaması mı? Oysa bu Roma kimliği de Osmanlı'da yerini bulmuş durumda. Yoksa Ortaylı'nın kendisinin de sık sık vurguladığı üzere Osmanlı sultanlarına niye "Sultan-ı Rum", geniş anlamda Anadolu ve Balkanlar'a niye "Rum" yani Roma densin?^[131]

Hakikaten de bazı Osmanlı yazarlarına bakıldığında bir Büyük Roma (Rumiyetü'l-Kübrâ) bir de Küçük Roma (Rumiyetü'l-Suğra) ayrımı yapıyorlar. Rumiyetü'l-Kübrâ'nın neresi olduğu açık: hem şehir hem de imparatorluk olarak Roma. Gelibolulu Mustafa 'Ali, "Rumiyye-i Kübrâ ki hâlâ Rim-Papa şehri demekle ma'rufdur"^[132] diyor, İbrahim Müteferrika da "Romiyye-i kübradır kim bazıları Ruma (sic)ve bazıları Kızıl Elma tesmiye iderler" diyor.^[133] Rumiyetü'l-Suğra'nın durumu biraz daha karışık. Sadece Sivas-Amasya-Tokat bölgesi kastediliyor gibi. Mesela, yine Mustafa 'Âli, Fatih'in, Uzun Hasan üzerine giderken "Rumiyye-i Suğrâ ve Sivas-ı Rum namı ile müsemmâ olan diyâr-ı fesihatü'l-ercaya" vardığını söylüyor.^[134] Öte yandan, salt Anadolu'daki Rum eyaletine kıyasla Roma'ya "Rumiyetü'l-Kübrâ" denmesi de çok mantıklı gelmediği için bu nitelemenin "Bizans" veya Doğu Roma'ya nisbetle kullanıldığı akla geliyor. Her halükârda, Osmanlılar kendilerine "Rum, Rumi" demelerine karşın, bir, iki, üç diye saymıyorlar. Mesele onlar için bir din değişikliğidir. Nasıl ki Roma paganken Hıristiyan oldu, şimdi de Müslüman'dır. Her şeylerinden anlaşılıyor ki kendilerini süregiden bir Roma olarak görüyorlar.

Üstelik Ortaylı "Bizans" nitelemesinden de hoşnut değil. Nilgün Uysal, nehirsöyleşide soruyor:

- Size ait olduğunu düşündüğüm bir temel özellik de 'Bizans' kavramına yaptığınız itiraz...
- Bu bilinen bir şey. Ama az dikkat ediliyor. 'Bizans' lafi hep kullanılıyor ama yanlış bir kullanım. Bunun 'Roma' olduğunu vurgulamak lazım. İdeoloji bakımından, hayat tarzı bakımından bu çok önemli. Böyle yanlış isimlendirmelere çok karşıyım. Çünkü isimlerin bireyleri ve de toplumları ifade ettiğini unutmamalıyım. Bizans ismini o imparatorluğun insanları hiçbir zaman kullanmadılar. Bizans adı 16.yüzyılda Alman âlimlerden Hieronimus Wolf'un uydurduğu bir isimdir. İmparatorluğa Bizans, bu şehre Bizans ve bu ülkenin insanlarına Bizanslılar demek, 16. asır Batı Avrupa'sının uydurmasıdır. Arkasında siyasi bir misyon yatmaktadır.^[135]

E, "Bizans" diye bir şey yoksa "Roma" ise, bu sefer, şu bu nedenle Osmanlı'yı, bugün Karaman veya Akkoyunlu'dan ayrı tutmuyor ama Bizans'tan tutuyorsak, o açıdan bakınca da Osmanlı'nın hiç olmazsa İkinci Roma olması gerekmez mi? Bu tabii ki bir bakış açısı. Öte yandan, Ortaylı'nın tüm bu "Bizans" işini Wolf'a yıkmasında da bir eksiklik var. Batı bunu çok daha önce yapmış olmalı. Ne kadar önce? İlk kez ne zaman? Bunları bilemem. Ama XVI. yüzyıldan daha önce. Belki de, Batı, bizatihi Osmanlılar için icat etmiştir Bizans'ı. Costanzo di Moysis (Costanzo de Ferrara) adlı bir sanatçının Fatih'i gösteren madalyonlarından birinin ön yüzündeki yazılar aynen şöyle: "*Sultani Mohammeth Othomani Uguli Bizantii Inperatoris 1481*" yani "*Sultan Muhammed Osmanoğlu, Bizans İmparatoru, 1481*". İlginç olan ise yine aynı sanatçıya ait olan ve muhtemelen 1478 tarihli madalyonda ise "*Suitanus Mohameth Othomanus Turcorum Imperetor*" yani "Osmanlı Sultan

Muhammed, Türklerin İmparatoru" denmesi.^[136] Peki, Ortaylı gibi bu konuları diline dolamış bir tarihçinin bu literatürden haberi olması gerekmez mi? Latince, üstelik hanedanın adı olarak Türkçe bir ibare kullanılmasını doğal olarak ilginç bulan fakat "Bizans İmparatoru" unvanına hiç takılmayan Franz Babinger, aynı madalyonu ta ne zaman yorumlamadı mı?^[137] Bahusus, 2000'de şehrimizde, Sultan'ın Portresi sergisinde sergilenmişken aynı madalyon?^[138] Peki, "Bütün kuğular beyazdır" önermesinin bir gün bir siyah kuğu görünceye kadar geçerli olduğunu hatırlayalım, Wolf'u da bu ilk olma azabından kurtaralım ve geçelim.

Gel halaoğlu yamacıma gel!

İbn Bibi'yi kim bilmez? Yani artık Ortaylı tarafından sonra tanıtıldıktan sonra kim bilmez? Bibi, ama Brigitte Bardot olacak hali yok ya, isminden de anlaşılıyor ki "halaoğlu". İyi de kimin halasının oğlu? Mütebahhir tarihçimiz kimseyi mahrum bırakmamış kimin nesi neyin fesi olduğu konusunda:

Selçuki Türkiye'sindeki loncalardan, meslek birliklerinden bahseden kitaplar hangisidir?

İbni Bibi'nin *Selçukname*'si yahut *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, Sultan Alâaddin devrine ait meşhur kitabıdır ki Adnan Sadık Erzi ve Necati Lugal (Sic. Lugal) bunu çevirmeye başladı ve tıpkıbasım neşrini yaptılar. Çevirisi bitmedi, Almanca çevirisi vardır, bizim eserlerin böyle talihsizliği var. *İbni Bibi kendisi Sultan Alâaddin-i Keykubat'ın yeğenidir, İbn Bibi diye hâlâ (hala oğlu) ismini taşıyor. Padişah sülalesine, Sultan sülalesine ihtisab (Sic. İntisab) için bu ünvanı kullanıyor.*^[139]

Anlaşıldı mı? Bir şüphe kaldı mı bu hususta? Önce birkaç teknik şey: *Selçuknâme* tabii ki, İbni Bibi'nin kitabının diğer adı değil, onun Yazıcızade Ali tarafından yapılan uyarlama-çevirisinin adı. Bu tür kulaktan duyma yöntemiyle oluşturulmuş bir metinde olması doğal olan yanlışları aşağıda toplu olarak göstereceğim ama burada yeri gelmişken söyleyeyim bir kişiye veya gruba "ihtisab" değil "intisab" edilir, pazaryeri değil ya mübarekler. Tamam da, yine de bir tutarsızlık yok mu? İbn Bibi, Alâaddin Keykubat'ın halasının oğluydu, kendi sülalesine mi intisab edecek? Neyse, bu rutin huysuzluklardan sonra gelelim önemli gördüğüm veriye, ne kadar ilginç Selçuklu tarihini yazan bir kişinin aynı zamanda o ailenin bir çocuğu olması! Erkek tarafından gelenlerin vakti ve fırsatı olmadı herhalde. Aferin sana yeğen! Sıkıntı şu ki, bu bilgi parçasını Ortaylı'dan başka hiçbir yerde görmüyoruz. Öte yandan, insan böyle spesifik bir şeyi, bir yerden almazsa, bildiğinden emin olmazsa niye söylesin ki?

Biliyorsunuz artık, bunu böyle yarım bırakmayacak ve ansiklopedi karıştıracağız. Karıştırıyoruz. Adamcağızın annesinin adı Bibi Münecime imiş. Oo, Selçukluların kadınlarına bak sen. Münecimlik de yapıyorlarmış. E, sülaleye bir indirim yapar artık! Kadıncağız Nişabur'daki Şafilere reisi Kemaleddin Simnani'nin kızymış, e bu da bu adamı, Alâaddin Keykubat'ın babası ve bir Selçuk sultanı yapar! Peki uzatmayayım. İbn Bibi'nin ne anasının ne babasının Selçuklu hanedanı ile uzaktan yakından bir ilgisi var. Bibi Münecime'nin kocası Mecdüddin Muhammed Tercüman ise Cürcan kentinin ileri gelenlerindenmiş. Karı-koca, eskiden Celaleddin Harezşah'a hizmet ederlerken Harezşah'ın işlerinin karışması üzerine bir miktar dolaştıktan sonra Anadolu'ya gelmiş ve Selçuklu hizmetine girmişler. Kadın münecimliğe devam etmiş, adam da sultanın yatağını hazırlamakla işe başlamış, ama sonunda emir rütbesine ulaşmış ve tercüman olarak çeşitli hükümdarlara gönderilen elçilik heyetlerine katılmış. Hani bilginiz olsun. Bu arada, hâlâ, "halaoğlu" meselesini tam çözmüş

sayılmayız tabii. Anlaşıldı, adamcağızın Selçuklu ailesiyle akrabalığı yokmuş, peki nereden çıkmış bu lakap? Akla yakın gelen bir ihtimal var: "Bibi", halanın yanında Farsçada kadınlar için kullanılan, "hanım" gibisinden bir saygı sözü. Bibi Müneccime de isim filan olmayıp da, yaptığı işten dolayı "müneccim hanım" demek olmasın sakın? Oğlu da o zaman "hanım oğlu" olmuş olur, kimsenin yeğeni olmasına gerek kalmaz. "Niye İbn Mütercim denmemiş?" diyorsanız, vallahi benden bu kadar. Pardon, eşantyon olarak küçük bir müjde vereyim: İbn Bibi'nin kitabının tamamı meğerse 1996'da Türkçeye çevrilmiş. [\[140\]](#)

Fırçamı getir lala, resmedeyim cihâm!

Peki, kişilerden söz açılmışken, Baron de Tott kimdir? Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*'de, "Osmanlı Batılılaşması'nda Yabancı Kadrolar" başlığı altında beyan ediyor: "XVIII. yüzyılda Baron de Tott'la karşılaşılıyor. *Baron de Tott, yani Humbaracı Ahmet Paşa, sonradan Müslüman olmuş, Avrupalı bir aristokrattır.*" [\[141\]](#) İlahi! Yahu, o değil, öbürü, öbürü! Yani Comte de Bonneval olanı Humbaracı Ahmed Paşa'dır. Baron de Tott, Tott olarak kalmış, memlekette en ufak bir parçasını bırakmaksızın Avrupa'ya geri dönmüştür. Osmanlı'ya her gelen Müslüman olacak diye bir şey yok ya! Allah, Allah! "Nasılsa üstat okumuyor kendi yazdıklarını" diye biri muziplik olsun diye mi sokuşturuyor tüm bu "bilgileri" araya? Yoksa İlber Ortaylı kapak bile açmadan mı yapıyor bu aydınlatıcı konuşmalarını, öyle mi kaleme alıyor vülgarize edilmiş makalelerini? Bilemiyoruz tabii, ama "cevher" de bir yere kadar birader. Hafıza bu yanıltır, vefası olmaz. Özellikle yer ve kişi, kavim, sülale adları, tarihler, deyimler, terimler pek fecidir. Vallahi bakmadan olmaz. "*Errare humanum est*" diye boşuna söylememiş Birinci Romalı atalarımız, "beşer, şaşar" diye çevirmemiş İkinci veya Üçüncü Romalı dedelerimiz.

Tabii o kadar çok, o kadar çok var ki bu "zuhullerden". Ne ben hepsini yazabilirim, ne siz sebat eder sonuna kadar okursunuz. Buyurun bir tane daha: Toleransın Türkçedeki karşılığının hoşgörü olmadığını ve iyi kötü "tesamuh"u kullanmamız gerektiğini söyleyen Ortaylı şöyle devam ediyor:

Bizim bilmemiz ve kabul etmemiz gereken tek bir şey vardır: Bütün Rönesans ve Aydınlanma boyunca Avrupa'nın vazgeçilmez bir hak ve hukukî statü olarak ileriye sürdüğü bu terim, ilk defa belli belirsiz 1792'de Avusturya İmparatoru II. Joseph tarafından *tolerans patent* [sic. Toleranzpatent] (tolerans berati) adlı bir fermanla hukukileşmiştir. Burada imparatorluğun Yahudilerine şehirlerde yerleşme hakkı, bazı zanaatları ifa hakkı, Cizvit üniversiteleri hariç olmak üzere bazı üniversitelerde okuma hakkı sınırlı olarak bahşediliyor. [\[142\]](#)

Ne güzel. Ukalalıktan öleceğim ama lisans birinci sınıf öğrencilerine ders verdiğim için biliyorum, evvela Avusturya İmparatoru değil, Kutsal Roma-Cermen İmparatoru. Saniyen, 1792 değil, çünkü o tarihte II. Joseph değil, önce II. Leopold, sonra son Kutsal Roma İmparatoru II. Franz imparatorluk tahtında. Salisen, doğru, yayınlayan II. Joseph, ama bir tane yok bu beratlardan, iki tane var, biri 1781, diğeri 1782 tarihli. Ortaylı'nın sözünü ettiği bu 1782'de olanı. Birincisi de, memlekette bazı gayrı Katolik Hıristiyanlara dini özgürlükler tanıyor!

Dedim ya artık havlu atmak üzereyim, son bir gayretle şunları da sayayım, merak eden gitsin geniş bağlamlarına baksın: Karaosmanoğullarının Suriye'de ne işi var? [\[143\]](#) Kossuth 1838'de değil 1848'de

ayaklandı. [144] Arabistanlı Lawrence, "İngilizcedeki en iyi İliada ve Odiseus çevirisini" istese de yapamazdı, çünkü böyle bir eser yok, adamın yaptığı *Odisseia* çevirisidir. [145] Rikâb-ı hümâyûn "padişahın eğeri" değil, üzengisi demek. [146] İlm-i kıyafet, "fizyonomi" değil fizyognomidir. [147] Tanzimat Fermanı 1838'de değil 1839'da ilan edildi. [148] "Evangelidis Missalidis" diye biri değil Evangelinos Misailidis *Temaşa-i Dünya'yı* yazdı. [149]

Pardon, sırada Ortaylı'dan değil de konuşmalarını çözümleyenlerden kaynaklandığımı sandığım ufak tefek hatalar var, söz vermiştim. Onları da karışık olarak listeleyeyim: Edirne, "Tuna ve Meriç nehirlerinin kesiştiği bölgede" kurulmamıştır, "Çok açıktır ki Tuna ve Meriç nehirlerinin kesiştiği bu bölge rutubetli ve sıcak olur" diye bir şey de yok, çünkü böyle bir kesişme yok. "Tunca" olacak. [150] "Runniman" değil Runciman, [151] "Mengiray" değil Mengli Giray, [152] "vezir-i meali semir'in" değil sonu "semirim" diye bitiyor, [153] "lahiya" değil layiha, [154] "Kitab-ul Haber" değil "*Kitabü'l-İber*", [155] "üç celebi" değil "üç cebeli, [156] "komando dili" değil kumanda dili, [157] "softlar" değil soflar, [158] "elçilik üsamenti" değil "elçilik ikameti" [159] "Putting aut" değil "putting out", [160] "amatörlerini" değil armatörlerini, [161] "Hızr'ul-Mülûk" değil "*Hırzû'l-Mülûk*", [162] "seciyeli nesir" değil sec'li, [163] "ABD'den Perny" değil Perry, [164] "Paissij Itilanderski" değil Paisiy Hilendarsky, [165] "Glab Paşa" da bir zahmet Glubb olarak yazılıyor. [166]

Bitti mi? Yok. Bir de resim altları var. Elim değmişken, sevaptır. *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek* dizisinde ve *Tarihimiz ve Biz*'de bir resim altı yazıları var ki evlere şenlik. Hepi topu 15-20 adet çamur gibi, yarımşar, birer sayfa yiyen resmi evire çevire, tekrar mekrar basmışlar. Birkaçına dayanamadım, yazıyorum: *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*'ten bir resim, "Topkapı Sarayı arz odasında Avrupalı bir bakanla görüşme. De l'Espinasse" diyor. Hangi bakanmış o, veya Avrupalı bakanlar sık sık gelir miymiş, bilemiyorum. Sanırım Arz Odası'nda bir elçi kabulü. [167] Aynı resim bir kez daha, bu sefer *Son İmparatorluk Osmanlı*'da kullanılmış. "Topkapı Sarayı arz odası" kısmı çıkarılarak. Ne oldu, okurlardan şikâyet mi geldi? Oysa Arz Odası doğrudu. [168] *Üç Kıtada Osmanlılar*'da ise bir Dolmabahçe Sarayı görüntüsü var, açık ve seçik Saltanat Kapı! Burada ise "Bab-ı Ali. A. Ferdinandus" şeklinde açıklanma getirilmiş. [169] Bu yazıları hazırlayana nasıl anlatmalı bilmem ama her gösterişli ve yüksek kapı Bâb-ı Âli değildir. Bâb-ı Âli'nin bir haysiyeti vardır. Şöyle desek, bu Bâb-ı Âli ise aynı kitabın 112. sayfasındaki resim neresi oluyor? Ayrıca aynı Saltanat Kapı resminin, aynı serinin bir önceki kitabı olan *Son İmparatorluk Osmanlı*'da "Dolmabahçe Sarayı Girişi. A. Ferdinands" olduğunu ne güzel biliyordunuz. [170] Neden unuttunuz? Tekrar, *Üç Kıtada Osmanlılar*'a dönüyoruz. Sayfa 62'de bir resim altı yazısı: "Fenerbahçe'de Büyük Patrikhane. B. Sprassberger". Vallahi! Fenerbahçe yerine sakın Fener olmasın? Şükür, *Tarihimiz ve Biz*'de düzelmiş: "Fener Patrikhanesi ve Büyük Lise." [171] Bravo! Yalnız benim naçizane tavsiyem çok geç olmadan ve bu patrikhaneden birer tane de Galatasaray ve Beşiktaş da istemeden önce diğer kitabı toplatmanız. *Tarihimiz ve Biz*'den bir başka resim. [172] Tam sayfa, tek kubbeli, tek minareli biraz mağribi etkiler taşıyan bir cami. Son dönem Osmanlı camilerinden. Hamidi bir şey mi? Yıldız Camii'ne pek benziyor, ama emin de olamıyorum. Kusura bakmayın, böyle kahve falı gibi okuyorum ama hakikaten emin değilim. E, resim altı yazısı? Ha, orası inanmamızı istiyor ki "Bursa Ulu Camii"dir. Bak orada dur arkadaş! Bu camiyi bilemedim ama Bursa Ulu Camii'ni, o çok kubbeli Yıldırım yapısını rana bilirim. E, aferin siz de fena değilmişsiniz, daha önce "Ulu Camii ve kentin bir bölümü. Freeman" alt yazısıyla doğru camiyi doğru kentte verdiğinize göre. [173] Ne oldu, bu sefer

yayınevinde nöbete kalan gece bekçisi daha dikkatsiz bir şey mi?

Ortaylı'nın bu meta-metninden artık yavaş yavaş çıkma zamanı geliyor. Gördüklerimin bir kısmını yazarak dikkat çekmek istediğim sorunlara örnek verebildim diye düşünüyorum. Tabii ki katılıp katılmamak size kalmış. "Ne var ya bunlarda?" diyebilirsiniz. "Popüler metinler tanım gereği baştansavmacılığı ve kalitede büyük bir düşüşü beraberinde getirir" de diyebilirsiniz. Bu yolda düşünmediğimi de yeterince vurguladım sanırım. Dolayısıyla az da olsa benim gibi düşünüyorsanız sanırım sizin de zihninizi bir soru istila etmeye başlamış demektir: Peki ama neden? İşin en zor kısmı bu. Aynı şeyleri temcit pilavı gibi ısıtıp ısıtıp okurun önüne koymanın, sürekli çaydanlığa su çekmenin böyle bir etkisi mi oluyor? Tavşanın suyunun suyu derken yahni gittikçe sulanıyor, yavanlaşıyor mu? Ama bu dediğim de bir ötelemeden başka bir şey değil ki. Nedenleri değil de sanki yine sonuçları anlatıyorum. Zihniyet tarihçisi olmak ne kadar zorsa bazen etrafımızdaki zihniyetleri kavramak veya anlamlandırabilmek de o kadar zor. Sonuçta kim, kimin kafasının içine girebilir ki? İster istemez *ex post facto* bakıyoruz, sonuçları konuşmak durumunda kalıyoruz. Dolayısıyla, benim bulacağım açıklama ancak spekülatif olabilir.

Acaba şöyle olmuş olabilir mi: İlber Ortaylı bir noktadan sonra yavan tarihçilikten, yavan yürümenin bin türlü meşakkatinden sıkılmış. Evet, dipnottu, referanstı, yazarken kontrol etmeyi el emeği göz nuru gerektiren, sonuçta da sahibi dahil kimseye bir ödül getirmeyen zanaatçılık seviyesindeki tarihçilikten sıkılmışa benziyor. İsterseniz zanaatten "sanata" doğru ani bir kanat kırmış da diyebiliriz. Tarihçi artık prangalarını kırmış özgür bir sanatçıdır! Bu söylediğimin ilhamı da nereden mi geliyor? Tabii ki yine üstadın kendi söylediklerinden:

Tarihçi topladığı verileri yazarken, bir edebiyatçı bir yazın adamıdır. Burada topladığı malzemeyi adeta tuvalini istediği şekillerle, renklerle dolduran bir ressam gibi yansıtır.

İlmi ve ciddi çalışan üç tarihçiye aynı konuyu verip... [Ü]çünün de önüne aynı vesikaları, yani arşivlerdeki mühimme kayıtlarını, vilayetlerdeki şeriye sicillerini, name-i hümayunları veya başka kayıtları koyuyorsunuz, onlar da okuyorlar. Emin olunuz, sonunda çizilen üç resim birbirinden çok farklı olacaktır. Bu üç resim de namuslu, bilimsel, Osmanlıcayı doğru okuyan tarihçilerin eseridir; ama üç farklı resim çıkar gözünüzün önüne. [\[174\]](#)

Bu analogiye devam edelim. Varsayalım ki tarih resimdir, tarihçi de ressamdır. Çaba, dünyayı özümseme ve anlamlandırma sonra da gördüğünü bir ressam gibi yansıtmaya çabasıdır. Ama ressamımız ne görüyor? Mesele bir yol meselesidir. Ressamımız acaba realist midir? Fotoğraf kalitesinde resimler mi boyayacaktır? Yoksa sürrealist midir? Âlemi şaşkınlıklar içinde mi bırakacaktır? Yoksa olgular dünyasından bilinçli bir kopma yaşayacak, o dünyanın verilerinden kolay kolay etkilenmeyecek, kendi içinde tutarlı paradigmalardan evrenine dalacak, soyut resme mi sardıracaktır? Naçizane ben, bir üslup olarak Ortaylı'ya empresyonizmi yakıştırıyorum. Ortaylı'nın yukarıdaki alıntıda söylediklerinin ışığı altında en zararsız düşünce şeklinin de bu olduğu kanısındayım. Sanat tarihçisi olmadığım için sanatçının faaliyetinin hangi aşamasında bu üslubu benimsediğini tam olarak tesbit edemiyorum ama daha önce "boyadıklarının" farklı olduğunun ayrımındayım.

Evet, artık izlenimciliği benimsemiştir sanatçımız. Tuvali üzerinde dünyayı yeniden yaratmaktansa, o dünyayı gören gözlerinin hissettiklerini, izlenimlerini yeniden yaratmaya adanmıştır mesaisini, açık

havada çalışmakta, anı yakalamaya uğraşmakta, geçici olanın peşinde koşmaktadır. Havaidir. Bütüne bakmakta, ayrıntıya takılmamaktadır. Hatlar, çizgiler pek umurunda değildir, renkleri öne çıkarır... Ne kadar da çok severim empresyonizmi! Böyle tatlı tatlı empresyonistleri ve muhteşem tablolarını düşünürken birden kendini dayatan bir uyanmanın buz gibi soğuk etkilerini yaşıyorum: Biz sanat âleminde değiliz! Gerçek yavan ve acımasız. Resim dünyasının kuralları çok farklı. Hiçbir şey değilse, ressamlar, tarihçilerin aksine boş bir tuvalin başına geçip yaratıcılıklarını gösterebiliyorlar. Bizim ise bagajımız yüklü. Tuvalimizi çeşitli figürlerle, şekillerle dolu buluyoruz. Öyle de olmak durumunda. Oraya yeni bir şeyler boyamanın kuralları var. Tarihle en fazla kesişme noktası olan edebiyatın bile kuralları farklı. Müzik? Söylemeye bile gerek yok. Maalesef, Ortaylı'nın ve benzerlerinin yaptığı şeyler, ancak ve ancak tarih hakikaten resim olsaydı meşru olabilirdi! Peki, Ortaylı'nın bu metin grubuna yönelik eleştirilerimi nasıl olsa nesnel olarak gösterdim, şimdi ben de biraz izlenimci eleştirmenliği kendime çok görmeyeyim ve şöyle bağlayayım: Durduk yerde kendini doğuştan yetenekli bir sanatçı olarak tahayyül etmekle sanatçı olunmuyor. Anladık "hoş üslup" diye bir şey var ama bal bal demekle de ağız tatlanmıyor. Evdeki tıngır mıngır piyanonun ise kimseyi doğuştan tarihçi edeceği yok.

Post scriptum: Ayn Câlut'un yenenleri ve yenilenleri

Daha önce de vurguladım. Bu bölümde Ortaylı'nın sadece bazı popüler metinlerini kendime konu edindim ve eleştirdim. Hemen söyleyeyim ki Ortaylı'nın akademik yayınları da doğal olarak, katiyen eleştiri üstü filan değildir, olamaz. Onları da kendi paradigmaları içinde eleştirmek pekâlâ mümkündür. Şu kadarını söyleyeyim ki Ortaylı'nın bilimsel nitelikli yayınlarına bakınca da çok etkilendiğimi söyleyemiyorum. Evet, "Yeri burası değil" diyerek onları bilinçli bir şekilde ayrı tuttum ama ben bu denemede somut kanıt göstermeden hiçbir yargıda bulunmamayı da şiar edindim. Şimdi "mesnetsiz, vesikasız" laflar edip tüyüyormuş gibi görünmeye içim elvermiyor. Diyorum ki Ortaylı'nın kapı gibi referanslı bilimsel yayınlarında boy gösteren ama çok ilginç bir şekilde bu kez, bu popüler metinlerinde düzelttiği fahiş bir hatayı burada versem? Hem şu söylediklerime küçük bir kanıt olur, hem Ortaylı'nın iki metin grubu arasındaki tuhaf ilişkiye dikkati çeker hem de buraya sadede harici bir malzeme taşımamış olurum.

Ortaylı'nın ilk kez 1994 yılında *Türkiye Günlüğü* dergisinde yayınlamış olduğu bir makalesi var: "Hilâfet ve Türkiye İslâm Devletinde Hilâfet". Hem 2004'te hem de 2007'de yeniden yayımlandı.^[175] Ortaylı'nın aynı makaleleri başka başka yayınevlerinden ama sanki yeni şeylermiş gibi başka başlıklar altında toplayarak basma alışkanlığını göz önünde tutulursa bir kez daha basılmasının da eli kulağında olduğunu söyleyebiliriz.^[176] Halife kelimesinin anlamından başlayan, erken İslami dönemde kurumu irdeleyen ve nihayet 1924'te Osmanlı hilafetinin ilgasına kadar kurumun tarihine değinen bir makale bu. İşte bu makaleden öğreniyoruz ki İlhan Hülâgü 1256'da Bağdad'ı istila etmiş ve oradaki son Abbasi halifesi Mustasim'i idam ettirmiştir. Bu tarihi hemen 1258 olarak düzeltelim ve hiç üzerinde durmayalım. Zaten Ortaylı'nın popüler yayında düzelttiği hatası da bu değil. İşte, Ortaylı bu Abbasi sonrası dönemde pek çok İslam hükümdarının ayrı ayrı halife unvanını kullandığını belirtiyor ve bizatihi sultan unvanına da kutsallık atfedildiğini şu sözcüklerle anlatıyor:

Esasen Abbasîlerden sonra 'sultan' ünvanı hakimiyet ve hakimiyetin menşeinin Allah'tan geldiğini gösteren bir ünvanıdır. *İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud Han 1260 Ayn Callut Savaşından sonra fethettiği Şam'da bu görüşünü açıkça ilân etmiş; sultanlığın Allah vergisi*

olduğu ve Mısır'daki halife ve Memlûklerin tasdikini gerektirmediğini söylemiştir. Bu dönemde artık hilâfet ve Kureyş arasındaki bağlılık ve zorunluluk da siyasî literatürde açıkça gereksiz görülüyordu.^[177]

Burada tekrarlamayayım ama bu şaşırtıcı pasaj için verdiği referansta Ortaylı tam dört tane kaynak sayıyor. "Şaşırtıcı" diyorum, çünkü her okuyuşta hayretten ağzım açık kalıyor. 1260'ta Gazan Han henüz doğmamıştı bile ama bakın bu dahi çok önemli değil. Asıl çarpıcı olan Ortaylı'nın Ayn Câlut Meydan Savaşı'nın bir Moğol zaferi olduğunu düşünmesi! Değilse, Moğollar bu savaştan sonra Şam'ı nasıl fethediyorlar?

İnanılmaz. Gerçekten inanılmaz. Ayn Câlut Savaşı herhangi bir savaş değil. Çok önemli siyasi sonuçlarının yanı sıra sembolik anlamları da pek büyük olan bir savaş. Çünkü, 1258'de Abbasi halifeliğini düşüren ve Batı'ya karşı ileri hareketlerini sürdürerek Suriye'ye giren Moğolların, Memlukler tarafından durdurulması bu savaşla oldu. 3 eylül 1260'ta, Mısır Memluk Sultanı Kutuz ve o yılın sonunda Kutuz'u öldürerek sultan olan komutanı Baybars, Ayn Câlut'ta, Ketbuğa komutasındaki bir Moğol ordusunu o kadar büyük bir yenilgiye uğrattılar ki Moğol yenilmezliği imajı o savaşla yerle bir oldu. Doğu yarısı Moğollar tarafından fethedilen İslam dünyasının batısı Moğol tehlikesinden uzak kaldı. İzleyen altmış yıl içinde de İran Moğolları, Memlukler karşısında bir türlü dikiş tutturamadılar! Suriye, Memluklerde kaldı. Münhasıran bu savaş ve genelde İlhanlı-Memluk ilişkileri üzerine çalışan Reuven Amitai'nin hemen bütün akademik hayatı bu konuları yazmakla geçti!^[178] Bizde de Amitai denli kendini Memlûk-Moğol savaşlarına kaptıran yoksa da Ayn Câlut'un ne olduğunu bilenlerin sayısı epeyce fazladır diye düşünüyorum.

Hadise aslında gayet basit; Ortaylı, Gazan'ın sonuçsuz kalan seferlerinden birinde, 1300'de birkaç aylığına Şam'ı işgal etmesini 1260'taki Ayn Câlut'la karıştırıyor.^[179] Daha doğrusu, kaynaklarından Gazan'ın Şam'a girdiği bilgisini alınca bunun olsa olsa Ayn Câlut'tan sonra ve dolayısıyla 1260'ta olacağını sanıyor. Bu ipucundan yola çıkarak Ortaylı'nın İlhanlılar ve Memlukler arasında sadece tek bir savaş geçtiğini düşündüğünü de çıkarsayabiliriz.

Ortaylı'nın bu herhangi bir maddi yanlışa benzemeyen yanlışını makalelerinin yeni basımlarında değil de popüler kitaplarından birinde düzeltmesi her ne kadar tuhaf ise de bir seferliğine olsun popüler kitap okurlarının doğruca bir şey okumasını sağladığı için yine de takdire şayandır. *Tarihimiz ve Biz*'de şöyle diyor:

Fakat Haçlılara asıl darbeyi vuranlar, *Ayn-ı Callut'ta Moğolları yenen Memluklardır. 1269'da Sultan Baybars, Moğollar gibi bir kuvveti durdurmaya muvaffak olmuştur.* Bu sefer de, 1291'de onun evlatları, Haçlıları bu topraklardan sürebilmiştir.^[180]

Tamam, tamam, farkındayım. Ayn Câlut'ta Baybars sultan değildi, 1269'da ise sultandı ama Ayn Câlut o yıl değil 1260'ta olmuştu ama artık armudun sapı üzümün çöpü demeyelim. Ayn Câlut'un yenenleri ve yenilenlerini düzgünce tesbit edebilmek de az iş midir?

V. bölüm

Aynı yazarlar, değişik metinler: muhtelif edisyonlar

Türkiye'de artık hemen hiç dikkat edilmeyen bir nokta var: Pek az yayınevi bir yayının yeniden basıldığında bunun bir "basım" mı (*impression*) yoksa "baskı" mı (*edition*) olduğunu söylemeye gerek duyuyor. Dahası, noktasına ve virgülüne dokunmaksızın aynen bastıkları, dolayısıyla "basım" olan bir ürünü tantana ile "baskı" olarak tanıtmaya yoluna gidiyorlar. Sonuçta yüzlerce "baskı" yapmış yayınlarla karşılaşmak işten bile olmuyor. Söylemeye gerek bile yok ki, uluslararası yayıncılık kurallarına göre baskı hataları gibi ufak tefek yanlışlıkların düzeltilmesini hariç tutarsak ancak içeriği değiştirilmiş bir basım artık yeni bir "baskı", yeni bir edisyonudur. Bilmiyorum, sorun belki de bir terminoloji sorunudur. Çünkü "*impression*" için "basım" yerine "bası" terimini kullananlar da var. Belki de "baskı" yı da böyle bir şey sanıyorlardır, kelime "*impression*"ı karşılamak için kullanılıyordur. Her halükârda, kitap künyelerinde "birinci baskı, üçüncü basım" veya "ikinci baskı, yedinci basım" gibisinden bir bilgiyle karşılaşmıyoruz. Şayet öyleyse, o zaman "*edition*"a muhakkak bir başka karşılık bulmak durumundayız veya bulamazsak "edisyon" olarak kullanmaya devam etmeliyiz ki bir kavram karmaşasına yol açmayalım. Üzerime pek vazife değil ama merak ediyorum, dünyada "basım" için farklı "baskı" için farklı ISBN'ler ve tabii ki her yeni baskı-edisyon için yeni bir ISBN almak gerekirken bizde nasıl oluyor? Neyse, benim bu bölümde üzerinde durmak istediğim konu tabii ki "basım"lar değil, "baskı"lar, daha doğrusu bir kitabın değişik edisyonları arasındaki farklarla ilgileniyorum. Bu ilgim de yayıncılık bakış açısından değil, tarihçinin bakış açısından olmak durumunda.

Gerçekten de aynı yazarın eserinin değişik edisyonları arasındaki farkları incelemek, tarih metinlerinin ürettiği sorunları incelemek bağlamında oldukça öğretici olabilir. Ne olmuştur da yazar, yeni edisyonda metnini değiştirmiştir? Yeni verilere ulaşmış ve metnini güncellemek veya genişletmek ihtiyacı mı hissetmiştir? Eski edisyondaki yanlışları mı düzeltmiştir? Yoksa tam tersine önceki edisyondaki bazı malzemeyi mi çıkarmıştır? Bu budama işlemi bir sansür veya otosansürden mi kaynaklanıyor? Verileri aynı bile kalsa yazar yorumlarını ve görüşlerini değiştirmek arzusu mu duyuyor?

Birinci bölümde "sadeleştirme" adına başkalarının metnine giren ve istediği gibi özgürce kesip biçerek bu metinleri bozanlara ait örnekler görmüştük. Burada ise bir faktör olarak yazar devreden çıkmaksızın, tam tersine yazarın eliyle olan değişiklik ve farklılıklara bakmak istiyorum. Yanlış anlaşılacak istemem, yazarların tabii ki bu tür tasarruflarda bulunmak en doğal haklarıdır. Verilerini yenileyen, eksiğini gideren, haklı eleştirileri dikkate alarak gerekli değişiklikleri yapan bir yazara ancak saygı duyulur. Okurunu bir şekilde haberdar ediyorsa bu saygı artar. Dolayısıyla, değil eserini

düzeltilmek ve gözden geçirmek, eğer isteği ve vakti varsa bir yazarın, metnini tepeden tırnağa yeniden yazması bile bütünüyle meşru bir şeydir. Üstelik söz konusu olguya (rescension) sadece günümüzde değil modern öncesi dönemlerde de rastlarız. Eserini altı kez "telif" eden Osmanlı tarihçisi Hasanbeyzade bu bağlamda hemen aklıma gelen iyi bir örnek.^[1] İrili ufaklı değişiklikler yapan ve devasa tarihini bütünüyle gözden geçirerek bir "tertib-i sâni" yaratan Cevdet Paşa'yı da unutmamalıyız. Keşke Cevdet'in iki "tertibi" arasındaki farkları nokta be nokta ortaya koyan bir çalışma olsaydı. Cevdet Paşa'nın tarihinin sadeleştirilmiş halini ise "edisyona ötesi" bir kategoriye koymak durumundayız ki üzerinde yeterince durduğumuzu sanıyorum. Öte yandan bir tarihçi olarak aynı yazarın metinlerinin değişik edisyonları arasındaki farkları bulmak, tesbit etmek hem sanıldığından daha eğlenceli olabilir hem de bu tür değişiklikleri nelerin getirdiğini anlama çabası çerçevesinde bir dönemi daha iyi değerlendirmemizi sağlayabilir.

Halide'nin hediyesi

Yukarıda bilerek değinmedim. İşin içine çeviri girmişse işler biraz daha karışır. Tabii ki günümüzde aynı eserin neredeyse eşzamanlı edisyonları birden fazla dilde yayımlanıyor. Doğal olarak o eserin yayınlandığı dildeki ilk basımı o dildeki ilk edisyonudur da. Eğer söz konusu olan bir çeviri değil de uyarlama ise o da öyledir, yeni bir edisyondur. Yine sadeleştirme kısmında değinmiştik, metinden metine dilin değişmesinin, dil farklılığı gerekçesinin metinlere müdahale etmek için ne gibi zeminler hazırladığını görmüştük. Aşağıda altıncı bölümde de bir örnekle, bu farklılığın çok daha ciddi sorunlar üretebileceğini, dil farklılığının zaman zaman akademik etik dışına çıkılmasına nasıl perdeleme görevi yaptığını göreceğiz. Bu tür zorunlu değinmelere karşın "dilimize kazandırılan" özeldir tarih, genelde tüm eserlerin nasıl bir çeviri süzgecinden geçtiğini incelemek ve eleştirmek gibi devasa bir konudan bu kitapta bilinçli olarak uzak durdum.

Burada ise aynı yazarın, Halide Edib Adıvar'ın 1928'de İngilizce olarak yazdığı ve yayımladığı bir metnin tam otuz dört yıl sonra Türkçede görüldüğü haline biraz eğilmek istiyorum. *The Turkish Ordeal*'ın nasıl *Türk'ün Ateşle İmtihanı* haline geldiğini tüm veçheleriyle incelemek gibi bir iddiam yok fakat bu iki metne biraz yakından bakmanın tarihçi açısından epeyce verimli olacağını söyleyebilirim.

Halide Edib, 1962 yılında Türkçe edisyona yazdığı çapraşık ifadeli kısa önsözde *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın ve Türkçeden önce İngilizcede çıkan diğer metinlerinin tercüme olmadıklarını söyler:

Bunların hiç biri tercüme değildir, fakat bazı yerleri biraz kısa, bazı yerleri biraz uzun olmakla beraber, öz itibarıyla aynıdır. Bu hatıralar, İstiklâl Savaşını hazırlayan zihniyetin, başka başka yönlerden, lehte ve aleyhte olan bütün fertlerin, en fazla, bir ruh tahlilinden ibarettir. Gerçi, başlıca vakaları da içine alınmışsa da, bu hatıralar asıl, bütün bir memleketin, üç yıl sonunda İzmir'e nasıl önüne geçilmez bir sel gibi beraberce aktığını gösterir.^[2]

Yazarın açık beyanına göre, bazı yerleri değişmiş olan Türkçe edisyonun, İngilizce edisyonun harfiyen bir çevirisi olmadığını, daha ziyade bir uyarlama karakteri taşıdığını fakat iki metnin "öz itibarıyla aynı" olduğunu düşünmek durumundayız. En azından Halide Edib, böyle düşünmemizi istemiş. Metinleri karşılaştırmaya başladığımızda ise meselenin hiç de Halide Edib tarafından yumuşatılarak sunulduğu gibi olmadığını anlıyoruz. Yazar, büyük bir ihtimalle yaptığı radikal değişiklikleri perdelemek için bu ayniyeti vurgulamış ve bunu da zekice yapmış görünüyor. Nihayetinde, metnin İngilizcesine her an gidilebilecekken Türkçesinin bir çeviri olduğunu söylemek çok da inanılır olmazdı. Dolayısıyla, Türkçe metnin çeviri olmadığını peşinen kabulleniyor ama okuyucunun inanmasını istiyor ki öyle pek vahim bir şey de yoktur. Yazar, kendi metnini çevireceğine oturmuş, Türkçe düşünmüş, yeniden yazma yoluna gitmiştir. Evet, ima budur. Fakat metne eleştirel bir gözle bakınca durumun bu merkezde olmadığını görmemek imkânsız. Tabii ki ilim dünyası yazarından gelse dahi bir iddiayı önünü ardını kovalamadan kabul edecek değildir. Etmemiştir de zaten. *The Turkish Ordeal* ve *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın siyasi duruş olarak pek fazla örtüşmediğini bilenler epeydir biliyordu. Hülya Adak, bir iki kere bu konuya değindi:

1962'de Edib'in *The Turkish Ordeal*'ı Türkçeye *Türk'ün Ateşle İmtihanı* olarak "çevrildiğinde", Halide Edib'in kendisi, Mustafa Kemal ve rejimi eleştirilerinin çoğunu dışarıda bırakmıştı. Böylece, İngilizce aslı Cumhuriyetin kuruluşuna ilişkin Kemalist mitleri sorgularken, otuz küsur yıl sonra çıkan Türkçe version yani *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, aksine bunları onaylamaktaydı.^[3]

Şimdi bu iki metne biraz daha yakından bakalım. Türkçe metnin büyük bir kısmı, İngilizce metnin bir uyarlamasından çok, oldukça sadık, eğer kelime kelime çeviri yapmıyorsanız olabildiğince sadık, bir İngilizceden Türkçeye çeviri niteliği taşıyor. Yazarının eli değen bir metinde çeviri kokusunu da almamız gerekir ama bu konuda bile metnin tutarlı olduğunu iddia etmek güç gibi görünüyor. Radikal kısaltmalardan da kaynaklanabilir ama metnin pek çok yerinde anlamı yakalamak güçleşiyor. İşin bu kısmını edebiyat tarihçilerine ve eleştirmenlerine bırakıyorum; herhalde şimdiye kadar nice makale yazarak olayı iyice aydınlatmışlardır. Benim burada ilgilendiğim bu "öz itibariyle ayniyet" in nasıl bir şey olduğu. Tabii ki biraz önce ne düşündüğümü söyledim. Kimileri kaba saba, kimileri daha rafine olmak üzere değişikliklerin çok fazla olduğunu, metnin yapısını çok değiştirdiğini de söyleyeyim. İşin aslına bakılacak olursa, bunda bizatihi bir yanlışlık da görmüyorum. Bir yazar görüşlerini değiştirme konusunda niye bize hesap versin ki? Öyleyse, öyledir. Nedenlerini de otursun tarihçi ve edebiyat tarihçisi bulsun. Ama yazarın aksi yöndeki iddiası bizi durumu belgelemeye itiyor.

Kapatın Meclis'i cereyan yapmasın...

Dönem, mütareke dönemidir. Padişah Vahideddin'dir. İşler karışıktır. Memleketin geleceğinde büyük belirsizlikler vardır. Vahideddin İngilizlerin himayesine taraftardır. İşte bu padişah meclisi kapatmayı düşünmektedir:

Bu devrede Padişah, Meclisi kapatmayı düşünüyordu. Mustafa Kemâl paşayı elde ederek parlamentoyu kapatmak ve ardından bir mutlâkiyet kurmak istiyordu.^[4]

Eh, biraz da öyle olmamış mıdır? Sonuçta, 1919'da son Osmanlı seçimlerinin yapılarak meclisin yeniden açılmasına kadar 1918-1919'da mutlakiyete dönülmemiş midir?^[5] Sorun tabii ki İngilizce metinde. Gidelim:

I want to add that not all those who thought that parliamentarism was too advanced a form of government for Turkey were at the same time in favor of a foreign protectorate: Mustafa Kemal Pasha was said to be one of those trying to persuade the sultan to close the parliament, but he wished him to inaugurate afterward a régime of absolutism- with a cabinet in which Mustafa Kemal Pasha himself would be the minister of war.^[6]

Şimdi de bu pasajı benim çevirimle vereyim:

Ekleme isterim ki Türkiye için parlamentarizmin gereğinden fazla ileri bir hükümet şekli olduğunu düşünenlerin hepsi, aynı zamanda, bir yabancı himaye rejimi de istiyor değildi: Mustafa Kemal Paşa'nın, parlamentoyu kapatması için sultanı iknaya çalışanlardan biri olduğu söyleniyordu. Ama, o, sultanın daha sonra mutlakiyetçi bir rejim başlatmasını ve içinde kendisinin bizzat harbiye nazırı olacağı bir hükümet kurmasını arzuluyordu.

Tabii ki burada kendime biçtiğim görev tarihte hakikaten öyle olmuş mudur olmamış mıdır, bunun tartışmasını yapmak değil. Ama "öz itibariyle aynı" olan bu iki metnin insanı bir sağ, bir de sol köşeye yatırdığı, rolleri birbirinin tam zıddı olarak gösterdiği konusunda tamamen anlaşıyor muyuz? O zaman devam edelim.

Yazarın yukarıdaki tasarrufunun yorumlamaya gerek bile duyuracağını sanmadığım için geçiyorum. Dediğim gibi, farklar her zaman bu kadar belirgin değil. Henüz Mustafa Kemal, Samsun'a çıkmış değildir. Ama bir "Ermenistan" fikri doğuda çeşitli heyecanlara neden olmaktadır:

Aynı zamanda *millî bir hareket*, memleketlerinde bir Ermenistan kurulması ihtimaline karşı şarkta şiddetli surette uyanmıştı. Kâzım Karabekir paşa, o zaman, memleketimizde tek hatırı sayılabilir Türk ordusunun başında bulunuyordu. Kendisi aynı zamanda, İtilâf kuvvetlerinin şarkî Anadolu'da bir Ermenistan kurlmaları ihtimaline karşı halkı silahlandırıyor. *O tarihte, İzmir'de henüz Yunan ordusu yoktu.*^[7]

Hiç oyalanmadan İngilizce metne gideyim:

The Nationalist movement had in the meantime started in the East- always tremendously excited and angry at the mere possibility of an Armenia in their lands.

Kiazim Kara Bekir Pasha, as the commander of the only considerable regular Turkish forces in the East, was arming the population from the military depots and getting ready for an effective resistance in case the Allies should decide to create an Armenia in Eastern Anatolia. *As there was as yet no Greek army in Smyrna, Western Anatolia was in no immediate danger.*^[8]

Sanki mütercim olarak işim şimdi daha kolay gibi:

Bu arada, *Millî Hareket*, kendi topraklarında bir Ermenistan kurulması ihtimalinin bile her zaman dehşetli heyecanlara ve öfkeye yol açtığı şarkta başlamıştı. Şarktaki tek hatırı sayılır düzenli Türk kuvvetinin komutanı olarak Kâzım Karabekir Paşa, halkı askeri depolardan silahlandırıyor ve müttefiklerin Doğu Anadolu'da bir Ermenistan yaratmaya karar vermeleri durumunda etkili bir direnişe hazırlanıyordu. *Henüz İzmir'de bir Yunan ordusu olmadığı için Batı Anadolu acil bir tehlike içinde değildi.*

Şimdi dilci değilim. Türkçede harf-i tarif denen nesnenin olmadığı söylenir. Buraları bilemem ama "*milli bir hareket*" ile "*Milli hareket*" arasındaki farkı bilirim. Birincide milli herhangi bir hareket, milli hareketlerden biri, ikincide ise kesinlik ve teklik anlamı var. Hiçbir şey bilmesem, İngilizcede "*the*" ne anlama gelir bilirim! Peki ne zaman ve nerede başlamış bu Milli Hareket? E, o da alıntıdan çıkıyor. Henüz İzmir işgal edilmeden önce, doğuda! A, bakın bu noktadan sonra hele tarihçi olarak işiniz çok zor. Milli Mücadele, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkmasıyla başlamamış mıydı? O da Yunanlıların İzmir'i işgalinden hemen sonra olmamış mıydı? Ne yani, sen bize Halide Edib'in şu kıyırık alıntısına dayanarak nesiller boyu okulda okuduğumuz bir şeyin aksini mi söylüyorsun? Ayrıca kadın imana gelmiş, düzeltilmiş işte hatasını Türkçesinde! Yok, vallahi bir şey demiyorum. Sadece şu kadarını söylüyorum ki tarihte başlangıçlar, milatlar bulmak oldukça keyfidir, hele koskoca bir memleketin pek çok köşesinde aynı anda kongreler toplanıyor, pek çok kişi eşzamanlı olarak

direnış örgütlüyorsa. Halide Edib'in, anılarının İngilizcesinde tutarlı olarak "Milli hareket" dediği Şeye, Türkçesinde ya hiç değinmediğini ya da yukarıdaki gibi "milli bir hareket" diyerek geçiştirdiğini görmekteyiz. Bu tavrı da Mustafa Kemal'in Şahsen katılmadığı veya organizasyonunda kritik rol oynamadığı her türlü kongre ve oluşumu "Milli Mücadele" anlatımları içine pek sokmayan ve en fazla "yerel" olarak niteleyerek anlamlandıran resmi tarih yönelimlerine büyük bir uygunluk içindedir.^[9]

Uzundu, inceydi paşamın parmakları...

Peki, Halide Edib'in, Mustafa Kemal hakkındaki ilk izlenimleri, görüşleri nelerdir? Tabii ki artık bir tahminiz vardır, İngilizcesinde başka, Türkçesinde başka görüşleri var.

Benim ve herkesin Mustafa Kemal paşa hakkındaki fikrimiz bu devrede Şöyle ifade edilebilir: anakkale'de Anafartalar kahramanı; padişahın yaveri; ve harikülâde bir zekâ ve ihtirası olan bir insan diye tanınıyordu. Ben kendisini bir kaç defa Babıâli'de görmüştüm. Şahsiyeti ve inkâr edilemeyecek bir görünüşü vardı. Doğu Anadolu'ya oradaki kuvvetleri yatıştırmaya gönderdiklerini işittiğim zaman ihtirası hakkındaki fikirlere hiç inanmadım. Türkün istiklâlini koruyacak bir vaziyet aldıktan sonra, Türk milletinin kendisine en büyük mevki vereceğini tabii görüyordum.^[10]

Bakın, aslında mekanik bir iş yapıyorum, daha doğrusu kendi koyduğum kurallara uyarak öyle yapmaya çalışıyorum ama Şu alıntıda İngilizcesine bile gitmeden bir kurt yeniği olduğu dikkatlere çarpmıyor mu? Kendi dahil herkesin fikri Mustafa Kemal'in ihtiras sahibi olduğu yönüneyken hemen aşağıda onun ihtirası hakkında işittiği fikirlere hiç inanmadığını beyan ediyor. O zaman İngilizcesine gitmek farz durumundadır:

My personal feeling about Mustafa Kemal Pasha at this period can be summed up as follows: He was the brilliant organizer of the Anafarta victory in Chanak; he was aide-de-camp to the sultan; he was a man of extraordinary intelligence and cunning as well as of *abnormal ambition*. I had met him at a meeting without exchanging words. I had also seen him often walking down the Sublime Porte road and thought that he had a remarkably strong face. That he had personality and capacity was beyond doubt, and when I heard that *he had taken part with the Nationalist movement in Eastern Anatolia*, where he was officially sent to pacify them, I did not trouble myself about the various rumours about his personal ambition, desires for despotism, and so on. As long as he retained a clear vision of the Turkish future and managed to *serve the Turkish cause*, I for my part would not have objected to his asking for any position he might have liked as a reward for *his services from the Turkish nation*.^[11]

Hım, orijinalinde de bir miktar kafa karışıklığı var gibi. Bakalım nasıl dönüyor Türkçeye:

Bu dönemde benim Mustafa Kemal Paşa hakkındaki Şahsi hissiyatım Şöyle özetlenebilir: O, Çanakkale'deki Anafartalar zaferinin parlak örgütleyicisiydi; sultanın yaveriydi; olağanüstü zeki ve kurnaz olduğu kadar aşırı bir hırısı da vardı. Bir toplantıda hiç konuşmaksızın karşılaşmıştım kendisiyle. Sık sık da Bâbıâli Caddesi'nden aşağı yürürken görür ve dikkate değecek kadar güçlü bir yüzü olduğunu düşünürdüm. Şahsiyet ve kapasite sahibi olduğuna

şüphe yoktu. Resmen yatıştırmakla görevlendirildiği *Doğu Anadolu'daki Milli harekete katıldığını* duyunca şahsi hırsı, despotizm arzuları vesaire hakkındaki muhtelif söylentilerle canımı sıkmadım. Türk geleceği hakkında berrak bir görüş sahibi olduğu sürece ve *Türk davasına hizmet etmeyi becerdikçe*, ben kendi hesabıma, onun *hizmetleri karşılığında Türk ulusundan* bir ödül olarak talep edebileceği herhangi bir makama itiraz etmezdim.

Anlaşılan, Halide Edib, Mustafa Kemal hakkında bir fikir sahibidir, üstelik bunların herhalde bir çevrede oldukça yaygın söylentiler olarak teyidini de bulmaktadır ama Doğu Anadolu'da başlayan Milli harekete katıldığını duyunca bunları dikkate almamaya karar verir. Kendi söylediklerinden bunun Mustafa Kemal'a açılmış bir kredi olduğu havasını sezinliyoruz. Halide'nin birtakım koşulları vardır. Onları sayar da. Tuhaf olan tabii ki Türkçe edisyonda, söz konusu olan milli dava da olsa Mustafa Kemal'in hizmet sunar ve ödül bekler bir şekilde betimlenmemesidir!

Peki, Halide Edib, Ankara'ya Mustafa Kemal'in yanına gidip kendisini daha yakından görünce fiziki özelliklerini nasıl tarif eder? "Ne yani, İngilizcede başka, Türkçede başka mı tarif eder? Aynı insandan bahsetmiyor mu?" denebilir. Doğru tabii, ama Halide Edib'in nihayetinde bir edebiyatçı olduğunu unutmamalıyım. İşte o fiziki tariflerle beraber gelen yorumlar, yüklenen değer yargıları yok mu? İşte onlar kişiye gördüğü eli bile farklı tarif ettirir. Halide'yi Ankara'da, garda, akşam alacasında Mustafa Kemal bizzat karşılar.

Trenin kapısı açılınca, Mustafa Kemal paşa yaklaştı. Bana inerken yardım etti. Bu elin çevik hareketi ve *kudreti*, bana Mehmet çavuşla millî mücadelenin, yolda arkadaşlık etmiş olduğum şahsiyetlerini hatırlattı. Fakat bu *kudretli el* şekil itibarıyla ötekilerden bam başkaydı (sic). *Anadolu*'ların elleri umumiyetle kocaman, geniş ve zalimleri gırtlığından yakalamağa kadir görünür; Mustafa Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz eli *Türkün bütün hususiyetleriyle* birlikte aynı zamanda *hâkim* bir vasfa sahipti. [\[12\]](#)

İngilizce metne ulaşamasaydık gramer düşüklüklerinin ötesinde ne dediği dahi anlaşılmayan bu cümleleri nasıl anlamlandırabilirdik merak ediyorum. Bu kez önce benim çevirimi vereyim:

Kompartımanımızın kapısı birden açıldı ve Mustafa Kemal Paşa'nın eli bana uzanarak basamaktan inmeme yardım etti. Eli, bu ışıktaki belirgin olarak görebildiğim tek uzvuydu ve bütün vücudunun fiziki olarak en özellikli kısmı da bu eldi. Bu, çok ince parmaklı ve hiçbir şeyin karartmadığı ve kırıştıramadığı bir cilde sahip olan ensiz ve kusursuz bir eldir. *Efemine değildir ama bir erkeğin eli olmasını da beklemezsiniz.*

Çevik ve ani hareketleri bana Mehmet Çavuş'u ve varlığından Samandıra'da haberdar olduğum şu yeni devrimci tipi hatırlattı. Bana öyle geldi ki Türkiye'deki insan-kaplanın amansız avlanması bu elde karşılığını bulmuştur. Son derecede asabi gerilimiyle ve fırlayıp kendine zulmeden gırtlığından tutacakmış gibi hazır oluşuyla bu el, savaştan Türk'ün iri, enli elinden farklıydı.

Eh, erkek eli olmasını beklemiyorsak, Türkçede boy göstermese de olur. Ayrıca, Atatürk'ün eli olduğuna göre "kudretlidir, hâkimdir"; aşağısı kurtarmaz. Ha, yay gibi fırlayarak kendine zulmedenin gırtlığından yakalayacak olan da yine bu eldir. Erat sınıfından Türk'ün eli değildir. Son bir şey kaldı geriye, peki nasıl oluyor da her şeyiyle hayali köylü Türk'ün elinden bu kadar farklı olan el "Türk'ün

bütün hususiyetleri"ne de sahip oluyor? Belki de ben yanlış çevirmişimdir buyurun:

The door of our compartment opened suddenly and Mustafa Kemal Pasha's hand reached up to help me down the step. In that light his hand was the only part of him I could see distinctly, and it is that part of him which is physically most characteristic of the whole man. It is a narrow and faultlessly shaped hand, with very slender fingers and a skin which nothing darkens or wrinkles. *Although it is not effeminate, one would not expect it to be a man's hand.* Its swift and sudden movements reminded me of Mehemmed Chavoush and of that new revolutionary type of whose existence I had become aware in Samandra. It seemed to me that the merciless hunting of the human tiger in Turkey had its answer in this hand. It differed from the large broad hand of the fighting Turk in its highly strung nervous tension, its readiness to spring and grip its oppressor by the throat. [13]

Bunlar yine iyisi. Çünkü bir de Türkçeye hiç alınmayarak atlanan paragraflar var. Tahmin edilebileceği gibi bunların çoğu da Halide Edib'in Mustafa Kemal için yaptığı değerlendirmelerden oluşuyor. Bir tane de bu gruba örnek vereyim:

Although his cynicism sickened one at times, it was impossible not to admire the emphatic way in which he attacked shams. But the man was a paradox. The very next moment one saw him trying to establish other shams which happened to suit his temperament better than the ones he had displaced. He seemed to have no convictions whatever: he adopted now one thing and now another with the same vehemence and energy, no matter how contradictory they were, so long as he thought they would benefit him and the cause in some way. But one could not condemn him too severely in those days. [14]

Müstehziliği insanı bazen hasta etmesine karşın yalanlara şiddetle saldırmasına hayran olmamak imkânsızdı. Fakat, adam tam bir tezattı. Hemen biraz sonra, ortadan kaldırdığı yalana göre huyuna daha çok uyan bir palavrayı yerleştirmeye çalışırken görürdünüz.

Herhangi bir kanaati varmış gibi durmuyordu: Ne kadar çelişik olurlarsa olsun kendisine ve davaya bir şekilde yararı dokundukça şimdi birini, biraz sonra diğerini aynı şiddet ve enerjile benimserdi. Fakat onu, o günlerde çok sert de kınamak olmazdı.

Paşam ilim kudretiyle mevkiini muhafaza etti

Metnin şiştiğinin farkındayım. Bu kez, Halide Edib'in, Mustafa Kemal'i çevresiyle kıyaslayarak neden onun lider konumunda olduğuna dair yazdığı samimi ve edebi pasajı vereyim. Önce kuşa çevrilmiş Türkçesi:

Mustafa Kemal paşa, fikrini yürütmek için her nevi sistemi kullanıyor, zaman zaman, bir George Washington tavrı alıyor, bazen da bir Napoleon havası yaratıyordu. *Fakat ilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir mümessili olan Mustafa Kemal paşa daima mevkiini muhafaza edebilirdi.* [15]

Bu da bazı yerlerini atlayarak İngilizcesinden benim yaptığım çeviri. Lütfen okuyun ve karar verin, yukarıdaki ilkokul müsameresi kılıklı satırlarda mı Halide, Mustafa Kemal'i hatırlamak kelimesinin tüm anlamlarıyla hatırlıyor, yoksa sürgünde, aşağıdaki satırları yazarken mi?

Epeyce, fakat orta seviyede bir sahne yeteneği vardı. Kâh, ikinci bir George Washington imişçesine mükemmel bir demagog olur ve hemen sonra Napoleon'umsu bir tavır takınırdı. Bazen güçsüz ve zavallı bir korkak gibi görünür, bazen en üst seviyede güç ve cesaret gösterirdi... İnsanı, konuşmaktan başka hiçbir şey yapamayacak kadar iktidarsız adamlardan biri olmalı şeklinde bir karara ulaştırarak kadar tereddüt gösterir, birden, bir lahza içinde öyle bir karar verir ki bu onu hem kendi yaşamının efendisi hem de geniş çaplı bir hareketin yaşam gücü yapar.

Çevresinde, *zekâ ve ahlâki duruş açısından ondan üstün, kültür ve eğitim açısından ise kat kat daha üstün adamlar olduğunu tabii ki hep bilirdiniz*. Fakat, onları incelikte veya orijinallikte geçemese de hiçbiri onun hayatiyetiyle başa çıkamazdı. Onların ne meziyeti varsa, aşağı yukarı normal ölçüler içindeydi. Onun hayatiyeti ise değildi. Ve onu tek başına baskın kişi yapan buydu... Onu hâlâ görebiliyorum: Odanın ortasında ayakta duruyor ve herkesi takatsiz düşürmüşken o başladığı dakikadaki kadar canlı. Ve kendimi de kendime şöyle söylerken hatırlıyorum: "Ne kadar şaşılacak bir adam! Yıkım kılığına bürünmüş bir doğa kuvveti mi acaba? İnsana ait herhangi bir şeyi var mı? Peki, ulus amacına ulaştığı zaman bu kasırga nasıl durulabilir ki?"

Peki, buyurun bu da İngilizcesi:

Possessing considerable though quite undistinguished histrionic ability, one moment he could pass as the perfect demagogue- a second George Washington- and the next moment fall into some Napoleonic attitude. Sometimes he would appear weak and an abject coward, sometimes exhibit strength and daring of the highest order... Having been hesitant to a degree that made one conclude that he must be one of the most impotent of men who could do nothing but talk, suddenly he would make some instantaneous decision which marked him as being master of his own life and the life-force of a far-reaching movement.

Of course, one knew all the time that there were men around him who were greatly his superior in intellect and moral backbone, and far above him in culture and education.

But though he excelled them in neither refinement nor originality, not one of them could cope with his vitality. Whatever their qualities, they were made on a more or less normal scale. In terms of vitality, he wasn't. And it was this alone that made him the dominant figure... I can still see him standing in the middle of the room talking every one to exhaustion, while he remains as fresh as the moment he began. And I can remember saying to myself: 'What an astounding man! Is he just some elemental force in a catastrophic form? Is there anything human about him at all? And how can this cyclone ever come to rest when the nation has reached its goal?'^[16]

Bir an için İngilizce ve Türkçe edisyonlar arasındaki farkları geri plana itelim. Sonuçta, bir insanın, herkesinki gibi gayet sübjektif olması kaçınılmaz olan anılarından söz ediyoruz. Tamam. Ama nasıl oluyor da 1928'in Halidesi, hem de olaylara beş altı yıl gibi bir mesafedeyken, Mustafa Kemal'in etrafında onu zekâ, kültür ve eğitim açısından geçen adamlar hatırlıyor da 1960'larda, kendi ölümünden kısa bir süre önce tüm bu anılar çözünüyor, uçuyor ve yerlerine ortalıkta devredip duran birtakım klişeler geliyor? Konu ilim sahası olduğuna göre, bu sahada çok yüksek olanların bile yanına yaklaşamadığı "kudret" de herhalde siyasi bir kudret değildi... Herhalde onu tartışan bile olmaz. İyi de yıllar geçtikçe Mustafa Kemal nasıl oluyor da ilim açısından kudretli olmayı da kimseciklere bırakmaz bir hale bürünüyor... Örnekleri kat kat çoğaltmak mümkün ama artık durayım. Sorumuz ise

baki: Nasıl oluyor da oluyor? Bunları hatırlayan Halide'ler aynı mı? Çevirerek bir kez daha sorayım: Kaç tane Halide var?

Bu soruyu hâlâ niçin sorduğum yadırganabilir bile... Ne yani, anlamıyor muyum, anlamayacak kadar saf mıyım? Halide Edib, 1960'ların Türkiyesi'nde, malum ideolojik arkaplan düşünülmesine ne yapabilirdi ki? Tabii ki, resmi ideolojiye, aydınlar ve devlet arasındaki ilişkilere vesaire gönderme yaparak "Şu yaptığından başkasını yapamazdı" demek ve işin içinden çıkmak mümkün. Ama ben önsözde de yeterince vurguladığım gibi ideolojik yönelimlerin metinler üzerindeki etkisini veya sahibinin ideolojik körlüğünden dolayı somut olarak bozulan metinleri münhasıran konu edinmedim. Böyle bir başlık açmadım. Burada kendime koyduğum amaçlar açısından çok önemli de görmüyorum. Metin bozursa bozuktur. Sahibinin ideolojisi beni ilgilendirmiyor. Dolayısıyla, böyle bir olguyu reddettiğim için değil, fakat kendime koyduğum sınırlar içinde kalmak, çözümlmelerimi bütünüyle zanaat seviyesinde yapmak, metnin iç dinamiklerinden yola çıkarak sorduğum sorulara cevap bulmak ve söylediğim her şeyi maddi kanıtlarıyla desteklemek istiyorum.

Bunları da mı sen yaptın Halide?

Peki dilimin altındaki baklayı çıkarayım: *Türk'ün Ateşle İmtihani*'nda öyle yerler var ki, metne başka bir el girdiği, Halide'nin tek başına olmadığı konusunda çok ciddi şüpheler uyandırıyor. Bunlar öylesine somut noktalar ki, ne zaman içinde Halide Edib'in görüşlerini, şu bu nedenle revize etmesiyle açıklanabilir ne de bizatihi zamanın geçmesiyle Edib'in hafızasının ona oynadığı oyunlarla. Sonuçta ortada İngilizce yazılı bir metin vardı, çevirse de, uyarlama yapsa da, eski yazdıklarının tam tersi görüşleri benimseyecek kadar değişimci bir tavır olsa da Halide Edib'in elinin altında başka bir metin vardı. Halide Edib'in bu metni kapatarak, Türkçe'de başka ve yepyeni bir metni sıfırdan kaleme almadığını da, Türkçe metnin, İngilizcesini paragraf paragraf izlemesinden anlıyoruz. Üstelik Halide'nin yine ilk kez İngilizce çıkan anılarının Türkçesi olan *Mor Salkımlı Ev*'deki daha düzgün cümleli edebi anlatım bütünlüğü de yok *Türk'ün Ateşle İmtihani*'nda. Hiçbir edebiyatçıya yakışmayacak bozuk bir ifade ve yer yer anlatılanın ne olduğunu anlamamızı engelleyecek kadar kırık dökük, devrik cümleler!

Oyalanmaksızın bana Halide'nin metnine başka bir el girdiğini düşündürten yerlerden sadece iki tanesini burada irdeleyeyim. Bunlardan ilki şöyle: İstanbul'un Halide Edib ve kocası Dr.Adnan da dahil olmak üzere Ankara'daki milliyetçilerin önde gelenlerini idama mahkûm ettiği günlerdir. Türkiye Büyük Meclisi'nin açılması ve ilk TBMM hükümetinin oluşturulacağı gün olan 23 nisan 1920 gecesi, daha doğrusu 22 nisanı 23 nisana bağlayan gece tuhaf bir ruh hali içinde olan Halide Edib yatağında şöyle hayallerle uğraşır:

Yüksek akasyaların içinde yarım ay görünüyordu. O gece, yatakta hep beyaz gömlekle Bayezit'da idam sehпасına gittiğimi hayal ediyor ve bir nutuk hazırlıyordum. Hep aklımdan, *Babillilerin meşhur kadını Kurretülayn*'in idam edilmeden önce Farsca olarak söylediği cümle geçiyordu: 'Ayaklarımı yerden kaldırın ki, yüksekten dünyayı daha iyi göreyim.'^[17]

Halide'yi çocuksu romantizmiyle baş başa bırakıyor ve "Allah Allah demek ki Babilliler Farsça konuşuyormuş" diyerek İngilizce'ye, benim yaptığım çeviriye gidiyoruz:

Görkemli akasyaların arkasında, ince gümüş bir hilâl soğuk mavi göklerde parlıyordu...

O gece, hayatın etrafımdaki her şeyde olan mevcudiyetine dair tuhaf bir duyguyla doluydum. Uyanık olarak yatıyor ve kendimi mahkûmların beyaz gömleğini giymiş bir şekilde, bir zamanlar binlerce kişiye konuştuğum Beyazıt'a doğru yürürken ve ilmik boynumun etrafında sallandığı halde muhteşem bir konuşma yaparken tahayyül ediyordum. Sonra, kendi kendime *Kurretü'l-Ayn'in, şu basit ve güzel Farsça kelimeleri söyleyerek ülküsü uğruna ölen bu büyük Bâbî kadının*, kelimelerini tekrarlardım: "Ah, beni yeryüzünden yükselttin ki yukarıdan dünyaya bakabileyim."

(From behind the stately acacias a thin silver crescent of a moon glistened in the cold blue skies... That night I was filled with a strange sense of the fullness of life in everything around me; and I lay awake imagining myself wearing the white chemise of the condemned, walking to Bayazid, where I had once addressed thousands, and making a wonderful speech with the rope dangling round my neck. Then I repeated to myself the words of Quret-ul-Ain, that great Babi woman who died for her ideal uttering these simple and beautiful words in Persian: 'Oh, raise me from the earth that from the heights I may look upon the world.')

Aslında büyüleyici bir pasaj olduğunu kabul etmeliyim. Halide Edib'in idama mahkûm edilen o kadar erkek arasında ve genelde Milli Mücadele'de bir kadın olarak kendi rolü üzerine ne kadar çok şey söylüyor. Tabii ki kahramanı olan, Bâbî'lik ve sonra Bâbî-Bahaî'liğin kadın düşünürü ve şairi olan ve bugün erken bir feminist olarak tanınan *Kurretü'l-Ayn'in* kim olduğunu tam olarak biliyor. Çok uzak olmayan bir geçmişte, 1852'de İran'da öldürülen bu kadınla kendisi arasında bir paralellik kurması ne kadar ilginç! Hakkında verilen idam hükmü düşünülürse de çok mu yersiz? Peki, Halide Edib bunu 1928'de, hatta kendi beyanına göre 1920'de biliyordu da 1950'lerin sonu veya 1960'ların başında mı unuttu? Öte yandan, "Bâbî" ile "Babil" arasında da tek bir harf var. Sakın şöyle olmasın: Halide Edib, "Bâbî'lerin" diyor, bu kelimeyi bilmeyen başka biri de "Babilliler" anlıyor ve öyle yazıyor!

Diğer örnek de Halide'nin yakın arkadaşı, II. Meşrutiyet'te Fizan mebusu, *Trablusgarb'den Sahra-yı Kebir'e Doğru* adlı seyahat kitabının ve Şemseddin Sami'yi izleyerek Anadolu Hıristiyanlarının soyca Türk olduğu temasını işleyen *Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler* adlı kitabın yazarı, yazar, tarihçi, aydın ve 1920'de dahiliye vekili olan Câmî Bey'le ilgili. Halide Edib, Câmî Bey'in Mustafa Kemal tarafından mecliste nasıl savunulmayarak istifaya zorlandığını anlattıktan sonra şöyle diyor:

Bundan biraz sonra Cami bey *Rusya'ya ilk mümessilimiz olarak gitti*. Kendisi aleyhine bir çok propaganda yapılıyordu. Bunların asılsız olduğu anlaşıldıktan sonra bile Cami bey siyaset hayatından çekilerek, kendi şahsî ve mütevazî yaşayışına döndü.

Câmî Bey, tabii ki Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak Rusya'ya filan hiç gitmedi. Oraya Ali Fuad Paşa ve Rıza Nur gitti! Bu da Halide Edib'in hiç bilmeyeceği, karıştıracağı bir şey olabilir mi? Nitekim İngilizcesinde nereye gittiğini söylüyor:

Bu olaydan kısa bir süre sonra *Câmî Bey, ilk temsilcimiz olarak Roma'ya gönderildi*.

Fakat yokluğunda, mecliste kendisine karşı el altından durmak bilmeyen bir propaganda yürütüldü. Bu daha çok para meseleleriyle ilgiliydi. Ankara'dan gönderilen gayriresmi müfettişe (M.Celal Bey) hesabını verdiyse de bir daha da siyaset sahnesine dönmesi için

kendisini hiçbir şey ikna edemedi. Şimdi kitaplara ve çalışmaya adanmış bir yalnızlık ve yoksulluk hayatı sürmektedir.

(Soon after this *Jami Bey was sent to Rome as our first representative there*. But an incessant underhand propaganda against him was carried on in the house during his absence. It concerned money matters mostly. And although he cleared himself to the unofficial inspector sent from Angora (M.Jelal Bey), nothing could induce him to return to the limelight of politics again. He now leads a life of solitude and poverty devoted to books and study.)^[22]

Yavaş yavaş bu kısmın da sonuna geliyoruz. İşte yukarıda örneklediğim tür metin kanıtlarından ve ayrıca metnin sunduğu diğer ipuçlarından yola çıkarak, ilk kez bu metne eğildiğim 2000 yılı sonlarında ciddi ciddi kuşkulandırmaya başlamıştım ki, Halide Edib'in *Türk'ün Ateşle İmtihani*'ndan tek başına sorumlu olması oldukça düşük bir ihtimaldir. İki metin arasındaki farkları bir kez daha vurgulamayacağım, ama *The Turkish Ordeal*'in büyük boyda, ince puntolu ve 407 sayfalık bir kitap ve kendisiyle "öz itibarıyla aynı" olduğu müjdesiyle Türkiye kamuoyuna sunulan *Türk'ün Ateşle İmtihani*'nin ise daha küçük boyda, daha büyük puntolu ve 312 sayfalık bir kitap olması bile, bu Türkçe metnin başına vahim şeyler geldiğini gösteriyordu. Tabii, metinlerden yola çıkarak ne olduğunu bilmek veya tahmin etmek mümkün ise de bunun bir sınırı var ve iş bu şüpheyle kaldı.

Post scriptum: Vedat Günyol hatırlıyor

Şimdi bu gariban *Tarih-Lenk* bağlamında bu iki metne tekrar eğildiğimde, hem zamanında fark etmediğim için kendime kızdım, hem de her şeye karşın internetin ne kadar büyük bir nimet olduğunu düşündüm. Meğerse İhsan Yılmaz 21 nisan 2002'de Vedat Günyol'la bir röportaj yapmış ve söylenecekler söylenmiş.^[23] Önce İhsan Yılmaz'ın sunuşunu vereyim:

Paris'te hukuk doktorası yaparken tanıştığı Halide Edip Adıvar ve A. Adnan Adıvar'la ilişkileri 13 yıl süren 91 yaşındaki edebiyatçı Vedat Günyol, Adnan Bey'i babası kadar sevdiğini ancak Halide Hanım'ın kendisini kullandığını söylüyor. Günyol, Halide Edip Adıvar'ın ilk kez İngilizce yayınlanan *Türk'ün Ateşle İmtihani*'nde Atatürk hakkında yazdığı olumsuz düşüncelerini kitabın Türkçe baskısına almadığını, kendi kitabını bir tür sansürlediğini belirtiyor.

Röportajın içeriğinden ilişkinin on üç yıldan çok daha fazla sürdüğü fakat bu rakamın Günyol'ca kendisinin sömürülme süresi olarak düşünüldüğünü görüyoruz ama çok sallanmadan Vedat Günyol'un konuyla ilgili söylediklerine gidelim:

Evet, Türkiye'ye döndüklerinde onlarla görüştim asistanlık yaptım. *Halide Edip ile Türk'ün Ateşle İmtihani'nin İngilizce'den çevirisini beraber yaptık. O dikte ediyor ben yazıyordum. Hastalanınca, Vedat sen git tercüme edip getir bana diyor, bu sefer ben tercüme ediyorum, o düzeltiyor.* Kitabın orijinali *Turkish Ordeal*'di. *Ama kitabın İngilizce baskısında Atatürk aleyhine yazdığı yerleri Türkçe'ye almadı. Yani o bölümleri kendisi sansürledi.* Sonra *Türk'ün Ateşle İmtihani*'ni Yeni Ufuklar'da ben basmıştım. Kitabı basarken çevirenler Halide Edip-Vedat Günyol diyemedim tabii.

Öldürürdü beni yoksa. Çok otoriterdi. Kitabı da Vedat'a diye imzaladı. Sevgili yok, oğlum yok... Ama Adnan Bey'in güzel yanı şu. Atatürk'le ayrı saflara düşmüşler ve sonra kaçıp

yurtdışına gitmişler ama bir gün bana, bak dedi Atatürk haklı biz haksızmışız. Bazı şeyler var ki böyle tepeden inme olacak. Mesela Latin harfleri. Onu tepeden inme yapmasaydı, yıllar boyu bunu yerleştiremezdi. Onun bu itirafını ben çok takdir ederim. Halide Hanım'ın da buna benzer bir itirafı varmış ama ben duymadım.

Eh, ben de naçizane rahmetli Vedat Günyol'un itirafını takdir ettim. Kitabın nasıl bir yöntemle Türkçeye kazandırıldığını (!) öğrenmiş oluyoruz. Halide Edib sözlü olarak çeviriyor, Günyol yazıyor. Dahası bir noktada kitabı Günyol çeviriyor, Halide Edib yalnızca düzeltmelerde bulunuyor. Dolayısıyla, Günyol'un rolü sadece sekreterlikten ibaret değil. O kadar ki, isminin "çevirenler" sırasında anılması gerektiğini düşünüyor. Öte yandan, kitabı sansür etme onurunu ise münhasıran Halide Edib'e bırakmış görünüyor. Nasıl olmuş, tam bilemiyoruz ki, mesela, Günyol, tek başına çevirdiği kısımlarda Atatürk aleyhine olduğunu düşündüğü yerleri "Canım, nasıl olsa Halide Hanım atacak, boşuna çevirmeyeyim" diye bir inisiyatif mi kullanmış? Yoksa sadıkane çevirmiş, Halide Edib'in önüne koymuş da o mu karar vermiş?

Bu tabii ki ancak ve ancak *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın yazma haline ulaşırsa çözülebilecek bir nokta. Bunun peşine düşecek olan muhtemel edebiyat tarihçisine küçük bir müjde vereyim ki haber anası internette bu bilgi de var. Vikipedi Özgür Ansiklopedi'de, Vedat Günyol maddesinde:

Turkish Ordeal / Türkün Ateşle İmtihanı'nın orijinal çevirisi bir lise defterine yapılmıştır. Bu defterde Halide Edip Adıvar ve Vedat Günyol'un eski Osmanlıca (sic) (Eski Harflerle) yaptıkları ortak çeviri vardır. Vedat Günyol, bu orijinal çeviri notlarının bulunduğu defteri ölümünden önce manevi oğlum dediği Marmara Televizyonu Genel Müdürü Türker Gedik'e hediye etmiştir.

Sonuç? Sonuç şöyle bir şey: Vedat Günyol'dan yardım alan Halide Edib Adıvar adına 1962'de *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı bir kitap yayımlandı. Herkes bu kitabı, Halide Edib'in anılarının ikincisinin Türkçesi sandı. Oysa metin ciddi olarak sansür edilmiş, bazı yerlerde zekice ve incelikli, bazı yerlerde kaba saba değişikliklere uğramış, bazı yerleri tamamen atlanmıştı. Buna karşın metin, vicdani bir iç hesaplaşması sonucunda Halide Edib tarafından yeniden yazıldığına dair en ufak bir ipucu da taşıyor. *The Turkish Ordeal*'daki Mustafa Kemal'e ilişkin en ufak bir eleştiri bile, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda tersine çevrilerek sunuldu. Tarih, herkesin elbirliği etmesiyle olması gerektiği gibi düzeltildi! Arada olan tarihe ve edebiyata oldu. Biz bu kitaptan mahrum kaldık.

En önemlisi de budur. Yazarın ölümüne yaklaştığı yıllarda adıyla yayımladığı bu kitap, *The Turkish Ordeal*'ın bugüne kadar çevrilmeden kalmasına yol açtı. Çevirisi, hem de yazar tarafından yapılmış bir kitabı kim, niye çevirecekti ki? Halide Edib, giderayak Türkiye'ye, herkesin zekâsına hakaret eden "öz itibarıyla aynı" damgalı ve ağulu bir hediye verdi. Belki de hedeflenen başından beri buydu. İngilizcesi mevcut, Türkçesi namevcut, dolayısıyla her an bir hevesli tarafından çevrilmesi mukadder olan bir kitabın ilelebet değilse de onyıllar boyunca çevrilmesinin önü kestirildi. Ben de bugün merak ediyorum: Artık bu kitabın yetkin bir şekilde çevrilmesinin zamanı gelmemiş midir? Üniversitelerimizde, liselerimizde, bazen zorunlu bir kitap olarak okutulan, hoca kafeslemek için internette hazır özetleri dolaştırılan bu tuhaf metni, ait olması gereken insanların nazik ellerine, edebiyat tarihçilerine emanet ederek, Halide Edib'in 1928 yılındaki son derece şahsi değerlendirmelerini Türkçede görebilecek miyiz, göremeyecek miyiz? Yoksa *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın bile dili ve seviyesi ağır geliyor bize de, onu şöyle bir sadeleştirecek bir yiğit mi

arıyoruz? Bakın mesele bir kitabın çevrilip çevrilmemesinden daha büyük, çok daha büyük bir şeydir. Bizim tarihe ve geçmişe karşı tutumumuzdur. Nasıl olacak bu, hakikaten bilmiyorum. Hem mangalda kül bırakmayıp "tarihimiz" diyeceğiz, hem bu tarihi ancak ilkokulda belletildiği gibi ve anca o kadar bileceğiz. Bizimkilerden başka kaynaklar okuyarak karşımıza çıkanlara kızıp "hain" muamelesi yapacağız, "kendi" kaynaklarımıza sevdalanacağız ama "kendi" kaynaklarımız da umurumuzda olmayacak. Evet, ne yapacağız? Soruyorum. İşte size toz zerresi kadar küçük bir örnek. Aşikâr bir şekilde oynanmış, bozulmuş, sansür edilmiş, Türkçesi bozuk bir metni sineye çekmeye devam edecek miyiz? Bize böylesi daha mı çok yakışıyor? Yalanı bu kadar, vazgeçilemeyecek kadar mı çok seviyoruz?

Uzun ince bir yoldayım gidiyorum knez-gece

Daha önce Said Öztürk ile ortak bir metinlerini konu edindiğimiz Hüdai tarihçi Prof. Dr. Ahmed Akgündüz'ün bu kez tek başına üstesinden geldiği bir metne bakacağız: *Osmanlı'da Harem*. İlk kez 1995'te *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem* adıyla yayımlandı.^[24] Kitap 15 gün içinde ikinci baskısını yaptı. Mayıs 2000'de yayınlanan beşinci baskısı da aynı adı taşıyordu.^[25] İkinci baskıdan itibaren ya yayınevi veya yazarı bu yayınların "gözden geçirilmiş" baskılar olduğunu belirttiğine ve gerçekten de metinlerde farklılıklar olduğuna göre bunların sadece basım değil gerçekten de edisyon olduğu anlaşılıyor. Aralık 2007'de de Akgündüz, büyük oranda aynı metne dayanan fakat hem iç organizasyonunda ilk baskılara göre daha radikal değişiklikler içeren hem de adı değişmiş olan bir metin daha yayımladı: *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*.^[26] Bu kadar baskısı olan bir metnin sadece tek baskısına bakmak olmazdı. Ben de topluca baktım.

Kaynaklar nadirdir kelaynak kadar!

Bu son metinde, daha önceki baskılarda olan ve büyük oranda, Mısırlı Ahmed Şefik Bey'in XIX. yüzyıl sonuna ait olan kitabındaki^[27] bilgilerin eksik gedik özetlenmesinden ibaret bulunan "Eski Hint Hukukunda Kölelik" türü son derece demode bilgiler çıkarılmış. Safiye Ünüvar'ın, aslı küçük boy 140 sayfa olan kitabından yapılan 55 sayfalık özet de burada yer almıyor.^[28] Buna karşın, 233 sayfalık bu son metin, daha öncekilere satır satır benziyor. Dolayısıyla, yeniden yazılmış bir metinle değil, eski(ler)inin yeni bir sürümüyle karşı karşıya olduğumuz açık. Metinlerin tümünün genel planı ise aynı: İslam-Osmanlı'da kölelik hukukundan bahseden bir kısım ve Topkapı Sarayı Haremi'ni fiziki olarak da tarif eden bir kısım olmak üzere iki ana eksen var.

Akgündüz'ün kaynak kullanımı ve literatür bilgisi üzerine ise şu kadarını söyleyeyim: Muhterem müverrih bu konuda çocuklar kadar masum. Hemen hemen hiçbir "lüzumsuz" şeyle kafasını yormamış görünüyor. Arapça, İngilizce, Farsça bildiği beyanlarına karşın kölelik konusunda bakılsa iyi olacak devasa bir uluslararası ve dahi gelişmekte olan ulusal literatüre hiç takılmamış. Tabii ki haksızlık yapıp 1995'te basılan metinde, daha sonra çıkan yayınların niye görülmediğini sorgulamayacağım. Ama o dönemde ulaşılması mümkün dişe dokunur ne varsa hemen hiçbirine dokunmamış. Bu bir. İkincisi de aralık 2007'de yeniden organize edilerek yayımlanan metinde de durum aynı! Osmanlı köleliği üzerine kalem oynatan bir akademisyen düşünün ki Ehud R. Toledano'nun konuyla ilgili külliyatından ancak çevirisini bendenizin yapmış olduğu tek bir kitabı görmüş.^[29] 1998'de yayımlanan kitabını^[30] görmemiş, temmuz 2007'de yayımlanan son kitabını^[31] duymamış. Osmanlı Haremi üzerine Leslie Peirce'in yaptıklarından haberi yok. Peirce'in, o, tüm bu işlere soyunmadan önce mevcut olan, 1993'te çıkan, 1996'da da Türkçeye çevrilen, münhasıran harem üzerine olan kitabını hiç bilmiyor.^[32] Benim, 1996'da İngilizcesi, 2004'te de Türkçesi yayımlanan kitapcağızıma hiç takılmamış.^[33] Topkapı Sarayı'nı anlatıyor, Gülrû Neciboğlu'nun adını bile duymamış.^[34] "İslam" ve İslam'a kölelik kanalıyla yapılan "kötülemeler", "iftiralar" veya "karalama hareketleri"ne takmış durumda, ama başlığında bile İslamiyet ve köleliğin ilgası bulunan William Gervase Clarence-Smith'in kitabının semtine bile uğramamış.^[35] Kitabının yarısını ayırdığı konu olan "İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik" hakkında, 1996'da bir yayın yapmış olan Hasan Tahsin Fendoğlu'nu

da yok sayıyor. [36]

Sadece referans vermediği için değil, düşünceleri üzerinde en ufak bir etkisi olmadığından biliyorum ki bu konularda tek bir bilimsel makale bile okumamış bir âlimle karşı karşıyayız. 1995'te okumamış, 2007'de de okumamış. 24.10.2007 tarihinde kitabının son baskısına Rotterdam'dan yazdığı önsözde "son zamanlarda neşredilen Saray Hatıraları'na değinmek yararlı olacaktır" duyurusuyla tanıttığı kitapların Halit Ziya Uşaklıgil'in *Saray ve Ötesi* ve Ayşe Osmanoglu'nun *Babam Sultan Abdülhamid*'i gibi yarım asırlık kitaplar olması bile nihayetinde görelî bir şey, hiç olmazsa neşredildiklerini biliyor. [37] Öte yandan, Haremle ilgili orijinal kaynaklardan Leyla Hanım onun için tam bir yabancı [38] bitmez tükenmez harem dedikodularının nakledicisi Süleyman Kâni İrtem de kim ola ki? [39] Uzatmayayım, Suraiya Faroqhi okumamış, Shaun Marmon okumamış, Yvonne Seng okumamış, Madeline Zilfi okumamış, Metin Kunt okumamış, Halil Sahillioğlu okumamış... Halil İnalçık'ı Osmanlı'da kölelik üzerine yazdığı akademik makalelerden değil, 1994 yılında *Tempo* dergisinde çıkan bir yazısından biliyor. O kadarcık bildiğini yeterli görüyor ve İnalçık'ı "İslam hukukunu bilmediğinden dolayı" "çok ciddi hatalar" yapmakla suçlayabiliyor. [40]

Bilimsel tarihçilikle ve tarih metodolojisiyle ilişkisi yok denecek kadar çelimsiz olan ve kendi inançlarını çalıştığı konudan ayırtırmayı aklının ucundan bile geçirmeyerek normatif tarihçiliğin nasıl yapılabildiğine çok güzel bir örnek teşkil eden Akgündüz'ün bu eserini, *Tarih-Lenk*'in herhangi başka bir bölümünde ağırlamak tabii ki mümkün olurdu. Ama şu anda kafamdaki soru şu: 1995'te ilk kez okuduğumda dengeli bir facia ve vodvil karışımı olarak metin beni çok etkilemişti. Acaba Akgündüz 1995'ten 2007'ye neyi düzeltti? On iki dev yıl, ıslah-ı nefis ve ıslah-ı *text* için az mıdır? Kafamda bu soruyla Akgündüz'ün her üç metnini dikkatle okudum. Ufak tefek kelime hatalarını düzelttiğini de gördüm, kendisinin bazı temel tartışmalarına zemin sağlayan kısımları olduğu gibi çıkardığını da. Ama metin zamana karşı kahramanca direnmişti. Demek ki içerdikleri doğrudur. Yazar, bakıyor, bakıyor, gözden geçiriyor ve düzelterek bir şey bulamadığına göre dediklerinin arkasında duruyordu. Buyurun, beraber bu metinler arasında biraz dolaşalım.

Osmanlı tarihinin oğlan ve içoğlan meselesi

Akgündüz'ün favori konularından biri döne dolaşa, yana yakıla ele aldığı, "oğlan ve içoğlan meselesi" olarak adlandırabileceğimiz bir mesele. Akgündüz, bu konunun ağır bir surette çarpıtıldığını düşünüyor. Mesela, "bazı köşe ve kitap yazarları", Osmanlı padişahlarının da kendileri gibi sapık ilişkiler içinde olduklarını zannetmektedirler. [41] Biz ne yapsak, kendisinin harikulâde üslubunu yansıtamayacağımız için "iç oğlan kavramı ile ilgili çarpıtmalar" adlı kısımdan daha tam bir alıntıyla konuya girelim:

İddia sahiplerine göre, Osmanlı Haremde bütün çarpık ilişkilerin yanında Padişahların ve Enderûn halkının erkeklerle ve hem de iç oğlan denilen Saray Hizmetlisi olan erkeklerle çarpık ilişkileri vardı. [42]

Durumun, Akgündüz'ü cidden üzdüğü anlaşılıyor. Üstelik "bâtılı tasvir" etmenin "sâfi zihinler" dediği okuyucularını "iyice tatlîl edeceğinden yani sapıtacağından" endişelidir. [43] Ama neyse ki filolojik bilgisini devreye sokarak onlara ve tüm bir ilim camiasına meselenin yalnızca bir sözcüğün, "oğlan" sözcüğünün yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını kesinlikle kanıtıyor:

Temel kaynaklardan anladığımızı göre, bu asırlarda 'oğlan' kelimesinin iki temel manası vardır: **Birinci temel mana**, erkek olsun kız olsun evlada ve gençlere oğlan denmektedir. *İkinci mana* erkek çocuk ve yavru demektir.

Buna delil çok ise de, en güzel delil, Erzurum'lu Mustafa Darir'in XIV. Yüzyılda yani Kâbusnâme'nin (sic) Türkçeye tercüme edildiği asırda kaleme alınan Yüz Hadis Tercümesindeki şu ifadedir: '*Oğlan doğurgan* ola, ümmetim çok ola kim, ben ümmetimin çokluğu ile fahrlanurum'. *Her halde meseleyi çarpıtanlar, Peygamberimizin asrında oğlanların doğuracağını da iddia edemezler.* [44]

Mesele bu kadar basittir yani. Görüldüğü gibi "oğlan" sözcüğü burada hiç şüpheye yer vermeyecek kadar dişilere ait bir özellekle, "doğurgan" olma hassasıyla birlikte anıldığına göre sözcüğün geçtiği her yerde erkeklerin kastedildiğini düşünmemek gerekir. İşte, ola ki "oğlan" dendiğinde yukarıdaki gibi dişiler anlaşılmalı ve tarihimiz hakkında yerli yersiz kuşkulara kapılarak saf zihinlerimizi bulandırmamalıyız. Peki ama, böyle dahi olsa, yukarıda Akgündüz'ün verdiği tanımlamalardan bile anlaşılın, sözcüğün erkekler için de kullanıldığı verisini ne yapacağız? Dahası, dilin zaman içinde geçirdiği değişiklikler bir yana dursun, biz tarihi kaynaklarda "içoğlan" teriminin kesin olarak erkekler için kullanıldığını biliyor muyuz? Bilmiyor muyuz? Ben şahsen "içoğlanı" denince kadınların anlaşılmasını gerektiren tek bir örnek bile bilmiyorum. O zaman bu beyhude savunmacılık neden?

İşin en acıklı tarafı şu ki, Akgündüz'ün verdiği bu örnekte bile "oğlan" dişiler için kullanılmamış durumdadır. Öyle olması bir yana dursun, cümlenin öznesi bile değildir. Bunu da yine Akgündüz'ün aynı sayfadaki notunda daha eksiksiz verdiği bağlam ve kesmediği orijinal cümlelerden ve karşı sayfada aynen verdiği Eski Türkçe metinden anlayabiliyoruz. Hadise aslında gayet basittir. Evlenmek istediği kadının "oğlan eylemediğini" yani çocuk yapamadığını söyleyen bir kişi Hz. Muhammed'e akıl danışır. O da tam iki kez uygun görmeyip üçüncüde "Evlenün şunun bigi avretler ile kim, erden kaçmaz ola; oğlan toğurkan ola, ümmetim çok ola kim, ben ümmetim çokluğuyla fahrlanurun, yarın kıyâmet gününde" dir. [45] Yani, peygamber, "Ben yarın kıyamet gününde ümmetimin çokluğuyla övünürüm, onun için erkekten kaçmayan, çocuk doğuran kadınlarla evlenin" demektedir. Bu günkü "doğurgan" (*fertile*) kelimesinden yola çıkan Akgündüz, eski bir metni bütünüyle yanlış anlamış durumdadır. "Oğlan"ın herhangi bir doğurma eylemi yapması söz konusu değil, kendisinin bir kadınca doğurulması söz konusudur. Şu kadarı var ki, "oğlan" burada, hakikaten cinsiyet faktörü olmaksızın, genel anlamda çocuk demektir.

Eserin beşinci baskısında, meslektaşısı Musa Duman'dan "Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış bu metnin cümle yapısı günümüz Türkçesiyle biraz farklılık arz ettiği için sizi yanıltmış olmalı" şeklinde kibar bir eleştiri alan Akgündüz, aynı örneği kullanmayı sürdürmüş ama "oğlan" kelimesinin çocuk doğurabilecek durumda bir kadını nitelediği yolundaki orijinal görüşünü geri çekmiştir. Musa Duman'a dayanarak bu kez şöyle diyor:

'oğlan' kelimesinin birinci manası, cins ayırt etmeksizin çocuk, **ikinci manası ise**, *yine erkek olsun kız olsun 'genç' demektir*. Bu kelimenin sırf erkek cinsi karşılamaya başlaması, bundan sonraki devirlerde söz konusudur. [46]

İlginç bir şekilde, "oğlan"ların kadın olduğuna dair getirilen önemli delil, artık kelimenin "çocuk" anlamına geldiğine dair alelade bir örnek haline dönüşmüştür. Yine de Akgündüz, tezlerinden

vazgeçmiyor, kelimenin "erkek olsun kız olsun genç" anlamına geldiği fikrini sahipleniyor. Başka hiçbir yerde rastlamadığım bu ikinci mananın bu örnekten nasıl çıkarılabileceğini anlamaktan ise bütünüyle acizim. Akgündüz de sonunda örneğin bir işe yaramadığını kabullenmiş olsa gerek ki, oğlan kelimesinin anlamları üzerine olan bütün görüşlerini muhafaza etmekle beraber eserinin 2007 baskısında kendisinin "en güzel delil" dediği bu örneği tamamen ortadan kaldırmış durumdadır. Delilin ortadan kaldırılıp, o delile dayanan sonuçların muhafaza edildiği tuhaf bir durumla karşı karşıyayız.^[47] Çünkü Akgündüz'e göre "oğlan" genç kızdan başka bir anlama gelmiyor!

Herkesten çok Akgündüz'ün himmetiyle geniş kitlelerce bilinen bir örnek var: Yavuz'un kızı Fatma Sultan'ın kocası Alanya Sancakbeyi Mustafa Paşa'yı, oğlanlarla beraber olup kendisinden uzak durduğu yolunda babasına şikâyet etmesi. Bakın, Akgündüz bu can sıkıcı durumu nasıl tevil ediyor:

Fatma Sultân da, kocası, *genç cariyelerle* beraber olup kendisine iltifat etmediğini yazmaktadır. 'Benim Devletlü Sultân Babam, Dirliğim yoktur. Bir kişiye düştüm ki, beni bir kelb (köpek) hesabına saymaz. *Elin oğlanların zulüm ile atasından ve anasından alur*, hemen işi gücü oğlanlar derdinedir.' Bu cümlelerle kendisini bir köpek yerine bile koymadığını, anasından babasından zorla *cariye diye aldığı genç kadınlarla* beraber olduğunu babası olan Osmanlı Padişahına şikâyet etmektedir. *Genç cariyeler* ile beraber olmak demek olan "iş gücü oğlanlar derdine olmak" manası nerede? Erkeklerle beraber olmak manası nerede?^[48]

Aynı pasajı virgüline dokunmaksızın iki kez kullanan Akgündüz, 2007'de ise "Fatma Sultân'ın kime yazıldığı belli olmayan bir mektubundan aldıkları şu cümleyle iddialarını isbât etmeye kalkışılar"^[49] diyerek aynı mektubu veriyor. Evvela, "Benim devletlü babam" diye başlayan bir mektubun kime yazıldığı konusunda neden bir şüphe geliştirdiğini anlamadığımı belirteyim! Bu kez de "oğlan"ın "genç cariyeler" anlamına geldiği iddiasından vazgeçmiş, kelimenin manasının o asırda "genç kız ve erkek" demek olduğunu söylemekle yetinerek herkes için bir açık kapı bırakmıştır. Kelime "genç erkek" anlamına da geliyorsa, sorun nedir ki? Biz Fatma Sultan'ın "genç cariyeler"i kastettiğini nasıl anladık?

Farkında olduğunuz gibi, Akgündüz'ün metinlerini, hele karşılaştırarak okumak gerçekten zaman alıyor. İlerleyemiyoruz. Üstelik Akgündüz verilerinden oldukça bağımsız olarak görüşlerinde ısrar ediyor. Acaba başka metinlerin yardımına başvursak da bu kilitlemeyi çözecek olmuyor mu? Diyorum ki, Osmanlı kanunnamelerine bakalım. Çünkü bu, yukarıda Fatma Sultan'ın yakındığı insanların oğlunu veya kızını zorla almak Osmanlı devletinde suçtur. Hem de dönemin dilini yakından görmüş oluruz.

Önce merkezin genel kanunnamesi olan Kanunnâme-i Âl-i Osman'a bakalım. Kanuni döneminden. "El-faslü'l-evvel Fiz-zinâ ve Livata" kısmındayız. Beşinci madde: "Ve eğer oğlan çeken veya kız çeken kimesnelerin, hiyânet ile evine girenin ve avret-kız çekmeye bile varanun siyâset için zekerlerin keseler". Yani, birinin evinden oğlan veya kız kaçıran kişi ile bu kişiye yardım eden kişinin cinsel organlarını keseler. Kimse üzülmesin, hâlâ XVI. yüzyıl Osmanlılarıyla büyük oranda aynı dili konuşuyoruz. "Veya" diyor. "Oğlan", "kız" demek olsaydı, bu veyaya ihtiyaç olur muydu? Buna hemen itiraz edecek bir Akgündüz'ü hayal edebiliyorum: "Oğlan genç cariyeler demektir". E, peki o zaman bir tane de oğlan ve cariyenin aynı anda, aynı yerde geçtiği örnek bulalım size. "El-Fasl-üs Sâlis Fis-siyaset"e gidiyoruz. Madde otuz yedi: "Ve kul ve cârîye ayardanı veya oğlan ayardup alub

gideni ve dükkân açanı, eve gireni ve birkaç kere hırsızlık edeni, salb edeler".^[50] Ha, bakın burada dil biraz değişmiş. Korkmayın, bizimki gibi ticaret yapmak için "dükkân açanı" asarak öldürmüyorlar, dükkânı soymak demek bu.

Örnekleri, herkese baygınlık verecek kadar çoğaltabilirim. Kaynaklarım sağ olsun. Sadece her türlü şüpheyi ortadan kaldıran bir örnek daha verip bırakayım. Bu kez, Kanuni dönemi taşrasından 966/1559 tarihli Bozok Sancağı Kanunnamesi'nden. "Der husûs-i zânî ve gayrihi", yani zina yapanlar kısmından. Madde otuz dört:

Kız ve oğlan çeken kimesnenin ve hiyânet ile bir ecnebinin evine giren kimesnenin ve avret ve kız çekmeğe bile varan kimesnenin içmiği kesile. Kız ve avret çeküb güc ile nikah etdürene cebr ile boşadu[p] ve nikâh edenin sakalın kesüb muhkem let edeler.^[51]

Kesilen yine penis, merak etmeyin. Kalanı yukarıdakiyle aynı. Pardon, burada bir de çekip aldıkları kadınlara ve kızlara zorla nikâh kıyanlara ne yapılacağı söyleniyor. Bu tür nikâhlar geçersiz olduğu için kanun gücüyle evlilik iptal ediliyor. Nikâhı kim kıymışsa onu da sakalını kesmek ve falakayla cezalandırıyorlar. "Oğlan çekene" bu tür bir yaptırım uygulanmadığı dikkatinizden kaçmamıştır. Nedeni basit: Çünkü kimse erkekler arasında nikâh kıymıyor ve kıydırmıyordu!

Tabii ki gözünüz sayfanın altına kaydysa bu kaynakların neler olduğunu da gördünüz. Yabancı değil. Akgündüz tarafından yayımlanan *Osmanlı Kanunnâmeleri* külliyyatından. Şimdi nasıl oluyor da, Akgündüz bir yayınında "oğlan" ne anlama geliyor, pekâlâ biliyor da başka yayınında bilmezden geliyor? "Bilmiyordur canım, hiç yorumlamadan aynen okuduğunu yazmıştır" diyecek olan lütfen aynı Bozok'un bu kez 932/ 1525-1526 tarihli kanunu'nun yine "oğlan çekmekle" ilgili olan onsekizinci maddesine yazdığı dipnota baksın: "Eşcinseller ve benzeri pisliklerle uğraşan kimselerle ilgili şer'î hükümler tedvîn olunmuştur."^[52]

Akgündüz'ün "içoğlan" tanımının da yanlış değilse bile eksik olduğunu, yeri gelmişken söylemek durumundayım.

İçoğlanı, Enderûn denilen İç Saray'da çalışan özenle ve dikkatle seçilmiş saray görevlilerine denmektedir. Osmanlı tarihinde, Topkapı, Galata, İbrahim Paşa ve Edirne Saraylarında yetiştirilen ve zamanla muhtelif devlet hizmetlerine çıkan devşirmeler olarak tarif edilmektedir. Bunlara Saray Acemi Oğlanları veya Celeb de denmektedir.

Bir de *Yeniçeri Ocağının acemileri vardır; aslında bunlara da iç oğlanı dense de*, bunları Saraydakilerden ayırmak için Şadi adı verilmektedir.^[53]

İçoğlanı teriminin sadece Enderun'la sınırlı kalmadığına, çok daha geniş anlamları olduğuna dair aşağıda birkaç örnek vereceğim. Fakat yeniçeri acemilerine de içoğlanı dendiğini hiç duymadım. Mecburen bunun üzerinde biraz durmak gerekiyor.

Akgündüz, 1995 ve 2000'de yine içoğlanlarını tartışırken şunu da söylemişti: "Ayrıca Yeniçeri Ocağında da bir grup için bu tabir kullanılır. Merak edenler, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Kapı Kulu Ocakları Kitabını inceleyebilirler."^[54] Acemi oğlanlara da içoğlanı dendiğini söyleyen bu ilginç bilgi 2007 baskısında da aynen mevcuttur.^[55] En azından bana oldukça yabancı bir olgu olduğu için hem

içoğlanı hem de yeniçeri olan bu grubu gerçekten merak ettim ve herhangi bir sayfa numarası verilmemesine karşın tavsiyeye uydum, Uzunçarşılı'yı inceledim. Böyle bir şey bulamadım. Akgündüz'ün kaynak gösterdiği Uzunçarşılı'da sadece, sarayın odun taşıma gibi işlerini yapan yeniçeri acemi oğlanlarına "şadi" dendiği bilgisi var.^[56] Diğer kaynak Midhat Sertoğlu ise, tam aksine, saraylardaki içoğlanlarına "saray acemi oğlanları" veya "celeb" dendiğini ve "Yeniçeri Ocağının acemilerine ise bunlardan ayırmak için şadi adı" verildiğini söylüyor.^[57] Bunun, sadece sarayda hizmetli olarak çalışan acemi oğlanlar için geçerli olduğu, "saray acemileri" denen içoğlanlardan "yeniçeri acemileri"nin ayrılması için bu ikincilere "şadi" dendiği anlaşılıyor. Kısaca, durum Akgündüz'ün anladığının tam tersidir. Yeniçeri ocağının acemilerine içoğlanı denmediği gibi sarayda çalışan acemi oğlanlarının, içoğlanlardan ayrı bir kategori olduğu vurgulanmıştır.

"İçoğlanı" terimine gelince, Akgündüz tarafından verilen anlamına ek olarak şunu da söylemek lazımdır ki bunlar sadece padişah sarayında değil büyük rütbeli devlet görevlilerinin "kapı"larında da hizmet ederler. Daha doğrusu kendi "kapı"sını, padişahın büyük kapısını örnek olarak düzenleyen devlet görevlilerinin kapılarında da bir "iç" ve "dış" ayrımı vardır ve "içoğlanları" bu iç kısımda hizmet ederler.^[58] XVI. yüzyılın en üretken müellif ve tarihçilerinden, devlet adamı Gelibolulu Mustafa 'Ali, *Mevâ'idü'n-nefais fî Kava'idi'l-Mecâlis* adlı meşhur adap kitabında, 61. kısımda "Derri'ayet-i edeb (ve) der harem-i ekâbir beyânındadır" diyerek şunları söylüyor:

Erbâb-ı devletün harem-serâsına vüsûl ve içoğlanları sâkin olduğu sâha'-i se'adet pîrâyesine dühûl bilâ izn ma'kul (ve) câyiz değildir. Ya'nî ki her ne denlü mahrem geçinüb kendüsini evden 'addeden gevden kısmından bile sâdır ve bâriz değildir.^[59]

Burada söylediği, büyüklerin haremlelerinde, içoğlanlarının bulunduğu yere, kendini evden gören mahremlerin bile izinsiz girmesinin uygun olmayacağı. Kapıcıların olmadığı zaman "destur" diye izin isteyerek, hiç olmazsa öksürerek haber verip girmemenin uygunsuz olacağını söylüyor. Niye uygunsuz olacağını da bir hikâye anlatarak örnekliyor. Dönemin kadılarından biri ansızın kadıaskerlerden birinin evine dalar. Akgündüz gibi tevil edemediğim için kadının, evsahibini bir "gılmân-ı ebrû siyâh-i sâderûyândan" yani "siyah kaşlı tüysüz oğlanlardan" biriyle ne halde bulduğunu ben burada hiç anlatmayayım.

Tabii ki dikkatinizi çekmiştir, benim buradaki vurgum, içoğlanlarının sadece padişah sarayında olmadığı üzerineydi ama ortaya bir de "harem" sözü döküldü. Hem Sayın Akgündüz hop oturup hop kalkmasın ve beni de "iftiracılar" zümresine katmasın diye, hem de kitabının tüm konusuyla ilgisi olduğu için biraz daha devam edeyim. Ne diyelim, laf lafi açıyor. Mustafa 'Ali, "Der beyân-ı ahvâl-i harem-i selâtîn ve *gılmân-ı derûn-ı harem* beyânındadır", "yani sultanların haremünün durumu ve harem içindeki oğlanlar" başlığı altında şöyle demiş:

Selâtin-i mülk-i dergâh-ı 'âlî-cah ve havâkîn-i me'âlî-bâr-gâh-ı encüm-sipâh zümresine vâcibdür ki olur olmaz fûrû-mâye gılmanı, ya'nî ki evzâ'-ı elâ-berde kendüsi hovarda hizmetkârânı *harem-i muhteremleri hizmetine* almayalar; mecma'-ı gılmân olan Serây-ı cennet-nişâna dîv ü 'ıfrît cinsini karışdırmayalar. Evvelâ yirinden yurdundan soralar; küffâr arasında dahî asîl ü nesîl mi idi, haber alalar ve 'ılm-i kıyâfeden habîr olan âlimlerden birine şekl ü sîmâsını göstereler. Kıyâfetinde hayr u salâh var ise içerü salalar. Nedir ki 'bu fülân vezîrün yerdeşi imiş ve bu dahî fülân ağanın kardaşı imiş' diyü *bir alay tasma kıran*

yosmaları hıdemât-ı 'âlîyelerine kabûl itmiyeler, tâ ki giderek mürûr-u zamânla Has Oda'ya dühûl iderek, Ağalık rütbesine yetişeler. Ba'dehü mansıbla taşra çıka ve taht-ı yedinde müslimânlara cevr ü cefâyla musallat olmaya...[\[60\]](#)

Kısaca söylediği şu, sultanlar haremlelerinde, saraylarında hizmet edecek olan devşirmeleri seçerek alsınlar, kötü cinsliler alınmasın, kimse kayırmacılıkla buraya gelmesin yoksa dışarı çıktıklarında halka zulüm yaparlar. Gayet açıkça görülebileceği gibi, burada "harem" sözcüğü de, içoğlanlarını kapsayacak şekilde daha geniş olarak kullanılmış. Tabii ki, yaptığımız sonuçta bir metin anlama pratiği. Ben öyle anlıyorum. Denebilir ki, "oğlanların kendileri haremde değil, hareme hizmet ediyorlar". Hele, Akgündüz ekolünden geliyorsanız, diyebilirsiniz ki: "Buyurun bunlara 'yosma' diyor, herhalde erkeklere de böyle diyecek hali yok! Bunlar genç cariyelerdir."

Şimdi dil kullanımını hem zamanla değişiyor, hem de her zaman yazarların özel kullanımları olabiliyor. Doğrusu, "yosma" kelimesi bana da pek erkekler için kullanılmış gibi gelmiyor. Fakat bu, buradaki bağlam dışında bakınca böyle. Alıntıyı da bu yüzden uzun tuttum. Çünkü, 'Ali, bu "yosma" dediklerinin zamanla Enderun'daki son durak olan Has Oda'ya kadar yükselebilecekleri ve oradan "mansıbla" yani bir görevle çıkacaklarını anlatıyor. Has Oda'da cariyeler mi varmış faslını bırakın, Osmanlı'da hangi kadın "mansıb"la bir yere tayin edilebilir, hangi kadına "ağa" rütbesi verilebilir?

Sorduğum ilk soruya cevap vermediğimin farkındayım. Bence, "haremin içindeki oğlanlar", "*gılmân-ı derûn-ı harem*" ifadesi hiçbir kuşkuyla yer bırakmıyor. Bilakis, "harem" terimine bildiğimiz kadınlar hareminden daha geniş anlamlar yüklendiğini gösteriyor. Üstelik daha önce gerek Osmanlıca tıpkıbasımla yayınlandığı, gerekse yetersiz sadeleştirmelemlerle kamuya sunulduğu için geniş kesimlerin mahrum kaldığı bu önemli ve güç metni yetkin bir şekilde yayımlayan Prof. Şeker de öyle anlamış. Metni özetlediği yerde aynen şöyle diyor:

Osmanlı toplumunun en çok merak konusu olan hususlarından biri de, pâdişahların haremidir... İşte Osmanlı devlet teşkilâtının çeşitli kademelerinde görev yapmış, bu arada hareme de girmiş çıkmış olan Mustafa 'Ali, bize harem hakkında müşâhede ve görüşlerini, tahlilini yaptığımız eserinde, az sayılamayacak derecede açıklamaktadır.

Özellikle *harem halkının çoğunluğunu teşkil eden harem oğlanları veya içoğlanlarının* saraya alınışından oradan çıkarılmalarına kadar, eğitimle hizmetleri ve türlü da[v]ranışları hakkında bilgi vermektedir.

Haremden yetişenlerin yerine göre, ordu saflarında görev almaları söz konusu olduğu gibi, yerine göre de Beylerbeyilik gibi idarî görevlere tayinlerinin yapıldığını belirten 'Ali, aynı zamanda, harem ağalarından, bunların fonksiyonlarından bahsetmektedir.[\[61\]](#)

Bu ifadelerden "harem" teriminin bir dönem, cinsiyet ayrımı yapmaksızın sarayın bütün iç kısmı için kullanılabildiğini rahatlıkla söylemek mümkündür. "Tamam, anladık, ne var bunda?" diyecekler için de yine Mustafa 'Ali'ye, bu kez *Künhü'l-Ahbar*'ına başvurabiliriz. Çünkü, 'Ali orada "kadınlar haremi" ve "oğlanlar haremi" gibisinden bir ayrım yapmakta, hatta kızlarağasının, saraydaki durumunun ve prestijinin padişahın bu haremlelerden hangisini tercih edeceğine bağlı olduğunu söylemektedir:

Ve bi'l-cümle, zât-ı şehryârînin *mevli harem-i nisvâna* olup, kızlar ağası olan hıdmetgüzâr-ı dil-ârâ, matbû-ı tab'-ı gevher-bar olduğı takdirce kemâl-i tekarrübi ve sa'irine tegallübi mukarrerdür.

Fe ammâ, *mevl-i tab'-ı latif-i şehri-yâri harem-i sıbyâna oldukda*, kızlar ağası cânibine rağbet ü istid'a itdüğü hususlarda ruhsat bir yüzden olur.^[62]

Herhangi bir değer yargısında bulunmaksızın, modern toplumlarda homoseksüelliğe yüklenen anlamların hemen her modern öncesi toplumda olduğu gibi Osmanlılarda da söz konusu olmadığını, bu "meyletmelerin" nasıl bir kolaylıkla birbirlerine alternatif olarak sunulabildiğine dikkat çekelim. Belki de durum, Dror Ze'evi'nin tartıştığı gibi bir yaş meselesidir. Erişkin bir erkeğin kadınlara veya oğlanlara ilgi duymasını benzer şekilde normal gören bir toplum, ancak iki erişkin erkek arasındaki ilişkiye biraz tuhaf gözlerle bakmaktadır.^[63] "Sıbyân" kelimesi üzerinde kılı kırk yarmak isteyebileceklere de Sarayın akağalarından Mustafa Ağa'nın gençliğinde birtakım "sıbyân-perest erâzil ve evbaş" ile olan maceralarını aynı yerde, yine 'Ali'nin kaleminden okumalarını salık veriyorum.

Harem'deki kadın neferler, süpürürler, silerler

Harem demişken devam edelim. Bir hukuk tarihçisi ve İslam hukuku uzmanı olarak Akgündüz'ün genelde cariyelerin ve özelde saray haremindeki cariyelerin hukuki statüleri üzerinde çok ilginç bir tezi var. Bu görüşe göre iki cins cariyeye vardır. Birincisi "hizmetçi statüsündeki cariyeler", ikincisi de "eş statüsündeki cariyeler", yani sahiplerinin üzerlerinde istifaş hakkı olan cariyelerdir. Akgündüz, bu ayrımı yapma gereğini şu soruyu sorduktan sonra duymuştur:

Acaba, Osmanlı Haremde cariyelerle Padişahlar sınırsız bir karı-koca münasebetine sahip midirler? Cariyeler, bugünkü metresler gibi, her gücü yeten Padişah veya şehzade ile yatıp kalkmaktadırlar mı? Cariyeler, cinsî zevkleri tatmin için kullanılan zevk âleti midirler?^[64]

Akgündüz'ün bu soruya cevabını da alıntılatalım:

...İslâm hukukundaki cariyelerin çoğunluğu, asrımızdaki işçi kadınlar veya evlere gelen hizmetçi kadınlar gibidirler. Değişen sadece isimleridir. Yani her cariyeye dedikçe illa da Padişah ile karı koca münasebeti olan kadın manası akla gelmemelidir. Padişah'ın haremdeki hizmetleri, aldığı belli bir ücret mukabilinde cariyeye olarak bulunan cariyelerin sayıları, karı-koca hayatı yaşanan cariyelere nisbetle en az on katıdır.^[65]

Herhangi bir hukuk sisteminde (toplumda değil) azınlık veya çoğunluğun nicelik olarak nasıl ölçülebildiği sorusu bir yana, serbest emek ile kölelerin benzer bulunmasını hiçbir açıdan sağlıklı bulmadığımı söylememe gerek bile yok, ama burada Akgündüz'ün vurgulamak istediğinin cariyeler ve sahipleri arasındaki ilişkide cinsellik boyutunun gerekli bir öge olmadığı hususu olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, zamanında, Akgündüz'ün sorduğu soruyla meşgul olan Çağatay Uluçay da haremdeki cariyelerin çoğunun hizmetçi olduğunu söylemişti.^[66] Bu gözleme ben de katılıyorum ama bu ücret mukabilinde haremde hizmetli olarak çalışan cariyelerin diğerlerinden nasıl farklı bir hukuki statü sahibi olacaklarını da merak etmiyorum değilim.

Akgündüz, "hizmetçi statüsündeki" cariyeleri anlatırken bunu şöyle bir çerçeveye oturtuyor:

Bunlardan kasıt, efendilerinin kendileri üzerinde istifraş hakkı bulunmayan yani cinsi münasebet hakkı olmayan, sadece istihdam hakkı bulunan cariyelerdir. Bu tür cariyelerle efendisi dâhil kimsenin cinsi münâsebet kurma hakkı yoktur. *Bu cariyeler, İslâm hukukunun hükümlerine göre, efendilerinin iznini alarak hür veya köle başka erkeklerle evlenmişlerdir.* [67]

İşte, Osmanlı sarayındaki cariyelerin çoğu böylesi hizmet cariyeleridir! Akgündüz, okurlarının buna inanmasını ve huzur bulmalarını bekliyor. Tabii ki sahibin, başkasıyla evlendirdiği cariyelerini istifraş etme hakkı olamaz çünkü hasep-nesep karıştır. Doğru. Peki, bu kurgulanan tarihin gerçek tarihi uygulamayla ilgisi var mıdır? Nasıl yani? Başkalarıyla evli oldukları için padişahın kendilerini istifraş etme hakkına sahip olmadığı birtakım cariyeler sabah gelip, haremli silip süpürüp akşam kendi evlerine, kocalarının yanına mı dönüyorlar? Mademki haremde ve işçi statüsündedirler ve üzerlerinde padişahın istifraş hakkı yoktur, ortada başka bir ihtimal görünmüyor. Akgündüz, yukarıda değindiğim bu iki ayrı statülü cariye ayrımını yapıyor ve haremdeki hizmetçi statüsündeki cariyelerin, hazinedar usta gözetiminde görev yaptıklarını söylüyor.

Bunun Osmanlı tarihi alanında devrim yaratacak bir buluş filan olduğunu düşünmeye başladıysanız, hiç düşünmeyin. Çünkü *hukuki* açıdan Osmanlı sarayında böyle iki ayrı statüde cariye yok! Biraz akli zorluyor ama bunu da Akgündüz'den öğrenmek mümkün:

Burada şunu kaydetmek gerekir ki, harem'in gizli sırlarının dışarıya çıkmaması için, Harem'den çıkıncaya kadar işçi statüsündeki cariyelerin evlenmesine *pek müsaade edilmez*. Bu sebeble bunların arasından birisini Padişah ve şehzadelerden birisi sever ve beğenirse, *hizmetçi grubundan diğer gruba geçerler.* [68]

Bana çok sorunlu geliyor, size gelmiyor mu? Padişahın bu işçi statüsündeki cariyeleri istifraş edememesi için başkalarıyla evli olmaları koşulunu koyduk, sonra da evlenmelerine "pek izin" vermedik! O zaman, nasıl olacak da padişahın bunlar üzerinde istifraş hakkı olmayacak? Tabii ki, öyle bir şey olmadığı için, eğer beğenirse padişah bunları [da] istifraş edebilecek, bunlar da o zaman "hizmetçi statüsünü" bırakarak diğerine, "eş statüsüne" geçecekler! Bir grubu oluşturan ve teorik olarak mümkün olan tek sebebin aslında var olmadığını itiraf ederek, hâlâ daha böyle bir hukuki statü olduğunu iddia edebilmek gerçekten akıllara sezadır.

Peki, Akgündüz'ün bulduğu siyaseten doğru söyleyişle diğer grup, "eş statüsündeki cariyeler" ne âlemedir? Herkesi inandırmak istediği gibi bunların istifraşı ile hür kadınlarla yapılan evlilikler arasındaki farklar önemsiz bazı noktalara mı dayanıyor? Ne diyordu?

... hür ve evli bir kadın ile istifraş hakkına dayanılarak karı-koca hayatı yaşanan cariye arasındaki *tek fark*, cariyenin efendisinin mirasından istifâde edememesidir.

Mirâs münâsebetinin dışında bazı farklar da vardır. Meselâ istifrâş hakkı ile bir cariye ile karı-koca hayatı yaşama poligami=birden fazla kadınla evlilik sınırına tâbi olmama, şiddet ve boşamada bekleme sürelerinin yarıya indirilmesi... cariyenin örtünme konusunda hür kadınlar gibi olmaması gibi farklar, *aile içerisindeki statüyü fazla etkilemeyen hallerdir.* [69]

"Tek fark" dedikten sonra epeycesini daha saymasındaki garabeti bir yana bıraksak bile eksik bir betimlemedir bu. Mesela, efendi, bu durumda padişah, istifraş ettiği cariyesini başka birine veremez mi? Eğer verebilirse bu nasıl "eş statüsü"? Hani "Bunlar bir nevi nikâhlı eş durumundadırlar" idi?^[70] Ama merak etmeyin bunun cevabını da yine Akgündüz'den alıyoruz:

Padişahların veya şehzadelerin *münâsebette bulunup da beğenmedikleri veya çocukları olmayanlar* ise, çırağ edilirler ve hâricden münasip bir kimse ile evlendirilirlerdi; çeyizleri ve evi Padişahlar tarafından temin edilirdi.^[71]

Hele şükür, sonunda başkasıyla evlendirilen cariyeleri nihayet görebildik. Fakat heyhat, onlar da "işçi statüsündeki" değil "eş statüsündeki" cariyeler arasından çıktı! Nasıl ki, padişah beğendiklerini "işçi statüsünden" diğer statüye geçirebiliyorsa, bu "eş statüsündekiler" de artık başkalarıyla evlendirilmelerinden dolayı üzerlerinde padişahın istifraş hakkı kalmadığı için şimdi gelip haremın işlerini yapabilirler! Öyle ya, "çocuklarının olmamasından" ve "münasebetten" bahsedildiğine göre, söz konusu olanlar "eş statüsündeki cariyelerdir".

Peki, daha fazlasına gerek yok. Çok kısaca söyleyebilirim ki Akgündüz'ün icat ettiği bu hukuki statülerin harem için veya genelde aslı faslı yoktur. Padişah haremında "işçi statüsü cariyeye" yoktur. Hepsi cariyedir. Hepsi köle hukukuna tabidir. Yaptıkları işler farklı olabilir ve farklıdır da ama bu hukuki bir ayırım değildir, pratikteki bir ayırımdır. Padişahın haremındaki cariyeler kimseyle evli olmadığı için padişahın bunlar üzerindeki teorik istifraş hakkı kaldırılmış filan değildir. Bu teorik hak uygulamaya döküldüğünde de "eş statüsünde cariyelik" diye bir şey ortaya çıkmaz çünkü cariyelerle birlikte yaşamak, hür kadınlarla yapılan evliliğe benzemez. Bir cariyeye, ancak efendisinden çocuk doğurursa ve bu çocuk efendi tarafından kabul edilirse ümm-i veled (çocuk anası) statüsüne kavuşur, bu onun hukuki durumunda değişiklikler yapar. Efendisinin ölümünde eğer hâlâ azat edilmemişse otomatik olarak azat olur, çünkü kendi çocuğunun babasından miras kalan malları arasında düşünülemez. Söylemeye gerek bile yok ki bu yol, pratikte efendisine nasıl hizmet ediyor olursa olsun ondan çocuk sahibi olan tüm cariyeler için geçerlidir. Hal böyleyken, Akgündüz'ün kendisinin dahi ister istemez aksinin geçerli olduğunu ikrar ettiği bir hususu, padişahın, cariyelerinin büyük kısmı üzerinde istifraş hakkı olmadığını çünkü bunların yüzde 90'ının "işçi statüsünde" olduğunu ispata çalışması ve bu noktayı vurgulamak için olsa gerek "Topkapı Sarayı Haremında Çalışan Kadın Neferler" türü duyulmamış işitilmemiş ifadeler kullanması şayan-ı hayrettir. Herhangi bir maaş listesinde "Neferat-ı Harem-i hümâyûn" denince "kadın neferler" diye anlamak gerçekten de ciddi bir maharet ister. Bunun haremdeki kişiler anlamına geldiği açık değil mi?^[72]

Kalkın yoldaşlar, bir sanayi devrimi var yapılacak

Buraya kadar Akgündüz'ün iki büyük konuda, kitabının muhtelif baskılarında izlediği tutumu gördük. "İçoğlanı" meselesinde ana argümanını mümkün olduğunca korumaya çalışmakla birlikte, meslektaşlarından gelen uyarıların ışığında ciddi bir değişikliğe gitmiş, "en güzel delil"ini feda etmek durumunda kalmıştı. Harem cariyelerinin iki ayrı hukuki statüde olduğu konusundaki icadını ise her üç baskıda da kelimesi kelimesine muhafaza etmiştir. Peki, benim kitabın ilk baskısında gördüğüm irili ufaklı o kadar cevahire ne oldu?

Şimdi de onların hiç olmazsa bazılarının peşine düşelim bakalım.

Mesela üstat diyordu ki "Osmanlı Devletinin son on yılına kadar, bütün müslüman Türk Devletlerinde, İslâmın içki için tesbit ettiği ceza aynen tatbik edilmiştir." Bu söylediğinin kanıtı da Avrupalı bir hukukçudan geliyordu: "Osmanlı Devletinde konuyla ilgili şer'î hükümler, Avrupalı bir hukukçunun diliyle '1810 tarihine gelinceye kadar, mer'î olmuştur." Aman efendim, 1910 yerine 1810 denmiş, ne ziyanı var? İki şey, birincisi bu Avrupalı hukukçunun bunları Osmanlılara söylediği anlaşılıyor. Çünkü verilen dipnota göre bu bilgi Yıldız Esas Evrakı'ndan geliyor. Eh, ikincisi de aynı yanlış diğer metinlerde de sadıkane tekrar edilmiş.^[73]

Birinci baskıda, adını yaklaşık olarak doğru verdiği *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı* adlı kitabın ikinci ve üçüncü olmak üzere iki ayrı cildine tırnak içine aldığı iki ayrı alıntıyla gönderme yapıyordu. Alıntıları asıllarıyla karşılaştırdığımda hep yapageldiği gibi ifadeleri değiştirdiğini, sadeleştirdiğini, bazı yerlerini üç noktayla göstermeksizin atladığını gördüm. Kitabın yazarı ona göre "Osman Nuri adlı bir İttihâd Terakki sempatizanı subaydır". Üçüncü ciltten yaptığı alıntıyı sunarken "Bu zâlim kalem, Abdülhamid'e böylesine iftiralar ederken.." diyordu. Zaten, bu ikinci alıntının referansında da yazar Osman Nuri olarak görünüyordu. İyi. İyi de, Osman Nuri öldüğü için kitabın üçüncü cildini başkası tamamlamıştır. Üçüncü ciltte imzasını A. R. olarak atan bu yazar da zalim bir kalem olabilir, ama her zalim kalem aynı olmak durumunda mıdır? Değildir, sevabına söyleyelim bu A. R. o ünlü "tarihi sevdiren adam" Ahmed Refik'tir. Hüda tarihçi nereden bilsin! Kitabın sonraki baskılarında da hiç bilmedi zaten.^[74]

Birinci baskıda, karşılaştırmalı kölelik sistemleri konusundaki en son bilgisini kendisine borçlu olduğu Mısır hıdiviyeti hariciye kâtiplerinden Ahmed Şefik Bey'in *El-rık fî'l-İslâm* adlı kitabının girişinden büyük bir alıntı yapmıştı mahir Osmanlıca filoloğumuz: "1888 senesinde tesâdüfen Paris'de *Sen So Polis* Kilisesinde bulunarak Kardinal *La Vije*'nin nutkunu dinledim." Ona göre ilk cümlesinde böyle diyordu Ahmed Şefik. Bu tip konularda biraz iç huzuruyla davranıp işi uzmanına bırakmak her açıdan daha faydalı olabilir tabii, ama öyle yapmadım kitaba gittim: "1888 senesinde bi't-tesâdüf Paris'de 'Sen *Sulpis*' kilisesinde bulunarak Kardinal *Lavijeri*'nin nutkunu dinledim."^[75] Gayet güzel okunuyor. Saint Sulpice ve Cardinale Lavigerie! Bu arada kardinal de herhangi bir kardinal değil, söylemiş olalım en önde giden ilgacılardan.^[76] Afrika köle ticaretinin sürmesinin suçunu Müslümanlara yıkınca Ahmed Şefik Bey fena bozulup, "İslam'da Kölelik" anlamına gelen eserini Fransızca olarak bir cevap olmak üzere kaleme almıştı. Şerif Mardin'in dedesi *İkdam*'cı Ahmed Cevdet Bey de anında Türkçeye çevirterek halkımız bilgilensin diye basmıştı. Hey gidi günler... A, muhtelif edisyonlara karşılaştırmalı bakmanın yararı! Beşinci baskıda, kardinalimiz yine "*La Vije*" ama kilisenin adını "*Saintts ul Pice*" olarak yeniden yorumlamış, handiyse okumuş muhterem üstad.^[77] Ama içine yine de sinmemiş olacak ki son baskıda bütünüyle kurtulmuş bu can sıkıcı kardinal ve kiliseden. Halbuki daha deneyler yapabilir ve mesela "sen sol pis!" diye okur, "ben sağ temiz"e nazire yapabilirdi!

Yine Ahmed Şefik'ten geniş nakiller yaparken "Eski Yunan Medeniyetinde Kölelik" bahsine gelir karşılaştırmalı tarih uzmanı müverrihimiz. Malum, Eski Yunan'da kölelik üzerine öyle bir ilmi kıtlık vardır ki, XIX. yüzyılın sonunda Fransızca yazılmış bir risalenin Arapça çevirisinden Türkçeye yapılan çevirisini kullanmak zorunda kalmışızdır. Eh, hal böyle olunca da "tarihçi Plutarkhos'un Latin harflerine 'Plonark' olarak gelip kavuşmasına şükretmek gerek" diyerek Ahmed Şefik'e gittim ki orada Plutark! Bu da beşinci baskıda aynen mahfuz olan ve fakat son baskıdan sürgün edilen konulardan.^[78]

Bu nefes kesen çağlar boyu kültürler arası kölelik dersinden sadece değişik toplumlardaki kölelik tarihini öğrenmiyoruz ki, başka değerli bilgiler de öyle tesadüfi olarak sunuveriyorlar kendilerini nazarlarımıza. Nedir yani, mesela Sanayi Devrimi tam ne zaman, nerede olmuş bilmek istemez miydiniz? Buyurun o zaman Akgündüz'e:

1789 Fransız ihtilâlinden sonra, İhtilâl Meclisi 1791 tarihli kanunla köleliği ilgâ etmişse de, 1802 tarihinde Napolyon tekrar bu müesseseyi meşru hale getirmiştir. Fransa'da köleliğin iptalinin ciddi olarak gündeme gelebilmesi için, 1848 tarihli *Sanayi devrimini* beklemek icabetmektedir. Gerçekten 1848 Şubatında Fransa'da meydana gelen büyük karışıklıklar üzerine, kölelik iptal edilmiştir. Ancak insanlara çifte standartlı muameleleri bugün dahi devam etmektedir.^[79]

Herhangi bir referansı olmayan, dolayısıyla Akgündüz'ün ne tip bir kaynağa dayanarak yazdığı bilinmeyen bu paragraf aynen 2000'de de yinelenmiş, ama 2007 baskısına girememiş, dolayısıyla şu yukarıdaki incilerden okurlarını mahrum bırakmıştır. Oysa ne güzel olurdu, Akgündüz'den alıntı yapan web siteleri, forumlar, bloglar sayesinde cümle âlem Sanayi Devrimi'nin nerede, ne zaman olduğunu öğrenir, çoluk çocuk ödev yaparken bir dertten daha kurtulurdu! Nasıl olmuş, 1848 devrimleri, "Haydi Jean, biraz daha demir cevheri getir!" "Demir iki güne geliyor, şimdilik elimde dokuz milyon ton kömür var Paul..." filan diyen ateşli ve gözü dönmüş devrimciler tarafından mı kotarılmış? Nice gayretle göbeklerini çatlatıp endüstriyel üretimi patlattıktan sonra, bu muhayyel devrimciler, Sanayi Devrimi'nin zaten 70 şu kadar sene önce, pek çok yerde, eşzamanlı olarak başladığını anlamış ve bunalıma mı girmişler? Pes.

Bunu söyledikten sonra gerisi boş ama usulen söyleyelim; Konvansiyon Meclisi 1794'te, Fransa'da değil, çünkü orada köleliğin yasal statüsü hep tartışma konusuydu, ama Fransız kolonilerinde köleliği ilga etti. Hadise, Karayipler'deki Fransız kolonisi St. Dominik'te, köleliği kabul etmeyerek patlak veren ayaklanmayla ilgiliydi. Jakoben Fransa'nın bu politikası Toussaint L'Ouverture önderliğindeki ayaklanmacıları Fransa'nın müttefiki yaptı. Siyahlar, İngiltere'ye karşı Fransa'nın yanında savaştılar. Yavaş yavaş ortaya Haiti olarak bilinen ülke çıkıyordu. Amma velakin, Napolyon, hakikaten de 1802'de kolonilerde köleliği yeniden yasal kıldı. "Konuşacağız" gerekçesiyle ve her türlü diplomatik garanti verilmesine karşı L'Ouverture'ü tutuklattı. Alpler'de açlık ve soğuk karışımı bir işkenceyle öldürttü. Kölelik de ancak 1848'de hemen bütün Avrupa'yı saran ve Fransa'da ise Bourbon monarşisini bitirerek II. Cumhuriyet dönemini açan devrimle ikinci ve sonuncu kez olmak üzere tüm Fransız kolonilerinde ilga edildi... Merak eden gençler, bu dediklerimle yetinmeyin, gidin şurada verdiğim L'Ouverture ismini bir google'layın bakalım neler çıkıyor...

Gemi değil bu bir azman

Dâhi ve ferasetli müverrih Fransa'yı anlatır da İngiltere'yi sağ bırakır mı? Yok tabii, birkaç kurşunla onu da halletmiş. Ortaçağ'da Anglosaxon hukukunda iki tür köle olduğunu, menkul ve gayrimenkul, yani topraktan ayrılabilen ve topraktan ayrılamayan köleler olduğunu Ahmed Şefik'e dayanarak söylemekle başlamış... Ama pardon kendisinin söylediklerini daha fazla özetleyebilecek kapasitede olmadığım için alıntıyı biraz uzun tutacağım kusura bakmayın:

Hukuki durumları kısaca özetlenen kölelik, *XIX. Asra kadar İngiliz Hukuku tarafından teşvik ediliyordu*. Kraliçe Elizabeth (1558-1603) bizzat köle ticareti yapıyordu. *Bir seferinde*

47.146 köleyi Afrika'dan bir gemi ile getirtmişti. İngiltere'deki Karalar Kanunu da Fransa'dakinden farksızdı. Bu kanunda da, efendisine karşı gelen kölenin cezasının idam olduğu hükme bağlanıyor ve kaçgun köleler öldürülerek cezalandırılıyordu.

İngiltere'de görünürde köle ticareti 1807'de kaldırıldı. *Ancak Afrika'nın eli olmadan ekonomimiz gelişmez diyenlerin sözü ağır bastı. Brezilya'ya bu tarihten sonra da 1848'de 60.000 köle ve 1849 tarihinde de 54.000 köle getirilmişti. Hâlbuki İngiltere'de köleliğin ilgası, 1833 tarihinden itibaren başlamıştır ve hatta bu tarihlerde Osmanlı Devletine köleliğin ilgası için baskılara başlamıştır. Gerçek manada Batıda köleliğin kaldırılması için ise, 1948 tarihli İnsan Hakları Beyânamesini beklemek icabetmektedir. Bugün eski Karalar Kanununu "aratacak derecede siyahlar ve Asyalılara karşı bir kısım kötü hükümlerin bulunduğu da İngiliz hukukunu bilen insanlarca inkâr edilemez.*^[80]

Nasıl başlayacağımı bile bilemiyorum. Şöyle desem, bu iki paragrafta doğru olarak sadece üç veri var: I. Elizabeth'in saltanat yılları ile Britanya İmparatorluğu'nda köle ticaretinin ve köleliğin kaldırılma tarihleri!

Tüm bu yalan yanlış veri yığınınna ise tek bir referans verilmiş: Falih Rıfkı Atay'ın yazılarından oluşan *Gezerek Gördüklerim* adlı kitabı. O zavallı mı sorumlu bu kadar sorumsuzca çizilen bir karikatürden? Peki, bir şekilde başlamak gerek. Hatta numaralandırayım ki herkese kolaylık olsun:

1. Yargıç Lord Mansfield'in 1772'deki meşhur Somersett kararından sonra İngiltere'de köleliğin yasal bir durum olmadığı içtihadı ortaya çıkmış ve buna kısa bir süre sonra İskoçya da katılmışken, yani kölelik hukuki olarak tanınmamışken, kaçan kölelerin sahiplerine iade edilmesi söz konusu değilken, Britanya toprağına ayak basan kölenin hür olduğu düşüncesi yerleşirken mi İngiliz hukuku köleliği teşvik ediyormuş?

2. Yelken çağında, yelken çağını bırakın günümüzde, o ne gemiymiş hakikaten ki bir seferinde 47 146 köleyi taşıyabiliyormuş? Bu kadar köleyi Afrika'dan, herhalde İngiltere'ye, Elizabeth getirmişmiş. Aferin, peki bunca adamın aylar boyunca tüketeceği suyu, yiyeceği ne ile getirmişler? Ne kadar devasa da olsa aynı gemi olmaz değil mi? Koca bir donanmayı da peşine mi takmışlar? Yemek saatleri nasıl organize ediliyormuş denizin ortasında? Yoksa köle denince kafeste saka kuşu kadar bir şey mi geliyor gözlerinizin önüne?

3. İngiltere'de de Karalar Kanunu mu varmış? Hiç bilmiyordum. Ama üşenmedim aradım. Yok tabii. Ya ne var? Fransız Kralı XIV. Louis'nin 1685'te yayınladığı meşhur *Code Noir* var. Hatta tek tek maddelerine bile ulaşılıyor internette. Başka? Köleliğin kaldırılmasından önce tek tek bazı Amerikan koloni ve sonra eyaletlerinde yasalaşan "Köle Kanunları" (*Slave Codes*) ve köleliğin ilgasından ve içsavaştan sonra Güney eyaletlerinin inatla yasalaştırdığı Siyah Kanunları (*Black Codes*) var. Hani, zencilerin sivil haklarını ve özgürlüklerini kısıtlayan ve Sivil Haklar (*Civil Rights*) hareketi sonucu tarihin çöplüğüne atılan...

4. Doğru, Britanya İmparatorluğu'nun her tarafında köle ticareti 1807'de kaldırıldı. Görünürde filan değil hukuki bir kategori olarak kaldırıldı. Kaçak olarak yapılmasını engellemek için de ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Bir noktada, köle ticareti yapmanın korsanlık olduğu ve yapanların ölüm cezası alacağı hususu bile kabul edildi. Ayrıca Kraliyet Donanması, Atlantik'te köle ticareti yapan

başka devletlere ait gemileri de durdurup aramaya başlayınca, 1 ocak 1808'de ABD de bir şeyler yapmak gereğini duydu ve Afrika'dan ülkeye köle ithalini yasakladı. Bunun, Britanya yasağından farkı şuydu ki, ülke içinde köle alınıp satılabiliyordu.

5. Brezilya'da ise kölelik 1888 yılına kadar yasaldı. Brezilya'ya yapılan köle ticaretinin İngiliz ekonomisiyle ne alakası var? Bunun da ötesinde, Britanya yasağının görünürde olduğunu başka bir ülkeye, Brezilya'ya yapılan ticaretten nasıl anlıyoruz?

6. İngiltere'nin Osmanlı'ya köleliği ilga ettirmek gibi bir politikası olmadığını, 1833 değil ama 1839'daki ilk İngiliz girişiminin sadece köle ticaretinin bastırılmasıyla ilgili olduğunu naçizane bu satırların yazarı tesbit etmiş bulunmaktadır. Merak eden kitabımın 1996 veya 2004 yılı baskılarına bakabilir.

7. Kölelik demek ki Batı'da ancak 1948 yılında "gerçek manada" kalkmış. Yine pes.

8. Ben hukukçu değilim. İngiliz hukuku uzmanı filan da değilim. İyi kötü "common law" üzerine birkaç kitap okumuşluğum var, ama neymiş bugünkü İngiliz kanunlarında, üstelik Britanya'da hiçbir zaman cari olmayan "eski Karalar Kanununu aratacak derecede siyahlar ve Asyalılara karşı" olan kötü hükümler? Mademki dev bir iddiada bulundunuz, günümüz Avrupası'nda ırk bazında yasal ayrımcılıklar yapıldığını söylediniz. Lütfedip bir-iki örnek verebilir misiniz ki bu suçlama gökkubbe altında boş boş ötmesin? Hukuk tarihçisi olan ben değil de siz olduğunuza göre bir iki örnek vermek işten bile sayılmaz, değil mi?

Tamam, şimdi de görünürdeki tek kaynak olan Atay'ın kitabına gidiyorum. Akgündüz'ün Brezilya'ya hangi yıl kaç köle gittiğine dair bilgileri seçerek ve keyfi olarak buradan almasından başka söylediklerine delil olacak hiçbir şey yok bu kitapta. Seçerek diyorum, çünkü Atay, bu ticareti önlemek için İngilizlerin "şiddetli bir kontrol çemberi" kurduklarından, yılda on sekiz milyon frank harcadıklarından bahsediyor ve şöyle diyor:

Bu, Brezilya'nın bağımsızlık ve gururuna ağır bir darbe idi. Nihayet Brezilya zenci tüccarlığına bizzat mani olmak için kat'i tedbirler almak zorunda kaldı: Nitekim 1851 de Brezilya'ya giden zencilerin âdedi üç bin iki yüze, 1850 de yedi yüze düştü.^[81]

Buradan İngiliz ekonomisi öyle gerektirdiği için Afrikalı köle ticaretine devam edildiği anlamı nasıl çıkıyor? Hani, nerede? Ha, bu satırları ne zaman mı yazmış Atay? 1927'de. O yüzden zenci ticareti yerine "zenci tüccarlığı" gibi tuhaf kaçan bir lisan kullanmasını hoş görmek gerek.

Bu muhteşem pasajın arkasından bu kez "Amerika'da Kölelik" başlığı altında bir yer geliyor. Bunun artık üzerinde pek durmayacağım. Akgündüz'ün sayılarla ciddi bir sorunu var. Atlantik köle ticaretindeki kayıplara bir örnek olsun diye "Bir seferinde 300 000 esirden ancak 180 000 tanesi sağ kalabilmişti" buyurmuş. Eh, olur Elizabeth'in yelkenlisi gibi altı tane kalyon taşır bunları bir seferinde. 1995 baskısındaki "Lunisia" adlı eyalet, 2000 yılında da aynen korunmuş. Ana "sorumlu" yine Falih Rıfki görünüyor. Hatta onun, bir köle satış ilanını anlatırken, kendi gününü, yani 1927'yi kastederek söylediği "Daha 1868'de Rio de Janeiro'da bugün de çıkan Commercio Gazetesinin 5 eylül 1868 tarihli sayısında şöyle bir ilan görünür..."^[82] ifadesi de Akgündüz'de "Rio de Janeiro'da bugün de yayınına devam eden Commercio Gazetesi" şekline bürünmüş. Bakın, bu gazete çıkmıyor

artık demiyorum. Ola ki çıksın, sadece Akgündüz'ün bu bilgisi yetersiz referansla Atay'dan geliyor. Onu söylüyorum. Peki, şuna ne diyeceksiniz? Bağlam Kuzey-Güney arasındaki iç savaş:

Kuzey Eyâletleri, 1787 ila 1804 tarihleri arasında köleliği kaldırmak için bir sürü tedbirler aldılar. Ancak İncil'e, iktisadi şartlara ve *yeni türeyen Marksizme* dayanan Güney Eyâletleri, hâlâ köleliği savunuyorlardı.^[83]

Bunun da referansı var. *Britannica*'nın XX. cildi, s. 638 imiş. Hangi baskısı olduğu bilgisi olmadığı için bir şey diyemiyorum. Sadece tuhaf geliyor. Başka bildiklerimle doğrulanmıyor... Kitabın ilk yüz sayfası böylece hemen bütünüyle eskimiş kaynaklardan alınan bilgilerle ve onları zenginleştiren nice bilgisizliklerle doldurulmuş. Belki de 2007 baskısına bunların alınmaması hakikaten hayırlı olmuştur.

Uzman-ı ulemâ-yı zaman

Peki, Akgündüz'ün uzmanlık alanı olan İslam hukukuna göz attığımızda nelerle karşılaşmıyoruz? Terminoloji konusunda da büyük bir mütehassıs olan âlim, "Kul demek olan Abd kelimesi Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın kulu manasında bütün insanlar ve havyanlar (sic) için kullanıldığı gibi, köle manasında da kullanılmıştır"^[84] diyor. Akgündüz'ün her üç metninde de tekrar edilen "havyanlar" kelimesinin "hayvanlar" yerine sehven kullanıldığını düşünüyorum. Özel bir manası varsa, onu da ben bilmiyorum. En son metninde "abd" kelimesini değiştirerek tırnak içinde verdiğine göre bu kısmı okumuş ve düzeltmiş ama bu kelime bu halde kalmış. Sorun bu değil. Ben, hayvanlara "kul" dendiğini de bilmiyorum. Akgündüz'ün referansı ise söylediği gibi Kuran'ın Nisâ, İsrâ ve Bakara sureleri. Bu referansları kontrol ediyorum. Böyle bir kullanımın olmadığını bilgilerinize sunarım.

Akgündüz, İslam'da kölelik nedenlerinin savaş ve doğum olarak ikiye indirildiğini söyledikten sonra şöyle diyor:

İkincisi ise doğumdan köleliktir. Bu sebep, *ancak* erkek bir köle ile kadın bir kölenin evlenmeleri halinde mümkündür. *Kadın kölelerin hür olan efendilerinden veya evlendikleri hür kocalarından sahip oldukları çocuklar da hürdürler.* Böyle olunca doğumla kölelik nerdeyse ortadan kalkmaktadır.^[85]

Burada da bir eksiklik söz konusu. İslam hukukuna göre anne ve babası, her ikisi birden köle olan kişiler bu statüyü aynen devralır. Bu doğru ama doğumdan köleliğin tek kaynağı bu değildir. Kadın köleler, eğer sahiplerinden farklı hür bir erkekten çocuk sahibi olurlarsa bu çocuk, babanın hür olmasına karşın köle doğar ve mülkiyeti annenin sahibine ait olur. Dolayısıyla, Akgündüz "Evlendikleri hür kocalarından sahip oldukları çocuklar da hürdürler" demekle feci halde yanıltıyor. Önemli olan erkeğin hür olup olmaması değil, kadının hür olup olmamasıdır ve eğer kadın köleyse kime ait olduğudur. Şöyle örnekleyeyim, hür bir erkek başkasına ait bir kadın köleyle evlenirse, doğan çocuğu, o kadın kölenin sahibine ait bir köle olur. Tam tersini düşünelim, diyelim ki hür bir kadın başkasına ait bir köleyle evlendi. Doğan çocuk hür olur. Akgündüz'ün bu yanlısını kitabının son baskısında tekrarlamaması olumlu bir gelişmedir.

"Kadın kölelerin hür olan efendilerinden" ifadesini zaten hiç anlamadım. Kadın kölelerin hür olmayan efendileri de mi var? Köle olan kocaları, kadın kölelerin efendileri yani sahipleri mi sayılıyor? Kısaca efendilerinden desek kâfi olurdu. İşte, bir köle sahibi, kendi cariyesinden çocuk

sahibi olursa, normalde İslam hukukunda çocuk annesinin statüsüne tabi olduğu için bu durumda da köle olması gerekirdi. Ancak, bir sahip kendi çocuğunu köle olarak bulunduramayacağı için bu çocuk hür olur. Bu tabii ki çocuğun kendisinden olduğunu kabul etmesiyle mümkün olur.

İslam hukuku uzmanımız "Esirlik Statüsüne Geçiş" başlığı altında kölelik açısından "cihad"ı tartışıyor. "Cihaddan sonra elde edilen erkek esirlere 'esir' denmektedir." Muhakkak ki öyledir. Elde edilen koyunlara da koyun denmektedir! Neyse ki, bu totolojik ifade 2000 baskısında değişerek "erkek düşmanlara" şekline girmiş ama asıl sıkıntılı kısımlar kalmış. Çünkü üstat onlardan çok emin. Şöyle diyordu:

Ayrıca savaş meydanında olmasa bile harb ehli olanlar, *müste'men olup da Dâr-ı İslâm'a girenler veya ehl-i harb olup da Müslümanlara sığınanlar da esir kavramı içinde mütealaa edilmektedir.*^[86]

İslam devletine karşı savaş halinde bulunan, herhangi bir antlaşma veya sulh halinde olmayan dünyadan, yani darü'l-harbden gelen bir kişiye harbi dendiğini belirterek konuya girelim. İslam savaş hukukuna göre bu insanlar esir edilebilir ve köleleştirilebilir. Doğrudur, köleleştirme sadece fiziki olarak savaş meydanında bulunanlara münhasır değildir. İslam devletinin harp halinde bulunduğu bir yerden gelerek sığınma talebinde bulunan kişinin durumu da biraz karışıktır. Sonuç olarak, böyle bir talepte bulunmuştur ama kabul edilip edilmemesi söz konusudur. Ama eğer, yetkili bir kişi, yani İslam toplumunun lideri veya yöneticisi konumunda olan ulü'l-emr tarafından bu sığınma hakkı tanınmışsa, bu kişi tabii ki esir olarak düşünülmez. Nitekim tarihi uygulamaya baktığımızda Osmanlıların kendilerine sığınan harbi kategorisindeki kişi veya topluluklara esir muamelesi yapmadıkları pek çok örnekle sabittir. Aklıma hemen, "Eski Müminler" denen, Osmanlı'nın Potkalı Kazak dediği, Ruslar geliyor. Bu insanlara esir muamelesi yapılması bir yana, Osmanlı, Rusya'yla savaş halindeyken Rusya'ya karşı Osmanlı ordusunda savaşmışlardır.^[87] Osmanlı'ya sığınan ve Habsburglara karşı savaşan Orta Macar veya "Kurs" Kralı Tököli İmre de başka bir örnek.

Bundan çok daha vahimi ise Akgündüz'ün müste'menlerin esir statüsünde düşünüldüğünü söylemesi. Dünyayı Darü'l-islam ve Darü'l-harb olarak algılayan İslam hukukçuları, iki dünya arasında sürekli savaş hali olamayacağını bilecek kadar siyasete vâkıf kişilerdi. Bu iki dünya arasında bir sulh hali, bir anlaşma ve barış durumu, yani "ahd ü aman" olabilirdi. Şu kadar ki, İslam hukukçuları, her hukuk sisteminin bazen ihtiyaç duyduğu "yasal kurgu"lardan (*legal fiction*) birine başvurmuş ve İslam devletine tabi olarak "haraçgüzar" olmasa, vergi vermeyi kabul etmese bile, harbi bir devletle barış halinin mümkün olabileceğini düşünmüşler. Bu yasal kurgu da, barış talebinin harbilerden gelmesi hali olmuş. Yani, bunlara "aman" verilebilir, ama "istiman" etmeleri, başka bir deyişle aman dilemeleri koşuluyla. İstiman eden insanlara da müstemmen denirdi. İşte bu kurgu sayesinde, yabancı devlet tebaaları, zimmi veya harbi olarak görülmek durumunda olmaksızın İslam ülkelerine gelir, barış içinde işlerini görür ve geri dönerlerdi. Başka bir deyişle, Osmanlı ülkesinde yaşayan Avrupalılara güya istiman etmişler gibi davranılır, bu statüye sahip olan kişiler de Osmanlı İmparatorluğu'nda rahatça kalabilirlerdi. O kadar ki müstemmen sözü giderek Osmanlı tebaası olmayan fakat imparatorlukta yaşayan gayrimüslim yabancı ülke tebaasının tanımlayıcı sıfatı haline gelmişti, kısaca içeride yaşayan ecnebi, hatta devletiyle barış halinde bulunan ecnebi demek olmuştu. Aynen Antik Yunan'daki *metik* kategorisi gibi. Teoride, ziyaret, ticaret gibi kısa bir süre kalmaları beklenirken pratikte nesiller boyu kalanları olmuş, hiç Osmanlı uyruğuna geçmeden imparatorlukta

yaşayabilmişlerdi.

Laf uzadı, ama Akgündüz'ün hatası vahim. Devletin, aynen kendi uyuşu olan gayrimüslim zimmiler gibi korumak durumunda olduğu, ibadet haklarına saygı gösterdiği, kişisel özgürlüklerini garanti altına aldığı ve tabii ki köleleştirmedeği müstemenlerin esir statüsünde düşünöldüğünü söylüyor! Hukuku bir yana bırakalım, şöyle düşünelim, kendisine ve tabii ki bağılı bulunduğu devlete müstemen statüsü tanınmış bir kişi, neden esir olacağı bir topluma kendi isteğı ile gelsin? Akgündüz, acaba arşivlerdeki engin araştırmaları sırasında hiç mi "müstemen tüccarı", "müstemen gemileri" gibi terimlerle karşılaşmamış? Eğer karşılaşmışsa bunların "esir olan tüccarlar" veya "esir gemileri" demek olduğunu mu sanıyor? Yoksa yere göğe konduramayarak bir tür kutsallık atfettiğı Osmanlı padişahlarının "aman" verip, sözünü tutmayan kişiler olduğunu mu düşünüyor? Her halükârda, Osmanlı tarihindeki uygulamaları uzaktan yakından açıklamayan bu dehşetli yanılığın kitabın son baskısından çıkması pek isabetli olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki, İslam hukuk tarihi uzmanının Osmanlı'da kimlerin zimmi statüsünde olup olmadığı konusunda da kafası epeyce karışık. Osmanlı arşivinde benim de kullanmış olduğum bir belgeye atfen şunları yazıyor:

Önemle ifade edelim ki, zimmîlerin köle haline getirilmesi câiz değildir. Hatta 1847'de Kürt Beylerinden Bedirhan'ın idare ettiği bir ayaklanma sırasında, Nastûri, Yakubî ve Yezidî kadın ve çocuklar esir alınarak köle haline getirilmişler ve sonra da Musul Bölgesinde köle diye satılmışlardır. İngilizlerin de araya girmesi üzerine, *Fetvâhâne, bunların zimmî olması hasebiyle köle haline getirilemeyeceğini ifade eden kararlar almıştır.*

...

Zimmet akdinin kimlerle yapılabileceğı de, fıkıh kitaplarında tartışılmıştır. *Uygulamada zimmet akdinin karşı tarafını teşkil eden insanların kapsamı çok geniş tutulmuş ve mesela biraz önce aktardığımız gibi, Nastûrîler, Ya'kubîler ve Yezidîler dahi zimmî kabul edilmişlerdir.* [88]

Kolay olandan başlayayım. Nasturiler ve Yakubilerin Osmanlılarca zimmi olarak görülmesi niye uygulamada zimmet akdini genişletsin ki? Hıristiyan birer mezhebin üyeleri olan, ehl-i kitap bulunan ve tek tanrı inancına sahip olan bu insanların asıl zimmi olarak kabul edilmemesi şaşırtıcı olmaz mıydı? Akgündüz'ün inançları hakkında yeterince bilgili olmadığı bu grupları zimmi olmaya müstehak görmediğı anlaşılıyor.

Yezidi inancına sahip kişilere ise zimmi statüsünün, Akgündüz'ün söylediğinin aksine hiçbir zaman hukuki olarak tanınmadığı düşüncesindeyim. Merkez, Yezidiler ve komşuları arasında sürekli bir çatışma hali olmasına ve bu yerel çatışmalarda ele geçen Yezidi kadın ve çocuklarının köle olarak satılmasına göz yummuş gibi görünüyor. O kadar ki, Yezidilerin köle olarak alınıp satılabilmesinin yarattığı meşruiyet kalkanını kullanan Kürt aşiret liderleri, Ermeniler gibi cizye ödeyen reayayı yasal olmayan bir şekilde kaçırıp sattıkları zaman, bu insanların Yezidi olduğunu söylüyorlardı. [89] Akgündüz'ün yukarıda bahsettiğı Bedirhan olayında da Yezidilerin Nasturiler ve Yakubilerle aynı kategoride görülmediğı belgenin dikkatli bir okunuşunda ortaya çıkıyor. Osmanlı hükümeti, İngilizlerin müdahalesi üzerine kaçırılan bu insanların serbest bırakılmasını emrettiğinde Diyarbakır valisi emri yerine getirdiğini, Nasturilerin ve Yakubilerin serbest bırakıldığını, geriye sadece bazı

Yezidi kölelerin kaldığını bildirmişti. Şeyhülislamlık, ancak bunun üzerine cezalandırılmış bir asi olan Bedirhan'ın esir ettiği kimselerin köle olarak tutulamayacağı yolunda bir fetva vermişti. Yine de, bu fetvada Yezidilerin zimmi olmaları nedeniyle esir edilemeyecekleri gibi bir argüman kullanılmasından kaçınılmıştı.^[90]

Bütün kölelik sistemlerinde ortak özelliklerden biri, sahiplerin, erkek ve kadın kölelerini onların isteklerine bakmaksızın evlendirmeleridir. Doğacak çocuklar da tabii ki köle olur. Böyle bir ilkenin, bir sahibin kendi kölelerini üretmesi açısından ne kadar gerekli olduğu açıktır. Bunu burada çok vurgulayacak değilim, sadece Amerikan köleliğinin, köle ithalatının yasaklandığı 1808 yılından sonra da ayakta durması, hatta köle nüfusunun giderek artmasının bu köle üretme uygulamasına dayandığını not olarak söyleyeyim. İşte, İslam hukukunda da aynı ilke geçerlidir. Sahip, kölelerini onların rızasını almadan birbirleriyle evlendirebilir. İşte, Akgündüz'ün bundan da haberinin olmadığı anlaşılıyor.

"Hizmetçi statüsündeki cariyelerin" kimlerle evlenebileceklerini tartışırken, Ömer Lütfi Barkan'ın daha önce yayımladığı, kendisinin de bir kez daha yayımladığı İstanbul hasları kanununa atıfta bulunuyor. Bu kanun, Fatih'in İstanbul etrafındaki köylere yerleştirdiği ortakçı kullarla ilgili pek çok düzenlemeyi, bu arada nasıl evleneceklerini de hükme bağlamıştır. Kanunun maddelerini kendine göre anlayan hukuk allamesi şöyle diyor:

Bu maddelere göre, hanımı vefat eden kullar veya *hizmete yeni girmiş mücerred* yani bekâr kullar, cariyelerle evlenirler. Eğer cariyeler, onlarla evlenmeyi reddeder ve hâricden hür erkeklerle evlenmeyi isterlerse, kullar da zaruret gereği gayr-ı Müslim hür kadınlar ile evlenebilirler. *Ayrıca Müslüman kullarla cariyelerin birbiriyle evlenmeleri için şer'an cebredilmemesi tavsiye edilmesi istenmektedir.* Kulların hür kadınlarla evlenmesi durumunda, çocuklarının hür olması durumu Kanunnâme'de özellikle belirtilmektedir.^[91]

İtalikle verdiğim kısımdaki ifade düşüklüğünü düzelten Akgündüz, kitabının sonraki baskılarında bunu şu hale koymuştur: "*Ayrıca Müslüman kullarla cariyelerin birbiriyle evlenmeleri için cebredilmemesi şer'an tavsiye edilmektedir.*"^[92] Kalanı aynıdır. Demek ki şeriat, kulların ve cariyelerin, yani aynı sahibe ait kadın ve erkek kölelerin birbirleriyle zorla evlendirilmelerini uygun görmüyor!

Yazılı kağıt üzerinde görülen bir şey acaba ne kadar yanlış anlaşılır? Akgündüz'le işimiz hep böyle oluyor. Yazdıklarını, hele burada yaptığım gibi işin içine zaman faktörünü de katarak değişik baskılardan karşılaştırarak okumak uzun ince bir yolda gündüz gece gitmek gibi. Keşke uzun ince ama hiç olmazsa "sırat-ı müstakim" gibi düz olsaydı bu yol. Önünüze dağlar gibi engeller yığıyor bu yol; iki adımda bir, bir sapağa sapmaya mecbur kılıyor. Ancak orayı da dolaştıktan sonra anayola çıkabiliyorsunuz! Ya da başka bir benzetme yapalım, geniş bir kavis çizdiriyor, başladığınız yere getiriyor, ancak ondan sonra ileri gidiyorsunuz, yeni bir daire oluşturmak üzere! Kaynaklarına gidiyorsunuz, konu edindiğinizden başka şeyler de gözünüze takılıyor. Mesela, yukarıda sözünü ettiği kulların Müslüman olduklarına dair en ufak bir ima bile yok söz konusu kanun metninde. "Hizmete yeni girmiş mücerred kullar" da yok. Hem Barkan'da, hem kendi yayınında, hem de Osmanlıca aslında "hizmete yaramış mücerred kullar" var.

Neyse, burada çok özel bir nokta üzerinde duruyoruz: Şeriate göre bir sahip, erkek ve kadın

kölelerini zorla evlendirilebilir mi, evlendirilemez mi? Muhteremin cevabını yukarıda gördük. Peki ama, kendi aktardığı kadarıyla bile bunun bağlama gayet ters kaçtığını görmüyor mu? Ne oluyordu orada? Padişahın çiftliklerinde çalışan hassa kulların karıları öldüğünde veya işe yarar bekâr kullar evlenmek dilediklerinde hassa cariyeler razı olmayıp çoğu çiftlik dışına gitmeye hevesli olurmuş. Çiftlikte evlenecek cariye bulamayan hassa kul da dışarıdan hür zimmi kadınlarla evlenmek durumunda kalmış. Hür kadınların çocukları da hür olacağı için hassa kulumuzun çocukları artık köle olmaz, hür olurmuş. Bir taraftan cariyeler çiftlik dışına gider, diğer taraftan çiftlikteki erkek kölelerin çocukları hürriyetine kavuşur, olacak şey midir bu? Değildir. O yüzden sultan emrediyor ki bundan sonra çiftlik cariyeleri dışarıya kocaya verilmesin. Ancak ihtiyaçtan fazla olursa verilsin. O durumda da onlarla evlenecek olan kimseler, ağırlığını versin, gelsin çiftlikte ortakçı olsun. Hemen not edeyim: Böylece, o evliliklerden doğacak çocuklar da annenin statüsünü izleyerek köle olur ve çiftliklerde çalışmaya devam etmiş olurlardı.

Şimdi izninizle metnin orijinalinden bir alıntı yapma zamanı geldi:

*Ve kullarla cevâri arasında minba'd cebr-i şer'î câri olub tezvice kabil olan câriyeleri ki evlenmek mühimmi olan kullara ihtiyârlarıyla varmaya veya fevt olan erinden baştnasına hizmet ider oğulları kalmaya veya eytâm-ı sigarı olub tavattun itdüğü yurdından gayrı yere nakletdirilmekle eytâm ve kendüye zarar müteveccih olmalı olmaya filcümle *bunların emsâli bir 'övr-i kavî ile ki ma'zur olmaya cebrile tâlib olan kula virile*. Elbette behemehâl evlenmek taleb iden kullara kendülerinin hallerine münâsib duldan ve bâkireden câriye buluvirilüb virile ki 'avreti olmamak zaruretinden hurre tezevvücüne irtikâb idüb evlâdı ahrâra mübeddel olmak zararı ve evlü olmamakla hidmetlerinde taksirleri görünmeye.*^[93]

Burada söylenen Akgündüz'ün bize sunduğu resmin tam tersi. "Bundan sonra kullar ve cariyeler arasında şeriatın zoru işlesin, evlenebilecek durumdaki cariyeler eğer sağlam bir gerekçeye dayanmaksızın, çiftlik köleleriyle evlenmiyorlarsa, bu önlensin. Eğer istekleriyle olmuyorsa, çiftlik cariyeleri talip olan kula zorla verilsin" diyor metin. Bu özürlerin de neler olduğu sayılmış. "Kocası ölmüş bir çiftlik cariyesinin, ailenin toprağını işleyecek yetişkin oğulları varsa veya küçük yetimleri onun evlenmesinden dolayı yer değiştirmek durumunda kalarak zarara uğrayacaksa bu cariye kimseyle evlenmeye mecbur edilmesin" diyor. Sonuçta amaç çiftliklerdeki üretimin devamını sağlamak ve ortakçı kulların, şu veya bu nedenle köle statüsünden çıkmasını önlemek. Hassa kölelere, cariye bulunarak dışarıdan evlenmelerinin önü kestirilmeye çalışılıyor. Sahi, bu metnin neresinden kulların zaruret gereği gayrimüslim hür kadınlarla evlenmelerinin istenir veya izin verilir bir şey olduğu anlamı çıkıyor? Bilakis, karısı olmadığı gerekçesiyle dışarıdan hür bir kadınla evlenmeyi bir yolsuzluk, kötü bir şey, "irtikâb" olarak adlandırıyor metin.

Sevaptır, düzeltiyim üslubunuzu

Yukarıda satır aralarında bahsetmiştim, belki şimdi sırasıdır, söyleyeyim; Akgündüz'ün herhangi bir metinden düzgün alıntı yapması kedinin sirke içmesi kadar güç görünüyor. Üstat, tırnak işaretleri içine aldığı bir metin parçasına müdahale etmede, asıl kelimeleri değiştirmede, yerlerine kendisinininkileri koymada, okuruna haber vermeden sadeleştirmeler yapmada veya tam tersi orijinal metnin kelimelerini eskitmede kendisini kuşlar kadar hür sayıyor. Bir-iki örnekle bu durumu da belgelemek isterim.

Çevirisini zamanında benim yaptığım Ehad Toledano'nun ilk kitabı, R. Brunschvig'in *Encyclopedia of Islam*'a yazdığı "Abd" maddesinden yapılan bir alıntıyla başlar. Akgündüz de bunu kullanıyor:

Batılı yazarlar, "İslâm, ebeveyni olan iki *tek tanrılı* din, yani Musevilik ve Hıristiyanlık gibi köleliğin ilgasını bir doktrin olarak hiçbir zaman öğretmedi, onları (çok değişik bir tarzda da olsa) izleyerek *köleliği* ılımlı bir duruma getirmeye, *hukukî* ve ahlâkî yönlerini hafifletmeye çalıştı" şeklindeki ifadelerle çok az farkına varsalar da, İslâm Hukukunda kölelik müessesesine bakış tarzı, diğer dinler ve hukuk sistemlerinden tamamen farklıdır. [\[94\]](#)

Kullandığını söylüyor da. Ama önce alıntının orijinal yazarını "Brunsschvig" (sic) olarak zikrediyor da, öyle söylüyor. Bu tabii ki gayet normal bir durum. Gidip orijinale de bakabilirsiniz. Hatta yeni baştan çevirebilirsiniz de. Bir şartla; o zaman bu çevirinin size ait olduğunu söyleyeceksiniz. Eğer söylemiyorsanız ve tırnak işaretleri kullanıyorsanız, metnin orijinalini verdiğiniz anlamı çıkar. O zaman da ona saygı duymak durumundasınız. Peki, aşağıda Toledano'nun kitabında görüldüğü şekliyle alıntıyı veriyor ve dikkatlerinize sunuyorum:

İslam, ebeveyni olan iki tektanrılı din, Musevilik ve Hıristiyanlık gibi köleliğin ilgasını bir doktrin olarak hiçbir zaman öğretmedi, onları (çok değişik biçimde de olsa) izleyerek kurumu ılımlı bir duruma getirmeye, yasal ve ahlâkî yönlerini hafifletmeye çalıştı. [\[95\]](#)

"Sana ne oluyor kardeşim? Gittim, orijinalinden meşrebime göre çevirdim, istediğim gibi çeviririm!" denebilir tabii. Tabii ama yukarıda söylediklerime ek olarak şöyle bir durum var: Bugün ben aynı metni çevirmeye otursam eminim farklı sözcükler kullanırım, Akgündüz'ün şu yukarıda tutturduğu kadarını bile tutturamam! Nasıl oluyor da italikle gösterdiklerimden başkaları benim seçtiğim kelimeler olabiliyor? Çoğunu tutmuşsunuz kalanı da tutsaydınız, sağına soluna kuş kondurmasanız olmaz mıydı?

Yine aynı kitaptan bir örnek daha vereyim. Bağlam artık pek önemli değil, tırnak işaretleriyle bir yerden aynen alındığı beyan edilen bir metin parçasının hakikaten de sadakatle alıntılanıp alıntılanmadığına bakıyoruz. Doğrudan gireyim. Bu Akgündüz'den:

Batılı bir muâsır yazarın ifadesiyle "Osmanlı'da köleliğin sosyal ve bir ölçüye kadar da ekonomik önemi, ılımlı yapısı ve İslâmca onaylanması, Osmanlı'da bu kurumu kaldırmak için istek ortaya çıkarmamıştı". [\[96\]](#)

Referans benim çevirime olduğuna göre, bunu Akgündüz çevirmemiştir. E, bu haliyle benim de değildir. Kimindir o zaman bu kuşa dönmüş ifadeler? Gidiyoruz:

Osmanlı'da köleliğin sosyal ve bir ölçüye kadar da ekonomik önemi, görece ılımlı yapısı, ve İslamca onaylanması, *Osmanlıların bu kurumu kaldırmak için hiç istek göstermedikleri gerçeğinin nedenlerini açıklıyor*. [\[97\]](#)

Tamam, bir kişinin ifade ediş tarzını, kelimeleri seçişini, cümlelerini beğenmeyebilirsiniz ama tırnak içine alıp, üstelik de "Batılı bir muâsır yazarın ifadesiyle" şeklinde bir sunum yapabilir misiniz? Bu haliyle ne Batılı muasır bir yazarın, ne de Türkiyeli muasır bir diğerinin ifadesi bunlar. Bizim günahımız nedir o zaman, biz niye başkasının metinlerini imla hatalarına varıncaya kadar aynen

verip, eğer gerekli görürsek "sic /böyle" deyip duruyoruz? Ha, huysuzluk yapmayayım mı, metni mealen vermiş mi işte büyük tefsir ustası? Bu kadarla yetineyim mi? İyi de benim gariban kalemimden dökülen sözcükler kelam-ı kadim değil ki mealen verilsin! Şöyle, basitçe, bakın kolay, aynen intihal yapar gibi yapacaksınız. Bakıyorsunuz, yazıyorsunuz. Ama tırnak işaretlerini gereği gibi koyarak, dürüstçe, referansını vererek! Üç satırlık bir alıntıyı adam gibi vermekte ne gibi bir sakınca var? Ben anlamadım, anlayan da beri gelsin.

Bu arada meal filan dedim de, Akgündüz'ün Kuran'dan verdiği alıntılar bile dertli. Bu kez tek bir örnekle yetineyim. Bu kez bağlam da önemli. Konu, üstadın takık olduklarından: "cariyesi ile karı-koca hayatı yaşama hakkı". Kitabının her üç edisyonunda da olan şu aşağıdaki satırları, ifadesi en düzgün olan sonuncu baskıdan alıyorum:

Efendilerin istifrâş hakkına yani istedikleri zaman karı-koca hayatı yaşama hakkına sahip oldukları cariyelerin ise hususî statüleri vardır. Bu hususî statü incelendiğinde görülecektir ki, bugün gayr-ı meşru bir şekilde yürütülen ve adına *metres*, sevgili yahut aşk hayatı denilen gayr-ı meşru ilişkilere kıyaslandığında, aranan şartlar altında cariye hayatını devam ettirmek evlilik kadar mükemmeldir. Nitekim bu manayı Kur'an da tesbit etmiş ve özellikle *cariyeler üzerindeki eğer var ise, istifrâş hakkının şartları çerçevesinde* ve fuhşa sevketmeyecek şekilde kullanılmasını ısrarla tavsiye etmiştir:

"Şimdi cariyelerinizi efendilerinin izniyle *nikâhlayın* ve herhangi bir mazaret ileri sürmeden maruf bir şekilde mehirlerinizi verin; ancak iffet sahibi cariyelerle zinadan ve onları gizli dost hayatı yaşamaktan yani *metres* edinmekten şiddetle kaçınmak şartıyla.^[98]

Daha önceki baskılarda da anlamı çok değiştirecek bir şey yoktu, sadece önemlice olanları not etmiş olmak için söyleyeyim, "istedikleri zaman karı-koca hayatı yaşama hakkına" ibareleri yerine "*istedikleri zaman cinsî münasebet hakkına*", ve Kuran'dan yapılan alıntıda "*Şimdi cariyelerinizi*" ibareleri yerine "*Şimdi cariyeleri*" deniyordu.^[99]

Dem, Akgündüz'ün dolambaçlı yollarında yine dolanma demidir. Metnin sorunlarını tek tek çözerek dolanalım bakalım. Her şeyden önce, Kuran'a verilen referans yanlış. Nisa 24 diyor, ama ben diğer Kuran çevirilerine bakarak ve efendi hazretlerinin burada anlatmaya çalıştıklarından yola çıkarak söz konusu ayetin Nisa 25 olduğunu sanıyorum. İkincisi ve daha önemlisi de şu: Hani allamemiz sahiplerin istifraş hakkını konu edinmişti? E, burada başkasından izin istenerek kendileriyle evlenilecek cariyelerden söz ediliyor! İstifraş hakkı adamdaysa, yani söz konusu olan sahibin başkasıyla evlendirilmemiş olan kendi cariyesi ise niye başkasından izin istiyor? Daha da önemlisi, kendisiyle nikâh yapılan cariyeler başkasının cariyesidir, hiç onlarla istifraş olur mu? Nisa 25'in anlattığı bambaşka bir şey, başkasına ait olan cariyelerle evlilik! İstifraşa örnek olması için bir alıntı yapıyor, o da hür erkekler ile başkasına ait cariyeler arasındaki nikâhlı evliliğe ait çıkıyor.

Üçüncüsü ve buradaki bağlam açısından en önemlisi de şu: Akgündüz bu alıntılarını kimin Kuran meâlinden yapıyor? Bunu söylemiyor, sadece "Nisa 24 (sic)" diyor. Tek tek bakıyorum, acaba böyle bir kurgulama ve çeviri kimin olabilir diye. Diyanet'in sitesi gayet yararlı. Fakat bulamıyorum. Diyanet meali değil. Hamdi Yazır'ınki değil. Y. Nuri Öztürk'ünki değil. Suat Yıldırım'ınki değil. Tabii benim görmediğim bir metni alıntılıyor da olabilir. Her halükârda ben burada da üstadın ya hep yapageldiği gibi başkasının metnine müdahale ettiğini veya alıntıda bütün çeviriyi kendisinin

yaptığını sanıyorum. Her iki durumun da ayrı ayrı kabul edilemez olduğunu söylemeye bile gerek yok. Ya başkasının kelimelerini cümlelerini aynen verip, kimden geldiğini veyahut eğer kendisininse, kendi çevirisi olduğunu söylemeliydi. İster başkasının üzerinde oynanmış metni olsun, isterse bütünüyle Akgündüz'ün kendi çevirisi olsun, ben bu metne "bir Akgündüz çevirisi" diyeceğim. Bu, bu aşamada bir sanı. Kanıt olarak elimde, başka hiç kimsenin kullanmadığı ama kendisinin pek meftun olduğu "metres" sözcüğünden başka bir şey yok. Bu sözcüğü kısa bir aralıkla hem alıntıyı sunumunda hem de alıntının içinde kullanmış!

İşte bu Akgündüz çevirisinin ürettiği dördüncü bir nokta da şu: Başka hiç kimse metni Akgündüz'ün anladığı gibi anlamamış! Nasıl olacak da hem nikâhlanılacak, evlenilecek hem de bunun o cariyelerle "zinadan ve onları gizli dost hayatı yaşamaktan yani *metres* edinmekten şiddetle kaçınmak" gibi kocalara yüklenmiş bir şartı olacak? Buradan "Evlenin ama karınızla gizli dost hayatı yaşamayın" gibi absürd bir sonuç çıkmıyor mu? Yoksul müminler başkasına ait cariyelerle evlenirlerse artık bunun "metreslik" "zinalık" tarafı mı kalır? Evlenmiş işte adamlar, daha ne istiyoruz? Mecburen başka bir çeviriye gitmek ve durumu anlamak durumundayız. Herhangi bir diğeri de olurdu, ama Hamdi Yazır'inkini seçtim:

İçinizden kim hür olan mümin kadınları nikâhla alacak mali güce sahip değilse, ona da sahip bulunduğunuz mümin cariyelerinizden var. Allah, kadrinizi imanınız ile çok iyi bilir. Siz müminler hep birbirinizden sayılırsınız, *o halde fuhuşta bulunmayan gizli dost edinmeyen, namuslu yaşamakta olan cariyeleri sahiplerinin izniyle nikâhlayınız*, mehirlerini de güzelce kendilerine veriniz. Eğer evlendikten sonra bir fuhuş irtikap ederlerse o vakit bunlara, hür kadınlar üzerine terettüp edecek cezanın yarısı lazım gelir.

Bu durum sizden günaha girmek korkusunda olanlar içindir. Sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır. Bununla beraber Allah günahları bağışlayandır, merhamet edendir. [\[100\]](#)

Hadise çok basit aslında, Akgündüz o kadar erkek gözlüğüyle bakıyor ki dünyaya, burada "gizli dost" edinmemesi gerekenlerin erkekler değil, kendileriyle evlenilecek cariyeler olduğunu, bunun onlarla evlenmek için bir önkoşul olduğunu aklına bile getirmiyor. "Gizli dost"u görünce de "metres"i konduruveriyor. "Metres" sahibi cariyeler hiç oluyor mu? Vallahi, 1000 sene kadar önce Kuran'ı Karahanlı Türkçesine çeviren meçhul tercüman bile ondan daha iyi anlamış, "örtüglü oynaş" (örtülü/gizli oynaş) sahibi olmayan "yinçke kız"lardan (ince kız, genç kız /cariye) söz ediyor, cümlelerin öznesi kimlerdir biliyor! [\[101\]](#)

Ha, son bir husus; Akgündüz, Kur'an çevirisi yapmaya yetkin midir değil midir? Orasını ben bilemem. Sadece, eğer kendi çevirisiyse bunlara devam ederek, bu sallapatilikle, bozuk ifadeli, düşük cümleli, kendi kafasına göre, bir meal oluşturmamasını temenni edebilirim. Neuzubillah.

Post scriptum: Fatih'in başarısız Bağdat kuşatması

Mimesis diye bir şey gerçekten de var galiba. Akgündüz'ün yönteminden küçük bir esinlenmeyle soralım: "*Hocam, bu bölümün başlığındaki 'knez' sözünü anlamadık, beyan buyurur musunuz?*" Şimdi şöyle, sevgili kari', malum, Akgündüz Hoca'nın dokuz ciltlik devasa bir *Osmanlı Kanunnâmeleri* külliyesi var. Emeği geçenlere hürmeten şu *Tarih-Lenk* habisinin önüne atmadık. Geçen gün, işte onu okuyorum, yedinci cildin 304. Sahifesine geldiğimde Celâl-Zâde

Kanunnâmesi'nin, Kanun-ı Hazret-i Fatih Sultan Muhammed Hân kısmında 140. Maddeyi şöyle yazılmış buldum:

İhdâ ve sab'a mie senesinde (701) ibtidâ *tevzî-i menâsib* eden *Osman Gazi*'den *Sultan Önü* ki, *Karahisar sancağı* dahi derler, oğlu Orhan'a verdi ve Eskişehir **Knez Alp**'a ve İnönü'yü **Uygur Alp**'a ve *Yarhisâr*'ı *Hasan Alp*'a ve İnegöl'ü *Turgut Alp*'a vermişlerdir. [\[102\]](#)

"Bre aman bu nasıl olur?" dedim. O gece sabaha kadar uyuyamadım. İçime bir ateş düştü. Koca Eskişehir'i, veliyullah ve cündüallah mertebesinde bir Osmanlı padişahı nasıl olur da Sırp mıdır, Bulgar mıdır, bir kneze verirdi? Bunda bir iş olmalıydı, çünkü Gazi Han, aynı zamanda İnönü'nü de Türk oğlu Türk, Müslüman oğlu Müslüman Uygur Alp'e vermişti. Ne oluyordu? Orta Asya ve Balkan kökenli takipçileri arasında bir denge siyaseti mi güdüyordu? Küffar gelip bizden strateji kapıp gitmesin diye? Hasbelkader tarihle biraz ünsiyetimizden dolayı, geç de olsa jeton düştü: Bunlar sakın Gündüz Alp ile Aykud Alp olmasın dedim? Knez de oradan mülhem bir latife işte. Akknez Bey yazmış, biz okuyoruz. Gidiyoruz gündüz gece!"

Latife bir yana, yeri de burası mıdır, yoksa Akgündüz imzası taşıyan her şey gibi, bunu bu kitabın herhangi bir bölümüne koysak da olur muydu? Akgündüz'ün kitabının 2000 yılı baskısında, kitap hakkında çeşitli kişilerin değerlendirmeleri "sekizinci bölüm" olarak en arkaya konmuş. Oradaki herkesin söylediklerini ciddiye almak veya onlarla hesaplaşmak durumunda değilim. Mesela, bu tür gayriciddi kitaplar yazan kişilerin gurusu mertebesinde olan Yılmaz Öztuna, "Osmanlı'yı bir bakıma yeniden keşfediyor gibiyiz. Osmanlı'nın ta kendisi ve meşru vârisleri olarak her türlü yeni ve doğru bilgiye muhtacız" dedikten sonra Akgündüz gibi "konularında gerçekten uzman, gayret sahibi, enerji dolu, eline kalem alabilen tarihçilerimizi tebrik ediyorum" [\[103\]](#) diyor. Mebrûk! Buna ne denilebilir? Fakat Akgündüz'ün mesai arkadaşı Doç. Dr. Said Öztürk'ün "Cevap Hakkı" başlıklı ve dört dörtlük bir "Akgündüz Hoca" apologiası karakteri taşıyan yazısının üzerinde biraz durmak istiyorum. İşte bu yazı, bu bölümde üç ayrı baskısını karşılaştırarak ayrıntılı bir şekilde ele aldığım kitabın eki olduğu için yukarıdaki cevheri de buraya koydum. Siz istiyorsanız çevriyazı hoşlukları veya bariz cehalet kısımlarıyla birlikte de okuyabilirsiniz.

Said Öztürk'ün yazısı, Murat Bardakçı'nın, *Osmanlı'da Harem* ve *Osmanlı Kanunnâmeleri* adlı çalışmalara yazdığı eleştirilere cevaben kaleme alınmış. İşin bu kısmı burada beni ilgilendirmiyor. Bunu sadece bir vesile olarak görmek ve bu vesileden dolayı Öztürk'ün serd ettiği görüşleri biraz irdelemek niyetindeyim. Çünkü bunların, bu kitabın kendine konu edindiği tarih metinleri eleştirileriyle doğrudan ilgisi var.

Said Öztürk'ün, Akgündüz'e duyduğu hayranlığın ve bunun neticesi olarak ona düzdüğü övgülerin hiçbir sınır tanımadığını söylemekle başlayayım. Kim kimi neden beğenir, niye sever, eğer söz konusu hayranlık bir sanatçıya veya futbol takımına yönelmiş olsaydı, ben de üzerinde bile durmazdım. Ama Öztürk'ün hayranlığı Akgündüz'ün "tefekür seviyesi", "ilmî vukufiyeti", "sahip olduğu perspektif" ekseninde olduğu için önemsemek durumundayım. Şöyle söylüyor Öztürk:

Akgündüz Hoca yazdığı eserleriyle, Türkiye'de son on yılın sosyal bilimler alanında söz sahibi olmayı başarmıştır. Hatta kıtalar ötesinden izlenen ve ses getiren bir performansla sahip, ülkemizin nadir yetiştirdiği ilim adamlarından biridir. [\[104\]](#)

İşte böyle bir ilim ehlinin "tenkit perdesi adı altında tezyif ve tahkir" edilmesine isyan ediyor Öztürk. Zaten uyarıyor ki şimdiye kadar "tezyif ve tahkir ehlinin değil, gerçek hiçbir münekkidin bile heykeli dikilmemiştir",^[105] yani eleştiri gibi boş işlerle pek uğraşmamak lazım. Ufak tefek okuma yanlışlıklarının üstadın tüm külliyatına teşmil edilmesi ise ona göre pek açık bir haksızlıktır. Bunu da şu kesin sözlerle ifade ediyor:

Akgündüz'ün Osmanlıcayı doğru dürüst okuyamadığından söz etmek doğrusu cüret isteyen bir beyan. Akgündüz'ün değil Osmanlı'canın, Arapça'nın ve Farsça'nın en ağır metinlerini bile anlayıp tahlil edecek bir seviyede olduğu ehline malumdur... Osmanlıca bilmeden, hatta Arapça ve Farsça'ya vukufiyetin yanında *köklü bir Osmanlı medeniyet tarihine muttali olmadan* ve bölgesel farklılıkları sezinlemeden Akgündüz'ün yaptığı araştırmayı yapmak nasıl mümkün olabilir?^[106]

Akgündüz özelindeki bu sitayişkâr sözler bir yana, Öztürk önemli bir noktaya değiniyor ve akademik olmayan dünyayı şu sözlerle uyarıyor: "Edisyon kritik ve metin neşrinde çalışan hangi bilim adamı bu tür hatalardan masun kalabilmektedir?" Bu gerçekten önemli bir sorudur. Benim de buna cevabım "hiç kimse" olacaktır. Bu işlerle uğraşan herkesin başındadır. Nitekim Öztürk de R. Yinanç ve Bruce McGowan gibi yetkin tarihçilerin eserlerinden birtakım okuma yanlışları örnekleri vererek söylediklerine kanıt getiriyor. Gerçekten de elyazısı ve Arap harfleriyle yazılmış bir şeyi yanlış okumak için onlarca neden sayılabilir. Öztürk'ün şu ifadesine de aynen katılıyorum: "Bu konularda Prof. Dr. Nejat Göyünç hocanın haklı olarak ifade ettiği gibi, *mesele sadece bir harf veya yazı okuma değil, bir dil zenginliği isteyen bilgi birikimine ihtiyaç vardır.*"^[107]

Evet, mesele aynen budur. Bir şeyi doğru okuyabilmek için, okumaya oturmadan önce bir şeyler bilmek gerekir. Sadece dil zenginliği açısından değil, her vechile birikim gerekir. Sanırım, Öztürk de şuna buna "muttali" olmak gerekliliğinden söz ederken bunu kastediyordu. Mesele yanlış okumak değil, gerçekten bu değil. Dolayısıyla, yukarıdaki gibi bir yanlış okumayı, bizatihi yanlış bir okuma olduğu için, yani teknik seviyede dilime dolayacak değilim. Olur. İnsan yanlış da okuyabilir. Ayrıca, yazan da yanlış yazabilir. Hakikaten Osmanlıcasına bakıyorum, Gündüz'de olması gereken "d" harfi ya tamamen yutulmuş ya çok belirsiz yazılmış. Pekala "Güniz, Günez" gibi bir şey olarak okumak da mümkün. Zorlarsak, Aykud ile Uygur da benzetilebilir. Sorun, okuduğuna verilen anlamın nereye gittiğine hiç takılmamak. Bağlama, metnin genel gidişine, siyak ve sibakına ve çok, çok daha önemlisi mevcut literatüre uyup uymadığına hiç bakmamak. Açıkça söyleyeyim, bu tür eski metinleri bizden daha önceki bilimsel faaliyetlerden bütünüyle irtibatsız bir şekilde okursak, olacağı budur. Bu kadar da tarih bilmemek neyin nesi oluyor? Mademki hal böyledir, niye mürşit rolüne çıkarsınız? Eşin dostun sizi canhıraş feryatlarla savunduğu biat-nâmeleri kitabınıza alsanız ne olur, almasanız ne olur? Bilmediğinin neler olduğunu bile bilmeyince böyle rahat mı oluyor insan? Sonuçta neyi konuşuyoruz? Tarih diye bir çalışma alanı ve onun kendine mahsus kuralları var mıdır? Yok mudur?

Ne demek istediğimi daha açık bir örnekle belgeleyeyim ve bu faslı kapatayım. Hiç uzağa gitmeyeyim, aynı sayfada, yukarıdaki maddenin bir üstündeki 139. maddede aynen şöyle diyor:

Bağdad seferinde sene ihdâ ve semânîne ve semâe-mi'ede (881) rücûlarında erbâb-ı tûmâr ve ze'amete defter sûreti kayd olunub kuru ve mezâri' ta'yin olunmak ferman ve kanun eylediler. Evvel hemân filan ze'amet filan tûmârı filana verdim deyü yazarlar imiş.^[108]

Şakayla karışık başladığım ve anında devasa bir metin parçasına dönüşme istidadı olan bu fasıldan hakikaten çıkmak istiyorum da kendisinden bahsedilen Fatih'tir. Hangi Bağdad seferi? Üstelik 888 olarak yılı açıkça verilmiş. Miladi 1476 yılı eder. Fatih'in 1476'da ne seferi var ki oradan dönüyor? Boğdan Seferi! İşte tarih bilmemek derken kastettiğim bu. Oldu ki Boğdan'ı Bağdad okudunuz, o tarihte veya ömr ü hayatında Fatih'in bir Bağdad seferi var mı ki, bu kadar emin olarak yazıyorsunuz?

VI. bölüm

Söyle canım ne dersin? Bir intihal daha var...

Adına ne dersek diyelim, bilimsel hırsızlık, ilmi sirkat, aşırma, araklama, kaldırma, apartma, kesme ve yapıştırma, haydi telaffuz edelim, intihal, yani başkasının kelimelerini, cümlelerini, makalesini, kitabını, araştırmasını, fikirlerini, teorisini, verisini, kaynaklarını yürütmek dehşetli bir iştir. Ya aşırı cehaletten ya aşırı iş bilirlikten ileri gelebilir intihal. Hiç fark etmez. Bilimsel yazılarınızda düzgün referans vermezseniz, nereden ve kimden aldığınızı söylemez, başkasının entelektüel emeğine ve malına gerekli saygıyı göstermeden alıp kullanırsanız zor durumda kalırsınız. Bu saygıyı göstermenin yolu referans vermektir. Hem de adam gibi vermektir. Böylece kimden ne aldığımız ve sizin orijinal katkınız bilinir. Hem sizin hem kaynaklarınızın emeği yabana gitmez. Olası kuşkuları referansla bertaraf eder, gelebilecek suçlamaların önünü referansla kestirirsiniz. Hatta diyebiliriz ki bilimsel yazı üreten kişi kendisini potansiyel bir "suçlu" gibi gördüğü için referanslarıyla daha baştan savunmasını yapar, bir gün "suçlanmayı" beklemeyebilir. Günlük hayatın biraz aksine bir durumdur bu. Orada kimse yolda sizi durdurup "Ayağındaki pabuç kimin? Nereden aldın bakayım? Hani faturası? Hımm, kanıtlayacak belgen yoksa demek ki senin değil" demez. Burada sorar, sorgular, aradığı kanıt görmezse, verilen cevabı "beğenmezse" yargısını verir. Velhasıl tuhaf âlemdir şu ilim âlemi. Sorar, sorgular, kaynaklarımızı, birbirimizi, yazdıklarımızı sigaya çekeriz. Çekmeliyiz de. Kendi ellerimizle yollara çakıl taşları döşer, ipuçları yerleştiririz ki bizden sonra gelenler de bu işaretlere bakarak bizi sigaya çeksinler, yollarını bulsunlar. Bu tip düzensizlikleri pek umursamayan bir toplum ve akademya içinde yaşasak da başka türlü bir davranış tarzını edinme ve benimseme lüksümüz yoktur sanıyorum.

Tümdengelim değil de tümevarım yoluyla ulaştığım için herhangi bir kaynaktan "intihal" etme korkusu olmaksızın, ülkemiz düşün hayatında tercih edilen "intihal" yöntemlerini şöyle sıralayabilirim:

1. Başkasının yazdıklarını referans vermeden kelime kelime aynen almak. Kolay. Kaynağınızı açın, oradan baka baka yazın. Aman dikkat edin, virgül bile atlamayın. Adamın orijinal dil yanlışlarını bile alın. Bir tür kopya çekmek veya istinsah etmek gibi bir şey. Basit ama akıllıca bir yöntemdir. Tabii, yakalanmazsanız. Buna "kürekle çalma" diyelim.

2. Bir kaynaktan yazılanı cümle cümle, hatta paragraf paragraf aynen almak, "tırnak" içine koymamak fakat bir dipnotla durumu geçiştirmeye çalışmak. Anlamı şudur; "bilgiyi şu referans verdiğim yerden aldım, buyurun gidin kontrol edin, ama kelimeler kavramlar benimdir." Kaynağını açıkladığı için kibarca, her an o kaynağa gidilme kapısı açık olduğu için de cesurca bir girişimdir, enselenme olasılığı az da olsa vardır. Buna "Arsen Lüpen" yöntemi diyelim. İlginç olan bunun ülkemizde pek intihalden sayılmamasıdır!

3. Başkasının yazdığını alırken özetlemek, kelimelerini değiştirmek, eşanlımlı veya biraz değişik fakat kendi kelimelerinizi kullanarak yazmak ve *hiç* referans vermemek. Bunun anlamı, "Burada ne görüyorsanız ya İstanbul'un fetih tarihi kadar ortak bilgidir, referansa gerek yok, ya da benim mamulatımdır" demek olur. Tabii ki "*paraphrase*" etme hakkımız var. Ama anlamca alıp, içindeki bilgiyi alıp sahibine referans vermemek olmaz. Dil kullanım yetenekleri gelişmiş ustaların tercih ettiği bir yöntemdir. Ara ki orijinal kaynağı bulasın. Buna "Sülün Osman" veya "söğüş" yöntemi diyelim.

4. Birden fazla kaynağı harfiyen (*verbatim*) veya özetleme yoluyla tırtıklamak, bunları "tırnak" içine koymamak veya gereği gibi referanslandırmamak, fakat paragrafin en sonundaki cümleye en son kullandığınız kaynağı işaret eder bir dipnot düşmek. Okuyanlar, paragraftaki bütün bilginin o tek kaynaktan geldiğini ve "düzgünce" referans verildiğini sanacaktır. Masumane görüntüsüne karşı ustacadır. "Bir koy üç al" yöntemi diyelim.

5. Metni veya içindeki bilgiyi birinden alıp referansı "filandan aktaran" demeksizin başka bir yazara bilim adamına vermek. Tuhaftır. "Niye ki?" denebilir. Ama var böyle bir şey. İki ayrı nedenden kaynaklanıyor olabilir. O "filan" kaynağı zaten cıvıçını çıkarıncaya kadar kullanmışsınızdır, birkaç kez onu aradan çıkarıp başka kaynakları zikretmek fena bir fikir gibi gelmez size. Daha çok sayıda kaynağı görmüş gibi yapmak, şahsen görmediğiniz kaynakları ekleyerek kaynak zenginleştirmek istersiniz, bu çocukçadır. Hevesli öğrencilerin yaptığı çok olur. Asıl sömürülen kaynağın gereğinden çok dikkat çekmesini önlemek, şaşırtmaca vermek de bir çıkış noktasıdır. Bu usta işidir. Burada bununla ilgileneceğiz. "Perdeleme" diyelim.

6. Bilgiyi veya veriyi birincil kaynaklardan edinmiş gibi yapıp, bunları ilk kez araştıran, bulan ve kullananı saklamak, zikretmemek, *hiç* referans vermemek. Kolaydır. Arşivlerin abidik gubidik kısaltmalarına doğrudan gönderme yapılmasından ibarettir. "Niye ki" dedirtmeyecek kadar yararlıdır. Tarih gibi birincil malzemenin değil kullanılmasına "keşfine" bile prim veren bir disiplinde "hava basmanıza" yarar. Yukarıdaki 5 numaraya yöntem açısından benzer, ama derece açısından kabil-i kıyas değildir. Orada nihayetinde Ali'nin külahını Veli'ye giydiriyorsunuz, burada külahı kafanıza geçirmek ne kelime, "kumaşını ben dokudum" diyorsunuz. "İlk günah" yöntemi diyelim.

7. Başkasının asıl metnini parçalamak, cümlelerin, paragrafların yerini değiştirmek, aralara kendi sözcüklerinizi, cümlelerinizi, paragraflarınızı kullanarak kendi orijinal araştırmanızdan parçalar serpiştirmek ve tabii ki referans vermemek. Meşru ile nameşru, siyah ile beyaz aynı anda, aynı yerde, yan yana, koyun koyuna birlikte bulunduğu için buna da "Ying Yang" yöntemi diyelim. Yurtdışında "mozaik" dedikleri tür budur işte. Üstatlık ister.

8. Yazdığınızı söylediğiniz metni sizin adınıza başkası yazıyor. Metin kısmen veya tamamen bir başkasının. Birinci yönteme benziyor gibi ama burada "asıl yazar"ın şu veya bu nedenle sizinle işbirliği yapması, durumdan haberdar olması epey bir farklılık yaratıyor. Daha çok tembel öğrenci işidir. Ülkemizde ve dünyada epeyce bir piyasası vardır. "İhale" yöntemi diyelim. Üstelik de unutmayalım ki bu yöntem diğerleriyle çakışabilir veya iç içe geçebilir de. Metin sizin olmadığı gibi sizin için hazırlayanın da olmayabilir. Siz birilerini kandırmaya soyunmuşken başkası sizi niçin avlamasın?

9. Bir de yukarıdakilerin hiçbirine benzemeyen bir intihal (!) çeşidi daha var. Oldukça karmaşık bir

süreç. Önce asıl metni muhayyilenizde yaratıyorsunuz sonra tırnak işaretleri içinde veriyorsunuz ve tabii ki referansınız yok! Aslında kendinizden çalışıyorsunuz, olmayan karakterlere atfediyorsunuz. Buna da "Thucydides yöntemi" diyelim. Zararsızdır.

Şimdi, neyin ne olduğunun, hangi örneğin hangi başlık altına gideceğinin takdirini siz okuyuculara bırakarak somut örnekler üzerinden gidelim.

Ne ilk yeldir bu esen, ne de son yel

Bu satırlarda eleştirel okumalarımı bütünüyle Türkçede üretilmiş metinlere hasretmek isterdim. Öyle de yapmaya çalışıyorum. Ne var ki ülkemizin tarihçileri ve düşün insanları arasında yabancı dillerde yazanlar olduğu gibi bu eserleri yazıldığı dilde basan saygın yayınevlerimiz de var. "Onun için affınıza sığınarak bir istisna yapacağım" derken bir de fark ediyorum ki bir metnin intihal olup olmadığını anlamak için bazen o metnin yazıldığı dili bilmek hiç de gerekemeyebilir. Bilakis, kelimelerin eş veya yakın anlamlılarıyla uğraşmak gibi sıkıntılara katlanmaksızın karşılaştırılması yapılan metinleri birer resim gibi algılamak mümkündür. Öte yandan alıntılar yapacağım dil harcıâlem bir yabancı dil kategorisinde olan İngilizce olduğu için, arzu edenler içerik anlama pratikleri de yapabilir. Çevirmeyeceğim.

1993 yılında Türk Tarih Kurumu Salâhi R. Sonyel Beyefendi'nin *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* adlı mahsul-ü ömrü denmeye layık *magnum opus*'unu yayımladı.^[1] 1993 yılında Türkler bugünkünden bile daha iyi Türkçe okuyup yazdıklarına göre kitabın hedef kitlesi İngilizce kullanan yabancılardı. Ülkemiz hakkında mevcut tarafgir İngilizce metinlerin karşısına çıkılmak, bir şekilde tarafsız görüşlerimiz dünyaya anlatılmak istenmişti herhalde. Beni de o yıllarda şeytan dürtmüş olmalı ki bu metni Benjamin Braude ve Bernard Lewis editörlüğünde 1982'de yayımlanan iki ciltlik *Christians and Jews in the Ottoman Empire*^[2] adlı çokyazarlı naçiz eserle karşılaştırmak gafletine düştüm. Türk bilimadamlığının bu üstün yapıtının dışarıda gereken yankıyı şu ana kadar yapmamış olmasını nasıl karşılamak gerektiğini ise şu ana kadar çözmüş değilim. Benimkilerle karışmasın diye alıntılardaki orijinal dipnotları köşeli parantezler içinde vererek bu iki metin arasında biraz mekik dokuyalım bakalım. Bu Sonyel'den:

Drawing on their own previous experience at Edirne, and the practice of the Byzantines before them, the Ottomans continued to allow the Jews considerable internal autonomy, and Rabbi Moses Capsali, who had been *the* head of the community under the Byzantines, emerged as the political and spiritual head of the community. *Epstein claims that, it is not clear* exactly how much power Capsali actually had, what communities fell under his jurisdiction, and what was his relationship with the Ottoman authorities [151].^[3]

Sayın Sonyel alıntıladığım kısmın ancak son cümlesine düştüğü 151. dipnotta Epstein'in Braude ve Lewis'teki, makalesine gönderme yapıyor. Herhangi bir tırnak işareti kullanmamış, dolayısıyla kelimelerin kendi kelimeleri olduğunu beyan ediyor. Bu aşağıdaki alıntı ise Epstein'in yazdıkları. İtalikle gösterdiklerim iki metin arasındaki değişiklikler, geri kalan ise ortak.

Drawing, *apparently*, on their own previous experience at Edirne, and the practice of the Byzantines before them, the Ottomans continued to allow the Jews considerable internal autonomy, and Rabbi Moses Capsali, who had been head of the community under the Byzantines, emerged as the political and spiritual head of the community. *It is unclear, however,* exactly how much power he actually had, what communities fell under his jurisdiction, and what was his relationship with the Ottoman authorities.^[4]

Bu yine Sonyel'den:

In a series of related articles, Hayk Perperian, *another Armenian historian*, the first to question the conventional view concerning the establishment of the Armenian Patriarchate of Istanbul, claims to have investigated its earliest history 'in full detail' [125].^[5]

Bu kez paragrafın hemen başındayız. Birinci cümleye hemen referans verilmiş. Kafa karıştıracak hiçbir şey yok. Muhterem müverrih nereden aldıysa söylemiş. Epstein'den filan almamış. Hayk Perperian'dan almış. Aynı sayfadaki 125. dipnotunda açık künyesini verdiği Ermenice kaynağı da şöyle:

[125]. Perperean: 'Osmanean k'ani me vaweragir İstanpuli hayoc ekelec'ineren omanc'masin' (some Ottoman documents concerning some of the Armenian churches in Istanbul), *Handes Amsoreay*, 1961, cols.723-32, *and other articles*.

Çok dil bilen araştırmacıları nedense hep kıskanmışımdır. İşte bu kıskançlığın iteklemesiyle olsa gerek Braude ve Lewis'te, Kevork B. Bardakjian'ın, burada zikredilen Hayk Berbérian anısına ithaf ettiği makalesine gidiyorum. Bunlar da Bardakjiyan'dan, [3] numaralı notunu da alıntının hemen peşine veriyorum. Sonyel ve Bardakjiyan metinleri arasında değişiklik gösteren yerleri italik olarak verdim:

In a series of related articles, *the late* Hayk Berbérian *was* the first to question the conventional view concerning the establishment of the Armenian Patriarchate of Constantinople by investigating its earliest history in full detail [3].^[6]

[3] Cf. Perperean: 1)'Osmanean k'ani me vaweragir İstanpuli hayoc ekelec'ineren omanc'masin' (some Ottoman documents concerning some of the Armenian churches in Istanbul), *Handes Amsoreay*, year 75, (1961), cols.723-732;2).^[7]

Hani, Sonyel, Perperean'ı kendisi bulmuş, kullanmıştı? Hakikaten, sorması bile beyhude ama nasıl oluyor da oluyor? Kendisine referans verilmeyen Bardakjiyan'ın sadece kendi cümleleri değil, kullandığı Ermenice kaynak da sayfa sayılarını filan alarak Sonyel'e nasıl kapağı atıyor?

Bu kez Sayın Sonyel'in Yunanca kaynaklara "inmesine" bir örnek verelim:

This is confirmed by Bishop Theophilos of Kampania in his *Nomikon* of 1788, *as follows*: 'In the days of the Christian Empire (alas)... prelates administered only the priesthood and ecclesiastical matters and did not intervene in civil matters... Now, however,... provincial prelates undertake secular lawsuits and trials, in connection with inheritance, with debts and with almost any aspect of the Christian civil law' [64]^[8]

Önce Sonyel'in 64. dipnotunu alıntılایayım: "[64]. Cited in Pantazopoulos: *Church and law in the Balkan peninsula...*, pp.44-5."^[9] Sonyel, burada orijinal bir kaynaktan daha alıntı yapmış. Yaptığı alıntıyı da tırnak içinde vermiş. Üstelik kaynağı kendi görmediğini, Pantazopoulos'un eserinden aldığını da söylemiş. Dolayısıyla, "Ee, artık daha ne olsun? Bundan iyisi, Şam'da kayısı!" denebilir. Denmesin.

Şu aşağıdaki alıntı da yine Braude ve Lewis'ten, Richard Clogg'un "The Greek Millet" adlı

makalesinden, önce Sonyel'den yukarıdaki alıntıyı kopyalayıp yapıştırıyorum, sonra değiştirilmiş taraflarını çıkarıyorum. Böylesi daha kolay oluyor. İki alıntı arasındaki farkları yine italikle verdim.

*The wide-ranging jurisdiction in both civil and ecclesiastical matters devolved upon the Orthodox church through the **millet** system is well and succinctly stated in the complaint of Bishop Theophilos of Kampania in his **Nomikon** of 1788: 'In the days of the Christian Empire (alas)... prelates administered only the priesthood and ecclesiastical matters and did not intervene in civil matters... Now, however,... provincial prelates undertake secular lawsuits and trials, in connection with inheritance, with debts and with almost any aspect of the Christian civil law' [12].^[10]*

Clogg'un 12. numaralı sonnotunu da tabii ki vereceğim. Oldukça uzun bir not ama şu kadarı bizim için kâfidir: [12] Cited in N. J. Pantazopoulos: **Church and law in the Balkan peninsula during the Ottoman Rule**, Thessaloniki, 1967, pp.44-5.^[11] Ne var bunda değil mi? İki araştırmacı da Theophilos'u kendileri görmemiş. Clogg nereden aldığını söylüyor, N. J. Pantazopoulos'tan. Sonyel de. Ah, ikisinin de aynı kaynağın, aynı yerinden, aynı cümleleri alacağı tutmuş! Üstelik cümlelerin aralarındaki üç noktalar, asıl metinden atlamalarla alıntı yapıldığını belirttiğine göre aynı yerleri alıp aynı yerleri atlamışlar. İnsan haliyle duygulanıyor bu kalp ve gönül birliği tezahürünü görünce. Ayrıca arada "zaman" gibi bir faktör de var: Clogg bunları 1982'de yapmış, Sonyel de yıllar sonra, herhalde habersizce, 1993'te! Haa, bu arada hakkını yemeyelim, Sonyel'in katkısını yadsımayalım, Clogg'da yanlışlıkla çıkan bir dört noktayı üçe indirmiş. Az şey midir?

Farkındayım ki artık sıkıcı oluyor bu alıntılar. Sonyel'in 537 sayfalık "eserini" nasıl oluşturduğunu adım adım göstermeye kalksam kimse okumaz, ben de bu müelliflik harikasının diğer kaynaklarını sergilemek için Runciman'a vesaire diğer kaynaklara gitmek durumunda kalırım. Ama üstadın son bir "kerametini" daha sizinle paylaşmadan bu bahsi kapamak istemiyorum. Ne de olsa büyük bir okyanus var orada, çay kaşığıyla içmeye kalksak tüketemeyiz ama suyunun tadının nasıl olduğunu da biliriz, değil mi? Buyurun, Sonyel'den, notuyla beraber bir alıntı:

They habitually referred to themselves not as Greeks but as 'Christians' or as "Christians who inhabit Anatolia" (*Anadol etrafında sakin olan Hristiyanlar*) [36]... [36]. *Kolay iman nasihatı cem olunmuş Eklisamızın turly Daskaloslarından...*, p.18. Dimitrios Alexandris published his Turkish-Greek lexicon in Vienna in 1812, 'pro khrisin ton en ti Anatoli oikounton Khristianon' (for the use by Christians living in Anatolia).^[12]

Şimdi bunu o faydalı yöntemle kopyalayıp yapıştırıyorum. Referansını sonra değiştireceğim: Clogg yapacağım!

They habitually referred to themselves not as Greeks but as "Christians" or as "Christians who inhabit **the East**" (*Anadol etrafında sakin olan Hristiyanlar*) [9]... [9]. *Kolay iman nasihatı cem olunmuş Eklisamızın turly Daskaloslarından...*, Venice, 1806, p.18. Dimitrios Alexandris published his Turkish-Greek lexicon in Vienna in 1812, "pros khrisin ton en ti Anatoli oikounton Khristianon."^[13]

Clogg'un makalesi Sonyel'in kitabından tam 11 yıl önce basıldığı için kendisinden alıntı yapılan

kaynakları, anonimi ve Alexandris'i kimin bulup kullandığı açık.

Alıntıların bir kısmı Karamanlıca yani Türkçe içerdiği için burada bir lahza durup Sonyel ve Clogg metinleri arasında ufak bir karşılaştırma yapalım ve sonra nurlu mudur bilinmez ama yeni metinlere, yeni ufuklara doğru yelken açalım.

Sonyel "*Anadol*"u İngilizce "*Anatolia*" olarak karşılamış, Clogg "*the East*" (Doğu) olarak vermiş. Sonyel "*sakin*"ı, *sakin*, "*Olunmuş*"u "*olumuş*" yapmış, "*Ekklisamızın*"ı tek "k" ile yazmış, "*Daskaloslarından*"ı, "ı" ile yazmış, "*pros*"u "*pro*" olarak vermiş. Şu kadar ki Sonyel'de "Venice, 1806" sözcükleri yok fakat Alexandris'in eserinin İngilizce anlamı verilmiş. Şimdi birçoğu rahatlıkla "tipo" kategorisine girebilecek bu ufak tefek farklılıklar bir yana dursun, iki metin arasındaki benzerlikler harikulade denecek kadar şaşırtıcı değil mi? Ama belki de ben bu gözlemimde yanılıyorumdur. Belki de Sonyel, Clogg'dan bağımsız olarak söz konusu kaynaklara gitmiş, Clogg'un "yanlış" okumalarını da farkında olmadan düzeltmiştir. Doğrusu onun yazdığı gibidir. Kim bilir? Bu kadarcık şey için olsun Sonyel'i hatim etmeye değmez mi?

Cambridge'in "uğultulu tepeleri" mi, bizim "rüzgârlı bayurlar" mı?

Yok, şimdi de edebi metinlerin eleştirisine el atarak Brontë'nin ünlü yapıtının Türkçeye hangi adla çevrilmesinin daha doğru olduğunu konuşacak değilim. Zaten East Anglia düzlüklerindeki Cambridge'de de uğuldasin, uğuldamasın öyle gerçek bir tepe filan yok. "Cambridge tepelerinin" uğuldaması, ses çıkarması neredeyse üniversitenin kendisi kadar ünlü olan yayınevinden dolayı. Tabii ki burada bir üniversite yayınevini ve onun yayınlarını tartışacak değilim. Sadece, Cambridge Üniversitesi Yayınları yani CUP serilerinden çıkan çokyazarlı, anıtsal nitelikte ve artık klasikleşmiş Afrika, İran, Çin, Avrupa, İslam, Mısır, Latin Amerika, Japonya, Eski Çağlar, Orta Çağlar, Yakın Çağlar tarihleri gibi yapıtların değişik dünya kültürlerinin tarihini anlamakta ne denli büyük katkılar yaptığını söylemekle yetineceğim.

Bunların arasında bir de *The Cambridge History of India* adlı bir yapıt var ki işte bu kısımda seçtiğim konudan dolayı onun üzerinde biraz durmak istiyorum. Başlangıçta altı cilt olarak planlanan fakat ikinci cildi hiçbir zaman yayımlanmadığı için beş cilt olarak kalan ve yayın süreci 1922-1961 yılları arasına yayılan bu kapsamlı yapıtın artık bir "yenisi" olmasına karşın bilimsel değerini bütünüyle yitirmediğini söylemek bugün için bile mümkündür.^[14] Türk Tarih Kurumu yazarlarından müteveffa Y. Hikmet Bayur'un üç ciltlik *Hindistan Tarihi*'ni yazdığı çağda yani 1946-1950 arasındaysa durum haydi haydi öyledir.^[15] Bir tarafta her biri bir konuda uzmanlaşmış yazarlarıyla *The Cambridge History of India* ve diğerinde Bayur'un tek başına üstesinden gelmiş görüldüğü *Hindistan Tarihi*... Burada, işte bu iki devasa metin arasındaki tek yönlü ve zahmetli ilişkiye biraz eğilmek istiyorum.

Ama önce *Hindistan Tarihi*'nin yazıldığı tarihi bağlama bir göz atalım. Türk Tarih Kurumu 39-40 ciltten oluşacak bir dünya tarihi yazılmasını kararlaştırmıştır. Tarih Kurumu Yayınları'nın XIII. Serisini oluşturan bu projeyi burada tartışacak, ne kadar başarılı olup olmadığını, ne kadarının gerçekleştirildiğini ve kuyruğuna nelerin takılarak uzatıldığını irdeleyecek değilim. Sadece bu serinin en başarılı ve doyurucu kısmının İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın anıtsal eseri *Osmanlı Tarihi* olduğunu belirtmeden geçmeyeyim. Belki de doğaldır bu, çünkü ne tarafından bakılırsa bakılsın zor bir iştir. Uzmanlaşmalara ihtiyaç vardır. O yüzden de bu "Dünya Tarihi" serisinin hemen bütün kitaplarının başına kurumun şu notu konmuştur:

Bu seriden çıkacak eserler tam ve mükemmel olmak iddiasından uzak bulunmakla beraber, kendi tarihimize ait kısımların anakaynaklardan faydalanarak yazılmasına çalışılmıştır. Ahval ve şartlar müsait olduğu zaman, bu eserin çok daha mükemmellerini dilimizde yazılmış görmek büyük emelimizdir.

Eh, buradan, kurumun "kendi tarihimiz" dışında kalan kısımların ikincil kaynaklara dayanarak yazılabileceği yolunda cevaz verdiğini anlıyoruz! Aslında kendi tarihimiz veya değil herhangi bir tarih metninin ikincil kaynaklara dayanarak oluşturulması çok korkunç bir şey değil. Yeter ki neyin nereden alındığı söylensin.

Bayur'un eserine 1946'da yazdığı giriş, Türk Tarih Kurumu'nun bu "Dünya Tarihi" serisindeki

yaklaşımını ve tam olarak neyin planlandığını göstermek açısından daha öğretici. Buna göre, bu seri, birkaç nesil bilginin "ömrü boyunca uzayabilecek araştırmalar yaparak değil, bugün var olan bilgilere dayanılarak yazılacaktır."^[16] Öte yandan "var olan" bilginin kimler tarafından üretildiği de bir sorun tabii. Hem isteniyor ki dünyanın ürettiği bilginin edinilmesi yoluyla dünyadaki örnekleri gibi bir büyük proje olsun, hem de "bizimle ilgili kısımları" "bizim istediğimiz gibi" olsun! Bayur bunu da veciz bir şekilde şöyle ifade ediyor:

Bu "Dünya Tarihi" nin Türklükle ilgili kısımları bugün var olan ana kaynaklara, o devri anlatan tarih, seyahatname, hatırat gibi eski ve orjinal eserlere, para koleksiyonlarına vesaireye dayanarak yazılacaktır; *yani herhangi yeni batı eser veya eserlerine dayanılarak yazılmıyacaktır*. Amaç, ister propaganda düşüncesiyle, ister anlayış ayrılığı dolayısıyla yabancı dimağlarca kendilerine göre yoğrulmuş bilgileri, olduğu gibi ve hiç olmazsa ana çizgileriyle dilimize nakledip halk ve hatta aydınlarımızı herhangi bir konu için yabancı dimağların egemenliği altına sokmamaktır.^[17]

Bu tavrın kökenlerine incek derinlemesine çözümlenmeler yapmaksızın Bayur ve dönemindeki daha epey bir miktar tarihçi için önemli olanın bilginin nasıl edinildiğini belgelemek veya göstermekten ziyade bu bilginin mevcut dogmayla nasıl uyuşturulabileceği veya uyuşturulamazsa nasıl reddedileceği sorunu olduğunu belirtelim. Bu anlamda, bugün intihal konusunda iyi kötü geldiğimiz noktada edindiğimiz standartların kendilerine uygulanmasının epeyce sorun yaratacağının farkındayım. O yüzden de iki aşamalı bir ilerleme planı öneriyor, Bayur'un metninde önce "kendi tarihimiz" olarak adlandırmadığı kısımlara, sonra da nedeni ne olursa olsun belirli bir orijinalite iddiasında olduğu yerlere, "kendi tarihimiz"e bakmak istiyorum. Böylece, bir anlamda metnin kendi iç mantığını kabul etmiş ve günümüzden elli küsur yıl önce yayımlanmış bir metne bugünün standartlarını yüklememiş oluyorum. Tabii, günümüzden elli yıl kadar önce de kaynak kullanmak ve referans vermek olgusu ilim âleminin ve Bayur'un kendisinin de meçhulü olmadığı için bu kabullenişin ne kadar gerekli olduğu tartışılır. Emin olmak için bir ihtiyat payı bırakıyorum diyelim.

Birinci aşamadaki örneklerimi Bayur'un eserinin üçüncü cildinden, denizci ve tüccar Avrupalıların ilk kez Hindistan altkıtasına geliş bahsinden seçiyorum. Konu Portekizli Vasco de Gama'nın Hindistan'a ulaşması:

Vasko de Gama'nın talii, tesadüfün onun (sic) bir Hindû devletinin kıyısına götürmüş olmasıdır; eğer bir Müslüman devletinin kıyılarına gitmiş olsaydı durumu tehlikeli olabilirdi.

Kaliküt racalarının ünvanları *Zamorin*'dir. O zamanın Zamorin'i Portekizlileri iyi kabul eder; onları başkentine çağırır ve oradaki Müslüman tecimerlerin uğraşlarına rağmen arada iyi münasebetler kurulur ve alış veriş yapılabilir. Ancak sonda kavga çıkar; Zamorin bunların bazı mallarına el koyar ve sonra bu malları onlara geri verir. Buna rağmen Vasko da Gama 29 Ağustos 1498'de geri dönmek üzere yola çıkarken el konulan mallarına karşılık olarak yakalamış olduğu 12 yerliden beşini tutsak olarak götürür. Bu olay Müslüman tecimerlerin Portekizliler aleyhinde ve onların Afrika kıyılarında halka karşı nasıl kötü davrandıkları hakkındaki sözlerine Kaliküt'te herkesi inandırır.^[18]

Herhangi bir referans olmadığı gibi Bayur hangi kaynağı özetlediğini de söylemiyor. Ama *The Cambridge History of India*'nın V. cildine gitmek oldukça yararlı olabilir:

One wonders what might have been the fate of da Gama and his companions if the landing had been attempted, say, in some part of the powerful Muslim kingdom of Gujerat. As it turned out, the Hindu ruler of Calicut, whose hereditary title was *Zamorin*, gave a friendly reception to these strangers, had them conducted by a pilot to a safer anchorage, and invited Gama to pay him a visit in Calicut... In spite of the difficulties which the Muhammedan traders, in self-defence, put in their way, the adventurers achieved, thanks to the Zamorin, a certain measure of success and seem to have established quite friendly relations with the people of the country. When, however, on 29 August, 1498, da Gama set out on his return voyage, he carried with him five out of twelve inhabitants whom he made prisoners as a reprisal for the detention of some of his goods, ultimately restored to him. This was the one injudicious act associated with the first expedition, and no doubt helped to confirm the stories, eagerly spread by the Muslim traders, of the high-handed methods of the Portuguese in Africa.^[19]

Sanırım, bu noktada biraz tercüme yapmak kaçınılmaz olacak. Neyse ki daha önce oldukça ustaca yapılan bir miktar çeviri var da o kadar güç olmayacak:

Da Gama ve arkadaşları mesela güçlü Müslüman krallığı Gücerat'ın bir köşesinde karaya çıkmaya kalksalar neler olabilirdi, insan merak ediyor. Şanslarına, ırsi unvanı Zamorin olan Kalküta'nın Hindu hükümdarı bu yabancıları dostça karşılamış, bir kılavuz vasıtasıyla daha güvenli bir limana yönlendirmiş ve kendisini ziyaret etmesi için Da Gama'yı Kalküta'ya davet etmiştir... Kendilerini savunmak isteyen Müslüman tüccarların çıkardıkları güçlülere karşın maceracılar, Zamorin sayesinde belli bir başarı kazandılar ve öyle görünüyor ki memleket ahalisiyle oldukça dostane ilişkiler kurdular.

Yine de, Vasco da Gama, 29 ağustos 1498'de dönüş yolculuğuna çıktığında, sonunda kendisine iade edilen bazı mallarının alıkonulmasına misillime olsun diye tutsak etmiş olduğu on iki yerliden beşini beraberinde götürmüştür. Bu, bu ilk seferin akılsızca hareketlerinden biriydi ve Portekizlilerin Afrika'daki sert yöntemleri hakkında Müslüman tüccarların hevesle yaydığı hikâyelerin doğrulanmasına yardım ettiği şüphesizdi.

Pedro Alvarez Cabral'ın komutasındaki ikinci seferde ise Portekizliler, zor yoldan da olsa bir şeyler öğrenirler. Önce Bayur'dan izleyelim:

Keza bu sefer sırasında Portekizliler Hintlilerin *Afrika vahşileri gibi geri ve âciz olmadıklarını* ve kendilerine karşı savaşmanın tehlikeli olabileceğini denemiş ve bunların Hıristiyan olmayıp büsbütün başka bir dinden olduklarını da anlamışlardı.

Bundan başka Hindistan'la tecim imkânlarının sonsuz ve orada önürdeşleri (rakib) yerliler değil, Arap tecimerleri olduğunu, yerli hükümdarlar ve halkça Araplar ve Portekizlilerle alış verişte bulunmanın eş sayıldığını öğrenirler.^[20]

CHI ise kullandığı dilde daha dikkatli:

The Portuguese had now learnt that the Indians were not Christians, were capable of showing themselves formidable foes, and must consequently be treated with some consideration. They realised that the possibilities of trade were enormous, and that the rival they had to fear was the Arab trader. It

could make no difference to the Hindus whether they traded with the Arabs or the Portuguese...[\[21\]](#)

Yine çevireyim:

Portekizliler, şimdi Hintlilerin Hıristiyan olmadıklarını, kendilerini güçlü düşmanlar olarak gösterebileceklerini ve dolayısıyla onlara biraz daha dikkatli davranmaları gerektiğini öğrenmişlerdi. Ticaret olanaklarının çok büyük olduğunu ve çekinmeleri gereken rakibin de Arap tüccarı olduğunu anladılar. Hindular için Araplar veya Portekizlilerle ticaret yapmalarının bir farkı yoktu...

Bayur'daki tek orijinal katkının (!) Portekizlilerin "Hintlilerin Afrika vahşileri gibi geri ve âciz olmadıklarını" anlamaları faslı olduğunu söylemesem de olur mu bilmem!

Hindistan deyince İngilizlerin ünlü Doğu Hint Kumpanyası'ndan söz etmemek olmaz tabii. Önce yine Bayur'a gidelim:

31 aralık 1600'de "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi" ne ait Kraliçe Elizabeth'in buyrultusu çıkar; bu şirkete 15 yıl için, Ümit burnu ile Güney Amerika'nın Magellan boğazı arasındaki ülkeler, yani bütün Hind ve Çin denizlerinde ve Pasifikte tecim ve denizcilik tekeli verilir.[\[22\]](#)

Sonra, Bayur'un bu bilgileri aldığı yere:

In the meantime, by a charter dated 31 December, 1600, those interested in the venture had been incorporated under the title of "The Governor and Company of Merchants of London Trading into the East Indies", and the monopoly of English commerce in eastern waters (from the Cape of Good Hope to the Straits of Magellan) had been granted to them and their successors for a term of fifteenth years.[\[23\]](#)

Bu da benim çevirim:

Bu arada, 31 aralık 1600 tarihli bir imtiyaz beratıyla, girişimle ilgilenenler "Doğu Hindistan'la Ticaret Yapan Londra Tüccarları Kumpanyası ve Yöneticisi" başlığı altında örgütlendiler ve Ümit Burnu'ndan Macellan Boğazı'na kadar olan doğu sularındaki İngiliz ticaretinin tekeli on beş yıllık bir dönem için onlara ve mirasçılarına bağışlandı.

Örnekleri ölçsüz derecede çoğaltmak mümkün ama sanırım bu kadarı da Bayur'un metninin pek çok yerinde CHI'ya dayandığını göstermeye yeterli olur. CHI'yı kullanan, kaynakları arasında sayan ve çok ender olarak da bu külliyattan alıntı yaptığı yeri gösteren Bayur, yukarıdaki örneklerden hiçbirinde kaynak göstermemiş, nereden aktarma veya yerine göre basitleştirerek özetleme yaptığını okuyucuyla paylaşmamıştır. Öte yandan, iş "Türk tarihine" gelince yaptığının bir tür "iktibas" olmadığı iddiasını sürdürür. 1950'de eserinin son cildine yazdığı önsözde hâlâ 1946'daki pozisyonunu savunur:

Bu seride Türk tarihini ilgilendiren konular için daima ana kaynaklara başvurulması, yani ister Doğu ister Batıda sonradan yazılmış eserlerden *iktibaslarla* yetinilmemesi kararlaştırılmış olmakla birlikte, çok vakit yiyen, eserlerin bitirilmesini önceden tahmini

imkânsız olan uzun zamanlara atan arşiv araştırmalarına gidilmemesi karar altına alınmıştı. [24]

Ama Osmanlı arşivinden birkaç adet konuyla ilgili belge çıkınca bunları eserine koymamazlık edemez ve şöyle der: "Bu sayede mahdut da olsa bu cildin bu bakımdan 'original' kısımları da vardır." [25]

Bütün bunları Bayur'un neyin alıntı, neyin orijinal katkı olduğu konusundaki fikirlerini yansıtmak ve açıklamak için aktarıyorum. Öyle görünüyor ki Bayur, orijinal katkı denince temel olarak arşivlerde yapılan bir araştırmanın sonuçlarını anlıyor. Bu olamadığında ikincil kaynakların kullanılması, onlardan "iktibas"lar, belki de referans verilmesine lüzum hissetmeden yapılan *in toto, in extenso* aktarımlar, söz konusu olabilir ama "Türk tarihini ilgilendiren konular için" bu iktibaslar söz konusu olamaz, orada eğer arşiv belgesi yoksa diğer tür "ana" yani birincil kaynaklara bakılmalıdır.

Dolayısıyla, Bayur'da belli bir orijinalite nosyonu olduğu için, dahası "iktibas" kelimesine yüklediği anlamları tam olarak bilmek olanağı olmadığı için şu yukarıda verdiğim örnek alıntıların birer "intihal" vakası sayılıp sayılmayacağı noktası üzerinde görüşümü kendime tutmak, kararı okuyucuya bırakmak ve biraz önce önerdiğim iş planı çerçevesinde Bayur'un eserindeki "Türklük" ve "Türkler" kısımlarına gitmek, Bayur'u kendi çizdiği paradigma içinde kalarak değerlendirmek istiyorum. Bunu yaparken de bir yanıma CHI'nın *Turks and Afghans* isimli üçüncü cildini, diğer yanıma da Bayur'un birinci cildini koyacak ve bu cildi, *Birinci Delhi Türk Sultanlığı* adını taşıyan altıncı bölümünden başlayarak, CHI'nın ilgili yerleriyle satır satır karşılaştıracam.

1192 yılında Gazne'nin Gurlu sultanı Muizzeddin Muhammed, köle kökenli komutanlarından Kutbüddin Aybek'i seferde bulunduğu Hindistan'da bırakarak memleketine çekilir. Bu kişi kısa bir süre sonra Delhi Sultanlığı'nın kurucusu olacaktır. Aybek'in bazı maceralarını Bayur'dan izleyelim:

1197 yazında Aybek Ecmir'de iken oraya yakın bulunan Mers'ler (bir oymak) ona karşı savaşmaya karar verir ve Gucerat racası Bim Divden yardım isterler. Aybey işbu yardım gelmeden önce Mers'leri ezmek için az bir kuvvetle onların üzerine yürür ve dayanılmaz derecede sıcak bir havada onlarla vuruşmaya koyulur; bütün gün vuruşulursa da kimse bir sonuç elde edemez; ertesi sabah Gucerat ordusu Mers'lerin yardımına yetişir ve vuruşma yeniden başlar. Aybey'in atının düşmesi üzerine çok az sayıda bulunan Türkler Ecmir'e çekilirler ve Gucerat ordusuyla Mers'ler orasını kuşatırlar. Bu durum birkaç ay sürer ve ancak Muiz-üd-Din'in bir yardımcı ordu gönderdiği haberi üzerine Hindular çekilirler. Aybey onları kovalar ve Abu dağında ezer; başkent Nahrvalâ'yı (Anilvara, Patan) alınır (sic) ve pek çok olca ele geçirilir. [26]

Şimdi de zamanında Bayur tarafından atlanmış ayrıntıları atlayarak, fakat çevrildiği kadarını alarak CHI'ya gidelim:

In the hot season of 1197, when Aibak was at Ajmer, the Mers, who inhabited the neighbourhood of that city, rose in rebellion and invited Raja Bhim of Gujerat to aid them in expelling the Muslims. Aibak heard of these communications, and inspite of the great heat of the season marched from Ajmer and attacked the Mers early one morning before their ally had joined them, but their superior numbers enabled them to maintain the conflict throughout the

day, and when the battle was renewed on the following day Bhim's army arrived and overpowered the Muslims, driving them back into the city. Here Aibak was besieged until the news that a large army was marching from Ghazni to his relief caused the Mers and Raja Bhim's army to retreat... He found Bhim's army awaiting at the foot of the Abu hills... Aibak advanced, unopposed, to Anilvara, plundered the city and returned with much wealth... [27]

Buyurun, bu da benim çevirim:

1197'nin sıcak mevsiminde, Aybey Ajmer'deyken, bu kentin yakınlarında yaşayan Mersler ayaklandı ve Müslümanları sürüp çıkarmada kendilerine yardım etmesi için Gujrat'ın Raca Bhim'ini davet ettiler. Bu haberleşmeleri duyan Aybek, mevsimin dayanılmaz sığınağına karşın Ajmer'den çıktı ve müttefikleri onlara katılmadan önce, bir sabah erkenden Merslere saldırdı. Fakat onlar, üstün sayılarından dolayı gün boyunca çarpışmayı sürdürdüler. Savaş ertesi gün yeniden başladığında Bhim'in ordusu yetişti ve baskın çıkararak Müslümanları geri, şehre sürdü. Aybek, Gazne'den yardımına büyük bir ordunun gelmekte olduğu haberi ulaşınca kadar burada kuşatma altında kaldı. Mersler ve Raca Bhim'in ordusu çekildi... O [Aybek] Bhim'in ordusunu Abu tepelerinin eteklerinde kendisini bekler buldu... Direnişle karşılaşmayan Aybek, Anilvara'ya yürüdü, kenti yağmaladı ve pek çok servetle geri döndü...

Yukarıdaki minval üzere akıp giden onlarca paragrafı hızla geçerek Delhi Sultanı Nasırüddin Mahmud (1246-1266) dönemine bir sıçrama yapıyorum. Sultanın başmabeyincisi (emir hacib) Balaban Han'ı diğer beğler çekemez. Balaban Malwa bölgesinde seferde ve Delhi'den uzaktayken çeşitli entrikalara kalkışır. Yine önce Bayur'un bu epizodu hangi sözcüklerle kurguladığına bakalım:

Balaban Uluğ Han'ın büyük yetkileri yüzünden onu kıskanan ve çekemiyenler çoktu. Bunların başında Sultan Mahmud'un anası ve Hindu iken müslüman olmuş İmad-üd-Din Reyhan adında bir saray harem ağası vardı. Bunlar Balaban Uluğ Han'ı çekemiyen "Kırklar" ın bir kısmı ile işbirliği yaparak onu sultanın gözünden düşürmeye çalışır ve bunu sağlarlar; Batında valisi Sankur'un sultana kafa tuttuğu halde kendi akrabasından olması dolayısıyla Balaban Uluğ Han'ca yerinde bırakılmış bulunması elde başlıca koz olarak kullanılır.

1252-53 kışında Mahmut, Sankur üzerine yürür, Balaban Uluğ Han'ı da birlikte götürürse de... [28]

Şimdi yine İngilizce metne gidelim:

During Balban's absence those who were jealous of his great power, including Mahmud's mother and Raihan, a eunuch converted from Hinduism, who had already shown some aptitude for factious intrigue, poisoned the king's mind against him, and found many sympathisers and supporters among the Forty, who resented the excessive predominance of one of their number. Balban's condonation of the offences of his disobedient cousin, Sunqar, furnished a text for the exhortations of the intriguers, who succeeded in persuading Mahmud that it was necessary to vindicate his authority by punishing Sunqar, and in the winter of 1252-53 Balban was compelled to accompany his master... [29]

Bu da benim çevirim:

Balaban'ın yokluğunda onun büyük gücünü kıskananlar ki bunların arasında Mahmud'un annesi ile Hinduizmden ihtida etmiş bir hadım olan ve hizip entrikaları konusunda zaten bir miktar kıvraklık sergilemiş olan Reyhan da vardı, bunlar Sultan'ın aklına bir kurt düşürdüler. İçlerinden birinin aşırı güçlenmiş olmasını çekemeyen Kırklar arasında pek çok sempatizan ve destekçi buldular. Balaban'ın, itaatsiz kuzeni Sungur'u affetmiş olması entrikacıların nasihatlerine bir gerekçe oluşturdu. Mahmud'u otoritesini kurtarmak için Sungur'u cezalandırmanın gerekliliğine ikna etmeyi başardılar ve Balaban 1252-53 kışında efendisine eşlik etmeye zorlandı...

Bayur'un, dönemin birincil kaynaklarını hiç görmediği ve kullanmadığı iddiasında bulunacak değilim. Bilakis, eserinde verdiği birincil kaynak referanslarından ve onda bulunup da CHI'da bulunmayan veya CHI'ya ters düşen bazı ayrıntılardan rahatlıkla anlaşılacağı üzere Bayur, bazı kronikleri görmüş ve kullanmıştır. Sorun, tabii ki Bayur'un bu kronikleri kullanmasında değil, çok büyük ölçüde CHI nasıl kullanmışsa öyle kullanmış olmasındadır! O kadar ki kroniklerden, orijinal dildeki aynı alıntıyı yapması dahi söz konusu olabilmektedir. Sorun, tabii ki pek çok yerde CHI ve Bayur'un eserinin paragraf paragraf birbirini tutmasında ve Bayur'un enikonu sırttan eklemelerindeki sathiliktedir. Bu dediklerimden bazılarını sergileyen birkaç örnek daha vermek istiyorum.

Yine Delhi'nin Türk kökenli önemli sultanlarından Gıyaseddin Tuğluk (1320-1325) ve oğlu arasındaki ilişkiler Bayur'da şöyle anlatılıyor:

Tuğluk doğu'da iken oğlu Muhammed Uluğ Han'ın hoşla gitmeyecek davranışlarda bulunduğunu öğrenmişti; o, çok sayıda köle satın alıyor (yani kendine bağlı asker ediniyor), yanat kazanmak için para dağıtıyor ve zamanın en ünlü şeyhi, Nizam-üd-Din Evliya'ya mürit olup ona çok sıkı gidip geliyormuş; hatta şeyh "vecd"e geldiği bir sırada ona "saltanatı sana hibe ettik" demişmiş. Gıyas-üd-Din Tuğluk bütün bunlara çok kızıp bir yandan oğluna paylayıcı mektuplar göndermiş, öbür yandan da şeyhe, kendisi Delhi'ye dönünce ikisinden birinin orada fazla olacağını söylettirmiş, şeyh de "Henüz Delhi darest" yani "Henüz Delhi uzaktır" demiş. Bu söz hâlâ Hindistan'da bizdeki "dereyi görmeden paçaları sıvamak" sözünün karşılığı olarak kullanılmaktadır. [\[30\]](#)

CHI'daki pasaj biraz daha ayrıntı içermesine karşın şöyle:

Meanwhile disquieting news of his son's behaviour in the capital reached Tughluq. Ulugh Khan had purchased vast numbers of slaves and had formed a party by extravagant gifts and grants to those who he believed could be converted by this means into adherents. His chief crime appears to have been his intimate association with the obnoxious Shaikh Nizâm-ud-din Auliya, whose disciple he had become, and who was believed to have prophesied, in one of ecstatic trances, his imminent accession to the throne. It was also reported that astrologers had prophesied that the king would never return to the capital alive. Reports of these conversations and machinations reached Tughluq in his camp, and enraged him. He wrote to the astrologers, menacing them with his displeasure; to his son, threatening to deprive him of his office and to exclude him from participation in public business; and to the Shaikh, to whom he addressed the threat that when he returned from Bengal Delhi would be too small to

hold both of them. The shaikh is said to have replied with the prophetic menace, which has since become proverbial, *Hanûz Dihli dûr ast*, 'Delhi is yet afar off', and so it proved to be. [\[31\]](#)

Çeviriyorum:

Bu sırada, başkentteki oğlunun davranışı hakkındaki nahoş haberler Tuğluk'a ulaştı. Uluğ Han büyük sayılarda köle satın almış ve kendi yandaşlarına dönüştürülebileceği inancıyla bazılarını cömert hediyeler ve bağışlar yaparak bir parti oluşturmuştu. Öyle görünüyor ki, başlıca suçu, müridi olduğu sevimsiz şeyh Nizamüddin Evliya ile olan samimi ilişkileriydi. Şeyhin, bir vecd sırasında onun tahta çıkmasının yakın olduğu kehanetinde bulunmuş olduğuna inanılıyormuş. Yine bildirildiğine göre müneccimler de sultanın başkente bir daha canlı olarak dönmeyeceği kehanetinde bulunmuşlar. Bu ilişkiler ve düzeneklerin haberleri ordugâhtaki Tuğluk'a ulaşmış ve onu kızdırmıştı. Hoşnutsuzluğunu yazarak müneccimleri huzursuz etti. Oğluna yazarak onu görevden alacağını ve bir daha devlet görevi almasını önleyeceğini söyleyerek tehdit etti. Şeyh'e yazarak Bengal'den Delhi'ye döndüğünde Delhi'nin ikisine dar geleceği tehdidini savurdu. Şeyhin o zamandan beri bir atasözü haline gelen kehanetvari bir tehditte bulunduğu söylenir: *Henüz Dilhi dur est!* Yani, 'Delhi henüz çok uzaktır', hakikaten de öyle oldu.

Bir de, Bayur'un kaynakları ve dipnotlarıyla birlikte CHI'yı kullandığına dair son bir örnek vermek istiyorum. Dekken'in Behmenî sultanlarından Muhammed Şah (1358-1375) 1367'de komşu Vijayanagar Racası Bukka ile çarpışır. Önce Bayur'dan:

1367'de Kotal'da 10.000 atlı ve 30.000 yayası olan Behmenli ordusu 40.000 atlı ve 500.000 yayası olan Viceyanagar ordusunu tamamen bozar. "Rumiyan ve Frengiyan", yani Osmanlı Türkleri ve Avrupalıların kullandığı Behmenli topçusunun da zaferde önemi büyük olmuştur. [\[1\]](#)

Bu da köşeli parantez içinde gösterdiğim orijinal dipnot: "[1] Firişte, c.I, s. 290: ona göre bu vuruşmada Dekken Müslümanları ilk defa olarak topçu kullanmışlardır..." [\[32\]](#)

Bu da CIH'dan:

Bukka detached an officer, Mallinath, with the flower of his army, consisting of 40,000 horse and 500,000 foot, to attack the Muslims, and Muhammad sent against him his cousin, Khan Muhammad, with 10,000 horse, 30,000 foot, and all the artillery, and followed him with the remainder of his army. Early in 1367 the forces met near Kauthal, and the first great battle between the Hindus of the Carnatic and the Muslims of Deccan was fought. It raged with great fury from down until four o'clock in the afternoon, the commanders of the wings of the Muslim army were slain and their troops put to flight but the centre stood fast, encouraged by the news of the near approach of the king, and, by a timely discharge of the artillery, worked by European and Ottoman Turkish gunners, shook the Hindu ranks... [\[33\]](#)

Çevirelim:

Bukka, Malinath adlı bir subayı ordusunun en iyi savaşçılarından oluşan 40 000 atlı ve 500 000 yayayla birlikte Müslümanlara saldırması için ayırdı. Muhammed de kuzeni Han Muhammed'i 10 000 atlı, 30 000 yaya, ve topçusunun tümüyle birlikte ona karşı gönderdi ve ordusunun kalanıyla onu izledi. Ordular, 1367'nin başında Kauthal yakınlarında karşılaştı ve Karnatik'in Hinduları ile Dekken'in Müslümanları arasındaki ilk büyük savaş döğüşüldü. Çarpışma büyük bir şiddetle şafaktan öğleden sonra saat dörde kadar sürdü. Müslüman ordusunun her iki kanadının komutanları düştü ve askerleri kaçtı. Fakat, sultanın yetişmesinin yakın olduğu haberlerinden ve Avrupalı ve Osmanlı Türk topçularının kullandığı topların tam zamanında ateşlenmesinden ve Hindu saflarını sarsmasından cesaret alan merkez direndi...

"Peki, dipnot nerede?" diyecekseniz, o da burada CHI'da, aynı sayfada, aynı olayları anlatırken, top kullanımının Avrupa'dan Hindistan'a nasıl ulaşmış olabileceği üzerine uzunca bir tartışma eşliğinde verilmiş:

[1] With reference to this statement, and the mention of guns as part of Bukka's armament, Firishta remarks that this was the first occasion on which the Muslims used guns in warfare in the Deccan...^[34] (Bu saptamaya ve Bukka'nın silahları arasında toplardan bahsedilmesine ilişkin olarak Firişte, bunun Müslümanlarca savaşta top kullanılmasının Dekken'deki ilk örneği olduğunu söylemektedir...)

Söylemeye gerek bile görmüyorum ki bu kadar erken bir zamanda, 1367'de Hindistan'da Osmanlı ve Avrupalı topçuların bulunmuş olması yok denecek kadar zayıf bir ihtimaldir. Her şeyden önce bu tarihte Osmanlıların kendilerinin bile ateşli silah/ top teknolojisine sahip oldukları gayet şüphelidir. Osmanlı kroniklerinde ateşli silah kullanımını ta 1354'e kadar götüren kayıtlar varsa da Gabor Agoston, bu bilgilerin, eserlerini XV. yüzyılın sonunda kaleme alan Osmanlı müelliflerinin kendi zamanlarındaki silah teknolojisini geçmişe yansıttıkları bir anakronizm sonucu olabileceğine dikkat çekiyor ve Osmanlıların ancak 1380 dolaylarında ateşli silahlarla tanışmış olabileceklerini belirtiyor.^[35] Dolayısıyla, benzer bir durumun XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başında faal olan tarihçi Firişte için de geçerli olduğunu, Firişte'nin kendi döneminde olağan olan bir olguyu geçmişe taşıdığını düşünebiliriz. Nitekim, Ortaçağ Hindistan'ında barut ve ateşli silahlar üzerine müstakil bir çalışma yapan İqtidar Alam Khan da Firishta'nın bu kaydını şüpheyle karşılamakta ve buna dayanarak Hindistan'da o sıralarda top teknolojisinin bulunduğu söylenemeyeceğine dikkat çekiyor.^[36]

Artık uzamaya başlayan bu kısmı bitirirken sonuç olarak şunları söyleyebilirim: CHI'nın çeşitli yerlerinden alınma yüzlerce paragrafa düzgün referans verilmediği veya gerekli göndermeler yapılmadığı için bugünün standartlarıyla bakılınca çok kolayca intihal denebilecek bir durumdur bu. Üstelik Bayur kendi taahhüdünü gerçekleştirememiş ve "Türklükle" ilgili kısımlar için söylediği "herhangi yeni Batı eser veya eserlerine dayanılarak yazılmayacaktır" ifadesi epeyce havada kalmıştır. Öte yandan, referans sorunlarından oldukça bağımsız olarak Bayur da bu iddianın büyüklüğünün ve eserinin eksikliğinin farkında gibidir:

Gazne devletinin kurulmasıyla Müslüman Türklerin Hindistan'la ilgileri gelişir. Bu andan itibaren hep eski ana kaynaklara dayanılarak yazmaya çalışılmış ve *Batı eserleri daha çok bir anlayış karşılaştırma ve denetleme vasıtası olarak kullanılmıştır*. Şu da söylenmelidir ki, bunu yüzde yüz ölçüde böyle *yapabilmek* için "tamam" veya az çok "tamam" olmak iddiasında

bulunan büyük kütüphaneli birkaç Batı kentinden birinde çalışmak gerekir.[\[37\]](#)

Oldukça acıklı bir itiraftır bu durum. Ondan daha da acıklısı ise "tarihimiz" üzerinde koparılan bunca şamataya karşın Türk Tarih Kurumu'nun 1987 yılında, Hindistan tarihi üzerine çeviri veya telif, Bayur'un işbu eserinden başka basacak bir şey bulamayarak onu yeniden basması ve bugün, 2008'de de hâlâ aynı durumda olmasıdır. Demek ki ahval ve şartlar henüz müsait olmamış, ne diyelim?

Orhonlu'yu ve kaynaklarını iskân teşebbüsü

Eren Yayınevi 1987'de, Rahmetli Profesör Cengiz Orhonlu'nun 1963 yılında yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* adlı eserini, 1976 yılında yayımlanan "Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı" makalesiyle birlikte yeniden basarak faydalı bir iş yaptı.^[38] Bir yıl sonra, 1988'de de Doç. Dr. Yusuf Halaçoğlu *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* adlı çalışmasını Türk Tarih Kurumu Yayınları arasında bastırdı. Dönemlerdeki farklılık kayda alınmak koşuluyla konular, ele alış tarzı ve hatta konu başlıkları benziyordu. Orhonlu'ya verdiği onca referanstan ve eserini "Sevgili hocam merhum Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun aziz hatırasına..." diyerek Orhonlu'ya ithaf etmesinden dolayı Halaçoğlu'nun da Orhonlu'ya olan entelektüel borcunun farkında olduğunu ve bunu vurgulamak istediğini düşünebiliriz. Sayın Halaçoğlu bunu yeterince başarmış mıdır? Ondan ve Orhonlu'dan yaptığım alıntılardaki orijinal dipnotlarını benimkilerle karışmasını diye köşeli parantezler içinde vererek bakalım.

Halaçoğlu eserinin 18. sayfası, ikinci paragrafında "İktisadî Durumları" başlığı altında konar-göçerlerin "iptidaî bir ziraat ile de meşgul olduklarını" Orhonlu'ya gönderme yaparak söyledikten sonra şöyle diyor:

Fakat esas hüviyetleri hayvancılık ve çobanlık idi [114]. Türkmenlerin çok eski çağlardan beri ata olan ilgileri yanında, *at yetiştirmeye* verdikleri önem de bilinmektedir. Konar-göçerler de binek vasıtası olarak kullandıkları atı yetiştirmede maharet sahibi idiler. Bu sebeple devlete binek hayvanı olarak at yetiştirdikleri gibi, köylüye *damızlık* hayvan da temin ederlerdi [115].^[39]

Halaçoğlu, 114. ve 115. notlarına verdiği referanslara göre bu satırları yazarken Orhonlu'dan yararlanmamış. Çünkü 114. not Faruk Sümer'e, 115. not da Ahmet Refik'e gönderme yapıyor.

Orhonlu ise iki değişik yerde şöyle diyor:

Fakat esas iktisadî hüviyetleri çobanlık yani hayvancılık idi.^[40]... At yetiştirmenin ve biniciliğin konar-göçer kavimler arasında, özellikle Türklerde, yaygın olduğu ve millî gelenekleri arasında ne kadar büyük bir yer tuttuğu malumdur. En süratli binek vasıtası olduğundan çok büyük bir önemi vardı. At, bazı konar-göçer oymaklardan *binek* hayvanı olarak satın alındığı gibi, diğer bir kısmından da *damızlık* olarak mubayaa edilirdi.^[41]

Yani, demek oluyor ki, Halaçoğlu yoğun referans vererek kendisinden ne kadar yararlandığını göstermek için aşırı bir hassasiyet gösterdiği Orhonlu'dan bu bilgileri alırken yararlanmamış veya Orhonlu'nun daha önce Ahmet Refik'in aynı eserinin aynı sayfasını kullandığını görmemiş!^[42]

Peki, şu damızlık meselesi biraz hariç tutulmak kaydıyla, Halaçoğlu hem harcıâlem sayılabilecek bilgileri veriyor, hem de beyan esastır diyelim, geçelim. Ama "Vergi Nizamları" başlığı altında aynı şeyi yine yapıyor Halaçoğlu:

Yaylak resmi, bazı yerlerde *300 koyun bir sürü hesap edilip*, bir sürüden bir koyun alınmıştır [157]. Bazılarında ise sürüler âlâ, mutavassıt, ednâ olarak sınıflandırılmıştır ki, meselâ Kütahya havalisinde âlâsından 20 akça, vasatdan 15 akça ve ednâsından 10 akça alınmaktaydı [158]. *Doğu vilâyetlerinde yaylak resmi genellikle, sürüden 33 er akça* [159], Aydın'da 17 akça...^[43]

Bizi burada ilgilendiren 157 ve 159 numaralı dipnotlara bakıyoruz ve görüyoruz ki Sayın Halaçoğlu bu spesifik bilgileri Ömer Lütfi Barkan'ın neşrettiği Kanunlar'dan almış, Orhonlu'dan almamış. Öyle beyan ediyor. Yine Orhonlu'ya gidelim:

Koyunların sayısı 300 olduğu zaman sürü tabir edilir ve beş akçe ağıl resmi alınır. Bazen bunun yerine bir koyun veyahut bir kuzu verildiği de olur... Doğu illerinde ise sürü başına 33 akçe alınır. Bazı yerlerde bir sürü âlâ, evsat, edna olarak sınıflandırılır ve vergisi de buna göre verilir.^[44]

Tabii ki Halaçoğlu'nun dipnotlarındaki referanslar doğrudur ama Halaçoğlu bunları başka kaynaklarda görmeden önce Orhonlu'da görmemiş midir? Araştırmaları arasında onyıllar olduğu için, daha doğrusu Orhonlu araştırmasını onyıllar önce yaptığı için Halaçoğlu'ndan etkilenmesi mantıken mümkün değildir. Peki, Halaçoğlu acaba yıllar sonra Orhonlu'nun bazı birincil ve ikincil kaynaklarına ondan bağımsız ve tesadüf eseri olarak mı gitmiş? Pek sanmıyorum ama mantıki bir ihtimal olarak dikkate alalım, ne de olsa ihtimal ve hatta ihmâl, intihalden daha hoş geliyor kulağa. Yine Halaçoğlu'na bakalım:

Vergi ve rüsûmların tahsili esnasında düşülen adaletsizlikler, bazı aşiretlerin tepkilerine yol açmaktaydı. *Bu sebeple yeni sayımlar yapılmıştır. Ayrıca bazı oymaklar vergi vermemek için, yine vergilerinin arttırılması veya iskânları söz konusu olduğu zaman, vergi ve iskân memurlarına seyyidlik veyahud askerîlik iddiasında bulunmuşlardır* [176].^[45]

Bu kez Ayvaz Kasap demeyelim, Kasap Ayvaz diyelim; önce Orhonlu ve Orhonlu'nun kaynaklarına bakalım:

Vergilerini veremeyecek durumda olanların şikâyetlerine –itirazlarına– son vermek için *konar-göçerlerin de istedikleri gibi o bölgede derhal sayım yapılıyordu... Bazı oymaklar vergi vermemek için asker sınıfına mensup olduklarını iddia ediyorlardı*[79]... *Bazı oymaklar iskân edilmelerine çalışıldığında yahut arttırılan rüsûmlar yüzünden zor duruma düşünce vergi ve iskân memurlarına ya seyyidlik yahut askerîlik iddiasında bulunuyorlardı* [80].^[46]

İki metin parçası arasındaki kaçınılmaz içerik ve aynı sözcükleri vurgulamaya kadar varan üslup benzerliklerini "tesadüfe" yorarak şimdi önce Orhonlu'nun aynı sayfada gösterdiği kaynaklarına bakalım:

[79] Boz-ulus'a bağlı bazı oymaklar 1662 de yapılmış olan sayıma **askerîlik** iddiası ile itiraz etmişlerdi (MAD ts.nu.2935-KBAŞ-s.88) [80] MAD ts.nu. 8458, s. 11; KK.ts.nu. 5061; MD, nu. 111, s. 336; zaman zaman bir kısım şehir, kasaba halkı hatta köylüler vergi

mükellefiyetlerinden kurtulmak için, **seyyid ve asker** olduklarını iddia etmişlerdi (Naima, Tarih, VI. (İstanbul 1280), s. 402, 404; MD nu. 134, s. 148; MD nu.138, s. 402-403, MD nu.139, s. 91, 448; Cevdet ts.-Dahiliye ks. nu. 7742; J.Sauvaget, **Alep**, Paris 1941, s. 196-198).

Burada çok gerekmiyor ama kafa karıştırmaması için KBAŞ'ın "Kuyudat-ı berevât ve ahkâm-ı şikâyat defteri" ibarelerinin, MAD'nin Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinin, MD'nin Divân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri tasnifinin ve KK'nin Kamil Kepeci tasnifinin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kullanılan kısaltmaları olduğunu söylemiş olalım. Sayın Halaçoğlu yukarıda kendisinden alıntıladığım kısım için verdiği 176 numaralı dipnotunda, Orhonlu'nun iki dipnotunu teke indirgeyerek ve onun bazı kaynaklarını almayarak biraz önce Orhonlu'dan yazdığım kaynakların büyük çoğunluğunu sayfa sayılarına varıncaya kadar yeniden üretiyor fakat Orhonlu'ya referans filan vermiyor. Okuması sıkıcı da olsa bu dipnotu da aynen alıyorum:

[176.] Bu şekilde olmak üzere, Boz-ulus'a bağlı oymakların 1662'de yapılan sayıma askerîlik iddiası ile itiraz ettikleri görülmüştür (bk. MAD, nu.2935, s. 88). Aynı şekilde Bozok sancağında hâli ve harabe köylere 1701 yılında iskânları ferman olunan Mamalı Türkmenlerine tâbi Şerefli cemâati de, iskânı kabul etmeyerek seyyidlik iddiasında bulunmuşlar ve vergilerini de vermek istememişlerdi (Bk.MAD, nu. 8458, s. 31). Bu konular hakkında ayr.bk.MAD, nu.8458, s. 11; KK, nu.5061; MD, nu.134, s. 148; nu.138, s. 402-403; nu.139, s. 91; Naimâ, VI, 402,404.^[47]

Her iki alıntıda da, çok değil iki adet ana bilgi parçası söz konusu: a– Yeni nüfus sayımları yapılıyor b– Askeri olduklarını söyleyen aşiretler muaf olduklarını öne sürerek vergi vermek istemiyor.

Sayın Halaçoğlu'nun "söylediklerini" desteklemek için verdiği altısı arşiv kaynağı olmak üzere tam yedi adet kaynağın hepsinin yazılış sıraları biraz farklı olarak Orhonlu'da da bulunduğunu vurgulamak isterim. Bunun ne denli olası bir tesadüf olduğunun hesaplanmasını ise matematikçilere bırakıyorum. Başka bir deyişle Halaçoğlu, Orhonlu'dan alıntı yaptığını söylememekle kalmamakta, Orhonlu'nun birincil kaynaklarına da sahip çıkmaktadır. Başkasının daha önce zahmetli bir araştırma süreci sonucunda bulup kullandığı ve referansını vererek ilim âlemi ve kamuyla paylaştığı kaynakları, o kişiyi zikretmeden kullanmanın anlamı kısaca şudur: "Bu araştırmayı ben yaptım, kaynaklardaki bu referansları ben buldum." Daha başka bir iddiayı taşıamaz böyle yapmak. Başkasının araştırmasını, emeğini kendine mal etmektir. Orhonlu'nun kaynaklarını, üstelik aynı kaynaklardan yola çıkarak başka bir şey de söylemeksizin, kullanıp da Orhonlu'yu anmamanın başka bir anlamı var mı? Araştırmacılar olarak, bizden önceki araştırmacıların geçmiş araştırmalarına gömülmüş kalmış emeklerini anmadığımız zaman bırakın onların hatırasına hürmetsizlik etmeyi, araştırma etiği açısından olsun doğru davranmış olur muyuz?

Arşivlerde, hem de araştırma kataloglarının internet üzerinden araştırmacıya açık olmadığı o yıllarda, araştırma yapmayı bir kenara bırakalım, kolay iş midir altı ciltlik Naima'dan, üstelik *Naima Tarihi* henüz yeni yazıya çevrilmezden önce ve indekssiz bir durumdayken işinize yarayacak referansı "pat" diye bulup çıkarmak? Kendimden biliyorum, ben bu tip çevriyazıya aktarılmamış Osmanlıca bir metinde aradığımı bulmak için bazen günlerce debeleniyor ve onlarca sayfa transkripsiyon yapmak

zorunda kalıyorum. Halaçoğlu'nun işine yarayan referansı bulabilmek için özel bir yeteneği yoksa şaşırıcı ve sıkıntılı bir durumdur bu. Yoksa ben mi çok beceriksizim? Ne diyor sahi Naima'nın o referans verilen alakalı sayfalarında? Orhonlu'nun kullandığı baskıya ve onun fihristine gidiyorum, hani fihristinde "askeri ve seyyidlik iddiasında bulunanlar" türü bir giriş vardır belki, benim için küçük de olsa bir mahcubiyet kaynağı olmasın diye. Yok. Sadece "Reften-i Müfettiş İsmail Paşa be-cânib-i Anadolu" diyor.^[48] Orhonlu'yu burada hiç kullanmadığı yolundaki beyanını ciddiye alalım; Halaçoğlu bu ifadeye bakınca kendi ilgilendiği konudan bahsettiğini hemen anlamış mı? Bunun için Müfettiş İsmail Paşa'yı daha önceden biliyor olması gerekmez mi? Mini araştırmamı sürdürüyorum, o zaman Halaçoğlu'nun kitabında neden bu Müfettiş İsmail Paşa'ya tek bir referans bile yok? Niye ayrıntılı dizinde adı hiç geçmiyor? Naima altıncı cildinin 402. sahifesinden itibaren ne söylüyordu ki burada Halaçoğlu ona gönderme yapıyor? Paşa, "Üsküdar'dan ta Arabistan'a varınca" teftişe gönderilmiş ve "askeri zümresinden olmayıp askerlik iddiasında olanları reaya zümresine idhal" edecek ve "sâdatı tefahhus edüb nesebi sabit olmayan müteseyyidlerin destarlarını" alacakmış! Yani Peygamber sülalesinden geçinen sahte seyyidlerin sarıklarını çıkarıp alacakmış!^[49] 1659'da oluyor bu.^[50] Orhonlu ne kadar bahsetmişse o kadar. O açmamış, öylece bırakmış. Halaçoğlu da öyle! Belki de gariban referansçık sırf Orhonlu'nun kitabında arkadaş olduğu arşiv referanslarından ayrılmamak için onların kuyruğuna takılmış ve Halaçoğlu'nun kitabında mecburi iskâna tabi tutulmayı göze almıştır!

Sayın Halaçoğlu devletin neden konar-göçerleri iskân etmeye çalıştığını "Devlete yeni gelir kaynakları elde etmek gayesi ile harap ve boş alanların ziraate açılması meselesi" başlığı altında irdelerken şöyle diyor:

XVI. asır sonlarından itibaren başlayan ve XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda da devam eden içtimaî buhranlar, halkın yerlerini terkedip, daha emin olarak gördükleri yerlere göç etmelerine sebep olmuştur. Bu durum, birçok kasaba ve köyün harap olmasına yol açmış... Gerek vergi bakımından, gerekse memleketin ziraî durumu bakımından vahim sonuçlar doğurması ihtimalinden dolayı, göç edenlerden, 10 yılı geçirmemiş olanların eski yerlerine iâde edilip, iskânlarına teşebbüs edildiği gibi...[273]^[51]

Kolayca tahmin edilebileceği gibi Sayın Halaçoğlu bu pasajı yazarken ve buradaki somut bilgileri verirken de 1963 yılında yayımlanan Orhonlu'dan yararlanmamış, adını hiç anmıyor, onun yerine 273. notunda A. Cevat Eren'in 1966'da basılan *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri* adlı eserinden yararlanmış olduğunu görüyoruz. Yani okuyucunun böyle düşünmesini istiyor. Orhonlu'ya gidiyoruz, "harab ve boş yerleri imar etmek ve yeniden ziraate açmak" başlığı altında şöyle diyor:

XVI. asır sonlarından itibaren meydana gelen içtimaî buhranlar, Türkiye'nin bir çok yerlerini harap bir hale getirmişti... Kanun, bir raiyetin zulm ile dahi yerini terkedip başka bir yere gitmesini menetmekte idi. Bunda göz önünde tutulan mesele, bu hususun gerek vergi bakımından gerekse memleketin ziraî durumu bakımından vahim sonuçlar doğurması ihtimalinden dolayı idi. Göç edeli 10 yıl geçmemiş derbend ve evkaf reâyâsından hariç olan eski reâyânın eski yerlerine derhal iâde edilip tekrar iskân edilmeleri gerekiyordu; aksi hususa müsaade edilirse memleketin harap olacağı durumu gözönünde tutuluyordu.^[52]

Orhonlu'nun tabii ki bunları söylerken dayandığı kaynakları var. Nereden ne aldığını söylüyor. Ama

bunların içinde kendi kitabından üç yıl sonra yayımlanan Eren'in kitabı olabilir mi hiç?

Ben şahsen, araştırma yaptığı iddiasında olan her tarihçinin orijinal bir şeyler söylemesinin ve bilinmeyen kaynakları meslektaşları ve kamuyla paylaşmasının önemli olduğunu düşünenlerdenim. Tarihçi bunu yapamadığı veya yapmasına gerek olmadığı zaman da yapanları zikretmek durumundadır. Bu bağlamda "Keşke Halaçoğlu da Cengiz Orhonlu'dan hangi derecelerde faydalandığını azaltmaya ve bazen de bütünüyle saklayıp örtmeye teşebbüs etmek yerine, aldığı nereden aldığı söyleseydi hocasının anısına gereken saygıyı layıkıyla göstermiş olmaz mıydı?" diye düşünüyorum.

Post scriptum: Bardakçı hatırlatıyor

Murat Bardakçı, Ermenilerin tehcirine ait istatistiki bilgi veren ve Talat Paşa'ya ait olan özel bir defteri 2005 ve 2006 yıllarında iki ayrı parti halinde yayımladı. Bunun üzerine nisan 2006'da Bardakçı ile o zamanki Türk Tarih Kurumu başkanı arasında tuhaf bir tartışma yaşandı. Bu tartışma burada bizi çok ilgilendirmez ve ayrıca sonu tatlıya bağlandı ama "Bardakçı popüler kalabilmek adına bunları yapıyor diye düşünüyorum" dediği yazılan Halaçoğlu'na Bardakçı sert bir yanıt verdi. İşte bu yanıtın içinde bir bölüm bizi ilgilendiriyor. Alıntıluyayım:

Türk Tarih Kurumu, son iki sene içerisinde bir-iki küçük kitap ve birkaç kongre tebliği haricinde, bütün mesaisini tehcir iddialarına cevap mahiyetinde olan ama sadece Türkiye'ye hitap eden ve dışarıda hiç ses getirmeyen yanıtlara vermiştir. Kurumun görevi bu değildir, bu işi başkalarının yapması gerekir. Uzunçarşılılardan, **Köprülüler'**den ve **Barkanlar'**dan kalan mirası böylesine har vurup harman savurmaya da kimsenin hakkı yoktur. Tarih Kurumu bundan böyle aynı çizgide devam edecekse ismini değiştirmeli, meselâ "**Ermeni İddialarına Cevap Verme Kurumu**" haline getirmelidir. *Ben, "iskân" konusunu gayet iyi bilmesi gereken, zira bu alanda son derece önemli bir doktoranın sahibi olan Yusuf Halaçoğlu'na böylesine bilim dışı ifadeleri hiç yakıştıramadım ve rahmetli Prof. Cengiz Orhonlu'nun da yakıştırmadığına eminim.*^[53]

Dediğim gibi, tartışmanın çıkış noktasıyla ilgilenmiyorum. Tarih Kurumu'nun asli görevi veya adının ne olması gerektiğini de bilmem, sadece bağlamı biraz olsun yansıtabilmek için alıntıyı geniş tuttum. Tabii ki, benim ilgimi çeken, Bardakçı'nın, Halaçoğlu ve Orhonlu'nun isimlerini yan yana getirdiği son birkaç cümle. Bağlam Ermeni Tehciri idi. Halaçoğlu'nun mesaisinin büyük bir kısmı da bu konu üzerinde harcanmıştı, o tarihte Halaçoğlu'nun münhasıran Ermeni Tehciri üzerine pek çok yayını vardı. Bardakçı acaba neden bunları tartışmaya dahil etmeyerek atlıyor ve oldukça zoraki bir şekilde de olsa Halaçoğlu'nun XVIII. yüzyılda Osmanlı iskân politikaları üzerine olan ve bizim yukarıda bir miktar ele aldığımız doktora tezine gönderme yapıyordu dersiniz?

Sonrası hafif tertip bir mutlu son ve uzlaşma hikâyesi. Bardakçı, Halaçoğlu'ndan açıklayıcı bir mektup aldığı ve orada Halaçoğlu'nun ifadesini "Sayın Bardakçı, popüler tarihin bir gereği olarak bu evrakı yayınlıyor" şeklinde düzelttiğini yazdı. Düzeltmeye memnun olduğunu söylemekle beraber, Talat Paşa'nın evrakını popüler tarih gereği değil "tarihi değere sahip buldukları için" yayımladığı konusundaki tavrını korudu. Bardakçı'nın aktardığına göre Halaçoğlu, "Sevgili Arkadaşım" diye başlayan mektubunu "Sizin aksinize gerek hocam merhum Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun, gerekse de

Türk Tarih Kurumu'nu kuran Mustafa Kemal Atatürk'ün bizi takdirle izlediğini görür gibi oluyorum" diye bitirmiş. "Eh, herkes konumunu korumuş burada uzlaşa nerede?" dersiniz, şurada:

Bütün bunlardan sonra, daha önemli bir hususa açıklık getirmem gerekiyor: Çok iyi hocalardan yetişen Prof. **Yusuf Halaçoğlu** son dönemin gayet seçkin bir tarihçisidir ve benim de dostumdur. 1915 olayları konusunda aramızda ihtilâf değil, sadece yorum farkı vardır ve bu yorum tartışmamızdan hareketle bizi birbirimize girmiş gibi gösteren bazı yayıncılara da başka bir iş yapmak düşer.[\[54\]](#)

Peki, Allah birliğinizi, arkadaşlığınızı bozmasın da konu sadece 1915 olayları konusunda kimin ne düşündüğü değildi ki! Dolayısıyla, Bardakçı'nın, merhum Cengiz Orhonlu'yu ve Halaçoğlu'nun "iskân" uzmanlığını bu tartışma sırasında ne diye andığı, sonra da neden onun "seçkin" tarihçiliğini onaylayarak işi tatlıya bağladığı bir türlü anlaşılamadı gitti! En azından kamuoyu olarak biz hiçbir şey anlamadık.

Tanzimat'tan sonra mahalli idareleri nakil girişimi

Profesör İlber Ortaylı'nın doktora tezi 1974 yılında *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)* adı altında yayımlandı.^[55] Eser, 1985'te genel planı korunarak fakat ufak tefek birtakım değişikliklerle *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* adıyla ikinci kez kamuya buluştu.^[56] 2000 yılında ise *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* adıyla yine basıldı.^[57] İlim âleminde pek şaşırtıcı olmadığı üzere, Ortaylı'nın doktorasını yaptığı yıllarda yapılan başka bir doktora tezinin de konu itibarıyla Ortaylı'nın teziyle kesiştiği yerler vardı. Profesör Musa Çadırcı *Tanzimat'a Girerken Türkiye'de Şehir İdaresi* adlı doktora tezini 1973 yılında bitirdi. Tez yayımlanmadan kaldı. Çadırcı'nın doktora tezini görmedim ve burada söz konusu etmek de istemiyorum. İlber Ortaylı, 1974 yılında kitabının önsözünde Dil Tarih Coğrafya Fakültesi asistanları ve arkadaşları olan Dr. Özer Ergenç ve Dr. Musa Çadırcı'ya notlarını sabırla gözden geçirdikleri ve tavsiyelerde buldukları^[58] için teşekkür ettiğine göre tarafların birbirlerinin yaptığı çalışmalardan habersiz oldukları düşünülemez. Zaten Ortaylı'nın kitabı incelendiğinde Çadırcı'nın çalışmasını gördüğü, kullandığı ve gereken yerlerde referans verdiği kolaylıkla görülüyor. Öte yandan, Çadırcı'nın burada söz konusu edeceğim kitabı *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*'nda^[59] benzer bir dikkati göstermekten uzak olduğunu peşinen belirtmek ve tabii ki bu önermenin içeriğini doldurmak isterim.

1991 yılında okuyucuyla buluşan *Anadolu Kentleri'nin Ortaylı'nın Mahalli İdareler'i* ile en hafif deyişle çok zahmetli bir ilişkisi var. Çadırcı da Ortaylı'nın çalışmasından haberdar olduğunu hem kaynakçasında hem de metnin bazı yerlerinde göstermiş. Sorun bu değil tabii. Sorun göstermediği yerler, vermediği referanslar, saptırarak verdiği referanslar, Ortaylı'nın birincil kaynaklarını edinerek verdiği referanslar ve tabii ki Ortaylı'nın kelimelerini ve cümlelerini bazen aynen bazen de biraz değiştirerek kullanması. Biraz sonra oldukça ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz bu durumun nedenleri üzerinde fikir yürütmek durumunda değilim, niçin ve hangi düşüncelerle yapıldığını doğal olarak bilmek durumunda da değilim. Ola ki Sayın Profesör Çadırcı davrandığı gibi davranmada bir sorun olduğunu algılamıyordur, henüz araştırma aşamasındayken bildiği ve bir şekilde müdahil olduğu bir metni biraz da kendisinin sayıp serbestçe kullanmada bir beis görmüyordur. Belki Sayın Ortaylı da şu veya bu nedenle bir asistan arkadaşın kendi malını almasına ses çıkarmak istememiştir. Fakat ben olaya okuyucular yani tüketenler açısından baktığımda evrensel akademik standartların asla cevaz vermeyeceği uç durumlar gördüğüm için iki metin arasındaki ilişki üzerinde durmanın meşru ve gerekli olduğunu düşünüyorum.

Tarihi bağlam 1845'te eyaletlerden seçilen temsilcilerin İstanbul'a davet edilmeleri ve Tanzimat reformlarının uygulamaya konmasını sağlamak için imar meclislerinin kurulmasıdır. Bu da Tanzimat reformlarının uygulamaya konma hızından memnun olmayan Sultan Abdülmecid'in Babıâli'yi ziyaret ederek bir ferman çıkarmasından kaynaklanmıştır. Önce Ortaylı'ya bakalım:

Tanzimat hareketinden beklenen, malî adalet ve eyalet idaresinde düzelme gerçekleşmedi. Her yıl Bab-ı âli'ye gelerek Meclis-i Valâda bir önceki yılın icraati hakkında bilgi alan ve yapılması gerekenler hakkında talimat veren padişah Abdülmecid, bu sefer 4 Muharrem 1261 (13 Ocak 1845) de verdiği bir Hatt-ı Şerifde; *'islahatın beklenen neticeleri vermemesinden*

dolayı duyduğu üzüntü ve endişeyi' bildiriyor ve gereken tedbirin alınmasını istiyordu. [60]

Şimdi de Çadircı aynı olayı nasıl aktarmış, ona bakalım:

Tanzimat'ın ilan edildiği tarihten 1845 yılına kadar geçen süre boyunca, uygulamada başarı elde edilmediği anlaşılmıştı... Her yeni yıl başında Meclis-i Vâlâ'da bir önceki dönemin icraatı hakkında açıklamalarda bulunan, yapılacaklar için direktifler veren Abdülmecit, Meclisin 4 Muharrem 1261 (13 Ocak 1845) günü yaptığı toplantıda, *ıslahatın beklenen neticeyi vermemesinden ötürü duyduğu üzüntü ve endişeyi dile getiriyor, gereken önlemlerin alınmasını istiyordu.* [61]

İki metin parçası arasındaki bariz benzerlik üzerinde konuşacak veya Ortaylı'nın metninin Çadircı'nın metninden çok önce yayımlandığını bir kez daha vurgulayacak değilim. Sadece, Çadircı'nın Ortaylı'ya referans vermediğine ve her iki tarihçinin de farklı kaynaklar gösterdiklerine dikkat çekmek istiyorum. Şöyle ki, Ortaylı bu yukarıdaki pasajı Engelhardt'ın *Türkiye ve Tanzimat*'ından aldığını söylerken Çadircı, *Lûtfî Tarihi*'ni kaynak olarak zikrediyor.

Her iki tarihçinin de kaynaklarına gidelim. Ali Reşad Bey, Fransız diplomatı E. Engelhardt'ın *La Turquie et le Tanzimat ou histoire des reformes dans L'Empire Ottoman* adlı eserini *Türkiye ve Tanzimat ve Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islâhatı* adıyla Osmanlı Türkçesine çevirerek 1328 (1910) yılında yayımlamıştır. Ortaylı, Ali Reşad'ın çevirisini yoğun olarak kullanmıştır. *Türkiye ve Tanzimat*'ta ilgili yere baktığımızda Abdülmecid'in Babıâlî'ye gidiş tarihinin "1845 senesi şubatı" olarak verildiğini görüyoruz. Abdülmecid, burada özeti verilen ve tabii Fransızcadan geri Türkçeye çevrilen bu fermanda şöyle diyor:

Efkâr ve amâlimi mevaki-i tatbik vaz' için sarf edilen gayretlere rağmen –ıslâhat-ı askeriye müstesna olmak üzere– tasavvuratımdan hiç biri ümid ve intizar eylediğim neticeyi hâsıl etmemiştir... Buna son derece müteessifim. [62]

Ortaylı'nın, fermanın Osmanlıcasını görmeksizin bu çeviri metinle yetinmesini Çadircı yetersiz bulmuş olacak ki yukarıdaki cümlelerine kaynak olarak Lûtfî tarihini vermiştir! Bu kez de Lûtfî'ye bakalım:

...murâd-ı hayriyyetnihâd-ı mülûkânemizin istihsâl-i esbâb-ı lâzimesine her ne türlü teşebbüs ve mübâşeret olunmuş ise de hiç birisi esâslı ve etraflı tutulmadığından mıdır nedir şimdiye kadar âmâl-i şâhânemizden yalnız bir tensîkat-ı askeriyyemizden ma'adâsı bir hüsn-i neticeye îsâl olunamamış... teessüf ve teessür-i şâhânemiz hadden aşmış... [63]

Oldukça tuhaf ve karışık bir durumdur bu. Ortaylı'nın, Engelhardt'ta verilen "1845 senesi şubatı" tarihini başka bir yerden aldığı bilgiyle düzelttiği, Çadircı'nın ise Ortaylı ve onun referansı olan Engelhardt'ı kaynak olarak zikretmediği fakat kendisinin kaynak olarak gösterdiği Lûtfî yerine hâlâ Ortaylı'nın Engelhardt'ı kaynak göstererek yaptığı sadeleştirmeyi kullanmayı tercih ettiği görülüyor! Yok, dediği gibi Lûtfî'yi doğrudan kullanmışsa ifadeleri neden Ortaylı'nın ifadelerine aynı denecek denli benziyor? "Dolayı" yerine "ötürü", "bildiriyor" yerine "dile getiriyor", "tedbir" yerine "önlemlerin" demek yeterince bir farklılık yaratıyor mu dersiniz? Bir de nereden geldiğini

anlamadığım bir "endişe" sözcüğü var. Ne kadar zorlarsam zorlayayım "müteessif" hatta Lûtfi'deki "teessüf ve teessür" sözcüklerinde bir de "endişe" anlamı göremiyorum. Sorun tabii ki benim görüp göremem değil. Sorun, Ortaylı'nın görebilmesinde bile değil. Tırnak içinde kullanmasına karşın, burada bir yoruma gittiği anlaşılıyor. Sorun, Çadırcı'nın referans vermediği halde Ortaylı'nın bu ifadesini aynen benimsemesinde: "üzüntü ve endişe"! Yok, böyle değilse, orijinal kaynaklardan çıkmayan bir anlamı her iki tarihçi de birbirinden bağımsız olarak çıkarsamış iseler bize de ancak tebrik etmek kalıyor.

Bu arada elimiz değmişken Ortaylı'nın da referanslarını tam vermediğini ve yaptığı bazı çıkarımların ve çözümlerinin Engelhardt'ta zaten mevcut olduğunu belirtmiş olalım. Ortaylı, eyaletlerden gelen temsilciler konusunda şöyle diyor:

...eyalet murahhaslarının başkente davet olunmalarından arzu edilen netice doğmadı... Başkente gelen Murahhaslara, padişahın davetinin sebeplerini açıklayan birer kâğıt verildi. Fakat Murahhaslar, taşradaki gerçek nüfuz ve iktidar sahiplerinden çok, onların adına gönderilenler olduğu için ne merkezi hükümetteki devlet adamlarının ne de vilayetlerdeki eşrafın canını sıkmaya niyetleri vardı. Bu nedenle susmayı tercih ettiler. [64]

Engelhardt'ta aynı bilgileri şu ifadelerle buluyoruz:

Vilayet murahhaslarının payitahta davet olunmalarından arzu edilen netice hâsıl olmadı. Mebuslar payitahtda içtima' etdikleri zaman kendilerine davet-i padişahinin esbab-ı mucibesini mübeyyin birer kâğıt verdiler. Müvekkilleri nazarında teveccühden sakıt olmak korkusuyla bu mebusların pek müşkil bir mevkide kalmış oldukları anlaşılıyor. Neticede pek az şey söyleyüb memleketlerine avdet etdiler. [65]

Engelhardt'ı yoğun olarak kullanan ve sık sık referans veren Ortaylı burada da referans verse olurmuş!

Musa Çadırcı, muhassıllık meclislerinin yerini alan memleket meclislerine üye olmanın koşulları üzerine yazarken şöyle diyor:

Üye olmanın koşulları arasında yer alan 'en akıllı, afif ve seçkinlerden olma' zorunluluğu, gerçek anlamda halkı temsil edebileceklerin seçilmelerini ortadan kaldırıyordu. Ayrıca üye olacakların devlet işlerinde[n] anlamaları ve bu alanda bilgili bulunmaları şart koşulmuştu. [66]

Ortaylı da bu meclislere üye olma koşullarını ilgili nizamnameden şöyle aktarıyor:

Buna göre; 'azalığa seçilecek kimseler, buldukları memleket ahalisinin en akıllı, afif ve seçkinlerinden olmalıdır. Devlet işlerinden anlamalı ve memleketin durumunu iyi tanımalıdır.' [67]

Bir Osmanlıca belgede "seçkinler" sözü geçmeyeceğine göre Ortaylı'nın bir miktar Türkçeleştirme yaptığı anlaşılıyor. Bunu aynen benimseyen, hatta tırnak içinde veren Çadırcı'nın bu ifadeyi nereden aldığını ise, Ortaylı'yı görmezsek anlayabilecek durumda değiliz.

Ortaylı'nın kitabını yoğun olarak kullanan Çadircı'nın geniş kısımları bazen özetleyerek bazen de küçük değişiklikler, takdim ve tehirlerle aktardığı fakat referans vermekten kaçındığı veya başka kaynaklara referans verdiği dikkat çekiyor. Bağlam, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra vilayetlerde çıkan isyanlar ve karışıklıklardır. Ortaylı'da "Islahat Fermanından Sonraki Gelişmeler" başlığı altında irdelenen gelişmeler, Çadircı'da "Abdülaziz Döneminde Ülke Yönetimi (1861-1876)" başlığı altında yeniden ele alınmıştır. Ortaylı yine Engelhardt'a dayanarak Balkanlar'da, özellikle Niş bölgesindeki karışıklıklara karşı Osmanlı yönetiminin aldığı önlemleri, bölgeye Müslüman ve Müslüman olmayan Osmanlı memurlarından oluşan bir karma komisyon gönderilmesi fikrini anlatır ve devam eder:

Sorun bu şekilde çözümlenmiş olmadı. 1859'da Niş'de çıkan karışıklıklar Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin yeniden müdahalesine sebep oldu. Sadrazam Rüştü Paşa çekildi. Yerine geçen Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya 8 Zilkaade 1276 (28 Mayıs 1859) tarihli bir Hatt-ı Hümayunla Rumeli vilayetlerini teftiş görevi verildi. Slavlarla meskûn bu bölgelerin teftişi, devletlerin beynelmilel bir tahkikat komisyonu kurulması teklifine karşı bir emr-i vaki olarak hazırlanmıştır. Sadrazam beraberinde hristiyan memurların da bulunduğu (1 Rum ve 1 Bulgar) bir heyetle 1860 Mayıs başlarında Varna'ya ulaştı. Niş'den Saraybosna'ya hareket edeceği sırada, acele olarak İstanbul'a dönmesi gerekti. Çünkü bu defa da Lübnan'da Dürzîlerle Marunîler arasında yeniden kanlı çatışmalar çıkmıştı.^[68]

Ortaylı'nın kaynaklarına sonra dönmek üzere şimdi Çadircı'ya gidelim:

Ancak, sorun çözümlenmedi. Niş'te çıkan karışıklıklar, Avrupa devletlerinin yeniden müdahalelerine yol açtı. Sadrazam Rüştü Paşa görevinden çekildi. Yerine atanan Kıbrıslı Mehmet Paşa'ya Rumeli vilâyetlerini denetleme görevi verildi. Sadrazam, beraberinde Hıristiyan memurların da bulunduğu bir kurulla Mayıs 1860'da Varna'ya ulaştı. Niş'ten Saraybosna'ya geçeceği sırada geri dönmek zorunda kaldı. Çünkü bu sırada Lübnan'da Dürziler'le Marunî'ler arasında yeniden kanlı çatışmalar baş göstermişti.^[69]

Çadircı, bu noktadan sonra, aynı paragraf içinde, Avrupalı devletlerin doğrudan müdahalesiyle Lübnan'daki mutasarrıflık idaresinin nasıl kurulduğunu anlatmaya girişiyor. Ortaylı'da "Lübnan Olayları, Lübnan Nizamnamesi Örneği ve Etkileri" adlı bağımsız bir alt başlık altında ayrıntılı olarak anlatılan Lübnan örneği için verdiği tek referans ise M. Tayyip Gökbilgin'in 1946 yılında çıkan bir makalesi! Ortaylı'nın "Cebel-i Lübnan'ın statüsü, dış devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun bütün vilayetlerinde görmeyi arzuladıkları bir düzendi"^[70] dediği yerde, Çadircı'nın "Bu düzenleme, Avrupa devletlerinin bütün Osmanlı vilâyetlerinde görmeyi arzuladıkları bir düzenleme idi"^[71] demesinin istatistik açısından yalnızca bir rastlantı olması olasılığının küçük olduğunu belirtmeden edemeyeceğim.

Yukarıda alıntıladığım pasaj için Ortaylı'nın kullandığı kaynaklar konusuna dönersek; Ortaylı burada tek kaynak kullandığını belirtiyor ve bunun Engelhardt'ın 143. sayfası olduğunu söylüyor. Ne var ki gösterilen yerde Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın beraberindeki heyette bir Rum ve bir Bulgar bulunduğu bilgisi bulunmuyor. Sadece "maiyetinde Müslüman ve Hristiyan birçok memur bulunduğu" ve Kıbrıslı'nın 1860 mayısı başlarında Varna'ya ulaştığı değil, aynı yılın mayısı sonlarında Varna'ya gitmek için İstanbul'dan hareket ettiği söyleniyor.^[72] Ortaylı'nın da gösterdiğinden başka kaynaklar

kullandığı ve bu kaynaklar tarafından yanıtıldığı anlaşılıyor. Şöyle ki, Rüşdü Paşa'nın sadrazamlıktan azlinden sonra 8 Zilkaade 1276 yani 28 Mayıs 1860 tarihinde^[73] (1859 değil!) göreve gelen Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın aynı ayın başlarında sadrazam olarak Varna'ya ulaşması teknik olarak tabii ki mümkün değildir. Çadircı'nın sadece "Mayıs 1860" olarak verdiği tarih de doğru değildir. Kıbrıslı 11 Zilkade 1276 yani 2 Haziran 1860'da Varna'ya varmıştır.^[74]

Musa Çadircı'nın eserinin "Ülke ve Kent Yönetiminde Meclislerin Etkinlikleri" bölümü gerek planı gerekse somut bilgileri açısından İlber Ortaylı'nın eseriyle büyük örtüşmeler göstermektedir. Bunların hepsini burada göstermek gereksiz ve sıkıcı olacaktır. Birkaç örnekle yetinelim. Çadircı vilayet idare meclislerini ve bunlara Müslüman olmayan üyelerin katılımını irdelerken şöyle yazıyor:

Uygulamada bazen, müslüman olmayanların ruhani reislerinin meclislere katılmalarının önlediği de görülmektedir. 1871 Erzurum Vilâyeti Salnamesinde meclis üyeleri arasında, ruhani reislerin adları yer almamaktadır. Ancak, 1875 yılı salnamesinde Aksantiyos Efendi'nin adı üyeler arasında yer almaktadır.

Diğer vilâyetlerde de bu tür uygulamalar görülmektedir. Bursa'da 1872 yılında İdare Meclisine Rum metropolidinin alınmadığı, Patriğin yaptığı başvurunun da reddedildiği anlaşılmaktadır. Gerekçe olarak, eğer metropolit alınırsa Bursa müftüsünün de girmesinin gerekli olacağı bildirilmişti. Öte yanda Bağdat Vilâyeti'nde hanefi müftüsü, şafi müftüsü ile birlikte meclis üyeleri arasında yer alıyordu. Uygulamada buna benzer ufak tefek ayrılıklar görülmekte idi.^[75]

Spesifik bilgi, isim, tarih ve örnekler içeren bu satırlar için Çadircı'da herhangi bir kaynak verilmemiş. Kaynaklara ve daha ayrıntılı bilgilere ulaşmak için Ortaylı'dan "Vilayet Meclisleri ve Azınlık Cemaatler" başlığı altında yazılan şu satırları okumamız elzem gibi görünüyor. Ortaylı'nın orijinal dipnotlarını köşeli parantez içinde veriyorum:

Uygulamada bazen, gayrimüslim ruhani reislerin meclise girmesi hükmü uygulanmamıştır. Örneğin, 1288 (1871) Erzurum Vilâyeti Salnamesi meclis üyeleri arasında, ruhani reislerin ismi geçmediği halde, 1292 (1875) Salnamesinde, Katolik Milleti murahhası Aksantiyos Efendi tabii üyeler arasında görülüyor. [55] Başka bazı vilâyetlerde de bu tür bir uygulama görülmektedir. Osmanlı yöneticileri bu konuda mütereddid davranışlar da göstermiştir. Meselâ 1289 (1872) yılında Bursa İdare Meclisine Rum metropolidinin alınmadığı, İstanbul'daki Rum Patrikinin bu konudaki müracaatının da reddedildiği bir tezkereden anlaşılıyor. Reddin gerekçesi olarak; 'Bu takdirde Bursa Müftisinin de meclise alınması gerektiği, oysa Müftinin üye olmadığı' bildiriliyor.[56] Bununla beraber Osmanlı idarecileri Müftiyi ruhani reis değil, merkezî hükümetin memuru saymaktadırlar. A. Vefik Paşa'nın bunu Mebusan Meclisinde ısrarla belirttiği görülür.[57] Bu konuda ilginç uygulamalar da vardır. Nitekim Bağdat Vilâyet İdare Meclisinde tabii üyeler arasında; Hanefi müftüsü Mehmed Feyzi Efendi ve Şafiî Müftüsü Abd'ulğafur Efendinin bulunduğunu görüyoruz.[58]^[76]

Sırasıyla, Erzurum Vilayeti Salnamesi, Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri ve Bağdat Vilayeti Salnamesi'ne danışmayı gerektiren bu pasajdaki bilgileri aynen alan Çadircı'nın kendisini, bu kaynaklardan ve onları kullanan Ortaylı'dan bahsetmekle mükellef görmemesi ilginçtir. Bu umursamazlık karşısında yaptığının akademik etikle bağdaşmadığının bilincinde olup olmadığını

ciddi olarak düşünmek gerekir.

Yine Çadırcı'ya, bu kez "Liva İdare Meclisleri" başlığı altında yazdıklarının bazılarına bakalım:

Liva idare meclislerinin oluşturulmasında çeşitli toplulukların temsil edilmeleri bakımından vilâyet idare meclislerine göre bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Özellikle Anadolu ve Arabistan'da müslüman olmayan nüfusun dağınık yerleşmesi, Rumeli'ye oranla dağınık kalması, birçok kentte meclislerde bir üye ile temsil edilmelerine ya da hiç edilmemelerine yol açmıştır.^[77]

Burada spesifik bilgi veya özel bir örnek olmadığı için Çadırcı'nın araştırması sırasında şekillenen bazı genel gözlemlerini dile getirdiği sanılabilir. Kullandığı ifadedeki kesinlik bu liva ve vilâyet idare meclisleri arasındaki farkın çarpıya çarpıya Çadırcı'nın gözüne çarptığını düşündürüyor. Maalesef, böyle olmadığını görmek için yine Ortaylı'ya gidelim:

Uygulamada; Liva İdare Meclislerinin kompozisyonunda muhtelif cemaatlerin temsili bakımından, Vilâyet İdare Meclislerine nazaran bazı değişiklikler vardı. Özellikle Anadolu ve Arabistan kıtasında gayrimüslim nüfusun dağınık yerleşmesi ve Rumeli kıtasına göre daima azınlıkta kalmasından dolayı; Liva Meclislerinde gayrimüslim üyeler ikiden az bulunmuş veya hiç bulunmamıştır.^[78]

Çadırcı'nın, Ortaylı'nın yukarıdaki satırları izleyen örneklerine ise bu kez nedense itibar etmediğini görüyoruz. Öte yandan, Ortaylı'daki "gayrimüslim üyeler ikiden az bulunmuş" ifadesini pek bir şeye benzetemeyerek mantıklı bir hale, insanlar veya nesnelere için kullanıldığında ikiden az olabilecek tek sayıya yani bire indirgediğini görüyoruz. Oysa Ortaylı'nın ifadesinin liva meclislerinde iki Müslim iki de gayrimüslim üyenin halk tarafından seçilmelerinin nizamname gereği olduğunu ve bu gereğin karşılanmadığını vurgulamak arzusundan ileri geldiğini sanıyorum.^[79] Çadırcı da bu nizamnamenin farkında olduğuna göre, sorunun bir üslup ve tercih sorunu olduğu ve Çadırcı'nın Ortaylı'nın metnine her zaman sadık kalmadığı anlaşılmaktadır. Yine de örnekleriyle birlikte sadık kaldığı ama referans vermediği durumlar karşısında bu bağımsızlık gösterileri devde kulak kalıyor. İlber Ortaylı'nın "Liva meclislerinde de eşraf gerek kendi arasında, gerekse merkezi devlet memurlarıyla çatışma halindedir"^[80] saptaması, Çadırcı'nın ellerinde "Liva meclislerinde eşraf, gerek kendi arasında, gerekse hükümetin görevlendirdiği devlet memurlarıyla çatışma halindedir"^[81] halini alıyorsa ne düşünmeliyiz? Ama "merkezi devlet memurları"nın "hükümetin görevlendirdiği devlet memurları" olarak yorumlanıp açıklanması da belki az bir katkı değildir!

Çadırcı'nın, bu devlet memurları ve eşraf arasındaki çatışmaya örnek olarak verdiği Ziya Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasında geçen bir olayı burada tekrarlamak istemiyorum. Çadırcı bu örneği Kenan Akyüz'ün *Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı* adlı eserinden aldığını söylüyorsa, oradan almıştır. Bu örneğe referans olarak Ortaylı'yı vermiyorsa, Ortaylı'nın da aynı kaynaktan, aynı örneği aldığını görmemiş olduğunu beyan ediyor demektir.^[82] Bu bahsi küçük bir hoşlukla bitirmek isterim: Ortaylı'nın eserinin içindekiler kısmında "Yargı Organlarındaki Seçimli Üyeler" şeklinde bir alt başlık var. Çadırcı'nın kitabının içindekiler kısmında da okuyucuya, yine küçük bir yaratıcılık farkıyla "Yargı Kurumlarındaki Seçimli Üyeler" diye bir alt başlık vaat edilmiş. Metnin ilgili yerine gittiğimizde bu alt başlığın "Yargı Kurumlarındaki Seçilmiş Üyeler" haline dönüştüğünü ve

Çadırcı'nın ifadelerinin böylece evrimini, dolayısıyla orijinlerinden uzaklaşmayı sürdürdüğünü görüyoruz.[\[83\]](#)

Akgündüz'ün fendi Fendoğlu'nu nasıl yendi?

Akgündüz hakkında bu metinde değişik yerlerde bu denli konuştuktan sonra zat-ı tarih-penahilerini bir de burada misafir edeceğim doğrusu aklıma gelmezdi. Uzunca bir süre, neredeyse tüm metnin bitmesine elverecek kadar uzunca bir süre gelmedi de zaten. *Osmanlı'da Harem* kitabının değişik edisyonlarını enine boyuna tartışmış, o kısmı bitirmek üzereydim ki hadise birden yeni ve bambaşka bir boyut kazandı. O kadar ki daha önce fark edemediğim için kendimi cidden aptal gibi hissettim. Olay basitçe şöyle: Akgündüz'ün o metni ile başkasının bir metni arasında pek çetrefilli, pek sorunlu, oldukça tuhaf bir ilişki var. Üstelik ben her iki metinle de bu *Tarih-Lenk*'in yazımı sırasında tanışmış değilim. Akgündüz'ü değilse de diğerini bir makalemde kullandım bile. Nihayet uyanıp da ayrı ayrı okumuş olduğum bu metinleri karşılaştırmayı aklettiğimde çok geç olmuş, o kısmı neredeyse bitirmiştım!

Peki, lafi dolaştırmaya gerek yok. Metinlerden birini söyledim; Akgündüz'ün 1995 haziranında ilk kez basılan *Osmanlı'da Harem*'i. Tam adı *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*. Aslında diğerinden de bir kez, Akgündüz'ün kullanmadığı kaynakları tartışırken bahsettim. "Kitabının yarısını ayırdığı konu olan 'İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik' hakkında, 1996'da bir yayın yapmış olan Hasan Tahsin Fendoğlu'nu da yok sayıyor" dedim.^[84] Eleştirilecek noktanın Akgündüz'ün kitabının yeni baskılarında bu kitaptan bahsetmeyişi yani literatürü izlemeyişiyle sınırlı olduğunu sanıyordum. Bu da öyle çok fazla vurgulanacak bir şey gibi gelmemiştı. Görmez görmez. Akgündüz'ün kitabını ilk kez basarken de literatürden fazla haberdar olduğuy söyleyemezdi ama nihayetinde, Fendoğlu'nun kitabı, Akgündüz'ün kitabının ilk baskısından bir yıl sonra çıkmıştı. Her anlamda ne kadar yanılmışım. Akgündüz, Fendoğlu'nun kitabını hem biliyor, hem de fena halde izliyormuş! Fendoğlu'nun kitabının adı şöyle: *"İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Câriyelik. Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme"*.^[85] İşte şimdi bu iki metin arasındaki ilişkiye bakmanın zamanı geldi. Her zaman yaptığımızı yapacağız ve metinlerden yola çıkacağız.

Bu iki metin arasında akademik etik ve bilimsel dürüstlük standartlarına zor sığacak bir ilişki olduğundan şüpheleniyorum. Somut bulgularımı birazdan sizinle paylaşacağım ve kararı da sizin vermenizi isteyeceğim ama her şeyden önce şurasını açıkça belirtmekte yarar var: Ben, buradaki bağlamda söylüyorum, akademik ve bilimsel standartlardan sapanın, kitabı daha sonra yayınlanan Fendoğlu değil, daha önce yayınlanan Akgündüz olduğuy varsayımıyla hareket edeceğim. Kitapların yayın tarihleri dikkate alınınca bunun ancak tek bir anlamı olabilir; o da Akgündüz'ün, Fendoğlu'nun metnine basılmasından önce, yazma halindeyken erişiminin olmasıdır. Güzel bir tesadüf eseri diyelim, her iki metinde de bu husus ayrı ayrı doğrulanmış durumda. Akgündüz'den gelecek kanıt şu yazdığım satırların akışına bırakıp Fendoğlu'nun kitabında içkapağın arkasına düştüğü notu burada alıntılایayım: "Bu doçentlik tezi, Prof. Dr. Halil CİN başkanlığında, Prof. Dr. Mehmet Akif AYDIN ve Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ'den kurulu Doçentlik Bilim Jürisi tarafından 3 Ekim 1995 tarihinde oybirliğiyle kabul edilmiştir."^[86] Bu veri kıvrıntısı tabii ki tek başına hiçbir şey demek değil, sadece bir olabilirliğe işaret ediyor.

Karşılaştırmalı bir çalışma olduğuy isminden hemen anlaşılın Fendoğlu'nun eseri ile böyle bir iddia taşımayan Akgündüz'ün başyapıtı kurgu açısından da müthiş benzeşiyor. Bizatihi buradan büyük

sonuçlara ulaşacak değilim. Sadece bir tesbit olarak söylüyorum. Artık metinlere gidelim. Fendoğlu, "Mukayeseli Hukukta Kölelik Kavramı", Akgündüz de "Tarih Boyu Muhtelif Toplumlarda ve Dinlerde Kölelik-Câriyelik Müessesesi" adlı bölümlerde "Eski Mısırlılarda Kölelik" ve "Mısır'da Kölelik" başlığı altında firavunlar dünyasına uzanmışlar. Önce Fendoğlu:

Eski çağda Mısır ve Ön Asya'da köleliğin (slavery in Antiquity) (sic) başlıca kaynağı savaştı. Daha önceleri esirler katledilirdi. Önce kadınlar sonra da erkekler esir edilmeye başlandı. *Bütün esirler öncelikle Firavun'a aitti.* [87]

Fendoğlu'nun bu bilgileri aldığı kaynağı ise *Encyclopedia Britannica*'nın 1969 ABD edisyonu imiş. "Vol.XX., p. 630" diyor. Şimdi de Akgündüz'e bakalım:

Kölelik, eski Mısır'da da mevcut idi ve en önemli kaynağı savaş esirliği idi. Daha önceleri esirler öldürülürdü; sonradan önce kadınlar ve bunu takiben de erkek esirler köle olarak kullanılmaya başlandı. *Bütün esirler öncelikle Firavun'lara aitti.* [88]

Akgündüz'ün bu paragraf için bir referansı yok ama iki paragraf sonra, tüm Mısır bahsinin sonunda toplu olarak verdiği referanslar içinde hangi edisyon olduğu belirtilmeyen bir "*Encyclopedia Britannica*, Volume XX, sh.630" var.

Tabii ki buradan bir şey çıkmaz. Ola ki ilim âleminde olağan olduğu üzere iki farklı âlim aynı buluşu birbirlerinden habersiz yapmışlardır. Zaten, "Eski Mısır köleliği" deyince benim aklıma da *Britannica*'dan başka bir şey gelmiyor, özellikle de 1969 edisyonunu bu konuda otorite olarak görüyorum! Kaldı ki, aynı konu üzerinde çalışan iki âlim, hele birbirlerini tanıyorlarsa akademik işbirliği içine girmiş bile olabilirler. Hep yapmıyor muyuz? Yeni bir kaynak bulduğumuzda birbirimizi haberdar etmiyor muyuz? Mesela "hoca" ve "Prof" olmasından dolayı daha bir irşad kapasitesine sahip olan Akgündüz, o sırada Yard. Doç. olan meslektaşını haberdar etmiş olamaz mı? "Fendoğlu, sen de şu anda Eski Mısır yazıyorsun değil mi? *Britannica*'ya bak, *Britannica*'ya bakmadan olmaz!" türü bir canlandırma yapamaz mıyız yani? Gerçi kaynağın yılı Fendoğlu'ndan geliyor ama... Maalesef, daha baştan söyleyeyim ki şu yukarıdaki "hoş tesadüf" veya "mutlu tevâfuk" bundan sonraki referanslar için de aynıyla vaki olmuş. Fendoğlu'nun her kaynağı değilse de epeycesi, sayfa numaralarını da alarak Akgündüz'ün yapıtına sığınmış durumda. Onun için devam edelim. Benimkilerle karışmasın diye orijinal metin parçalarındaki dipnotları yine köşeli parantez içinde vereceğim.

Fendoğlu, "Araplarda Kölelik" başlığı altında şöyle diyor:

Araplarda da kölelik vardı. Savaştan kaynaklanan kölelik kadar, borç ve kişinin kendisini satarak köle haline koyması da mümkündü. Araplar köleyi kolay kolay âzâd etmezlerdi. Esasen, İslâm öncesinde "herkes, herkesle savaş halindeydi" (Bellum omnium contra omnes) [2] Araplarda köle azadı, iyiliksever insanlar için Allah'a yaklaşmanın bir ölçüsü sayılırdı. Cahiliye devri Araplarından köle tüccarı Abdullah b. Cüd'an, yaşlandıkça köle azad ediyordu. Müslim, "kâfirin müslüman olmazdan önceki amelinin hükmünü Beyan Babı"nda, "...Hakim b. Hizam, haber vermiş ki, kendisi Rasulullah'a: "Ey Rasulullah, bir takım işlere ne buyurursun: Ben cahiliyet devrinde köle azad etmek. (sic) kabilinden olan bu işlerle ibadet yapardım. Bunlarda ecir var mıdır? diye sormuş. Hz. Peygamber, "Sen eskiden yaptığın

hayırlarla müslüman oldun" [1] buyurmuşlardır. [\[89\]](#)

Biliyorum, göz yoruyor ama başka çare yok, Fendoğlu'nun dipnotlarını da aynen vereyim: 33. Sayfada, "[2] HAMİDULLAH: *İslâmda Devlet İdaresi*, s. 45.; JUYNBOLL, Th. W.: *İslâm Ansiklopedisi*, M.E.B.yayını, C.I, 5.B., İst.1978 "*abid*" maddesi, s. 110-111. AnaBritannica, C.XIII, s. 575, "*kölelik*." ve 34. Sayfada da "[1] DAVUDOĞLU, Ahmed: *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İst. 1977, C.I, II.B., s. 458-463."

Şimdi de Akgündüz'e gidelim bakalım. "Eski Arap Medeniyetinde Kölelik" başlığı altında şöyle demiş:

Eski Arap medeniyetinde de kölelik vardı. Köleliğin sebepleri arasında doğum, borçluluk ve şahsın kendisini satarak köle olması gibi haller mevcuttu. İslâmiyet öncesi Arap cemiyetinde "*herkes herkes ile savaş halindeydi*".

Araplarda köle âzâd etmek, hayırlı insanlar için Allah'a yaklaşmak olarak telakki olunurdu. Cahiliye devri Araplarından köle tüccarı Abdullah b. Cüd'an, yaşı ilerledikçe köle azad ediyordu. İmam Müslim, Hâkim bin Hizam'dan naklen şöyle bir hadiseyi (sic) nakletmektedir: "Bir gün Hz. Peygamber'e Ey Allah'ın Peygamberi! Ben Cahiliye devrinde köle âzâd etmek kabilinden bazı ibadet sayılabilecek işler yaptım. Ne buyurursunuz? Cevabında Hz. Peygamber; Sen eskiden yaptığın hayırlarla müslüman oldun" buyurdu. O halde cahiliye devrinde bu tür uygulamalar var idi [1]. [\[90\]](#)

Ufak tefek tasarruflara karşın size de bir déjâ-vu hissi geliyor mu? Durun, Akgündüz'ün dipnotunu da alalım da tam olsun: "[1] Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme Ve Şerhi*, İstanbul 1977, c.I. sh. 458-463." Niye şu kadcarcık bir alıntı beş sayfaya yayılmış anlamadım ama aynı Fendoğlu'ndaki gibi!

Peki, dedik ya iki ayrı âlim büyük bir gönül birliği içinde gitmiş, aynı kaynaktan aynı örneği bulmuşlar. Az bir keramet midir? "İkisi de referans veriyor işte, ne yapalım?" deyip geçecek miyiz? Hayır, çünkü dikkatinizi çekmiştir, Akgündüz, Fendoğlu'nun iki dipnotundan sadece birini tutmuş. Onun [2] numaralı dipnotunu tekrarlamaya lüzum görmemiş. Oysa Latincesini vermeyerek "*herkes herkes ile savaş halindeydi*" ibaresini tutmayı ve Fendoğlu'nun o dipnot ile referanslandığı hemen bütün bilgileri almayı pekâlâ biliyor! Haydi, diyelim ki gitti, onlarca kaynağın aynı sayfalarını kendisi de Fendoğlu'ndan bağımsız olarak buldu, peki nasıl oluyor da Fendoğlu'ndaki birtakım bilgileri, hatta yekpâre ibareleri hiçbir yere referans vermeksizin aynen yeniden üretebiliyor? Lütfen dikkat. İşte bu tür kanıtlardan yola çıkarak söylüyorum ki verilerin gayrimeşru akış yönü Akgündüz'den Fendoğlu'na doğru değil, Fendoğlu'ndan Akgündüz'e doğrudur. Ne yapsın, zavallı veri parçacıkları? Mürşidin cezbesine tutulup akı akıvermişler üstada doğru!

Yukarıda, beşinci bölümde içerik açısından tartıştığım bir pasaj var. Hani olmadık kapasiteli bir yelkenli vardı... Ah nasıl dövünüp duruyorum bilemezsiniz, meğerse Akgündüz o kısmı da olduğu gibi Fendoğlu'na borçlu değil miymiş? Yahu bilseydim şuracıkta bir kalemde çıkarır, sizi de aynı şeyleri iki kez okuma durumunda bırakmazdım. *Tarih-Lenk* oburuna biraz karbonhidrat yüklemesi gibi bir şey ve kaçınılmaz sonuç o aksak bacağın taşımakta zorlanacağı bir obeseite olacak ama çaresiz, yeniden vermek durumundayım. Dipnotlarını da aynen koruyarak, bu Fendoğlu'ndan:

İngiliz Hukuku, XIX. yy.a (sic) kadar, köleliği teşvik ediyordu. Kraliçe Elisabeth (1558-1603) bizzat, köle ticareti yapıyordu. Bir seferinde (47.146) köleyi, bir gemi ile Afrika'dan getirtmişti. 1685 tarihli bir kanunda da "köle efendisine en küçük bir karşı gelmede öldürülür" deniliyordu. Kaçgun köle öldürülürdü.[1] İngiltere 1807'de köle ticaretini kaldırdı. Ama bu, sözde kalmıştı. Gizli kara tüccarlık uzun süre devam etti.

Afrika'nın eli olmazsa, milli gelir gelişemez görüşü de vardı.[2] İngiltere'de köleliğin ilgasına davet 1833'de başlamış; 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 4. Maddesi ile kölelik resmen kaldırılmıştır. [91]

Dipnotlar da aynı yerde şöyle: "[1] ARMAĞAN: *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, s. 59.; Bk. *Büyük Ansiklopedi*, İst. 1990, C. IX, s. 3299" ve "[2] Bk. *Meydan Larousse*: C.VII, s. 532; *Ana Britannica*, C.XIII, s. 575; UMUR: s. 40.]"

Burada bir kez daha içerik tartışmasına girmek istemiyorum. Ülkemde, "Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme" iddiası taşıyan ve sahibini doçent yapan bir akademik çalışmanın kaynaklarının hal-i pür-melaline üzülmekten başka elimden hiçbir şey gelmez. Ama, ansiklopedi maddelerine dayanarak karşılaştırmalı hukuk tarihi çalışması yapmanın feraseti, hatta o kaynakların nasıl kullanıldığı bile ikincil bir sorun olarak bir yana dursun, sonuçta kaynaklar ortada. Peki, şimdi biraz kes-yapıştır yaparak ve ilgili pasajı Akgündüz'den alarak bir kez daha buraya taşıyalım. Yalnız bu kez, yukarıdaki pasajla ortak olan yerleri değil, Akgündüz'ün eklediklerini italikle vurguluyorum:

Hukukî durumları kısaca özetlenen kölelik, XIX. Asra kadar İngiliz Hukuku tarafından teşvik ediliyordu. Kraliçe Elizabeth (1558-1603) bizzat köle ticareti yapıyordu. Bir seferinde 47.146 köleyi Afrika'dan bir gemi ile getirtmişti. İngiltere'deki Karalar Kanunu da Fransa'dakinden farksızdı. Bu kanunda da, efendisine karşı gelen kölenin cezasının idam olduğu hükme bağlanıyor ve kaçgun köleler öldürülerek cezalandırılıyordu. İngiltere'de görünürde köle ticareti 1807'de kaldırıldı. Ancak Afrika'nın eli olmadan ekonomimiz gelişmez diyenlerin sözü ağır bastı. Brezilya'ya bu tarihten sonra da 1848'de 60.000 köle ve 1849 tarihinde de 54.000 köle getirilmişti. Hâlbuki İngiltere'de köleliğin ilgası, 1833 tarihinden itibaren başlamıştır ve hatta bu tarihlerde Osmanlı Devletine köleliğin ilgası için baskılara başlamıştır. Gerçek manada Batıda köleliğin kaldırılması için ise, 1948 tarihli İnsan Hakları Beyânamesini beklemek icabetmektedir. Bugün eski Karalar Kanununu "aratacak derecede siyahlar ve Asyalılara karşı bir kısım kötü hükümlerin bulunduğu da İngiliz hukukunu bilen insanlarca inkâr edilemez. [92]

Hatırlatmak için söylüyorum, Akgündüz tüm bu veri yığını için sadece ve sadece, o da eksik gedik bir tarzda Falih Rıfkı Atay'ı kaynak gösteriyordu. Buyurun şimdi siz karar verin, kendisine bu denli borçlu olduğu halde Fendoğlu'nu niye kaynak göstermiyor acaba? Tüm bu abidik gubudik yığın için Fendoğlu'nu kaynak göstermeyerek son kertede ona bir iyilik yapmış olabilir ama bunlar kendisine vahiy yoluyla ayriyeten tebliğ mi edildi ki Fendoğlu'nun adını bile anmıyor? Bu yığın, adını verdiği Atay'dan gelmiyorsa, adını vermediği Fendoğlu'ndan da gelmiyorsa nereden geliyor? Kim, bir gemideki köle sayısını küsuratına kadar aklında tutabilir? Tutsa kaç yazar? Daha önce yazılı olarak bir yerde görmemiş midir?

Retorik sorulara cevap vermek durumunda değiliz, değil mi? Tuhaf bir şekilde böyle anlarda tarih

namına seviniyorum. Sözümlü tutuyorum, kararı siz verin tabii ama tarih bana böyle zamanlarda pozitif bir bilim olmuş gibi geliyor. Evet, olay bence bir fizik deneyi berraklığında açık ve net. Hemen her şey Fendoğlu'ndan alınıyor. Bazıları çarpıtılıyor. Fendoğlu'nun "1685 tarihli bir kanun" dediği anında "İngiltere'deki Karalar Kanunu" oluveriyor. Biraz da Toledano'dan kulak dolgunluğuyla bilinen Osmanlı'ya İngiliz baskısı faslını ve Atay'dan bağlam dışına çıkarılmış rakam ekleyin, sonra soğumadan önce üzerine bir tutam tarçın serpin, bugünkü İngiliz hukuku hakkında desteksiz ahkâm kesin, hımm valla tadından yenmez bir şey oldu çıktı, ellerinize sağlık!

Şimdi de her iki yazarın "Amerika'da Kölelik" adıyla aynı başlık altında ele aldıkları konulara birazcık eğilelim. Amerika'daki beyaz barbarlıkları anlatan Fendoğlu'na gidiyorum:

Kırmızıların öldürülmesi, siyahların da köleleştirilmesi gerekiyordu. Afrika'ya seferler yaparak, ömürlerinde hiç silah görmeyen siyah derili insanları, ateşli silahlarla kuşatıp kıstırarak gemilere doldurup Amerika'ya taşıyan İngiliz, Portekiz, İspanyol, Alman ve diğer batılılar, özel esir depoları kurmuşlardı. 1697 yılında Portekiz devleti, bu ticareti bizzat yapmaya başladı. Büyük gemisi olan devletler, biribiriyle rekabete girişmişti. İngiltere, 200 yıl bu esir ticaretini tekelinde bulundurmuştur.[1] Bir keresinde Afrika'dan alınan 300.000 esirden ancak 180.000 tanesi hayatta kalmıştı. "Zenciler, hayvanlar gibi, gemilere gelişi güzel (sic) yığılırdı. Güneşe yağmura, her şeye karşı en basit koruma tertiplerinden yoksun idiler. Bu bir çeşit esirlik idmanı idi. İsyanlara karşı durmak için prangalar, havasız anbarlar, bütün eziyetlerden sonra, bazan ihracat iskelesinde üçte biri ölmüş ve kokmuş olurdu. Brezilyada zenciler çiftçilere dağıtılır, efendisi derhal kızgın bir demirle esirinin etine damgasını basardı."[2]^[93]

Bunlar da Fendoğlu'nun dipnotları: "[1] ATAY: Gezerik Gördüklerim, s. 287." ve "[2] ATAY: Gezerik Gördüklerim, s. 287, s. 286." El altında olduğu için Atay'a hemen gidiyorum ve Fendoğlu'nun burada somut veri anlamındaki her şeyi Atay'dan aldığını görüyorum. Atay'dan olan alıntıyı da kontrol ediyorum ve aslında "güneş" ile "yağmur" sözcükleri arasında bulunan bir virgül ve burada ayrı yazılmış "gelişigüzel" sözcüğü hariç olmak üzere alıntının da doğruca verildiği dikkatimi çekiyor. İtalikle gösterdiğim yerler ise Atay'dan gelmiyor.

Bu da Akgündüz'ün prizmasından geçerek aynı pasajın aldığı hal:

*Kızılderililerin (sic) öldürülüp köklerini kurutan Amerikalılar, geniş arazilere sahip olduklarından siyah esir ve kölelere ihtiyaç duydular. Afrika'ya seferler yapan İngiliz, İspanyol, Portekiz, Alman ve diğer Avrupa kökenliler, ateşli silahlarıyla kuşattıkları Afrikalı siyahları, esir olarak Amerika'ya sevk ediyorlardı. Özel esir depoları inşa ettikleri ve bu iş için büyük filolar hazırladıkları tarihçe bilinen bir şeydir. Hatta 1697 tarihinde Portekiz Devleti, bu köle ticaretini resmen yapmaya başladı. İngiltere, 200 yıl esir ticaretini tekelinde bulundurdu. Afrika'da esir depolarında toparlanan (sic) siyahlar, hayvanlar gibi gemilerle sevk edilirler ve yollarda çokları telef olurlardı. Bir seferinde 300.000 esirden ancak 180.000 tanesi sağ kalabilmişti. Şu tesbitler aynen vâki idi: "Zenciler, hayvanlar gibi, gemilere gelişi güzel (sic) yığılırdı. Güneşe, yağmura ve **hatta** her şeye karşı koruma **tedbirlerinden mahrumlardı**. Bu, bir çeşit esirlik idmanı idi. İsyanlara karşı durmak için prangalar, havasız anbarlar ve **benzeri tedbirler vardı**. **Sevkiyattan** sonra bazan üçte biri ve*

bazan da dörtte biri öldü ve *gemilerde* kokardı. *Amerika'ya ulaşınca* çiftçiler, *kendilerine düşen esirlerin derilerine* kızgın demirlerler (sic) *adlarını yazarlardı*".[2]^[94]

Akgündüz'de tabii ki yine Fendoğlu filan aramayın, yok. Tek referansı var, o da Atay ve şöyle: "[2] Atay, Gezerek Gördüklerim, İstanbul 1970, sh.273 vd." Kısaca "Ben, Fendoğlu'ndan değil, kaynağın aslından, Atay'dan aldım" demek olur bu. Öyle mi acaba? Atay'ın 1927'de kaleme aldığı "Kırmızı ve Kara" makalesi hakikaten de kitabının 273. sayfasından başlıyor. Ama alıntılanan yer 286. sayfa. Kuşa çevrilmiş, eklenmiş, çıkarılmış bir alıntı bu! Akgündüz'ün alıntılama huyu böyle, ne yapalım? Daha şimdiye kadar tek bir alıntıyı bile olduğu gibi verdiğini görmedim. Bunu uzatmıyorum. Aslından farklı yerlerini bold italikle dizerek takdirinize bırakıyorum. Atay'ın "tertıp" dediği "tedbir" oluyor, asıl metinde "yoksun" olan burada "mahrum" oluyor ve daha neler!

Ama Akgündüz'ün, Atay'a değilse de tüm pasajı aldığı Fendoğlu'na küçük de olsa bir sadakati söz konusu: "gelişigüzel" sözcüğünü, önce Fendoğlu, sonra Akgündüz ayrı yazıyorlar! Sadece o kadar da değil tabii. Akgündüz'ün ilk satırları da Fendoğlu'ndan geliyor. Üstelik Akgündüz, Atay'ı yanlış aktaran Fendoğlu'nun bir cümlesini de biraz değiştirerek aynen almış. Bu cümle Fendoğlu'nda "Bir keresinde Afrika'dan alınan 300 000 esirden ancak 180 000 tanesi hayatta kalmıştı" haline gelmiş. Akgündüz ise "Bir seferinde 300 000 esirden ancak 180 000 tanesi sağ kalabilmişti" diyor. Bir önceki cümlesi de "...gemilerle sevk edilirler ve yollarda çokları telef olurlardı" olduğu için oluyor mu size tek seferde ölen bu kadar köle? Atay ne "bir keresinde" diyor ne de "bir seferinde"! Atay, orijinalde aynen "Bir zamanlar hesap edilmiştir ki Afrika kıyılarından alınan üç yüz bin esirin ancak yüz seksen bini hayatta kalmıştır"^[95] diyor. Fendoğlu bunu bir kalıba sokmuş, Akgündüz başka bir kalıba. Hiçbir şey olmasa, sadece bu kadarı bile olsa, kişi buradan yola çıkarak Akgündüz'ün, Atay'ın metnine değil, Fendoğlu'nun metnine dayandığını anlar. O kadar ki, lafzen değiştirerek de olsa onun yanlış aktarmasını aktarıyor ve fakat yine de ona gönderme yapmıyor!

Daha devam edelim mi? Sıradan yazıp gidiyorum işte ama seçici de olmak gerek. Fendoğlu'nun metninin yüzde 40-45'lik bir kısmının başına gelenler hep bu minval üzere uzayıp gidiyor. Bu Fendoğlu'ndan:

1830 Tarihli "Kızılderili Sürgün Kanunu", 1887 de çıkarılan Genel Taksim Kanunu, 1932 tarihli Dawes Kanunu gibi kanunlarla yıllar yılı en sinsi ve açık usullerle Kızılderililerin topraklarına el konulmuştu.^[96]

"Bu usuller aynı anda nasıl 'En sinsi ve açık' oluyor ki?" diye düşünürken, ifadeyi elinden geldiğince düzelten Akgündüz yardımına koşuyor:

1830 tarihli "Kızılderili Sürgün Kanunu", 1887'de çıkarılan Genel Taksim Kanunu, 1932 tarihli Dawes Kanunu gibi kanunlarla, yakın zamanlara kadar, yıllar yılı sinsi ve açık yollarla Kızılderililerin topraklarına el konulmuştur.^[97]

Naçizane benim kanaatimce, "sinsi veya açık" denmeliydi. Gelecek sefere inşallah... Her iki alıntının kaynağı da aynı tabii, buna alıştınız artık, ama şimdi sıkı durun çünkü bu kez kullanılan kaynak bir gazete yazısı. Fendoğlu, "BAŞARAN, Fatih: *"Amerika'nın Mazlum Sahipleri Kızılderililer– Toprak İçin Bir Irk Kurutuldu"*, Zaman, 25.10.1992" olarak vermiş kaynağını.

Burada tekrarlamıyorum, aynı kaynak Akgündüz'de de var ve başka bir şey yok.

"Nasıl oluyor? Gazete yazılarına varıncaya kadar nasıl aynı kaynakları tutturabiliyorlar?" diye düşünürken bunun tek örnek olmadığını, Fendoğlu'nun kullandığı ve referans verdiği pek çok gazete yazısının Akgündüz tarafından da kullanıldığını fark ediyorum! Ama, ama bu kez Akgündüz büyük bir tevazu gösteriyor ve Fendoğlu'na ismi, cismi ve henüz o sırada yayımlanmamış eseriyle birlikte muhteşem bir gönderme yapıyor!

Akgündüz, kitabının 2. bölümünü bitiren bir "netice" yazıyor. "Yapılan izahlardan anlaşılıyor ki, tarih boyu, kölelik müessesesini fikren veya fiilen kabul etmeyen millet ve devlet hemen hemen yok gibidir. Ayrıca bugün de köleliğin kesinkes kalktığını söylemek çok zordur"^[98] diye bir giriş yaptıktan sonra Said-i Nursî'nin bazı fikirlerini irdeliyor, günümüzde de kölelik benzeri olduğunu düşündüğü bazı uygulamaları sayıyor. "Rusya'nın Çeçenlere yaptığı, Fransa'nın Cezayir'de tatbik ettiği ve bütün Hristiyan dünyasının Bosna'da uyguladıkları kölelikten başka bir şey değildir ve tabir câiz ise modern köleliğin en acımasız şeklidir" diyor ve bölümün sonunu şöyle bağlıyor:

Gazeteler, Güney Afrika'da, Mozambik'de ve Uzakdoğu'da hâlâ köle adıyla satılan insanların da bulunduğunu gösteren haberlerle doludur. Demek ki beşeriyet, henüz beşinci devir olan mâlikiyyet ve serbestiyet devrine tam olarak ulaşamamıştır.[1]^[99]

İşte Akgündüz, bu alıntıda bahsettiği gazetelere olan referansları, eserinde ilk ve son kez olmak üzere Fendoğlu diye bir zatın basılmamış doçentlik tezi üzerinden veriyor. Alıntılایayım: "[1] Fendoğlu, Hasan Tahsin, Eski Hukukumuzda Kölelik, Diyarbakır 1994, Basılmamış Doçentlik tezi, sh. 48-50'den naklen Türkiye Gazetesi, 22.7.1993, sh.1, 13; Dünya Gazetesi, 18.6.1992, sh.7; Nokta Dergisi, 14-20 Mart 1993, sh.80 vd."

Ben de Fendoğlu'nun artık basılmış durumdaki doçentlik tezine gidiyorum ve sayfa 68-71 arasındaki uzun bir dipnotta yukarıda referans verilen tüm gazeteleri, aynı gün ve sayılarla buluyorum! Üstelik Akgündüz'deki genellemenin aksine her gazeteden alınan spesifik haber de bu dipnottan anlaşılabilir. Uzun bir söylem niteliği taşıyan bu dipnotun içeriğine girmiyorum. Sadece, bazı yönlerinin Akgündüz'ün biraz önce alıntılıdığım görüşleriyle benzerlik içinde olduğunu belirteyim. Mesela, Fendoğlu şöyle diyor: "Görülüyor ki, İslâm geldiğinde, hatta yakın zamanlara kadar, bu müesseseyi fiiliyatta kabul etmeyen millet veya ülke yoktu. Günümüzde köleliğin gerçekten kalktığına inanmak zordur."^[100] Yanlış anlaşılmasın, burada da Akgündüz'e "Nedir bu lüzumundan fazla benzerlik?" demeyeceğim. Aslında demek için her türlü hakkım var ama demeyeceğim. Evet, Akgündüz'ün yukarıdaki cümleleri bir iki makyajla beraber Fendoğlu'nun cümleleriyle aynı. Üstelik Fendoğlu'na verilmesi gereken referans hemen bu cümlelerden sonra verilmesi gerekirken iki sayfa sonunda verilmiş. Okuyan bunların Fendoğlu'ndan geldiğini nereden anlasın? Fakat mademki iki sayfa sonunda da olsa Fendoğlu'nun adını anmış, "Tamam canım, nerede referans verileceğini bilmiyor besbelli" diyecek ve bu mücevher değerindeki anışa hürmeten arıza çıkarmayacağım. Benim için hakikaten altın değerinde olan, Fendoğlu'nun adının geçmesi!

Demek ki Akgündüz, 1995'te kitabını yayımlamazdan önce Fendoğlu'nun tezine ulaşabilmiş, üstelik kendi beyanına göre, tezin geçtiği 1995 ekiminde değil, ta 1994 yılında ulaşmış ve dahi referans veriyor! Aa, ne güzel! Gerçekten övgüye değer bir duyarlılık gösteriyor. Vallahi aşk olsun! Peki,

şimdi sormazlar mı adama; Madem elinizde Fendoğlu'nun çalışmasının basılmamış hali vardı da ne diye şimdiye kadar hiçbir yerde tek bir referans bile vermediniz? Yukarıda sayıp durduğum örnekleri ne yapacağız? Fendoğlu'ndan nakledilebilecek bilgi ve veriler ancak gazetelerden gelenler mi? O yüzden mi kitabınızın kalanında da Fendoğlu'nu kullanmaya devam ediyorsunuz ve fakat bir daha adını bile anmıyorsunuz?

Evet, Akgündüz, o pek yetersiz karşılaştırmalı kölelik tarihi kısımlarında değil, asıl uzmanlık beyan ettiği İslam hukuku tarihi alanında da Fendoğlu'nu pervasızca kullanmaya devam ediyor. Bu kullanım bazen bir özetleme niteliği arz ediyor ve hiçbir referans verilmiyor, bazen de Fendoğlu atlanarak, onun kullandığı kaynaklara inilmiş gibi yapılıyor. İşin en güzeli de tüm bunlar yapılırken Fendoğlu'nun kelimelerini, cümlelerini kendi koyduğu Akgündüz standartlarına göre ne kadar korumak mümkünse o kadar koruyor Akgündüz! Örnekleri biteviye olarak sürdürmek mümkün tabii ama birkaç tane daha sayarak bu fasıldan çıkayım artık diyorum.

Fendoğlu, İslam hukukuna göre savaş esirlerine nasıl davranılması gerektiğini anlatıyor. Atlayarak alıntılایayım:

İslâm hukukuna göre, Devlet, savaş esirlerine mesken, elbise ve yemek sağlamak zorundadır... Esirlerin Güneşin ve kılıcın sıcağından uzak tutulması ve onlara iyi davranılması konusunda hadis vardır: "Esirlere iyi davranınız; onların üzerine güneşin ve silahın hararetini birleştirmeyiniz" [4]^[101]

Fendoğlu'nun aynı sayfadaki 4. dipnotu da şöyle: "[4] Bk. ez-ZUHAYLÎ, Vehbe: *Alakatü'd-Düveliyye fi'l-İslâm Mukarineten bi'l-Kanuni'd-Düveli el hadis*, 4.B., Beyrut, 1409/1989, *Müessesetü'r-Risale*, s. 78-79; ÂMİR: *Ahkâmu'l-Esrâ*, s. 148; bk. 76/ İnsan, 8."

Akgündüz'ün ilgisini de aynı hadis çekmemiş mi? Çekmiş. Şöyle:

İslâm Hukukuna göre, devlet savaş esirlerine yiyecek, içecek, giyecek ve mesken sağlamak ile mükelleftir. Hz. Peygamber'in şu talimatı bu meselede esas kabul edilmiştir: "Esirlere iyi muamele ediniz; onların üzerinde güneşin harareti ile kılıcın kızgınlığını birleştirmeyiniz." [2]^[102]

Peki Akgündüz'ün bu hadis için kaynağı neymiş? O da şöyle: "[2] Zuhaylî, Vehbe, *El-Alâkât'üd-Devliyye Fil-İslâm*, Beyrut 1989, sh.78-79." Yapılacak bir şey yok, İslâm hukuk tarihi olan uzmanımız gitmiş ve aynı kaynağın aynı sayfalarında aynı örneği bulmuş. Her zamanki gibi beyanı böyle!

Fazla uzağa gitmeyeyim, aynı bağlamda kalayım. Fendoğlu, Müslümanların esirlere ne kadar iyi davranırken Ortaçağ Avrupalılarının tam aksi olduğu yolunda örnek veriyor:

Selahattin Eyyubi, Kudüs'te alabildiğine zulüm yapan hristiyanlardan, savaş sonunda, aldığı esirlerin bazısını bedelsiz, bazısını da fidye olarak serbest bıraktı. Oysa Haçlı Komutan Richard ve hristiyanlar, bir günde, bir rivayete göre 3.000 esiri katletmişlerdi.[4]^[103]

Fendoğlu bu dördüncü dipnotunu da Mâverdî, Şevkâni ve Âmir olmak üzere üç ayrı kaynakla

destekliyor. Ayrıntılarına inmeye gerek görmüyorum. Çünkü bu kez Akgündüz de böyle bir gerek görmemiş. Engin tarih bilgisine dayanarak adına tarih dediğimiz orta malı hazineden örnek vermiş:

Tarihten misâl verilecek olursa, Haçlı seferleri sırasında Haçlı ordularının komutanlarından Richard, bir günde 3.000 esiri öldürtürken, buna karşılık *Selâhaddin Eyyûbî, Kudüs'te alabildiğine zulüm yapan Hristiyanlardan* aldığı erkek esirleri dahi, ya fidye karşılığında veya bedelsiz olarak salıvermiştir. [\[104\]](#)

İşte bu pasaja Akgündüz'de hiçbir referans yok. Demek ki tarihçi, tarihten misal veriyor, referansa filan gerek duymamış. Peki, nasıl oluyor da ifadeleri Fendoğlu'nun ifadelerine bu kadar benzeşiyor? Sahi, Akgündüz'ün şu yukarıdaki örneğinde olup da, Fendoğlu'nda olmayan ne var? Demek ki "misal"imiz tarih babanın dağarcığından değil Fendoğlu diye bir âdemin tezinden/kitabından geliyor. Üstelik kaynakları konusunda duyarlı, tek tek sayıyor onları. Dikkatli, çünkü görmediği ve geçmişte olan bir şey için "rivayet" diyor. Niye anmıyorsunuz adını?

Bu arada, konu Fendoğlu'nun kitabının içeriği olmadığı için onun söylediklerinin tartışmasını yapmaktan kaçınmaya çalışıyorum ama şu yukarıdaki konunun metnin başka bir yerinde de tekrar ele alındığını ve oldukça sıra dışı bir şekilde ele alındığını gördüğüm için dayanamadım, yazıyorum. Şöyle diyor Fendoğlu: "... İngiliz Kralı Richard, Kudüste 19 Ağustos 1191 günü, 2700 kadar müslüman esiri katletmiş, Selahattin Eyyubi Kudusü geri aldığı anda böyle yapmamıştır." [\[105\]](#) İki satırlık bir şey ama tarihi altüst ediyor. Ne çıkıyor buradan? Richard, Kudüs'te katliam yaptığına göre, Kudüs, onun elinde, haçlıların elinde olmalı. Zaten Selahaddin de kenti geri alıyor ve fakat bu katliama karşılık vermiyor! İyi de bizim bildiğimiz tarih başka şeyler söylüyor. Selahaddin, Kudus'ü haçlılardan geri alır. Alır ama bu Hittin Savaşı'ndan sonra, 2 ekim 1187'dedir! [\[106\]](#) Üçüncü Haçlı Seferi de bizatihi bu olay üzerinedir. Richard, her türlü gayretine karşın Kudus'ü geri alamaz. Diğer haçlıların çekilmesiyle tek başına ortada kalır. Üçüncü Haçlı Seferi çöker! Sonunda 1192'de Selahaddin'le bir anlaşma yaparak maceralı bir şekilde ülkesine dönüş yolculuğuna çıkar. [\[107\]](#) Haa, vurgulayıp durduğunuz 3 000 veya 2 700 müslüman esirin katledilmesi mi? O, Richard'ın Akka'da yaptığı bir katliam. [\[108\]](#) Cevabı da haçlı savaş esirlerini öldürterek Selahaddin tarafından aynı şekilde verilmiş durumda. [\[109\]](#)

Bilmem hatırlayacak mısınız? Akgündüz, istiman etmiş gayrimüslimlerin yani müstemenlerin de esir statüsünde değerlendirildiklerini söylüyordu. "Bu nasıl olur?" diye epeyce kafa yormuştum. Sahi ne diyordu, bir kez daha alayım:

Ayrıca *savaş meydanında olmasa bile harb ehli olanlar*, müste'men olup da Dâr-ı İslâm'a girenler veya *ehl-i harb olup da Müslümanlara sığınanlar* da esir kavramı içinde mütealaa edilmektedir. [\[110\]](#)

Hah işte, şimdi o işin sırrı da anlaşıldı. Önce Fendoğlu'na gideyim:

Esir sadece savaşta alınan değildir. Şunlar da esir sayılır: (a) *Savaş meydanında olmasa bile harb ehli olanlar*; (b) Tüccar veya seferi olup da yolunu kaybederek dar-i İslâma girenler (İmam Malik'e göre, bunun durumu İmam'ın kararına bağlıdır); (c) *Ehl-i harb olup da savaş esnasında veya savaş bittikten sonra bir müslümana sığınanlar* (eman istiyenler); bu üç

çeşit insan esir kavramına girer.^[111]

Peki, anladığımı anlatayım: Akgündüz bu pasajı alıyor, her zamanki gibi güzelce bir editoryal tasarrufa tabi tutuyor, bilgiçlik taslayarak aslında olmayan terimler ekliyor. Bu tahrifatın sonucu da yukarıdaki gibi, daha önce tartıştığım gibi oluyor.

Fendoğlu'nun dedikleri üzerinden kısaca geçeyim. Savaş meydanında fiziki olarak bulunmasa bile ehl-i harb olanların esir edilebileceğine dair hiçbir ihtilaf yok. Geçelim. Ehl-i harb olup da *yolunu kaybederek* darü'l-islam'a girenler de esir olarak değerlendirilebilir. Çünkü devletleri ile İslam devleti arasında barış yani "ahd ü aman" yok! Bunların istiman ettiğini, müstemen kategorisinde olduklarını Akgündüz nereden çıkarıyor? Bilakis, müstemen olmak demek, işte böyle tüccar ve seferi kişilerin esir edilme korkusu olmaksızın İslâm ülkelerine gelebilmeleri demek! Son kategori olan ehl-i harb sığınmacılarında da bir kısıt var. "[S]avaş esnasında veya savaş bittikten sonra" deniyor. Fiziki olarak savaş hali, savaş meydanında bir sığınma, daha doğrusu savaşa fiziki olarak katılan birinin "aman" istemesi söz konusu. Akgündüz bunu da kısaltıp "ehl-i harb olup da Müslümanlara sığınanlar" halinde genelleştirince çıkıyor mu ortaya tuhaf bir durum? Çıkıyor. Bir ülke darü'l-harb'de olabilir. O ülkenin, İslam ülkesiyle "ahd ü aman"ı da bulunmayabilir. O ülke fiziki olarak İslam ülkesiyle savaş halinde olabilir de, olmayabilir de. O ülkeden biri, kendi ülkesinden kaçarak darü'l-islam'a sığınırsa, niye esir edilsin? Akgündüz'ün genellemesi doğruysa, kendisinin sürekli olarak bir kudsîyet atfıyla beraber andığı Osmanlılar bu sığınmacıları esir etmedikleri için şer'i kuralları çiğneyip durmuşlardı! Şeyhülislam Ebussud Efendi İslam hukuku filan bilmeyen bir karacahildi! Öyle ya, Ebussud Efendi, kendi isteğiyle gelerek padişahın otoritesini tanıyan bir "kâfir-i harbi"nin, bırakın kendisinin esir edilmesini, kölelerinin üzerindeki mülkiyet hakkına bile dokunulmaması gerektiği yolunda fetva vermemiş miydi?^[112]

Fendoğlu, İslam hukukuna göre köle azat etmenin çeşitli yöntemlerini tartışırken "Tedbir Sözleşmesi İle Âzâd (Ölüme Bağlı Âzâd)" başlığı altında şunları söylüyor:

Tedbir kelimesi, arkasını dönmek, arka, sırt, bir şeyin sonu gibi anlamlara gelen d-b-r (ç.edbar) kökünden gelmektedir. D-b-r'den gelen tedbir, "kişinin kendi arkasından kölesini âzâd etmesi anlamına gelir. Bu, ölümünden sonra âzâd etmek anlamındadır. "Ölümünden sonra hür olsun" denilen köle, müdebber köledir."^[2]^[113]

Akgündüz de şöyle diyor:

Tedbîr, kelime anlamı itibarıyla arkasını dönmek ve bir şeyin sonu, arkası ve sırtı gibi manalar ifade etmektedir. Terim olarak ise, bir kimsenin ölümüne bağlı olarak kölesini âzâd etmesine denmektedir. Hakkında efendisinin "ölümünden sonra hür olsun" veya "Ardımdan âzâdlısın" dediği kölelere müdebber köle adı verilmektedir. [1]^[114]

Bu kez, her iki yazarın da kaynaklarını pek tartışmayacağım. Fendoğlu, İbn Manzûr'a, Akgündüz, Damad'ın Mülteka şerhine ve Kâsânî'ye gönderme yapıyor. İfade benzerliklerine karşın farklı kaynaklar kullanmışlar. "Olur" deyip geçelim. Burada vurgulamak istediğim üstatların "tedbir" konusunu hangi başlıklar altında ele aldıkları. Fendoğlu'nun başlığını gördük. Akgündüz'ünki de şöyle: "Ölüme Bağlı Âzâdlık Sözleşmesi (Tedbir Akdi=Müdebber Köle)". Sorun şu ki, İslam

hukukuna göre "tedbir", "mükâtebe"nin aksine, efendi ve kölesi arasında bir sözleşme olarak görülmez! Tedbir, tabii ki bağlayıcıdır ama tek taraflı olarak efendiden kaynaklanır. Tedbirde, kölenin yapacağı bir şey yoktur, onayı veya rızası da aranmaz! Nasıl oluyor da İslam hukukunda sözleşme olmayan bir şeye ikisi birden sözleşme diyorlar?

Daha inanılmaz bir yığın var ama ben artık yavaş yavaş bu fasıldan çıkmak istiyorum. Vurgulamak istediğim son bir husus kaldı. Bu iki metin arasında "pek çetrefilli, pek sorunlu, oldukça tuhaf" bir ilişkiden bahsetmiştim. Şu ana kadar yazdıklarımın ışığında "sorunlu ve tuhaf, tamam da çetrefil kısmına ne oluyor?" diye düşünebilirsiniz. Ne de olsa Akgündüz yazarken herhangi bir güçlük çekmiş gibi durmuyor. Sorun basitçe şuradan kaynaklanıyor: Fendoğlu, kendi doçentlik çalışmasının şubat 1996'da yapılan baskısında, 1995 yazında basılan Akgündüz'ün *Osmanlı'da Harem*'ini kullanmış. Dolayısıyla, Fendoğlu'nun basılmamış doçentlik tezini kullanan Akgündüz'ün kendi çalışması da Fendoğlu'nun basılmış olan çalışmasında kullanılmış demek oluyor bu. Sonuçta birbirini "gören", birbirlerinin yazımına katkıda bulunan iki ayrı metinden söz ediyoruz. Bundan âlâ çetrefilli iş mi istiyorsunuz? Ya Fendoğlu, kaynaklarıyla birlikte Akgündüz'ün metnini düzgün olmayan bir şekilde kullandıysa?

Oysa ben, bir kısmını yukarıda sizinle paylaştığım somut delillere dayanarak "verilerin gayrimeşru akış yönü Akgündüz'den Fendoğlu'na doğru değil, Fendoğlu'ndan Akgündüz'e doğrudur" dedim. Biraz daha ihtiyatlı olmak ve bu iki metin arasındaki tuhaf ilişkiyi değerlendirirken bir pay bırakmak gerekmez miydi? Son kertede doğrudur. Ben nihayetinde neler olup bittiğini metinlerden yola çıkarak, bir rekonstrüksiyon, bir yeniden kuruluş olarak bilebiliyor ve sunabiliyorum. Akgündüz veya Fendoğlu çıkıp durumu açıklamazlarsa bu, böyle de kalmak durumundadır. Ama şimdiye kadar açıklamamışlar. Özellikle ben haklıysam, Fendoğlu'ndan bir ses çıkması beklenebilirdi. Çıkmamış. Dolayısıyla, metinlerden hareket etmektan başka bir bilgi kaynağım yok.

Dikkatinizi çekerim, verilerin her iki yana doğru akıp akmadığını tartışmıyoruz. Meşru olarak akıp akmadıklarını tartışıyoruz. Veriler Akgündüz'den Fendoğlu'na doğru aktıklarında, Fendoğlu her seferinde referans vererek Akgündüz'ü gösteriyor! "Almıyor" değil, alınca meşru olarak alıyor. Metinlere bakınca hemen dikkati çekiyor bu. Ne tuhaf! Bir taraf başkasının aşçı dükkânına bol kepçeyle dalıyor, diğeri aşırı bir hassasiyet içinde, bazen Akgündüz'e verilmese de olacak referansları büyük bir titizlik ve sadakat içinde veriyor. Mesela, Fendoğlu kitabının 59. sayfasında köleliğin ilgası için Avrupa'da başlayan hareketi Akgündüz'den, onun *Umumi Hukuk Tarihi* adlı kitabından yaptığı bir alıntıyla destekliyor.^[115] Aynı satırları, ufak tefek birtakım değişikliklerle Akgündüz'ün burada inceleme konusu yaptığımız eserinde de görüyoruz.^[116] Tabii ki konumuz açısından önemli olan, Fendoğlu'nun *Osmanlı'da Harem*'i nasıl kullandığı.

İşte bunu incelerken dikkatimi çekti, Fendoğlu, Akgündüz'ün bu eserini adında taşıdığı "İslam hukuku" iddiasına rağmen, İslam hukukuna ilişkin hiçbir fasılda kullanmıyor. Ayrıca Fendoğlu'nun kitabının arkasında, bu çalışması için "...kölelik ve câriyeliğin, mukâyeseli hukukta, İslam Hukukunda ve Osmanlı'daki konumunu sistematik olarak ortaya koymayı hedefleyen sahasındaki **ilk ciddi araştırmadır**" deniyor. Evet, vurgusuyla birlikte bu sözler var. Acaba bu ifadeleri biraz gereğinden fazla mı okuyorum? Öte yandan, Akgündüz gibi Fendoğlu'nu doçent yapmış heyetten bir âlimin kör gözüm parmağına aynı konuda yazdığı bir eser nasıl ciddi bulunmaz? Bahusus Fendoğlu bu eseri görmüş ve de kullanmışken? Bunun acaba nasıl bir açıklaması olabilir?

Evet, Fendoğlu, Akgündüz'ün eserini İslam hukuku açısından yok hükmünde sayıyor. Bu kadar rahatlıkla görülebiliyor çünkü bu esere olan ilk referans metnin 275. sayfasında ortaya çıkıyor. Kimin kimden ne aldığı sorusunu bile bir yana bırakalım, sadece iki metnin ne denli paralel gittiğini, aynı kaynakları nasıl benzer bir şekilde ve genellikle aynı ifade ve kurgularla kullandıklarını hatırlayalım. Bu garip değil mi? Peki, Fendoğlu, Akgündüz'ün nesini kullanıyor? A, bakın bunu da metinden görmek işten bile değil. İlk referans "haremdede yaşayan cariyeler" başlığı altında verilmiş. Fendoğlu, saray cariyelerinin sayılarının III. Murad zamanına kadar 200-300 civarındayken sonraları arttığını ve Aziz zamanında 809'u bulduğunu Akgündüz'e referans vererek söylüyor.^[117]

Bu kısımda, 275. ve 282. sahifeler arasında, Fendoğlu, Osmanlı haremını tartışırken tam on beş kez Akgündüz'e referans veriyor. Bunların onbir tanesi *Osmanlı'da Harem'e*. Kalanı Akgündüz'ün "Gerçek Harem Nedir" adlı bir makalesine ki o da 1994'te *Türk Edebiyatı* dergisinde çıkmış. Bu referansların tek tek derinlemesine analizini yapmayacağım. Sadece, Fendoğlu'nun bu referansları yaparken Akgündüz'e karşı aşırı bir duyarlılık içinde olduğunu bir kez daha belirteyim. Mesela, Fendoğlu, II. Mahmud'un on üç, I. Abdülhamid'in on bir kadını olduğu yolundaki bilgi için Akgündüz'ü kaynak gösteriyor.^[118] Gösterdiği yere, *Osmanlı'da Harem'in* 313. sayfasına gidiyoruz. Doğru. Akgündüz bunu demiş ama referansı da kendisinin gösterdiği gibi Çağatay Uluçay'dan geliyor.^[119] Fendoğlu'nu doğruculuğu için tebrik etmek lazım tabii ama daha doğru olacak olan ise "Uluçay'dan nakleden Akgündüz" demek olurdu. Fendoğlu, aynı şekilde III. Murad'ın kaç kadını ve hasekisi olduğu bilgisi için de Akgündüz'ü kaynak gösteriyor.^[120] Yine aynı şekilde, Topkapı Sarayı'ndaki "Gözdeler-İkballer Dairesi"ni I. Abdülhamid'in inşa ettirdiği bilgisini de Akgündüz'e borçluyuz anlaşılan. Akgündüz'e gidiyoruz, o da Yılmaz Öztuna'ya referans veriyor.^[121]

Öte yandan öyle konularda Akgündüz'e referans veriyor ki, Akgündüz'ün, Fendoğlu'nun araştırmasını tepe tepe kullanışıyla bunun oluşturduğu tezadı düşününce gülümseyemiyorum bile, üzerime efkâr basıyor. Bakın şaka yapmıyorum. Fendoğlu aynen "Saraydaki harem ağalarının başı kızlar ağası (Babüssade Ağası, Kapu Ağası) idi"^[122] diyor ve bu müthiş bilgiye Akgündüz'ü kaynak gösteriyor. Sanırsınız ki bu bilgiyi ilk kez Akgündüz'de görmüştür, dahası bu bilgi daha önce mevcut değildir de ilim âlemi bunu Akgündüz'e borçludur!

Peki, bu aşırı hassas referanslar içinde bir tanecik olsun harcıâlem olmayan bir veri veya gerçekten de Akgündüz'ün araştırmasıyla ortaya çıkmış, başkasına muhtaç olunmasını gerektirmeyecek özgün bir şey yok mudur? A, olur mu hiç? Var. Fendoğlu padişahları kastederek diyor ki "Kadı[n]efendilerin çoğunluğu ile nikâh akdi yapılmıştır."^[123] İşte bunun referansı da Akgündüz. O muhtereme, gösterilen yere gidiyoruz. Hakikaten de öyle diyor: "Kadın Efendilerin ise çoğunluğu ile nikâh akdi yapılmıştır. Yapılmayan kadın efendiler de vardır."^[124] E, biz tam aksini biliyoruz. Kendilerine nikâh yapılan kadınefendilerin denizde katre kadar olmadığını sanıyoruz. Dolayısıyla, bakın işte burada Akgündüz'e her anlamda referans vermek gerekir. Hatta bir mecburiyettir. Çünkü bu bilgi parçası ondan başkasında yok!

Peki. Durum bu merkezde. Birbirlerini "gören" iki tane metin gördük. Biri oburca diğeri kolunu bacağına ısırıp yutarken diğeri tahammül ve tevekkül içinde onun sofrasından düşen kırıntıları bile göstere göstere yiyor ve şükrediyor! Bu neden böyle? Buraları hakikaten bilmek, metin çalışmasından öte bir bilgi türü, başka bir biliş gerektiriyor. Uzun yıllar kölelik konusunda çalışmış bir kişi olarak

ancak bazı tahminlerde bulunabilirim. Bu iki metin arasındaki ilişki bana sahipleri arasında bulunan güç ilişkisinin bir yansımasından ibaretmiş gibi geliyor. Bir tarafta çalışmasını yapmış ve jüriye gireceği için "Hocalar ne der?" diye içi titreyen bir doçent adayı, diğer tarafta ilgilendiği bir konuda kucağına yığınlarca veri geldiği için darı ambarına düşmüş tavuk kadar sevinçli bir "hoca" var! Ayrıca bilgi de darı değil ki bitsin tükensin veya ambarın dibine ekilsin! Hoca yemedi ya basılmamış doçentlik çalışmasını? Sen de basarsın, olur biter! Kendince bir kılçık atar, hocanın çalışmasını ciddi bulmadığını söylersin ama onun ötesinde sesin çıkmaz. Çünkü "intisap" etmişsindir. "Müntesip" iken de ses çıkarmanın ne âlemi var?

Biraz ileri gittiğimi düşünebilirsiniz. "Ne demek öyle 'intisap' etmek filan?" diyebilirsiniz. Demeyin. "Tahminde bulunabilirim" dedim. Tahmin yapmak, desteksiz sallamak demek değildir! Fendoğlu'nun kitabının içkapak sayfasında aynen şunları okuyoruz: "1954 yılında Elazığ'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Elazığ'da, yüksek öğrenimini İstanbul Hukuk Fakültesinde yaptı (1978). Bir süre orta öğretimde öğretmenlik ve avukatlık yaptıktan sonra Üniversite'ye intisap etti." Gerisini almıyorum. Kâfi. Üniversite demek hocalar demek! Akademyayı intisap edecek bir kapı gibi görürseniz, sonuç da işte yukarıdan beri anlatmaya çalıştığım gibi olur! Kulun nesi varsa sahibinin değil midir?

Haa, bakın bana çok sert çıkılıp denebilir ki "Prof. Dr. Ahmed Akgündüz Hoca Hazretleri senin dediğin işlere asla tenezzül etmez!" Tabii, bunu da tevazuyla kabul ederim. Ama o zaman sorarım: Akgündüz Hoca, Fendoğlu'nun metnini ıgrıplamadıysa nasıl oluyor da iki metin arasında bu denli benzerlik olabiliyor? Yoksa aman Allah, Fendoğlu mu, hocanın eserini henüz basılmadan önce kendi doçentlik tezi olarak hem de içinde hocanın da bulunduğu heyete sunan? "Bu ne cesaret"ten öte, hoca kendinden tırtıklayan adamı niye doçent yapmış? Anlamamış mı önüne gelen metnin kendi mamulâtı olduğunu? Yok, bu da kesmiyorsa yine sorarım: Ahmet Akgündüz Hoca mı yazmış Fendoğlu'nun doçentlik tezini? Hani üniversiteye intisap etmiş bir kardeşimize iyilik olsun kabilinden?

Yoksa hadise çok daha basit bir şey mi? Huylu huyundan vazgeçmiyor mu? Hani Akgündüz'ün *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*^[125] adlı bir değerli metni daha vardı. Hasan Yüksel ta 1991'de bu eser ile Muhammed Ubeyd el-Kübeysî adlı Iraklı bir yazarın 1977'de yayımladığı bir eser arasında "bazı büyük benzerlikler" bulmuştu... Sanırım bu fasıldan çıkma demi de artık ermiş durumdadır ama diyorum ki sözü Hasan Yüksel'e bırakalım da öyle çıkalım:

...Sayın Akgündüz'ün kitabını 196. sayfaya kadar rastgele yaptığımız taramada, toplam 64 dipnotun ufak tefek bazı eklemlerle, Kübeysî'nin aynı konularda gösterdiği kaynakların aynısı olduğu görülmektedir. Bazen de Kübeysî'den söz edilmeden zikredilen kaynaklar Kübeysî'nin göstermiş olduğu kaynakların aynısıdır. Hatta bazen Kübeysî'nin dipnot olarak zikrettiği kaynakların Akgündüz'ün eserinde de aynı sıra bozulmadan verildiği görülmektedir... Acaba sayın Akgündüz, 1977 yılında yazılan bir eserin dipnot olarak gösterilmesini yeterli bulmayıp da, bu eserin dipnotlarında belirtilen kaynaklara tekrar müracaat etmek gibi büyük bir zahmete mi katlandı veya sehven aynı dipnotları olduğu gibi mi aktardı?^[126]

Ne dersiniz? Hangisini yaptı Akgündüz? Yapmadıysa sizin aklınıza başka bir ihtimal daha geliyor mu? Tabii ki bu hikâyenin bir mabadi da var ama sözümü tutuyor ve burada bırakıyorum.

VII. bölüm

Uydurma metinler

İntihal kısmında diğerlerine hiç benzemeyen bir türden söz etmiş, oldukça karmaşık bir süreç olduğunu şakayla karışık söylemişim. Yazar kendi muhayyilesinde yarattığı metni tırnak işaretleri içinde ve referanssız olarak veriyordu. Buna yazarın kendi ürettiği metne devasa bir referans verdiği, metnin başkası tarafından yazıldığını ileri sürdüğü bir başka durumu da ekleyebiliriz. Her iki durumda da "gerçek yazar" kendisine ve yeteneklerine bir haksızlık yaptığı için buna istersek bir tür kendinden çalma diyebiliriz. Kim, neden bir metni üretenin kendisi olduğunu söylemez, buraları gerçekten çok karışık. Bunu çok üst düzeyde yapan, değil tırnak içine birkaç cümlecik koymak, muazzam bir eseri "kendinden çalan", önce kendini sonra da başkasını kandırmaya çıkanlar var. "Ne demek kendinden çalmak? Ne anlamsız şey!" türü bir tepki verecekseniz daha yalın ve daha Türkçe bir şekilde kendimi ifade edebilirim sanıyorum: Uydurmak. Evet, boyu posu değişse de bir metnin uydurulmasından söz ediyorum. Üretenin "alçakgönüllü" bir tavırla kendini geri çekmesinden ve yazarın başkası olduğunu iddia etmesinden bahsediyorum. Metin bozulmasının şahikasına çıktığı durumdur bu. Sahte anılar ve otobiyografiler bu türün mütehassısları tarafından çok tercih edilen yazın türleri. Tabii ki burada, *Hadrianus'un Anıları*^[1] gibi yazarın kendisini saklamadığı ve yazdığının kurgu olduğunu açıkça söyleyerek "başkası ağzından" yazdığı edebi metinlerden asla söz etmiyorum! Bilakis yayınladığı metnin kurgu olmadığını, gerçek olduğunu üstelik tek virgülüne veya kelimesine bile dokunmadığını yemin billah ileri süren metinlerden söz ediyorum ki bu okuyucuyu aşırı ikna faaliyetinin bizatihi kendisi epeyce şüpheyi davet eder bir tutumdur.

Hatırladıkça hatırlayası gelen Abdülhamid

Gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde kamunun kendi ağzından hikâyesini duymayı arzuladığı ve süregiden çeşitli tartışmaların odak noktasındaki tarihi kişiliklerden biri de Sultan II. Abdülhamid. Bilinen anlamıyla hatırat bıraktığı konusunda kuşkular olsa da Abdülhamid'in de kendisini bir şekilde kamuya duyurmaya çalıştığı söylenebilir. Bir şekilde, çünkü ortada olan "Abdülhamid" hatıralarının ezici çoğunluğunda yazanın doğrudan Abdülhamid olmadığı, arada başka bir el, bir aracı olduğu açıkça söyleniyor. Abdülhamid'in yazma alışkanlığı olmadığı anlaşılıyor. Bunda, II. Mahmud'dan sonra padişahların hatt-ı hümayun yazmayı bırakarak "irade" sistemine geçmelerinin, yani kendilerine sunulan şukka ve telhislerin üstüne el yazılarıyla, bazen III. Selim ve II. Mahmud örneklerinde olduğu gibi uzunca ve kapsamlı, emir ve gözlemler yazmayı bırakarak başkâtip vasıtasıyla emirlerini (irade) dikte ettirmeye başlamalarının bir rolü olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca, sultanların "ruzname" adı verilen günlükleri de geleneksel olarak hep başkaları tarafından tutuluyordu. Her halükârda, doğrudan padişahın kaleminden bir şey okumamayı benimsemiş bir kültürel ortamdan söz edebiliriz. Osmanlı padişahlarının hatırat kaleme almak gibi bir alışkanlıkları yoktur. Hal böyle olunca bir sultanın anılarını başkasına yazdırması yadırganmıyor. Fakat o zaman da otantiklik sorunları baş gösteriyor, kaleme alınan çeşitli metinlerin sultanın hatıratı olarak ortaya çıkarılabilmesine zemin hazırlanmış oluyor.

Şimdi, bu "Abdülhamid Han hatıraları külliyyatına" kısaca bakalım. Vedat Örfi Bey 1924 yılında *Hâtırat-ı Sultan Abdülhamid-i Sâni* adıyla yayımladığı ve daha önce 1919'da Utârid mecmuasında tefrika ettiği "hatıraların" sultanın isteğiyle tutulan yazılı ve sözlü notlardan çıkarılmış olduğunu ifade etmiş.^[2] Ali Vehbi adında biri tarafından Fransızca olarak yayımlanan Abdülhamid hatıratının Dergâh Yayınları tarafından ilk kez 1974'te yayımlanan çevirisinin önsözünde "Bu eser de diğerleri gibi Abdülhamid'in yakınlarına yazdırdığı muhtelif notlardan oluşmaktadır" deniyor.^[3] Aynı şekilde 1927'de *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*'nda İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) tarafından *Abdülhamid-i Sâni'nin Notları* adıyla üç sayı boyunca tefrika edilen "hatıratın" da bu şekilde sultanın isteğiyle tutulmuş notlar olduğu anlaşılıyor; İbnülemin Mahmud Kemal bu notların "ekseriya kurenadan Besim Bey'e alâ-tarîki'l- imlâ" yazdırıldığını söylüyor.^[4]

II. Abdülhamid ve ailesinin Selanik ve İstanbul'da özel doktorluğunu yapan Atıf Hüseyin Bey'in tuttuğu ve M. Metin Hülâgu'nun olabildiğince dikkatli bir şekilde yayına hazırladığı günlüğü de yukarıdaki "yazdırılan hatırat" kategorisine sokabiliriz.^[5] Bu sonuncuda eski padişahın dediklerini kâğıda geçiren kurena veya bendegândan biri değil, kendisinden pek hoşlanmayan ve İttihat ve Terakki'ye yakın olan bir doktor. Üstelik Abdülhamid'le herhangi bir şey yazmak için anlaşmışlar gibi de durmuyor. Fakat insan, günlükte geçen yılları izledikçe Abdülhamid'in saltanatı, kendi döneminin adamları ve sorunları hakkında sürekli konuşarak söylediklerinin Atıf Bey'ce yazıya geçirilmesini adeta teşvik ettiği hatta bu günlükte kendi sesini duyurmak için adeta ısrar ettiğini düşünüyor. Her ne kadar yazan el Atıf Bey'in ise de konuşanın Abdülhamid olduğundan yola çıkarak bu sonuncu yayının hem içerdiği ayrıntılı bilgi hem de otantikliği konusunda karanlık hiçbir nokta olmamasından dolayı diğerlerinden çok daha değerli olduğunu söyleyebiliriz.

Bir de İsmet Bozdağ tarafından ilk kez 1946 yılında Bursa'da ve sonra 1975'te İstanbul'da

yayımlanmış "Abdülhamid hâtıraları" var ki burada asıl üzerinde durmak istediğim de bu eser.^[6] Tarihçilerin ezici bir çoğunluğu çok uzun bir süredir bu metinlerin otantikliği konusunda derin şüpheler içindeydi ve özellikle ikinci Bozdağ yayınının uydurma olduğu konusunda çok yazıldı ve çizildi. Çok kısaca özetlersem, Alâeddin Yalçınkaya 1975 edisyonunun ikinci bölümünün uydurma, Vedat Örfi'nin yayınına dayanan ilk bölümünün ise "güvenilir" olduğu sonucuna ulaştı ve bu güvenilir bulunduğu kısmın çevriyazılı olarak yeni bir yayını yaptı.^[7] Bozdağ'ın yayımladığı Vedat Örfi metninin zaman içinde çoğaldığını, ürediğini, Bozdağ'ın 1946 yayınında üç sayfa, 1975 yayınında ise 119 yeni sayfa daha eklendiğini vurgulayan Yavuz Selim Karakışla, Örfi kısmı dahil bütün metnin külliyen sahte olduğunu yazdı.^[8] Son olarak da Ali Birinci, kaynaklardan tanıklıklar göstererek Vedat Örfi yayınının da Süleyman Nazif'in kaleminden çıkma olarak sahte, ikinci kısmının ise Bozdağ tarafından üretilen yine sahte birer metin olduklarını yazdı ve "Hatırata Bozdağ tarafından eklenen sayfaların kaynağını araştırmanın bir gereği bulunmamaktadır" yargısına ulaştı.^[9]

Tüm bu işlerin odak noktasında olan İsmet Bozdağ ise Abdülhamid'in Hâtıratı olarak yayımladığı metinlerin gerçek oldukları iddiasını ısrarla sürdürdü, daha doğrusu bu konuyu tartışma konusu bile yapmak istemeyen bir tutum takındı. Aldığı onulmaz hasarları sinek kadar olsun gözüne göstermedi ve harıl harıl örmekte olduğu kozasının içinde bugünlere kadar geldi. Birazdan ayrıntılı olarak göstereceğim gibi başka sahte tarih metinleri üretmeye son süratle devam ediyor. Bir kişinin etik dışı davranışını düzeltmek isteyen bunca tarihçinin mesaisine ve gayretine karşın ulaştığı son Ortodoks haliyle Abdülhamid'in anıları hâlâ ortalıkta, çeşitli üniversite derslerinde okuma parçası olarak öğrencilere verilir duruyor! Tabii ki Bozdağ'ın sadece Abdülhamid'in anıları değil genelde "hatırat" yayımlama konusunda yoğun eleştiriler aldığı ve polemiklere giriştiğinin de farkındayım.^[10]

İşte, ben burada metodolojik açıdan tüm bunları bilmezden geleceğim. Başkalarının İsmet Bozdağ hakkında dediklerini bir kenara koyacağım, gösterdikleri her türlü kanıtla karşı onlara inanmayacağım. Bozdağ'a inanarak ilerleyeceğim! İsmet Bozdağ değişik zamanlarda aynı olayı nasıl hikâyeye etmiş, ona bakacağım ama çok daha önemlisi, daha önce yapılmamış bir şeyi yapacak ve metindeki olguların tarihi olarak doğru olup olmadığını kontrol edeceğim. Kısaca, Bozdağ'ın beyanını doğru kabul edeceğim fakat metniçi ve dışı kanıtlardan yola çıkarak Abdülhamid'in hatıratının sahte olduğunu kanıtlamaya çalışacağım. Her tabuta bir son çivi gerekir diye düşünüyorum. Çıkış noktam şu: Sahte bir metin, hele bir tarih metni üretmek çok zordur, çok yetenek, bilgi ve uzmanlık gerektirir.

Büyülü kitabın peşinde

İsmet Bozdağ Abdülhamid'in hatıratının eline nasıl geçtiğini 1946 yayınına yazdığı kısa önsözde şöyle anlatmış:

Bir gün Sarayla yakından ilgili bir ailenin kitap odası düzenleniyordu. Meşin ciltli kalın tarihler, el yazması, altın süslü divanlar arasından bir defter ortaya çıktı. Kabı kopmuştu. *Sayfaları dağılmıştı.* Bir çok yerleri, belki yağmurda kaldığı, belki de herhangi bir sebeple üstüne su döküldüğü için buruş buruş olmuş ve yazıları da okunmaz hale gelmişti. Bir karalama defteri sandılar ve bir köşeye attılar. İsmi vermek istemeyen bir genç, bu defteri buldu, merak etti ve bir arkadaşına gösterdi.

Abdülhamid'in hatıraları bu suretle elimize geçmiş bulunuyor.^[11]

Birkaç sayfa okuyunca defterin Abdülhamid'e ait olduğunu anlamışlar. Önce Abdülhamid'in el yazısıyla yazıldığını sanmışlar fakat Abdülhamid'in 1940'ların Bursası'nda mebzulen bulunabildiği anlaşılan "mevcut" el yazılarıyla karşılaştırınca yazının başkasını ait olduğunu görmüşler. İncelerken de "ıslak ve kopuk" sayfalardan birinde bir not gözlerine çarpmış:

İşbu defter, Cennetmekân Sultan Abdülhamid Hanısanî hazretlerinin Beylerbeyi Sarayında *mahluğ* bulunduğu 1333 senesinde *desti mübareki ile tahrir* etmiş olduğu hatıratı olup vefatından beş sene sonra tab ve neşr olunmak üzere Layebzig'e gönderilmesini vasiyet etmişken, hemen vefatını müteakip ahvali hazırta göz önünde bulundurularak *mahalli maksuduna isal edilen nushai asliyesinden* ehhem (sic) bazı mebahisin istinsahı suretiyle vücuda getirilmiştir.^[12]

Eh, epey bir şeyler öğrenir insan bu nottan. Demek ki, daha önce hatıralarını ve diğer yazılarını hep başkasına dikte ettiren sultan, ölümünden bir yıl önce, 1917'de, kendi elleriyle bir hatırat yazmış. Ölümünden sonra basılması için Leipzig'e gönderilmesini vasiyet etmiş. Asıl nüsha Leipzig'e gönderilmiş ama biri bu asıl kopyadan önemli bulduğu yerleri kopya etmiş. Ne mutlu bir kurtarma öyküsü, bhusus o sıralarda Leipzig İkinci Dünya Savaşı'nda bombalanıp dururken! Gitmiştir ayol o Leipzig'e giden asıl metin! Şükür!

Metnin Osmanlıcası ise evlere şenlik. Küttâb-ı ceheleden biri yazmış olacak. "Leipzig'e gönderilmesini vasiyet etmişken" gibisinden bir giriş yaparsanız arkasından "ama bir terslik oldu gönderilmedi" türü bir şey bekliyor insan. Zaten cümle "şu anki durum göz önünde bulundurularak" diye gidince bu beklenti iyice artıyor ama öğreniyoruz ki yazma oraya gönderilen asıl nüshadan çekilmiştir. Dolayısıyla emanet yerine ulaşmıştır! Peki, adamcağızın aşikâr vasiyeti varken ne diye bazı kısımlarının acilen istinsahı gereksin? Tatalım ki gerekti ve istinsah edildi, yayınlanmayan bir kopya bu vasiyeti ihlal eder mi ki, bir kaç dereden su getiriliyor? Son olarak da bir hakan, hakan-ı mahlu' olunca sadece Beylerbeyi Sarayı'nda değil her yerde mahlu' (hal' edilmiş, tahtından indirilmiş) olur. Mahlu', "sürgün" veya "mahpus" filan demek değildir ki "Beylerbeyi Sarayında mahluğ" bulunsun. Ayrıca, mahlu' hakan eğer yeniden tahta çıkarılmazsa sadece 1333 yılında değil ömrünün kalan her yılında mahlu' olur. Hay cahil kâtip hay!

Sonra bir hocalarından öğrenmişler ki Abdülhamid böyle bir hatıra defteri tutmuştur. Hatta bu hatıraların bazı parçaları 1335 (1919) yılında İstanbul'daki *Utârid* mecmuasında yayımlanmıştır. Bu meraklı hikâyenin gerisi de şöyle:

Artık bütün mesele bu dergiyi bulmağa ve elimizdeki defteri bu dergideki yazı ile karşılaştırmağa kalmıştı. Yine bir dostun himmetiyle 30 Kasım 1335 günlü Utarit mecmuasını elimize geçirip defterle karşılaştırınca bu hatıraların Abdülhamid'e ait bulunduğu meydana çıktı ve Osmanlı Tarihi için büyük bir önemi olduğuna inandığımız bu defteri yaymak kararına vardık.^[13]

Şimdi bu anlatımdan çıkan birkaç soru var. *Utârid*'le karşılaştırınca elde olan hatıratın Abdülhamid'e ait olduğu nasıl anlaşılmış? Biri basılı malzeme, diğeri el yazısı. *Utârid*, orijinal el yazısı mı ki bir ölçü olsun? Demek ki fiziki görünümüne değil, içeriğine bakarak anlamışlar. Bu nasıl olur? Bu ancak her iki malzemenin de ayniyet göstermesinden ötürü olabilir. Üstelik kendi

beyanlarına bakılırsa ellerinde tek sayılık bir *Utârid* olduğuna göre, *Utârid* ve "yazma hatıratın" aynı kişiye ait olsalar bile başka olaylardan, başka yerlerden bahsetmemeleri, aynı şeyleri söylemeleri gerekir ki eldeki yazmanın "pat" diye kime ait olduğunun anlaşılmasını sağlasın. O zaman da şu soru baş gösteriyor: Sultanın "beş sene sonra" vasiyeti acaba hiç tutulmadı mı? Çünkü Abdülhamid'in ölümünden bir yıl sonra, üstelik Leipzig'de değil İstanbul'da basılmış demek oluyor hatırat! İstanbul'da basıldıysa Leipzig'e niye gönderilsin? Yine de şimdilik çok emin olmayalım.

İsmet Bozdağ, bu 1946 yılı önsözünü Leipzig'e gönderilen hatıratın aslını aramaya kendi gücünün yetmeyeceğinden yakınlık ve bunu Milli Eğitim Bakanlığı'ndan niyaz ederek bitiriyor. Kendi içinde bile biraz tuhaf, biraz esrarengiz bir öykü. Asıl şamata İsmet Bozdağ'ın 1975 yılında sadeleştirerek yayımladığı *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve resimlerle)* adlı kitaba eklediği "Abdülhamid'in Hatıra Defteri Peşinde 30 Yıl" başlıklı yazısında kopuyor. Alıntılıyorum:

1944 yılının sonbaharıydı. Bursa'daki "BOZDAĞ KİTABEVİ"ne orta yaşlı bir kadın girdi. Elinde kilo ile satmak istediği kitaplar varmış. Kimden kaldığını sordum: "Osman Senâî Bey'den" dedi.

Osman Senâî Bey, Atatürk'ün hocası, Türk-Yunan Savaşı'nın planlarını yapan yaman bir kurmay, Türk diline bir gramer kazandırmış aydıdı. Son yıllarda bir Kamus üzerinde çalıştığını biliyordum. Kadınla anlaştık. Üç küfe dolusu kitap geldi.

Çoğu askerlikle ilgili kitaplardı bunlar. İşe yararlarını eş-dost paylaşmışlar, gerisi bana gelmişti... Çoğu ciltsiz, parçalanmış, kitaplar, beş-on sahifelik broşürler ve bazı kitapların içinden düşmüş formalardı...

Ben de geriye kalan döküntüleri çöpe atmaya karar verdim. Son bir kez yığını karıştırıyordum; bir defter.. üst kabı kopmuş ama formları *dağılmamış*. İçinde eski harflerle bir takım yazılar... "Osman Senâî Hoca'nın notları olacak" diye oracıkta yıpranmış sahifeleri karıştırmaya başladım.^[14]

Burada biraz soluklanalım. Anladınız tabii, bulunan defter Abdülhamid'in hatıra defteridir. Hani saraya yakın bir ailenin kitapları düzenlenirken bulunmuştu? Hani sayfaları dağılmıştı? Hani aile bir karalama defteri sanıp bir köşeye atmıştı? Hani "bir genç" merak ederek bir arkadaşına göstermişti? Hani kitap odasındaki "el yazması, altın süslü divanlar" arasından çıkmıştı? Ayol, bu düpedüz, hurda fiyatına sahafa indirilen, en kabası askerlikle ilgili eski püskü kitap yığınının içinden çıkmış! Neyse inanmaktan başka çare var mı? İnanıp okumayı sürdürüelim.

Neyse ki bu yeni anlatımda bir eski arkadaş bulduk. Defterin üstündeki kurşunkalemli satırlar. Yukarıdakinin aynı. Pardon, bu kez "Abdülhamid Beylerbeyi Sarayı'nda mahluğ" bulunmuyor, "mahluğ *olunuyor*"! Gerisi aynı. Defteri okuyan Bozdağ, soluğu dostu Hulusi Köymen'in yanında alır. Heyecanlanırlar. Ama sorular da uyanır ve onları rahatsız eder:

Abdülhamid gibi, göz altında yaşamış bir padişahın hatıraları nasıl gizli kalabilirdi? Ölümünde nerede saklanmıştı? Beş yıl sonra yayınlanması kime vasiyet edilmişti?

Sonra, kim bu hatıraları Lâyezbiz'e göndermiş olabilirdi? İttihat ve Terakki ileri gelenleri, kendi aleyhlerinde olan bu vesikayı ele geçirmek istememişler miydi?^[15]

Bilemezler. Tek bildikleri Osman Senaî'nin askeri ateşe olarak Almanya'da bulunmuş olduğuymuş. Sonra kör talih dönmüş ki ne dönmüş, kamyon dolusu şey öğrenmişler. Kimseyi kendi beceriksiz kelimelerimle sıkmadan orijinalinin heyecan ve güzelliğine koşalım:

Tarih öğretmeni Nazım Yücelt, Şeref ve Memduh Beylerle bir araya geldik. Defter yeni baştan okundu. Şeref Bey, bu hatıraları daha önce gördüğünü ve Mütareke sırasında "UTARİT" adlı dergide bunların yayınlandığını söyledi. *Kendisinde bu derginin bir koleksiyonu da varmış, gitti getirdi. Gerçekten defterdeki bütün bahisler bu dergide, defter sırasıyla yayınlanmıştı; hatta defterin baş tarafındaki nota kadar aynen...* [\[16\]](#)

Hani yalnız "30 kasım 1335" tarihli *Utârid* mecmuasını ele geçirip defterle karşılaştırmışlardı? Ne ele geçirmesi? Adamcağız gidip evinden getiriyor, karşılaştırıp basılı metinle aynı olduğunu buluyorlar! Burada karışıklık yaratacak ne var? Defter aslında daha önce basılmış bir malzeme. Bu 1975'te anlatılan öykü 1946'da bilinmiyor muydu ki o zaman yazılmamıştı? O 1946'da girilen "unicum" el yazması buldum havalalarına ne gerek vardı?

Tabii, ben hâlâ ortada bir defter, bir de basılı metin olduğunu kabullenerek konuşuyorum. Olmaz şey de değildir; bazen insanın eline basılmış bir metnin el yazması hali geçer, bazen de basılı metinden aynen veya kısmen alınarak yazılmış "el yazmaları"! Ama basılı metin ve defterin şu yukarıda tarif edildiği gibi noktası virgüline kadar aynı olduğu durumda biz o "el yazması" metne yayınlanmış diyoruz! O metin başka bir alfabeyle ve biz onu kendi alfabemize aktarıyorsak ona da çevriyazı yapmak diyoruz. Şimdi İsmet Bozdağ elinde bir defter olsun olmasın bu çevriyazıyı yapacak durumdadır. Ülkede alfabe değiştiğine göre bu da yeterince geçerli bir gerekçedir. O zaman şu aşağıda vereceğim sahte ikilemi yaratmaya ne gerek vardı?

İki ihtimal vardı: Ya Utarit dergisi, bu defterden yararlanarak yayını yapmıştı; ya da bu defter, Utarit dergisinden kopya edilmişti. Kopya edilmiş olmasını zayıf gördüğümüz için, bu defterden yararlanılarak yayınlanmış olacağı kanısına vardık. [\[17\]](#)

Defterde, basılı metinden bir ayrılma mı var ki yeniden yayına gerek görülmüş? Bu söylenmiyor. O zaman siz o transkripsiyonu ha basılı metinden yapmışsınız ha defterden. Ne fark eder? Kopya edilmesi ihtimali niye zayıf olsun? Ha, pardon, defterin başındaki kurşunkalemlerle satırlar, defterin gönderilecek yere gönderilen asıl nüshasından önemli bazı bahislerin istinsah edildiğini söylüyordu! A, demek ki *Utârid*'den kopya edilemez, soruyu sormamız bile abes!

Bu arada İsmet Bozdağ herhalde sırf onun kütüphanesinden geldiği için elindeki defteri Osman Senaî'nin kopya ettiğine karar vermiştir. Eh, Osman Senaî'de Almanya'da bulunmuştu ya, "1918'de" Leipzig'e gönderilen anıları oradayken kopya edivermiş olacak. Şöyle düşünür Bozdağ:

Rahmetli Osman Senaî Bey, Hatıraların *kendisince önemli görünen bazı parçalarını kopya ettiğini* yazıyordu defterin başında. *Önemli görmedikleri nelerdi acaba?..* Belki de onun önemsemediği parçalarda *bugün için önemli gerçekler* yatmaktaydı. [\[18\]](#)

Şimdi basılı metinle defter bütünüyle aynı sırada olduğuna göre, defteri tutanın Osman Senaî olduğunu söylediğinizde *Utârideki* yayının da Osman Senaî tarafından yapıldığını kendiliğinden söylemiş oluyorsunuz! Yoksa *Utârid*, daha büyük bir yekûn tuttuğu anlaşılan asıl metnin içinden nasıl

aynı yerleri, aynı sırayla çıkarıp yazsın? Osman Senaî'nin önemsediklerini önemsesin, önemsemediklerini önemsemesin, değil mi? Gerçi *Utârid*'deki metni yayınlayan Vedat Örfî olarak biliniyor ama "Doğrusu Bozdağ'ın dediği gibidir herhalde" diyerek inanmaya devam ediyoruz. Aşırı safderûn bir anımızdayız.

Tabii, üstadın daha 1946'lardan ayağına yer yapmasından, ağzımıza biraz şeker ezmesinden anlamışsınızdır, bundan sonrası bir kayıp metnin peşine düşme öyküsü, sıkı bir dedektiflik hikâyesi. İsmet Bozdağ, Ahmed Emin Yalman ve Abdülhamid'in anonim kızlarını da karıştırdığı bir episoddan sonra hatıraların Leipzig'de "Kolze Yayınevi"ne gönderilmiş olabileceğini düşünür. Çünkü bu yayınevi yayınladığı bir Almanca-Türkçe sözlüğün bir kopyasını Abdülhamid'e sunmuştur. Abdülhamid de bundan çok duygulanmıştır. Nişan göndermiştir. Herr Kolze İstanbul'a gelmiştir. Fakat yayınevi 1923'te kapanmıştır.^[19] Olayı 1973'te Kemal Ilıcak'a anlatan Bozdağ böylece *Tercüman* gazetesini patronunun desteğini alır. *Tercüman*'ın Almanya görevlilerinin çabalarıyla Baba Kolze'nin bir oğlunu Leipzig'de bulurlar. Adamcağız İsmet Bozdağ ve *Tercüman* görevlisi Çetin Süer'i karşısında görünce şaşırır. Bir şişe konyak başında arada çok laf geçer. Kendisinin nasıl bulunduğunu sorar Doğu Alman. Çetin Süer kendisine bir kitapevinde çalışan yaşlı bir kadının yol gösterdiğini söyleyince,

"Her Kolze iyice keyiflendi.

–Ahh Helga– dedi– nasıl, hâlâ güzel mi bari?

Belli ki Helga, Her Kolze'nin eski bir gözağrısı idi. Kızıştı sohbet iyice."^[20]

Kolze'den öğrenirler ki 1918-1919 yıllarında birtakım fesli adamlar, yani Jön Türkler, gitmiş gelmiş hatıratın peşine düşmüştür. Ama Baba Kolze tarafından atlatılmışlardır. 1974'te Jön Türklerden hâlâ çekindiği anlaşılan Herr Kolze adının saklı tutulmasını rica eder. Zaten Kolze de gerçek adı değildir. Gerçek adı, "hatıraların aslı" ile birlikte sanırım hâlâ saklanmaktadır. Velhasılı kelam, aranan hatırat bulunmuştur! "Dört yanından hâlâ rengi solmamış mavi kurdela ile bağlı"^[21] hatıratı kaptığı gibi memlekete döner Bozdağ. Ondan sonrası artık onun gibi "üretken" bir "tarihçi" için çocuk oyuncağıdır.

Şimdi iki metnin aynı kişi tarafından neredeyse 30 yıl aradan sonra anlatılan bulunma öyküleri böyle. 1946'da yayımlanan hatırat tamı tamına 41 sayfa. 1975'te Kemale eren ve zenginleşen hatırat ise benzer puntoyla dizilmiş olarak 169 sayfa. "Leipzig'den getirilen" tam metin yayınlanınca böyle olmuş anlaşılan! 1946 metninde olup da 1975 metnine girmeyen hiçbir parça yok. Doğal. Leipzig metninin içinden seçmeler yapılan ana metin olduğu söylendi ya! Üşenmeyelim, her iki metinde de günlük tarih atılarak yapılan girişleri basıldıkları sırayla karşılaştıralım ve 1975 metnindeki yeni girişleri vurgulu gösterelim:

<u>1946 metni:</u>	<u>1975 metni:</u>
1 Mart 1333	1 Mart 1333 (1917)
2 Mart 1333	2 Mart 1333 (1917)
3 Mart 1333	3 Mart 1333
4 Mart 1333	4 Mart 1333
4 Mart 1333	5 Mart 1333
5 Mart 1333	6 Mart 1333 (1917)

31 Mart 1333	7 Mart 1333 (1917)
1 Nisan 1333	9 Mart 1333 (1917)
11 Mart 1333	10 Mart 1333 (1917)
12 Mart 1333	11 Mart 1333 (1917)
12 Mart 1333	(1917)
	13 Mart 1333(1917)
	14 Mart 1333 (1917)
	17 Mart 1333 (1917)
	18 Mart 1333 (1917)
	20 Mart 1333 (1917)
	22 Mart 1333 (1917)
	23 Mart 1333 (1917)
	24 Mart 1333 (1917)
	25 Mart 1333 (1917)
	26 Mart 1333 (1917)
	28 Mart 1333 (1917)
	31 Mart 1333 (1917)
	1 Nisan 1333 (1917)
	3 Nisan 1333 (1917)
	4 Nisan 1333 (1917)
	5 Nisan 1333 (1917)
	7 Nisan 1333 (1917)
	7 Nisan 1333 (1917)
	8 Nisan 1333 (1917)
	10 Nisan 1333 (1917)
	11 Nisan 1333 (1917)

Burada bir parantez açalım: Mutlu bir tesadüfle, bu 1975 yılı metnindeki 2, 13, 23,25 mart 1917 ve 3, 7 nisan 1917 tarihlerinde Doktor Atıf Hüseyin Bey de kendi günlüğüne giriş yapmış. Tabii ki 2 mart 1333-1917 girişi, 1946 yılı metninde de var.^[22] Çok farklı metinler olduklarının bütünüyle bilincindeyim ama aynı tarihlerde yazılmış olmalarından dolayı belki bir çakışma veya ipucu bulurum umuduyla bu günler için yazılanları karşılaştırdım. Hiçbir benzerlik bulamadım. Yalnız Atıf Hüseyin Bey'in günlüğünde 2 mart 1917 tarihli şu girişte Osmanlı devletinin borçlarına dair Abdülhamid'den aktarılan şu sözler dikkatimi çekti:

(300) milyon borcumuz olmuş... Ben istikrazdan korkardım. Vükelâdan istikraz yapalım diyenlere karşı istikrazın neticesi maliye kontrolü olacağını söyledim. Vaz geçirirdim.

Sultan Aziz merhum zamanında 200 milyon kadar borcumuz olmuş. Ben ödedim. Zamanımda (20) milyona kadar indirdim.^[23]

Bir gün sonra, 3 mart 1917 tarihli girişte Abdülhamid de "Hatıra defterinde" aynı konuyu ele almış. 1975 metninin sadeleştirilmiş olduğu açıkça söylendiği için 1946 metninden alıntılıyorum:

Şöyle böyle on sene oldu. Yani müddeti saltanatının bir sülsü. Asarımın üçte değil onda birini vücuda getirdiler mi? Makamı hükümdariye geldiğim zaman, *üç yüz milyon* liraya takarrup etmiş olan duyunu umumiyemizi... *otuz milyona* indirmeye muvaffak olmuşum. Yani bir öşrüne. Nazım beyle rüfekası ise, benim bıraktığım otuz milyon borcu bugüne kadar *dört yüz milyona* çıkardılar.^[24]

Tamam, iktisat tarihçisi değilim ama bir gün araya aynı kişi, üstelik hesabını kitabını bilmesiyle tanınan Abdülhamid'den bütün rakamları farklı olan bu bilgiler nasıl gelebilir? Aynı konu üzerinde Atıf Hüseyin'e söylediklerinden nasıl bu kadar farklı şeyler "yazabilir" Abdülhamid? "Kaynakların" çeliştiği gayet açık. Ben Abdülhamid'in kendi elleriyle yazdığı bir hatırat olma iddiası taşıyan fakat üzerindeki şüphe bulutları ayyuka çıkan bir metinden ise başkası tarafından yazıldığı saklanmamış fakat *gününde* tutulmuş diğer metni tercih ediyorum!

Sultanda bilgi sıfır...

Şimdi de Abdülhamid'in defterinin Osman Senâ (!) tarafından önemli bulunmadığı için kopya edilmeyen fakat sonra İsmet Bozdağ'ın tam metni bulmasıyla geç de olsa kamuyla buluşan parçalarına bir göz gezdirelim. Balkanlar'daki sorunları tartışmak ve bir çözüme bağlamak için Avrupalı diplomatların katılımıyla İstanbul'da toplanan "Tersane Konferansı"nın önerilerini tartışmak için Babıâli'de bir "meclis-i umumî" toplanır. Önerilerin Osmanlılarca reddi üzerine sonuçsuz kalan Tersane Konferansı 20 ocak 1877'de dağılır.^[25] İşte Abdülhamid, 6 mart 1917 tarihinde günlüğüne güya şöyle yazar:

Karar, Mithat Paşa'nın istediği gibi çıktı. Osmanlı Devleti böylece, savaş halinde olduğu Sırbistan ve Karadağ'dan başka, *Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya, Fransa ve İtalya* ile de savaş haline girmiş oldu.^[26]

Oldu mu gerçekten? Bizim bildiğimiz olmadı. Hiçbir tarafı doğru değil burada söylenenlerin. Şöyle; 1- Sırbistan ile zaten savaş halinde bulunuluyordu. Üstelik 28 şubat 1877'de 93 Harbi başlamadan önce Sırplarla barış yapıldı.^[27] 2- Rusya'yla savaş hali ancak konferansın dağılmasından üç ay sonra, o yılın 24 nisanında başladı.^[28] 3- Bu yukarıda sayılan büyük devletlerden Rusya'nın dışında kalanlar ile Osmanlı devleti asla savaş halinde olmadı. Dolayısıyla, olmayan bir şeye de burada referans veremiyorum. Ama siz inanın, adı üstünde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlılar, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya, Fransa ve İtalya'yla ne savaş halinde bulundular ne de fiilen savaştılar. Öyle bir şey yok. Peki, koca sultan kendi saltanatında kiminle savaş halinde olduğunu nasıl bilmiyor?

Bilmiyor efendim işte. Namık Kemal'i Magosa sürgününe amcası Aziz'in gönderdiğini bilmeyen ve kendisinin gönderdiğini sanan Abdülhamid daha neleri bilmiyorsa öyle bilmiyor! Namık Kemal için yaptığı dört dörtlük, mantık harikası kişilik çözümlemesinden başlayarak "Abdülhamid'in" 9 mart 1917 günü girişinden alıntılایayım:

Aile hayatı ile hususi hayatı nasıl birbirini tutmazsa, kalem hayatı ile düşünce hayatı da öylece birbirini tutmazdı... Daha önce de söylediğim gibi, Kemal Bey'in *Magosa*'ya gidişi, Midilli'ye gönderilişi hep kalemine ve vatanseverliğine kıyamadığım içindir. Yoksa çok daha ağır

cezalara çarptırılması icap eden işlere girip çıkmıştır.^[29]

Hakikaten ne tutarsız adammış şu Namık Kemal! "Aile hayatı" ve "hususî hayatı" nasıl birbirinden farklıysa "kalem hayatı" ve "düşünce hayatı da" öyleymiş! Boşverin! "Abdülhamid" ahir ömründe, Midilli'ye önce sürüp sonra da mutasarrıf yaptığı Namık Kemal'i Magosa'ya da kendisi göndermiş olarak hatırlıyorduk ya, ona bakın!

Öte yandan da haksızlık etmeyelim, bazı başka şeyleri ise hapis bulunduğu Beylerbeyi Sarayı'nda herkesten önce duyuyor, görüyor ve biliyor. Bunlara Osmanlı devletinin yıkılması ve elde galiba bir tek Anadolu'nun kaldığı bilgisi de dahildir. Tarih 13 mart 1917, Abdülhamid muhaliflerine şöyle ileniyor: "Onlar Abdülhamid'i yıkmadılar, hayır; onlar *işte Osmanlı devletini böylece yıkmış oldular!*"^[30] Henüz 1917 martında yıkmışlar öyle mi? Peki şu nasıl: "...Avrupa'ya kaçan Jön Türkler de muratlarına ermişler, beni düşürmüşler ve girdikleri Cihan Savaşın'da da *Osmanlı İmparatorluğu'nu elden çıkarmışlardır...* Bari son kalan *bir avuç vatan toprağında* yaşayanların gözleri açıldı mı?"^[31] Atıf Hüseyin Bey'in günlüğünden anlaşıldığına göre ise o sıralarda Abdülhamid, Osmanlı devletinin yıkıldığını düşünmekten çok uzak ve pek çok Osmanlı gibi Rusya'nın içine düştüğü devrim koşullarının Osmanlılar için "hayırlı" olacağını düşünüyor.^[32] Okumasına izin verilen gazetelere yansıdığı kadarıyla aldığı kötü savaş haberlerinden üzüldüğü, yakındığı zamanlar da var tabii ama hiçbir zaman şu yukarıdaki sözleri edecek denli bir karamsarlığa düşmüş görünmüyor. 1917'nin başlarında, henüz savaş bitmeden ve nasıl sona ereceği bilinmeden, sonucu nasıl bilebilirdi ki zaten? Şu ifadeleri yazmak için 1918 Mondros'un bile değil, 1920 Sevr'in de yaşanması gerekmez mi? A, belki de öyledir! Çıktı mı size yeni bir "tarih" kitabının konusu? "Abdülhamid meğerse 1918'de ölmemiş, 2008'de hâlâ aramızdadır! O ölen kendisine ikizi kadar benzeyen kahvecibaşısı Abullabud Bey'dir!"

Bir de zavallı Abdülhamid için "hatırlanılan" ve 20 mart 1917 tarihinde yazıldığı iddiasını taşıyan şu epizoda bakalım. "Sultan", kendi demesine göre "İngilizleri istediği ittifaka sürükleyebilmek" için Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanlar'a vermiştir. İngilizler ise "buralarda" arkeolojik kazılar yapmak için izin isterler. Sonrasını "Sultan"dan alalım:

İngiltere ile yakın ilişkiler kurmak muradımdı. Bu teklifin altında ne yattığını bilmiyordum ama, kabul ettim hemen *Sadrızam Halil Rıfat Paşa'yı* çağırdım, İngilizlerin tekliflerini anlattım ve bu gelecek heyetlerin çalışmalarını dikkatle takip etmesini kendisine tenbih ettim.

Gerçekten İngilizler çok geçmeden bir takım bilginleri İstanbul'a gönderdiler... Bilhassa Rus elçisinin bu müsaadeden memnun olmadığı açıkça görülüyordu. Elçiye, tarihe ve medeniyete İngilizlerin yardım etmek istediklerini söylediğim zaman, *İngatiyef* (sic), belli biçimde konuşmamı gülümseyerek dinliyordu.^[33]

Bize göre, 1877'de Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesi üzerine apar topar İstanbul'dan ayrılan elçi İgnatieff'in gidişi o gidiş! Bozuk Türkçeli "Abdülhamid"e göre değil. Çünkü adamı alıp Halil Rıfat Paşa'nın sadrazamlığı (1895-1901) ve Bağdat Demiryolu imtiyazı (1901) dönemine getiriyor. Bir Rus elçisinden bahsetmesi gerekiyor ve bildiği tek ad İgnatieff ya kullan gitsin! Kim anlayacak, Puşkin veya Lenin dese kaç yazardı? Rus işte.

İngilizler de meğerse kazıyı çanak çömlek bulmak için yapmıyorlarmış. İngiliz elçisi gelerek çöl

olan Suriye ve Hicaz'da "insaniyet namına kuyular" açmak istediklerini, su çıkınca suyun kullanımını halka bırakacaklarını fakat suyun sahibi olmak istediklerini söylemiş. Tuhaf öneri değil mi? Ne akıl? Petrolün kuyular açılarak arandığını bilen koca sultanı bebek yerine koy! "Sultan" da öyle düşünmüş olmalı:

İttifak işi zaten istediğim şekilde yürümüyordu. Teklifi red ettim. Bununla yetinmedim, Musul ve Bağdat'ta açtıkları kuyuları da hükümetçe kapattım! İngilizler darılıp kazıları olduğu gibi bıraktılar. Fakat hemen ardından, *Cemaleddin Efgani* yolu ile Hilafet meselesini kurcalamaya başladılar. *Hicaz emirini* ele geçirerek maksatlarına ulaşmak istiyorlardı. [34]

Hangi "ittifak" imiş bu? Dikkat isterim. Güya 1901'den sonra oluyor bunlar. "Olur a İngiliz'dir yapar" demeyin. Çünkü Cemaleddin Afgani'nin ölüm yılı bu abidik gubidik hikâyeden epeyce önce, 1897 yılında! Hay Allah, peki bu elde edilmeye çalışılan Hicaz emiri kimdi acaba? Bunu da aslında iki gün önce günlüğünde anlatmıştı. Şimdi önem kazandı, dönüp bakalım:

Hilafetin elimde olması sürekli olarak İngilizleri tedirgin etti. *Blund* (sic) adlı bir İngilizle, Cemaleddin'i Efgani adlı bir maskaranın el birliği ederek İngiliz hariciyesinde hazırladıkları bir plân elime geçti, bunlar Hilafetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar ve *Mekke Şerifi Hüseyin*'in Halife ilan edilmesini İngilizlere teklif ediyorlardı. [35]

Abdülhamid'in şüpheliği malum. Hilafet konusunda da hassas. 1916'daki Arap İsyanı'ndan kim bilir ne kadar önce kotarılan bu planla ilgili bir şeyler bulabilmek için heyecanla Wilfrid Scawen Blunt'un günlüklerinin ilk cildine koşuyoruz. Adam ne de olsa İngilizlerin Mısır'ı nasıl yalan dolanla işgal ettiklerinin gizli tarihine dair bir eser bırakmış, [36] bu İngiliz hariciyesinde yapılan plan hakkında da Allah ne veriyse yazmıştır diyoruz. Blunt, önce Afgani'yle 1893'te, İstanbul'da Nişantaşı'ndaki devlet misafirhanesinde görüştiklerini, Afgani'nin sultan tarafından çok sevildiğini, çok rağbette olduğunu yazıyor. [37] Yıl 1895 olduğunda ise sultanın artık Şeyh Ebulhüda'nın etkisinde olduğunu, Afgani'yi sarayına hiç çağırmadığını söylüyor. [38] Yok, dişe dokunur bir şey öğrenemedik.

Daha yakın bir kaynağa gidiyoruz. William Ochsenwald, Afgani'nin 1883'te İngilizlerin Mekke'de bir Arap halifeliği kurmak istediklerini söylediğini belirtiyor. Ayrıca, Abd al-Rahman al Kawakibi'nin 1900'de Mısır'da bastığı bir kitapta, yakın geçmişte Mekke'de düzenlenen bir toplantının katılımcılarının halifeliğin Araplara geçmesini tartıştıklarını yazdığını söylüyor. Buna o zaman kimseler inanmamış. Ama sonrası malum. Gerçekten de 1915'teki Şerif Hüseyin-McMahon yazışması sonucunda 1916'da isyan baş gösteriyor. Ochsenwald ucunda bir isyan olduğu için de Abdülhamid'in, 1890 ve 1900'larda İngilizlerden kuşulanmasında haklı olup olmadığı sorusunu ortaya atıyor ve ilginç bir yanıt veriyor: İngiltere, o zamanlar Hicaz'da nüfuzunu genişletmek istemiyormuş çünkü bunun kendi Müslüman tebaası arasında dinsel bir tepki oluşturmasından korkuyormuş. [39]

Yani var bir şeyler. Aman be sultanım hazır öğrenmişsin heriflerin ihanetini ne beklersin, yapıver gereğini. Alıver o hain emiri görevden olsun bitsin! Şey, yazarken dağılmışım, şimdi fark ediyorum ki ben Şerif Hüseyin'in ancak 1 Kasım 1908'de Mekke şerifi olduğunu size söylememişim! [40] Yani Afgani'nin ölümünden tam 11 yıl sonra! Abdülhamid'in adamı görevden alabilmesi için önce ataması gerekecek! Sadece birkaç sayfalık şu kısımda gördüğümüz gibi "Abdülhamid" ne 1900-1901

sıralarındaki Rus elçisinin kim olduğunu biliyor, ne Afgani'nin ne zaman öldüğünü ne de Şerif Hüseyin'in ne zaman şerif olduğunu!

Daha neleri bilmediğine dair birkaç örnek daha vereyim de, tarihçilerin başına gerçek bir metinmiş gibi tebelleş olan ve göbeğine çakılan tahta kazıkları kürdan yerine koymayan bu kitabı isteyen yine de gerçek anılar diye okumaya devam etsin. Abdülhamid dünyadan o kadar kopuk ki, Hindistan'ın ne zaman İngiliz İmparatorluğu'na dahil olduğunu bilmiyor: "Benim tahta çıktığım yıl [1876, HE], İngilizler Hindistanı ele geçirmişlerdi."^[41] Hindistan'ı boşverin, Osmanlı'da telgraf ne zaman kullanılmaya başlamış, onu bilmiyor! "Pes artık" mı? Millet kalkmış "Osmanlı Telgraf İşletmesi, 1854-1871" başlıklı makale yazıyor,^[42] "bizim Abdülhamid" Avrupa'da telgrafın kullanılmaya başladığını ancak 1876'da duyuyor. Sakın bu rehavetten ve cehaletten batmış olmasın koca imparatorluk? Biliyorum ki sahte metin de üretse birilerinin bu kadar cahil olabilmesine inanma gücü çekiyorsunuz. Buyurun, metne gidelim. Bağlam, 93 Harbi'dir.

Memleket içindeki yollar yeterli değildi. Haberleşme at sırtında yapılıyordu. Ordu bir kere serhadda gönderildikten sonra ondan haber almak günler, bazen haftalar meselesiydi. Bazı Avrupa memleketlerinde "Telgraf" adile bir haberleşme vasıtası kullanılmaya başladığını duymuştum. Hemen harekete geçtim ve Belçika'dan bir uzman getirttim. Adı Jan Dikru idi. İşinin erbabı bir adamdı. Zamanın en kuvvetli bataryalarile donanmış bir telgrafhane merkezini Sarayda kurdurdum. Her vilâyet kendi sahasındaki telgraf direklerini dikti. Teller bağlandı ve hatlar işledi. Kendisini çağırdım ve bizim adamlarımıza 6 ay içinde bütün işleri bir başlarına yürütecek ölçüde öğretecek olursa, kendisine bir Osmanlı nişanı ile 2000 altın vereceğimi söyledim.

Hemen Sarayda bir okul açtı ve üç gruba böldüğü talebelerine gece gündüz ders vermeye başladı. İki buçuk ay sonra gerek Anadolu ve gerekse Rumelinin belli başlı vilâyetlerini merkeze bağlayan şebekeyi kendi başlarına idare edecek kabiliyette telgrafçılar yetiştirdi. Hiç değilse böylece haberleşme sağlanmıştı."^[43]

Yahu, demiryolu var, buharlı gemiler var, telgraf yoksa yok, niye Rumeli cephesine asker naklinde kullanılan bu vasıtalarla yapmıyorsunuz haberleşmeyi, atlara yazık değil mi? Ama pek şeker! Savaşın hayı huyu içinde Abdülhamid memlekette ilk telgraf şebekesini kurduruyor! Acıklı olan, sahteciliği yapanın Abdülhamid adına iyi bir şey söylediğini sanması! Onun bir "icraatını" ballandırması. Abdülhamid, Avrupa'da telgraf diye bir haberleşme vasıtasının kullanılmaya başladığını sakın kendisine çekilen bir telgraftan öğrenmiş olmasın? Yoksa uykusuz Yıldız gecelerinde belgesel izlerken televizyonda mı gördü? Olur hani! İşte böyle, "Aman canım ne önemi var bir iki ismin ve olayların sırasının?" diyorsanız, yapacak hiçbir şey yok. Sizden önceki pek çokları gibi okur geçersiniz Abdülhamid'in *Hatıra Defteri*'ni.

Uzatmamaya çalıştığım bu bahsi şunu da söylemeden kapamayayım: En ufak bir tarih nosyonu olan kişinin içine düşmeyeceği bu tarih cahilliklerinin hepsi Bozdağ'ın 1975 yılındaki yayınında zuhur eden "yeni" günlük girişlerinde bulunuyor! Yani "Leipzig'den gelen asıl metin"dir bu yanlışları üreten! Bu, Vedat Örfi'nin yayınladığı ve 1946'da Bozdağ'ın transkripsiyonunu yaptığı kısa metnin otantik olduğunu söylemek anlamına gelmiyor tabii. Ama orada bu tür bağırان çağırان, insanın gözüne kendisini sokan tarih yanlışları yok. Çünkü onu Süleyman Nazif gibi bilgili ve Abdülhamid'e çağdaş bir müellif yazmış, bunu en fazla Yılmaz Öztuna'dan bir şeyler okumuş bir tarih cahili! Ayrıca her iki

metnin üretilme amaçları farklı. 1919/1924/1946 metni, mütarake ortamında İttihad ve Terakki'nin ürettiği felaket manzarasını Abdülhamid dönemiyle karşılaştıran bir Abdülhamid apologiası'dır. Pek tarih anlatmıyor, olgusal düzeyde son derece zayıf, ama toplumda yankı bulabilecek bir polemiktir. Yavuz Selim Karakışla'nın dikkat çektiği gibi bir "arkası yarın" metni havasındadır.^[44] 1975 metni ise malumatfuruş bir metin. Anlaşılan Bozdağ ne kadar çok olgu sıkıştırılırsa otantiklik sorunu o kadar kolay çözülür, okuyan ikna olur diye düşünmüş. Olabilirdi tabii. Uyduran biraz daha tarih bileydi neden olmasın? Burada ise tersi olmuş, yardıma çağrılan olgulardır sessiz çılgınlık atarak bu metnin külliyen uydurma olduğunu dünyaya fısıldayan.

Post scriptum: Dilde sadeleşmenin öncüsü Abdülhamid

Bozdağ'ın 1975 yayınının arkasında okunaklı bir eski yazıyla yazılmış toplam 11 sayfalık Osmanlıca bir ek var. Birileri zahmet etmiş ve yayınlanan metnin otantik olduğu havasını vermek için bu yazıları üreterek Abdülhamid'in hatıratından orijinal sayfalar olarak kitaba koymuş. Dünyada hiçbir sahtekârlık ilelebet "nihan" (saklı) kalamayacağı için *Tercüman* gazetesi sahibi Kemal Ilıcak'ın bu yazıları yazmakla görevlendirdiği ve sonra ücret konusunda anlaşmazlığa düştüğü merhum Yavuz Senemoğlu bu yazıların kendi kaleminden çıktığını defalarca itiraf etmiş ve "defterin aslını hiç görmediğini her fırsatta söylemiş".^[45] Kısaca bir ekip işi çıkarmışlar, ama işin o boyutuyla burada ilgilenmiyorum.

Bu kadar tarihçi mesaisinden sonra artık kristal berraklığında olan bir nokta var: Bozdağ'ın 1975 yayınının bir bölümü matbu *Utârid* metnine dayanıyor, kalanı ise bütünüyle uydurma. Kısaca ortada "defter" filan yok. Defter olmayınca üzerindeki kurşunkalemler de yok. O üzerinde epeyce durduğum Abdülhamid'in "Beylerbeyi Sarayında mahluğ bulunduğu 1333 senesinde" faslı da yine *Utârid*'in bir notundan alınarak yamultulmuş bir ifadeye dayanıyor: "Cennetmekân Sultan Abdülhamit Hân-ı Sâni'nin Beylerbeyi saray-ı hümayununda *mutekif* buldukları zaman ara-sıra hatırat kaydettikleri ağızdan ağıza dolaşır..."^[46] Bir köşeye çekilerek ibadetle meşgul olan anlamındaki *Mu'tekif* olmuş Bozdağ'ın elinde *mahlu*! Sırf bu kadarı bile şüpheyi davet eder de ne diyorduk, ortada bir defter yok! Olmasına da hiç gerek olmadı!

Böyle düşününce ortaya bir soru çıkıyor: Yavuz Senemoğlu o Osmanlıca sayfaları neye bakarak yazdı? Metnin *Utârid*'e dayanan kısmında sıkıntımız yok: Matbu metni önüne koydu ve bakarak yazdı. Peki, Bozdağ'ın imalatı olan kısımlarını neye bakarak yazdı? "İlahi, seninki de soru mu? Bozdağ'ın önüne koyduğu Arap veya Latin harfli bir metne baktı, yazdı" denebilir. İşte, eğer durum bu merkezdeyse bunun metnin diline yansımamasının mümkün olmadığını düşünüyorum. O zaman da arşınımızı çıkarıp bir yol Halep'e uzanmaktan başka çare yok.

Bozdağ'ın 1946 yayınında ve tabii ki *Utârid*'de olmayan bir girişe, 17 mart 1333'e gidelim ve bakalım "bizim Hamid'in" Osmanlıcası ne âlemde:

Musahibim iki gündür yazılara neden devam etmediğimizi sorup durdu. Düşünüyorum.

Vatanımın nereden nereye geldiğini düşünüyorum. Üç kıtaya yayılmış vâsi' bir cihângirlik on senede bir avuç toprak haline geldi. Vebâli kimin? Kimin olduğunu bulsak artık ne işe yarar? Vatan elden gittikten sonra.

Kırk yıldır devletlerin birbiriyle kapışmasını bekledim. Bütün ümidim oydu ve Osmanlı'nın

taliini buna merbut görürdüm. O beklediğim gün geldi. Fakat heyhat ki ben tahtdan uzaklaştırılmış, ülkemi idare edenler de akıl ve basiretten uzaklaşmışlardı. Kırk yıl beklediğim büyük fırsat bir daha ele geçememek üzere Osmanlı'nın elinden çıktı.^[47]

Yanlış olarak kullanılan bir "cihângirlik" ve birkaç başka sözcükten başka burada Osmanlıca görüyor musunuz siz? Dikkat isterim, sadeleştirilmiş metinde değiliz, elyazısı Osmanlıcasından okuyoruz! O zaman Bozdağ, bu Osmanlıcanın neyini sadeleştirdi? Keşke aynen alaydı. Kısa kısa cümleler kuran, noktalaması filan tam bir Abdülhamid, Türkçede sadeleşme akımını da başlatmış olurdu böylece! Sanmayın ki öyle pek ince eleyerek sık dokuyarak aldım şu satırları. Hangisine baksanız öyle, asla dönemin dili olmayan bir dil ve üslupla yazılmış satırlar. 6 mart 1333 tarihli giriş de şöyle başlıyor:

Bugün Midhat Paşa için yazdıklarımı bir kere daha okuyunca, bunları söylerken sükûtle geçirdiğim bir noktayı yazub yazmamak hususunda ciddi bir tereddüde düştüm. Allahtan ve tarihten saklanacak bir şey yoktur. Ne kadar saklansa, ne kadar setr edilüb gömülse bir gün bütün tefarruatıyla ortaya çıkar.^[48]

O gün, acaba bugün olmasın?

Hanzade'nin zincirlerinden âzâde ettiği tarih

2002 yılında yazarı "Hanzâde Sultanefendi" olarak gösterilen ve İsmet Bozdağ'ın yayına hazırladığı bir kitap çıktı kamunun önüne. *Osmanlı Hanedanı Saray Notları* adındaki kitap 1808-1908 arasındaki uzun bir dönemi kendine konu edinmişti.^[49] Kurgu olduğuna dair en ufak bir işarete sahip değildi, tam tersine her anlamıyla bir tarih metni olduğu iddiasını taşıyordu. Bozdağ'ın bu yayınına da "uydurma" dendiğini, Bozdağ'ın suçlamaları kabul etmediğini biliyorum. Şöyle ki Murat Bardakçı 17 Kasım 2002'de gazetesinde "Bu kitap düzmedir, sakın ola ki inanmayın!" uyarısını yapmış, kitabın yazarı ve Abdülhamid'in şehzadesi Abdülkadir Efendi'nin torunu olarak gösterilen Hanzâde'nin ve babası Mehmed Ferid'in Osmanlı hanedanıyla hiçbir ilgisi olmadığını belirtmişti.^[50]

İsmet Bozdağ'ın buna tepkisi *Osmanlı Hanedanı Saray Notları*'nın gerçekliğini yinelemek, 2003'te Hanzâde'nin babası Prof. Mehmet Ferit Ulusoy'un yazdığını söylediği *Hanzâde* adlı başka bir kitabı yayınlamak ve nihayetinde Murat Bardakçı'yı mahkemeye vermek oldu.^[51] Murat Bardakçı da uyarılarını yeni yazılan kitaba da teşmil ederek 18 Mayıs 2003'te yineledi:

İlim dünyasının başına bundan senelerce önce 'Abdülhamid'in Hatıra Defteri' adında hayali bir kitabı maalesef musallat eden İsmet Bozdağ, yayınladığı bu son iki kitapla düzmece hatırat işini çok daha ileri götürmüş ve tarihe ıstırabı çok zor dinebilecek bir darbe vurmuştur.^[52]

Bu mahkemenin serencamını bilmiyorum. Bir tarih metninin doğruluğu veya yanlışlığını belirlemenin mahkemelerden önce tarihçilere düştüğünü düşündüğümden yazacaklarımla çok ilgili de görmüyorum. Herhalde bilirkişiler filan atanır, kimin haklı olduğunu bulurlar. Yalnız, tarih ve tarihi meseleleri tartışmak konusunda içinde bulunduğumuz ve pek parlak olduğunu söyleyemeyeceğimiz durumda, yazarlarının piyasaya sundukları her metnin sorgusuz sualsiz benimsenmesini beklemelerinin ve eleştirel okuma yapma pratiklerinin pek yaygın olmamasının epeyce bir payı olduğunu düşündüğümü belirtmek isterim.

Burada da bildiğim epeyce bir şeyi bilmezden geleceğim. Yine "Beyan esastır" diyor ve *Osmanlı Hanedanı Saray Notları*'nın gerçek bir tarih metni olduğu kabulüyle yola çıkıyorum. Ama sanırım bir önkabul bir tarih metnini veya herhangi bir metni eleştirel okumamayı gerektirmez. Hiçbir şey değilse metni anlamak için gereklidir bu. Şunu söylemeye çalışıyorum ki bu metni "uydurma" olduğunu düşündüğüm için değil, diğer metinleri nasıl okuyorsam öylesine eleştirel bir şekilde okuyacağım, ince eleyip sık dokuyacağım. Bakalım eleğin üstünde ne kalıyor.

İsmet Bozdağ, *Saray Notları*'na yazdığı önsözde dünyada bir ilk olduğunu belirttiği bu "belgesel" in yalnızca sarayı ve sakinlerini anlatmakla kalmadığını "yaşanan çağın portresini bütün açıklığı ile çizmekte" olduğunu söylüyor. Peki, nasıl olmuş da elimizde bu notlar var? Bozdağ da bu soruyu soruyor:

Dünyanın hiç bir sarayında benzeri notlara rastlanmadığına göre, Osmanlı sarayında böylesi bir gelenek nasıl kuruldu? Elimizde bu konuda hemen hiç bir geçerli bilgi yok!

Ama 2. Mahmud dönemimde oluşmuş (sic) bir olay, bize bazı ipuçları veriyor!

Nasıl da nasıl (sic), İkinci Mahmud, haremden bazı 'notlar'ın tutulduğunu öğrenir ve bu

notların, saklandıkları yerden çıkarılarak Darüssaade Kapısı önünde yığılmasını buyurur!.. Padişah fermanı bu!.. Dediğini hemen yaparlar ve harem bölümünde zulalanmış nice ince yazılı kâğıt varsa toplarlar ve Darüssaade Kapısı önündeki mermerlerin üzerine yığarlar. Sultan: 'Tez yakılsın!..' diye ferman edince, haremağalarından biri, yığını tutuşturur!

Padişah, bir süre yanan yığına baktıktan sonra, dairesine geçer... İşte o sırada beklenmedik bir şey olur: Cevri Kalfa, yanmakta olan yığından bir avuç kâğıdı alıp odasına gider!^[53]

Anladınız tabii, işte bu kurtarılan notlardır burada yayınlanan. III. Selim'in öldürüldüğü gün Mahmud'u öldürmek isteyenlerin yüzüne mangaldan avuçladığı külleri atarak şehzadenin kaçması için vakit kazandırdığı söylenen Cevri Kalfa'dan başka haremde kimin ateşe elini sokacak cesareti, uzmanlığı ve alışkanlığı olabilir ki? Tabii ki yanan şeylerin arasına semender gibi elini daldıran Cevri Kalfa'dır notları kurtaracak! Şek ve şüphe olamaz bu konuda. Amentü. İnandık. Yalnız, ne tuhaftır bu Osmanoğlu, hemen Harem'in önünde yakacak yerde ne diye ikinci avlunun diğer ucundaki Babüssaade'ye taşımışlar o kadar kâğıdı? Nedendir, Cevri Kalfa'ya, bu cevri nedendir? Bir an önce odasına gitmeye çalışan yaşlı kadına avluda niye depar attırıyorlar?

Neyse, bakın Cevri Kalfa bir avuç kâğıtla neler kurtarmış ne, hikâyeler:

İşte, bugün böylece elimizde olan: Fatih'in İstanbul kuşatması sırasında, surlarda dövüşen, imparator Konstantin'in yeğeni SOFİ ile olan gönül ilişkisi ve zaferden sonra birleşmeleri hikâyesi ile Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliği sırasında rastlayıp âşık olduğu ve evlendiği DEVLET HATUN'un bir erkek çocuk sahibi olmasından sonra, ayrılmaları...^[54]

Duyulduk, işitildik konular değil. Demek ki Konstantin'in böyle amazonumsu bir yeğeni varmış!

Peki, haremi teslim aldığı anlaşılan bu gözü dönmüş bir şekilde not tutma çılgınlığı Mahmud'un müdahalesiyle sona ermiş mi? Yok canım ne gezer!

Fakat bu kesin davranışa ve Padişah buyruğuna rağmen, 'Harem'in padişahı' sayılan *Başkadınefendi*, sanki hiç bir şey olmamış gibi, 'Padişahın yasağı, harem dışında geçer.' dercesine; kalfalar, hemen işlerinin başına döndüler ve günlük 'Harem olayları', kayda alınmayı sürdürdü! Bugün elinizdeki kitap, böyle bir çalışmanın sonucudur!^[55]

Sıkıntılar içindeyiz, büyük bir müverrih sürç-ü lisan eylemiş, harem *validesultanın* yönetiminde olduğunu unutmuş, *başkadın* demiş... Nasıl dillendireceğiz? Neyse o kadar mükemmellik devesinin yanında kulak kalacak basit bir hata deyip geçelim. İşte böyle, demek ki bu notları kalfalar tutmuş. Sahibinden alalım:

...Harem de –tıpkı devlet gibi– biçimlenmek ihtiyacını duymuş ve kendi iç bünyesini oluştururken, Saray'ın 'vak'anüvisler'ine karşı, 'kâtip kalfalar', 'ikbal'ler, görevlendirilmiş; böylece, Haremdeki bilgiler, günü gününe kayda geçirilmiş...

Kaldı geriye bu harem notlarının nasıl olup da önce İsmet Bozdağ'ın, sonra da bizim önümüze geldiği. Onun da dört başı mamur bir açıklaması var tabii:

Bu notların, –Osmanlı hanedanının ülke dışına çıkarıldığı sırada– Sultan Abdülhamid'in

büyük oğlu Abdülkadir Efendi tarafından ülke dışına çıkarıldığı; daha sonra *oğlu, Devletler Hukuku Profesörü olan Mehmet Ferid Efendi'*ye kaleme alınması için teslim ettiği, ailenin (sic.) *Mehmet Ferid Efendi'nin kızı S. Hanzade Sultanefendi* tarafından ifade edilmişti.

Nitekim bu tarihçi Sultanefendi, daha sonra-babası ile birlikte– bu bilgileri yeni harflerle, kalın sarı defterlere geçirmişler; aileye, kış geceleri okuyup vakit geçirecekleri 1000 sayfalık elyazması bir eser vücuda getirmişlerdir. [\[56\]](#)

İsmet Bozdağ'ın yazdığı önsözden ayırdığı fakat yine kendisinin yazdığı "Yayına Karar Verenin Notu" kısmından da öğreniyoruz ki "baba-kız" bu metni "1960-70'li yıllarda" kaleme almış. Ayrıca Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni bitiren Hanzade Sultanefendi, 1980 yılında İsmet Bozdağ'la evlenmiştir. İsmet Bozdağ da eşi vefat ettikten sonra "Mehmet Ferit Efendi ailesinin son ferdi olmak hakkı ile 'Harem Notlarını'ni kelimesine dokunmadan" yayınlamaktadır. [\[57\]](#)

Bu patetik ve patolojik durum karşısında "kâfi, bize yetti" diyebilecekler bulunabilir. Ne yalan söyleyeyim, bu kadar olmayacak iş karşısında benim de inancım hafiften sarsılmadı değil. Hatta kitabı evirip çevirip gizli bir yerinde "roman" sözcüğünü arıyorum umutsuzca ama yok. Dolayısıyla bunu bir tarih metni olarak okuma kavlimden geçemiyorum.

Ah Canan, vah Canan!

Önce genel bir gözlem: 647 sayfalık besili bir kitap olan *Saraydan Notlar*'ın 45-519 arasındaki sayfalarının büyük bölümü "Fatma Şayeste Canan" adlı bir hanımın maceralarına ayrılmış ve roman formatında, hatta bir romans. Yani öyle harem vakanüvisiyelerinin tuttuğu "filan sultan falan zamanda doğdu", "filan şehzadenin sünneti şu gün oldu" gibi kayıtlar arıyorsanız hiç aramayın. Kitabın çatısı Canan ile kurulduğu için önce buna bakalım.

Sultan II. Mahmud, kardeşi Esmâ Sultan'ın hanesinde gördüğü Besim Paşa'nın kızına âşık olur, ailesinden ister ve nikâh yaparak evlenirler. Ama nedense, hür asıldan gelmesine karşın kızın adı hareme girince değişir, Pertevniyal olur. [\[58\]](#) Bildiğimiz, Sultan Aziz'in annesi olan Valide Pertevniyal Sultan'dır bu. Babasının bir Besim Paşa olduğuna dair bir ikinci referans veremiyorum! İşte bu Pertevniyal, görümceleri Hibetullah Sultan'ın 1841'de, Esmâ Sultan'ın da 1848'de ölümleri üzerine kendisini çok yalnız hissetmeye başlar, tesellisi ölen arkadaşı Feriha Hanım'ın ona bıraktığı kızı Canan olur. Hakkında "İnsana yaşama sevinci veren, yeşil gözleriyle ışık ışık bakan, güzel bir bebektir" [\[59\]](#) dendiğine göre Canan, 1848'te ancak 1-2 yaşlarındadır. Pertevniyal, Canan'ı önce Abdülaziz'le evlendirmek ister. Aziz reddeder. Canan'ı sonra Sultan Abdülmecid görür, beğenir, ister, alır ve 1856'da evlenirler! Aziz, Canan'ı sevdiğini ancak abisi Abdülmecid ile Canan evlenmek üzere olduklarında anlar. Ama heyhat. Yapacak bir şey yoktur. [\[60\]](#)

Canan'ın bu hespla o sırada ancak 10-11 yaşlarında filan olması gerekir, ama olsun! 1842'de doğduğu için ondan epeyce büyük olması gereken Abdülhamid ise Canan'a bir anne gibi bağlanır, ona "Nona" der. Sultan Mecid 1861'de ölünce yerine Aziz geçer. Aziz, Canan'ı deli gibi sevmektedir. Canan da kayıtsız değildir. Ama kayınbiraderiyle evlenmeyi çirkin bulduğu için evlenmez. Öte yandan da yanlarına Valide Pertevniyal'i de alarak, beraber oturur, beraber kalkarlar. İki arasındaki yoğun duygusal ilişkinin bir yere gitmemesinden kaynaklanan bu gerginlik bütün romansı, pardon "kâtiibe kalfaların" hassasiyetle tuttıkları *Saray Notları*'ni neredeyse sonuna kadar tahakkümü altına

alır.

Canan, Sultan Aziz'in 1876'da "öldürülmesinden" sonra da hemen sahneden çekilmez. Gerek de yoktur. Nona'nın yeni Sultan Abdülhamid nezdinde büyük bir saygınlığı vardır. Bu arada öğreniriz ki Canan 1882'de 43 yaşındadır.^[61] Bu yeni veriyi hesaba katınca doğum tarihinin 1839 olduğunu öğreniriz. Hâlâ kendisinden üç yaş küçük Abdülhamid'e analıklık yapacak hali yoktur tabii. Ama olsun, hiç olmazsa bu onu Abdülmecid'le evlendiklerinde 17 yaşlarında yapar! Böylece 1848 yılında bebek olmaktan da kurtulur veya dokuz yaşında biraz iri bir "bebek"tir. Seçim sizin. Ölüm sonunda 1889 yılında Canan'ı, "Cennetmekân Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin muhterem zevceleri"ni yakalar.^[62]

Gerçekten de her şey acemice yazılmış tarihi bir romans tadındadır; yalnızca kahramanların kahir ekseriyeti bildiğimiz tarihi simalardır. Abdülmecid, Abdülaziz, Abdülhamid, Esmâ Sultan, Valideler Pertevniyal ve Perestu... "Canan" ise bir tarihi sima bile değil, bir başka karakterle, Abdülhamid'in Belçikalı karısı "Flora Kordiyer" ile birlikte gerçekten de uydurulmuş bir roman karakteridir. Söylemeye gerek var mı bilmiyorum ama ne Abdülmecid'in "Canan" diye, ne Abdülhamid'in "Flora" diye bir kadını var.^[63] Gerçi Abdülmecid'in "Verdicanan" adlı bir kadını var, üstelik de 1889'da ölmüş ama o, 9 Ocak 1844'de Münire Sultan'ı doğurduğu için buradaki 1839 doğumlu Canan pek olamaz gibi duruyor! Yine de "kâtibe kalfalar" daha iyi bilir!^[64]

Neyse haddimi aşmayayım, tarihçi gözlüklerimi takarak bu metni okumaya başlasam artık iyi olur. Kalfalar şöyle demiş:

III. Selim'in saltanat seneleri felâketli geçmişti: *1791'de Türk-Alman savaşı*, bir sene sonra da 1792'de Türk-Rus savaşı sona ermiş ve Osmanlı Devletinin kudret ve ihtişamından bir çok şeyler götürmüşlerdi.^[65]

"Ne olmuş yani? Ha Alman, ha Avusturyalı, karışmış işte, pileyi deve yapmanın ne âlemi var?" denebilir. Denebilir de, bu "tarih" metninin yazarı bu savaşta Osmanlılar ile Almanların (Prusyalılar) savaştıklarını sanıyor ciddi ciddi. Bakalım:

Fokşan'da mağlup olmamıza rağmen cesaretini kaybetmeyen padişah, saldırıya geçilmesini emretti. Mamefih muvaffakiyet hasıl olamıyordu. Avusturyalılar Bükreş'e girdi. *III. Selim de Prusya ile anlaşmak zorunda kaldı. Onlarla Reichenbach, Avusturya ile Zıştovi antlaşmalarını imzaladı (1791).*^[66]

Ne hoş! Bir defa Osmanlıların Prusya'yla imzaladığı ve aralarındaki savaşı bitiren bir Reichenbach antlaşması yok. Bu antlaşma 27 Temmuz 1790'da, 1791'de değil, Prusya ile Avusturya arasında yapılmış. Amacı da Osmanlı-Avusturya harbinin bitirmek. Çünkü Prusya, bu savaşta Osmanlı'nın düşmanı değil müttefiki! Dolayısıyla adamlarla olmayan bir savaştan sonra imzalanmak zorunda kalınan bir antlaşma da yok! Adamlar Avrupalı ve bhusus Almanca konuşuyor ya, hiç Osmanlı'nın müttefiki olurlar mı? Almanca konuşan Avusturyalılara yardım etmek varken! "Doğru olan budur" denip tarihteki bir mantık hatası da düzeltilmiş olunuyor böylece!

"Fotoğrafi-i hümayunum devlet dairelerine asıla..."

Mahmud, malum ilerici, reformcu bir padişah her zaman "Kadını sosyal hayattan ayırmak, muvaffakiyet, fikir ve gayretin yarısından vazgeçmek, cemiyet hayatını tekdüze ve sağlıksızlığa mahkûm etmek demektir" dermiş. Allah, Allah, biraz Ziya Gökalp nesli ağzıyla konuşuyor ama ne yapalım? Madem ki bunları dediği söyleniyor, inanacağız. Ama bakın buna inanmayacağız:

Fotoğrafını devlet dairelerine astırıp vilayetlerde *Belediye Meclisleri* kurdurdu. Bütün bunların manasını anlamayanlar II. Mahmud'a "Gâvur Padişah"; yeni giyim tarzını tercih eden Pertevniyal kadınefendiye de "gavur padişahın *gâvur fistanlı* avradı" diyorlardı.^[67]

Alıntı değil, yürek ağrısı. Neresinden başlamalı bilmem ki. Sondan başlayalım. Şu yukarıdaki satırların yazarının ister haremde kâtibe kalfa, ister Hânzade Sultanefendi, isterse İsmet Bozdağ olsun Mahmud'un kılık devriminin kadınlara da uzandığını sandıkları açık. Pertevniyal nasıl "gâvur fistanlı" oluyordu? Ya Batılı kadınların kıyafetini giyip sokaklarda feracesiz, yaşmaksız dolaşıyordu ki millet de görsün, ya da başına bir şubara geçiriyor, pantolonunu giyip asakir-i mansure askeri kılığında geziyordu ki diğer kadınlara da bu erkek kılığı örnek olsun. İnsan başka türlü Mahmud'un yeni giyim tarzını tercih eder?

Üç satırlık yerdeki ikinci hata da belediye meclislerini, hem de vilayetlerdeki belediye meclislerini Mahmud'a kurdurmak. Mahmud zamanında belediye yok ki meclisi olsun! Tanzimat'tan sonra kurulan belediyelerin ilki 16 ağustos 1854 tarihinde İstanbul'da "şehremaneti" adıyla kuruluyor yanında da "icab edenlerden mürekkep Şehir Meclisi" namıyla bir meclis var.^[68] Taşra kentlerinde belediyelerin kurulması ise 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden önce değil.^[69] Üstelik her şey ağır aksak, eksik gedik gittiği için uygulama yaygınlık bile kazanmış değil. Belediyesi olan kentleri mostralık diye gösteriyorlar. Ne Mahmud'u?

Gelelim Mahmud'un fotoğrafı işine. İnsanın "Aa keşke renklisini astırsaydı! Photoshop'la da sağını solunu düzelttirseydi, daha etkileyici olurdu!" diyesi geliyor. Mahmud'un saltanatı 1808-1839 arasında o sırada ne fotoğrafı? Daguerreotype filan mı? Nicéphore Niepce ve Louis-Jacques-Mandé Daguerre mi çekmiş bu fotoğrafları? Mahmud'u saksı gibi bir iskemleye oturtup yedi sekiz saat kımıldatmadan poz mu verdirmişler? Acaba, şu yukarıdaki satırları üreten de benim yaptığım gibi ansiklopediye baktı ve "Batı'da fotoğrafçılığın geliştiği yıllar, Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'un ıslahat hareketleri yaptığı döneme rastladı" cümlesini okuyunca heyecana kapıldı gerisini okumadı mı? Oysa mevzu şöyle devam ediyor "Daguerre'nin buluşları 28 Ekim 1839 tarihli *Takvim-i Vekayi* ve 15 Ağustos 1841 tarihli *Ceride-i Havadis*'te yayımlandı..."^[70] Neyse, biraz sonra geleceklerin yanında Mahmud'un fotoğrafı hikâyesi mahz-ı hakikat kalır.

Mikropları keşfeden Osmanlı

Acıklı bir sahneye geçelim. Sultan Abdülmecid müteverrim bir halde ölüm döşegindedir. Kan kuzmaktadır. Büyük oğlu Murad "babasının Viyana'da bulunan hekimini çağıran telgrafını göndermemeye" çalışmış, ihanet içindedir. Mecid de dolayısıyla küçük çocukları Mediha Sultan ve Vahideddin Efendi'yi Şehzade Abdülhamid'e emanet etmiştir. Abdülhamid'in kız kardeşleri, halaları, analıkları hepsi arazi olmuşlardır. Abdülmecid'in başucunda sürekli olarak karısı "Canan" ve ona "valide" diyen Şehzade Abdülhamid vardır. Canan için "Çocukları Salime hanıma emanet edip kocasının dairesine geçti; ona bizzat bakıyordu. Çocukları uzaktan görmesi ve hiç temas etmemesi

lâzımdı" diyor kaynağımız. "Niye ki?" diye sorarsanız cevabı yine Canan'ın ağzından verilmiş. Canan, Mecid'in yanından son kez çıkar. Çocuklara bakan Salime'ye ve arada aklına geldiği için Abdülhamid'e şöyle der:

Haydi... git vedalaş; ama hemen gel... çocuklara yaklaşılamam ben!.. Bir *mikrop âbidesinden* farksızım!..Sahi Hamid, sen de uzak dur!..^[71]

Bre aman, yıl 1861! Kalmamıştır artık en ufak bir ümit, bir hazan yaprağı gibi yatağında solmaktadır Sultan Mecid. Çok ileride, 1882'de verem yapan bakteriyi bulacak olan Robert Koch yalnızca 18 yaşındadır. Pasteur'ün de, Koch'un da önündeymişiz de haberimiz yok bugün. Bizim Canan'da ve tabii ki durumu bildikleri için tüyen diğer vefasızlarda bu ne bilgi, bu ne ilim, bu ne feraset! Osmanlı'da böyle ayağa düşmüş bir bilgiyi çaktırmadan alıp sonra tekrar bu topraklara pazarlayan hain Avrupalı, sana da bin lanet! Eh, sadece minicik bir teselli var, hain Şehzade Murad babasının telgrafını göndermemeye çalıştığına göre daha 1861'de hem orada hem burada varmış bu meret! Bu metinleri üretenin *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'ni ürettiği günlerden sonra biraz telgraf tarihi çalıştığı anlaşılıyor ki az iş değildir yani.

Fuzûlî dediğin bir basit Arap,

bizimkiler sukayağından harap

Neyse, Mecid'in ölümünden sonra Canan ile Abdülaziz'in muaşakası devam ederken, Şehzade Abdülhamid de sahneden çekilmez. Analığı Canan'ın evine gider gelir. Çalışkan bir şeydir Abdülhamid. "Meşguliyet sahası" geniştir. "...Alibeyköyü'ndeki çiftliği çalıştırıyor, bir Yahudi bankerin hesaplarını muntazaman tutmak üzere her gün onun bankasına gidiyordu"^[72] diyor kaynağımız onun için. Evet, evet yanlış anlamadınız, banker Abdülhamid'in değil, Abdülhamid, bankerin hesaplarını tutuyor. Tut Hamid hesap tut! Ayrıca çok okur. Tam bir edebiyat âşığdır. Yine bir gün Canan'ın evindeyken o ve Pertevniyal bir hoşça edebiyat sohbetine girerler:

Şehzade yemekten evvel onlara biraz *Fûzûli* okudu, hepsi severek dinledi, üzerinde konuştular da, valide bir ara, 'Yalnız bir şey var' dedi 'Şark edebiyatı bir lükstür ekseriyetle, hakikate iltifat etmez. Sanırım halk ve edipler çok ayrı *orada*. Zira bu his ve felsefeden yağ kokulu, şalvarlı basit Arap ne anlar? Sevgilisine gazel yazan nerede.

Çoğu maddiyata öylesine düşkündür ki, bu gün ettiği kârı ve yarın sağlayacağı menfaati edebiyattan çok önce düşünür. Ya *edebiyatlarını* Araplardan ayırmalı, ya da onlara kendilerine daha az yabancı yeni bir *edebiyat* bulmalı. Duygulu insanları vardır mutlaka ama, herhalde edebiyatlarının verdiği intiba kadar değil'. Şehzade: 'Ben de aynı kanaatteyim' dedi.^[73]

Vay, vay ve vay. Edebi sohbetin kalitesine bak! Bunlar sanki İstanbul'da değil de İskoçya'da oturmuş, sohbeti koyultmuş, Doğu'nun edebiyatını sevip, halkını ne yapacaklarını bilemeyen birtakım aleni ırkçı oryantalistler! Abdülhamid Efendi demek ki bu "Arap" şairinden, Fuzulî'den okumuş. Ne okumuş acaba? Canan'lı bir şey, mesela şunu mu:

Cânı kim cânânı için sevse cânânın sever

Cânı içün kim ki cânânın sever cânın sever^[74]

Yoksa bunu mu:

Ya Rab bana cism-ü-cân gerekmez

Cânân yok ise cihân gerekmez^[75]

Nasıl, Arapçasını beğendiniz mi? Daha doğrusu anladığınıza göre kendi Arapçanızı beğendiniz mi? Adamcağız Bağdatlı ya, Bağdat'ta Irak'ta ya, boşver Türkçe, Farsça, Arapça üç dilde yazmasını, Bayat boyundan filan olmasını, çekiver kuyruğunu gitsin!

Ama bunlara "İskoçyalı" derken boşa konuşmuyorum, bir şeyler biliyorum da öyle konuşuyorum. Bu padişah kadını Canan'da var bir şeyler. Yün örüyor,^[76] ayaklı dikiş makinesi^[77] var, rujunu^[78] ikide bir tazeleyip duruyor, onlara alışkınız da kıyafeti de pek hoş:

Canan karlı etekleriyle ateşin karşısına oturmuştu, kırmızı siyah kareli skoç etek ve kırmızı kazağı, kalın çoraplarıyla şık bir spor kıyafet içinde idi. [Abdülaziz] Bunu sadece Canan'da görürdü, spor giyinen başka kadın yoktu! Kısa ökçeli bağlı ayakkabılarına, intizamsız saçlarına baktı; saçları tarağın sözünü pek dinlememişti galiba...^[79]

Tabii ki, o "yağ kokulu, şalvarlı basit Arap"lardan farklı olacaklar. Oturmaları, kalkmaları, yemeleri, içmeleri, zevkleri başka olacak. Sürekli bir aslanla^[80] dolaştığı için Abdülaziz'de var bir miktar oryantallik ama Abdülhamid Efendi öyle mi? Karısı Belçikalı Flora'dır. Onu hep Batılı olmaya teşvik etmektedir. Zaten şehzadelğinde amcası Abdülaziz'le çıktığı Avrupa seyahatinden en son o dönmüş, "Şönborn" sarayında sevimli imparator Fransuva Josef tarafından "yakın aile muhiti arasında" ağırlandı. ^[81] Kara çarşafı Müslüman kadınları görünce "matemli madamlar"^[82] sanır. Yok, Fransuva değil, Hamid! Hiç çarşafı kadın yoktur ya Batılı Osmanlımızda! Her türlü spordan hoşlanır. Bunlar da gayet modern ve batılı şeyler, hatta gereğinden fazla modern şeylerdir. Şu epizoda bir bakalım. Abdülhamid bir gün haydutların saldırısına uğrar, yaralanır ama iyi kılıç kullandığı için saldırganları püskürtür. Nona yarasını sarar.

Tarabya'daki köşk akşam çayına yakın şehzâdenin yaralandığını haber alanlarla doldu.

Padişah da deniz yoluyla gelmiş, şehzâdeyi ayakta görünce 'iyi olduğuna inanmamıştım' diye sarılmıştı. Onu titiz bir merakla daima takip ettiğinden o yazı su kayağıyla geçirmesine de ses çıkarmadı. Fakat ertesi sene denizden uzak Maslak köşkünün tahsis edip Tarabya'daki evi İngiliz Sefarethanesine yazlık olarak verdi... Canan'a: 'Bu spor kazalı bir şey, râzı değilim' demişti.^[83]

Burası bence artık kırılma noktasıdır. Biraz olsun anlayabilmek için tamire kalkıştığımız, sağını solunu yamalarla doldurduğumuz metin burada bir lastik gibi patlamıştır. "Ne sukayağı? Kayık mayık olmasın diye defalarca okudum. Ama yok, Sultan Aziz de ısrarlı. Tehlikeli buluyor bu sporu. Gözlerinizi bir an kapayıp 1860 veya 1870'lerde sukayağı yapan genç bir Abdülhamid tahayyül edin bakalım! Spor kıyafeti nasıldı acaba? Fesini çıkarıyor muydu? Şey, bir de şey var, hangi deniz aracının peşine takılıp da sukayağı yapıyordu? Nasıl yani? Mezbele kayığının arkasına bağlanacak değil ya koca şehzade! Şöyle 13 çifte küreklik bir saltanat kayığı, arkasında bizim ele avuca sığmaz

Abdülhamid, üzerinde kırmızı-siyah çizgili bir bermuda, suyun içinde bekliyor. "Ya Allah" diyen yiğitler asılıyor küreklere... Zaten gravürlerde filan görmüşsünüzdür, hafızanızı biraz zorlayın hatırlayacaksınız, her saltanat kayığının arkasında sukayağı yapan şehzadeler ve sultanefendiler vardır... Ama sanırım haksızlık ediyorum, metinde hiç kayık mayık sözü geçmiyor, belki de hanedanın bildiğimiz motorlu sürat tekneleri vardı. Onları da Batı'da ilk kez görünmelerinden çok önce ultra Batılı olan Osmanlı bulmuştu. Ne malum?

Son bir şey, sanmayın ki uyduran oturdu da bütünüyle orijinal bir metin uydurdu. Bazı yerlerindeki dört başı mamur "yaratıcı yazı" örneklerine karşın aslında son derece bilindik metinlerin kötü bir harmanıdır bu metin. "Zaten baştan aşağı uydurma olan 647 sayfalık bir metinde intihal olsa ne olur" demeyelim bir iki örnek verelim. Yine kayıktayız, ama içindeyiz bu kez. Canan ile Aziz Büyükada'ya gezmeye giderken derin mevzulara dalmışlardır. Aziz "İdare böyle olmalıdır. Kemer gibi canım; belinde olacak ama, sıkılmayacak!" der, Canan da "Çok esprili adamsın hakikaten" der. Aziz coşmuştur bir kez:

Bu mevzu espri bile kaldırmaz, hâlbuki... Fedakârlık, cesaret ve şans bir avuç aşireti devlet haline getirdi, muhafazası hepimize borçtur. Ama öyle adamlara rastlıyorum ki ne muhalefetlerinde mantık var ne merbudiyetlerinde (sic)... Üstelik, devlet adamı denen şey, tarlada yetişmiyor ki ekeyim!.. Bunun eksikliği, bu gün daha da fazla hissediliyor... Muhalif olsun, düşman olsun!.. Her zaman derim ya, *Osman Gazi Hazretleri ile, onu takiben gelenlerin etrafında, benim şimdi etrafımda bulunanlar olsaydı, hâlâ Konya Ovasında koyun otlatıyor olurduk!*^[84]

İtalikle yazdığım kısım bir aforizma kıvamında ama ifade biraz boğuk, neyse onu da orijinal kaynaktan, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'dan alarak düzeltebiliriz. Yine Sultan Aziz, bu kez kim olduğu belli, Mütercim Rüşdi Paşa için şöyle demiş:

Bu âdem her şeye itiraz eder de devlete yarayacak bir iş olsun meydana koymamıştır. *Benim ecdadım, bu gibilerin akliyle hareket etmiş olsaydı Konya ovasında koyun sürüleriyle haymenişin olmakdan kurtulamazdık.*^[85]

Bu, *Saraydan Notlar*'ın 1877'de kurdurduğu "Söğütlü Bölüğü" üzerine söyledikleri.

Söğütlü maiyyet bölüğü de kurulmuştu. 200 tane Söğütlü genç, kendilerine hoş (sic) kıyafetler ile padişahın hususi dairesini bekleyip, arabasını atlı veya yaya takip ederler, 'hayatını muhafaza etmek vazifesini' tevdi ettiği bu insanlara Sultan 'benim öz hemşehrilerim' derdi... Hiç bir menfaat kaygısı taşımayan bu saf ve mert Anadolu çocukları, astragan kalpakları, kırmızı ceketleri, zarif çizmeleri ve kılıçlarıyla ayrı bir portre çiziyorlardı. At üstünde iken mızrak da taşırlardı...^[86]

Bu da Abdülhamid'in başkâtiplerinden Tahsin Paşa'nın hâtıratından:

Sultan Hamid sarayının en şanlı, en asil ve civanmert teşkilatı 'Söğütlü' namıyla maruf olan maiyet süvari bölüğü idi... Sultan Hamid Karakeçili aşiret efradından ve hepsi güzel ve levent delikanlılardan mürekkep iki yüz kişilik bir mızraklı maiyet bölüğü teşkil etmişti... Sultan

Hamid hayatının muhafazasını bunlara tevdi etmişti... onlarla görüştüğü zaman 'Öz hemşehrilerim!' diye hitap eylerdi.^[87]

Post scriptum: "Harem Penceresinden"

bakınca meclis görünür

İsmet Bozdağ'ın şaşırtıcı saray kroniğini en olgunlaşmış ve ayrıntılı sürümünden, *Saraydan Notlar*'dan izledik. Yoksa, Bozdağ'ın ta 1992'de yayımladığı *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid*^[88] adlı metninde de burada bulunan "Canan", "Salime", "Flora"... gibi nice tanıdık var. Kendisine kurduğu bir dünyayı yıllar sonra oldukça başarılı bir şekilde *Saraydan Notlar*'da yeniden üretebildiği için İsmet Bozdağ aslında tebrik edilmelidir. Bu eserin de *Saraydan Notlar*'ı üreten aynı dehanın ürünü olduğu bir bakışta hemen göze çarpıyor ama bunu burada uzun uzadıya konu edinecek değilim. Sadece kısacık bir tanıtımda bulunayım. *Harem Penceresinden*'in birbirinden kopuk iki bölümü var. İlk bölümünde Abdülhamid ile "Atatürk'ün de kendisine âşık olduğu Fatma Pesent" Hanım'ın evliliği işlenmiş. Bozdağ'a göre bu hanım 1925'te ölmüş.^[89] Cevdet Paşa adlı bir muhteremin kızı olan fakat nedense Abdülhamid'le evlenmeden önce bile haremde yaşayan bu hanım o kadar yüce gönüllüymüş ki borcunu ödeyemediği için Midilli Adası'nın Fransızlar tarafından işgal edilmesi gibi utanç verici bir durumla karşılaşan Osmanlı devletinin 750 000 altından 502 000 altına indirilen borcunu ödeyerek devleti bu durumdan kurtarmış! Parayı nereden mi bulmuş? Kolay. Baba evine gitmiş ve 502 000 altını "büyük bir meşin çanta" içine koyarak tekrar saraya dönmüş! Bunun üzerine duygulanan Abdülhamid'in yorumu ise pek şeker: "Ne iyiymiş böyle zengin zevce canım!... Özenenleri bir daha ayıplamayacağım!.." ^[90] Ayıplama tabii sultanım, niye ayıplayacaksın ki? Kızla değil bankayla evlenmiş gibisin. Ayrıca bir tek zengin mi? Soylu, güzel, genç, güçlü... Daha iyisini nereden bulacaksın? Yalnız dikkat buyurun da bu muhteşem kas gücü zat-ı akdes-i hümayûnlarına bir zarar vermesin! Öyle ya, altın lira dediğin ne ki? Yuvarlak hesap 7 gramlık minnacık bir şey, yarım milyon liracık da toplam 3 500 kilo filan yapıyor. Vallahi öyle. Yük taşımaya gelince Fatma Pesent, değildir hiç müşkülpesent! Koyuyor bir meşin çantaya getiriveriyor! Aman diyelim hiç kızdırmaya gelmez!

Bu arada, doğru, Abdülhamid'in gerçekten de Fatma Pesent diye bir ikbali var^[91] fakat bu hanımın devletin borcunu ödediğine dair dişe dokunur bir bilgiye ulaşamadım. Ulaşabildiğim bilgilerin birini burada vereyim: Burak Artuner, kısa bir süre önce "Mahya" adlı Ramazan köşesinde Midilli işgalini hikâye ettiğinde "Abdülhamid, bu borcun büyük bölümünü eşi Fatma Pesent Hanım'dan temin etmişti" diye yazdı.^[92] Midilli işgalinin perde arkasını oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatan Tahsin Paşa'da veya başka bir kaynakta bu bilgi parçasına rastlamamış olmakla ve Bozdağ kaynaklı olmasını galip ihtimal olarak görmekle birlikte burada kaydetmiş olayım.

Bu peri masalının ikinci kısmı da Sultan Murad ve annesi tarafından zehirlenmek istenen Abdülhamid'i "Nona"sı Canan nasıl kurtarmış onunla ilgili. Ben iyisi mi o pek acemice yazılmış bölümü toptan boşlayayım da yine masalın ilk kısmından bir alıntı yaparak bu dehşetengiz faslı kapatayım. 1897 yılında gittikçe şirretleşen Yunanistan'a savaş nasıl açılmış? Şöyle:

Bu durum karşısında Padişah, kendi riyasetinde müzakere edip sorunu çözecek bir karar vermesi beklenen meclisi topladı. Meclis aralıksız 56 saat, konuyu inceledi ve karara

bağladı: SAVAŞ!... Bu, Padişah tarafından da ayrıca onaylanan kararlar II.ci (sic) Abdülhamid döneminin ikinci Savaşı başlıyordu... Birinci savaş Padişahın isteksizliğine rağmen, Mithat Paşa ve arkadaşlarının, kendilerini göstermek hevesiyle Meclise aldıkları kararlar, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı başlamış ve yenilgi ile sonuçlanmıştı. Yunanistan'a karşı savaş açılması kararı, ikinci savaş kararıydı ve bu karar, Padişah'ın iradesi istikametinde alınmıştı.^[93]

Allah Allah! Bu Meclis-i Mebusan, Abdülhamid tarafından 93 Harbi'nden sonra tatil edilmemiş miydi? Abdülhamid'e olan bütün muhalefet bu meclisin yeniden açılması etrafında dönmüyor muydu? Biz sanıyoruz ki meclisin açılması için II. Meşrutiyet'i beklemek gerekmiştir! Ama hayır; Bozdağ bunca yeteneksiz, niteliksiz ve tarih bilmeyen tarihçi taslağının bu fahiş hatasını böyle kibarca yüzlerine vuruyor! Koca sultanın başkanlığında tam 56 saat boyunca müzakere etmiş ya meclis. Demek ki 1908'den önce, arada bir yerde, 1897'de toplanmış! Nasıl olmuş tam bilemiyoruz tabii. Zaten hiç kapatılmamış mı yoksa savaş halini görüşmek için yeniden mi toplanmış? Tarih yalan söylemeyeceğine ve dünya âlem meclisin kapandığını bildiğine göre, ikincisidir ikincisi. Kapalı meclis acilen açılmış. Hummalı bir faaliyet. Kırık camlar takılmış. Silinmiş, süpürülmüş, boyanmış... Ne diyelim? Aman değmesin yağlıboya...

Sürgündeki şehzâdeler tarihi niye zedeler?

Yukarıda değindiğimiz gibi, İsmet Bozdağ, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları*'nın gerçekliği üzerine ciddi sorgulamalar başlayınca 2003'te yeni bir kitap yayınladı. *Hanzade. Sürgünde Bir Şehzadenin Günlüğü* adlı bu kitabın yazarı bu kez tek başına Prof. Mehmet Ferit Ulusoy olarak görünüyor. İsmet Bozdağ'ın diğer iki ürününün aksine bu kitapta tarihi olaylar enine boyuna anlatılmıyor, vurgu "Hanzade"nin üzerine. Devletler hukuku profesörü olan Ulusoy, Şehzade Abdülkadir Efendi'nin oğlu ve Abdülhamid'in torunu olarak tanıtılıyor. 1924'te Osmanlı hanedanı yurtdışına çıkarılınca ailesiyle birlikte dışarı çıkmış ve 1970'lerin başında hanedanın erkek üyelerine de dönüş izni çıkmasından önce, yani Türkiye'ye dönmeden ölmüş. Tabii eğer hiçbir zaman TC vatandaşlığına geçmediyse "Ulusoy" soyadını nereden edindiği hemen merak konusu oluyor!

Hanedan bağlantıları bir yana dursun Mehmet Ferit Ulusoy'un gerçek bir karakter olduğu konusunda bile kesin bir kanıt elde etmek olanaksız. Budapeşte, Paris, Londra, Şikago, Kahire ve Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde ders verdiği beyan edilen bu kişi hakkında en ufak bir bilgi kırıntısı bile bulamadım. Dolayısıyla elimizde, İsmet Bozdağ'ın yayınladığı metinlerden başka bir bilgi yok.^[94]

Kendini biraz daha geliştirmelisin Halide!

Mehmet Ferit Efendi, Şehzade Abdülkadir Efendi'nin, Macide Hanım'dan doğma oğluymuş. Ebeveyni resmen evlenmeden doğduğu için "Hanedan şeceresine" işlenmemişmiş. Hanedan 1924'te yurtdışına çıkarıldığında "Galatasaray Sultanisi'nde" okuduğuna göre dokuz yıllık okulun en küçük sınıfında bile olsa, o sıralarda çok küçük olmaması, kendini bilecek bir yaşta olması gerekir. Sonrasında "Sorbon"dan doktorasını alır ve kısa bir süre içinde Budapeşte'de bir Türk kızıyla, yani Hanzade'nin annesiyle evlenir.^[95] Bu evliliğin tarihi veya Hanzade'nin doğum yılı açıkça verilmemiş ama Hanzade'nin 1956'da altı yaşında olduğunu^[96] bildiğimiz için 1949-1950 dolayları diyebiliriz. "Günlük" diye tanıtılan bu metindeki tek tam tarih 19 şubat 1970. Bu tarihte, Mehmet Ferit'in üçüncü kızı Verda Canan doğmuş.^[97] Mehmet Ferit'in ömrünün 48 yılı geri dönme umuduyla geçmişmiş, 1924'ün üstüne saydığımızda yılın 1972 olması gerekir. Metinde ise "12 Mart işi"nden söz edildiğine göre bir yıllık bir sapma olmuş.^[98] Sonra ileride bir yerde^[99] Hanzade'nin 21 yaşında olduğu söylendiğine göre yıl 1973 ve Mehmet Ferit hâlâ hayatta. Anlaşılan hanedanın erkeklerine dönüş izni verilmeden yani 1974'ten önce ölmüş. Ölüm yerini biliyoruz: Beyrut.

İsmet Bozdağ, bu yayınında, diğerlerinin tersine, kronolojiye saygı duyarak, olayların sırasını gözeterek hareket etmeye çalışmış. Varlığını, gerçekliğini kanıtlamak istediği Hanzade'yi birtakım "güçlü" çıpalarla çok iyi bilinen tarihlere ve tarihi kişiliklere bağlamak istemiş. Yine de ufak tefek atlamalar var. Örneğin Hanzade iki üç yaşlarında bir bebekken "Patrik Athenagoras'ın İstanbul'u ziyaretinde" patrik tarafından takdis edilir. "1948'de patrik olan Athenogoras neredeydi ki İstanbul'u ziyaret ediyordu?" gibi bir soru uyandırıyor bu.^[100]

1952'de hanedanın kadın üyelerine ülkeye giriş izni verildiğinden beri küçük Hanzade'nin Türkiye'deki arkadaşlarından biri şair Yahya Kemal'dir. Hanzade, bu ilk Türkiye gezisinden dönüşte Macaristan'daki babasına İstanbul izlenimlerini anlatır:

İskele memuru yaşlı bir adam, hisarlar yıkılmış, 'kızılderililer mi gelmiş, harp mi olmuş dedim'. Harp olmuş ama çok önce. İstanbul'da kızılderili hiç yokmuş. Kemal amcaya dedim de 'Öyle duruyor oralar, alçaklar tarihlerini unuttular' dedi, misafirlere sual sorulmuyormuş (sic), siz söyleyin o zaman tarihini unutan alçaklar kim?[\[101\]](#)

Hah, işte burada görüşleri aktarılan Kemal Amca, Yahya Kemal'dir. Aktaran da iç ve dış uzayın en zeki varlığı iki yaşındaki Hanzade!

Mehmet Ferit'in karısı ve kızları Ankara'ya taşınırlar. Hanzade orada okulun ikinci senesine başlamak üzereyken Yahya Kemal ölür. Hanzade'nin 1950 doğumlu olduğunu bildiğimize göre demek ki o sırada yedi-sekiz yaşındadır. Bizim için hazırlanan bu yemin üzerine atlayıp Yahya Kemal'in ölüm yılına bakar, 1958 olduğunu görürüz. Aa, demek ki metin gerçektir!

Benzer bir şekilde Hanzade, Halide Edib'le de arkadaştır. Fakat, Halide Edib'e küçük bir kızken Sultan Hamid'in verdiği şefkat nişanını ocağa atıp yaktığı için kızgındır. Halide Edib'i "ta yatağa düştüğü güne kadar bunun hırsıyla" iğneler durur. O gün ise dehşetli bir edebiyat sohbeti yaparlar. Halide Hanım ölüm döşeğindedir ama gitmeden bize bir iyilik yapar ve Hanzade'nin yaşını verir:

Sen sahi 14 yaşında mısın, buna inanmak zor, veya çağ değişti de böylesine ilerledi. Haklısın belki, fakat yorma zihnini bu kadar, her şey için sana, daha çok zaman lâzım. Hem emin ol, sana kızmış falan değilim.[\[102\]](#)

Aa, Hanzade 1950'de doğduğuna göre, aman Tanrım, yoksa? Halide Edib'in öldüğü yıl 1964 olmasın sakın? Metinde söylenmiyor ama! Küçük bir araştırma bize söylüyor ki, evet evet yıl 1964'tür. Şükürler olsun, o zaman metnimiz gerçektir!

Ölüm meleği misin sen Hanzade?

Ya Mehmed Ferit Efendi ve ailesi *Lübnan*'dayken "Hanzade'nin yemeklerini yiyebilmek için" sık sık evlerine gelen Nasır ile olan dostlukları? Nasır canım, Cemal Abdünnasır, Mısır cumhurbaşkanı. Üstelik oğlu Halid'i de peşine takıp geliyor. Hanzadelerden çıkmıyorlar. Şu diyaloglardaki mükemmeliyete bakın bir:

Nasır: 'Şeyhi bırakın, dedi, şimdi söyleyin bakalım sultaneffendi; bu makarna denen alelâde yemek, nasıl böyle nefis olabildi?

– Alelâde patlıcan, domates ve biberlerle hazırlanan sos ile oldu.

– Akla gelmeyen işler!...[\[103\]](#)

Hanzade o sırada yirmi yaşındadır. Dostluğu ve teklifsizliği gördünüz mü? Mısır'da kendi hanedanlarını kaldıran Nasır, bir Osmanlı prensesinin yaptığı makarnayı yemek için Lübnan'a taşınıyor. Aman, o da ne? Hanzade'nin hayatına giren pek çok "ünlü" gibi Nasır'ın çıkması da bir oluyor. Meğerse bu da Nasır'la son buluşmaları değil miymiş?

Hanzade pek üzülmüştü. Daima telefon edip alâkalanıyordu. En çok adamcağızın onun yaptığı çörekleri yedikten sonra ölmesi asabını bozmuştu... Tesadüfe ne demeli. Halit:

"Babamın hayatında yediği son şey 'Osmanlı çöreği' oldu, ne tuhaf!" diyordu.^[104]

Muhterem Şehzade Mehmet Ferit, Nasır'ın ne zaman öldüğünü daha önceki diğer iki ölümcül temasta olduğu gibi yine yazmamış. Kıvranıyoruz tabii. Ama yine karineyle yolumuzu bulalım diye bize bir iyilik yapıp o sene yani 19 şubat 1970'te en son kızı Verda Canan'ın doğduğunu söylemiş. Heyecanlar içinde yine minik araştırmamızı yapıyoruz. Vee, tabii, tabii ki Nasır 28 eylül 1970'te vefat etmiş! Tekrar şükürler olsun! Şüpheciler ettiğini bulsun!

Artık yöntemi anlamışsınızdır, değil mi? Hemen herkesin kolayca bulabileceği bir tarih, ne hikmetse hep ölüm tarihleri, peyleniyor ama açıkça söylenmiyor. Öte yandan Hanzade'nin veya yakın çevresinden birinin hayatındaki bir tarih, açık veya kapalı bir şekilde söyleniyor. O gizlenen doğru tarih bulununca iki olay arasında ilişki kurulması ve "Tabii ya, buyrun bakın, bahsedilen şey tam da o yıl olmuş. Demek ki gerçek!" denmesi gerekiyor. Anı ve günlük türlerinin güzelliği de burada değil mi? Siz de birinin anılarını okurken bildiğiniz tarih ve olaylar çıktıkça, başka yerden bildikleriniz bir de okuduğunuz kaynak tarafından doğrulandıkça, kaynağınıza güveniniz artmaz mı? Sayın Bozdağ bu yöntemle kronolojiye saygısını sunmuş oluyor, böylece Hanzade'nin gerçekliğine inanmamızı istiyor da birinin çıkıp kendisine "Kronolojiyi kurtarmak için yarattığınız ilişkiler yumağına siz kendiniz inanıyor musunuz?" demesi gerekmiyor mu?

Mesela Nasır'ın öldüğü yılın şerefine "çipa" olarak düşünülen şu son kız Verda Canan bahsine bakalım:

Üçüncü çocuğum ve kızım 19 Şubat 1970 günü doğdu. Ufak tefek, siyah saçlı ve gözlüydü. Bu defa bir hatırayı yaşatmak isteğiyle ona "Verda Canan" adını verdik... Halam, Verda Canan ismini pek tutmamıştı, sultana "Canan" adı biraz tuhaf, o Kadınefendi dedi, hele ablasına çekerse ne yapacağız. Canan diye bağırlıp çağrılır mı? Bari Verda diyelim.^[105]

Tanıdınız tabii. Bu kendisinden bahsedilen Canan, Abdülmecid'in kadınefendisi olduğu iddia edilen ve olamayacağını kesinlikle kanıtladığımız Canan'dır. Üstüne üstlük de adı Verda Canan değil "Fatma Şayeste Canan" olarak verilmişti. Ne hoş değil mi? Bu metin *Saraydan Notlar*'ın gerçekliğini kanıtlamak için yazılmıştı, şimdi oradaki Canan, buradaki Verda Canan'a referans oluyor. Şıracının şahidi bozacı!

Neyse ki konuştuğumuz yakın tarihtir. Ortaçağların bilinemez asırlarından bahsetmiyoruz. Verda Canan Hanım, *Hanzade*'nin yayımlandığı tarihte 33 yaşının baharındadır, bugün ancak 38 yaşındadır! Ama ah kötü kader, ne istedin o gencecik prenesten? Çünkü Verda Hanım da sizlere ömürdür. Olmasa İsmet Bozdağ 2002'de, *Saraydan Notlar*'da hiç şunları yazar mıydı?

O, [Hanzade] benim yarı yaşında olduğu hâlde, ben bugün Mehmet Ferit Ailesi'nin hayatta kalan tek ferdiyim!...Tarih, toplumun uzun farlarıdır! Geleceğimizi gösterir!

Devletler Hukuku Profesörü Mehmet Ferit Efendi ailesinin son ferdi olma hakkı ile "Harem Notları"nı –kelimesine dokunmadan– yayınlıyorum.^[106]

Hay Allah, demek ki Verda Canan da ölmüş. "Ne sebepten gitti ol merhum?" demek geliyor içimden. Tabii, "2002'de İsmet Bozdağ Verda Canan'ın doğacağını biliyor muydu?" sorusu da meşru

bir sorudur. Nasır'ın ölüm tarihine yakın olsun diye icat edilmiş olsa da, kurgu da olsa insan üzüyor: Otuz iki yaşında gitmiş. Yazıktır. Roman karakteri de olsa üzücü değil mi? Hanzade de 1950'de doğmuş 2000'de ölmüş. İsmet Bozdağ'ın Hanzade adlı bir eşi olduğu biliniyor^[107] ama *Saray Notları*'ni yazan "Hanzade" de o mudur? Yoksa o da bu kurguların kahramanlarından biri midir?

Bu metin üzerinde daha fazla oyalanmak istemiyorum, gerçek hayattakini de bilemem ama mademki buradaki "Hanzade'nin de roman karakteri olduğunu ima ettim, bu şüpheyi uyandıran bulguyu da yazayım. İsmet Bozdağ, yarattığı karakterin tam adı konusunda kararsız görünüyor. *Saraydan Notlar*'da bir yerde "S. Hanzade Sultanefendi"^[108] başka bir yerde "A. Hanzade Sultanefendi"^[109] diyor. "S" ve "A" neye karşılık geliyor, bilmiyoruz. *Hanzade*'de ise Mehmet Ferit Efendi, "Fatma Hanzade"ye "Süheyla"yı da eklediklerinden bahsediyor.^[110] Tam ne sırayla olmuş sonunda, bilemiyoruz ama "F. S. Hanzade" veya "S. F. Hanzade" olmuş olması gerek ki A. Hanzade ve S. Hanzade ile birlikte böylece dört farklı isim elde ederiz. Neyse o kadar inanılmaz bir külliyyat içinde bu da mı gam?

Post scriptum: Nasır neden bir daha

kendini toparlayamadı?

"Prof. Mehmet Ferit Ulusoy" adına yayımlanmış bir kitabın daha varlığı sizi artık şaşırtmaz sanıyorum. Bu da 2003'te basılmış. Tabii ki yayıma hazırlayan İsmet Bozdağ. Adı da "*Osmanlı Hanedanı Saray Notları 3.*"^[111] İsmi bu esere tam bir haksızlık olmuş. Çünkü sadece "Mehmet Ferit" in yazdığı saray notlarını değil, Fatih'in son Bizans imparatoru Konstantin'in kızı "Sofî Helena", Yavuz'un da Trabzonlu molla/şeyh kızı "Devlet Hatun" ile romanslarını (!) ve ayrıca, başta Abdülhamid'in Selanik yıllarına ait olan kurgusal ama öyle olduğu söylenmeyen daha birtakım başka tekne kazıntısı metinleri de içeriyor.

İşte bunun önsözünde İsmet Bozdağ, Hanzade'nin yazdığı "Osmanlı Tarihi"ni basıp basmamak konusunda kendisine akıl danıştığı ve maalesef o meşum 2000 yılında Fas'ta ölen "Hanedan Başkanı Abdülaziz Osmanoğlu" nun "30 mayıs 1981" tarihli bir mektubundan şu alıntıyı yapıyor:

HANEDANI ve TARİHİ yeni bir anlayışla sunmak, bir mânâda tarihi gerçeklere oturtmak, KÜÇÜK SULTAN'ın (HANZADE) işi değildir. **Biz, YAPTIK! Savunma hakkımız yoktur!**^[112]

Sonrası, bilindik şekilde geliyor. Bozdağ, mektubunu izinsiz yayınladığı için Abdülaziz Efendi'nin ruhundan af diliyor, "Tarihin, bizden daha akıllı ve haklı olduğuna güvenerek" bu kitabı da "bir kelimesine bile dokunmadan yayınlıyorum" diyor vesaire. Tabii ki alıntıdan hiçbir şey anlamadım. Anlayan bir adım öne çıksın da mesele bu değil. Soyadı "Osmanoğlu" olduğuna göre, herhangi bir hanedanın değil, Osmanoğullarının reisi olan bu şahsiyete daha yakından bakalım.

Evvela, burada sadece Abdülaziz Osmanoğlu olarak verilmiş ama tam adı "Mehmed Abdülaziz Osmanoğlu". Gerçeklikle ilinti de o kadarlık zaten, merak etmeyin. 26.9.1901 tarihinde Ortaköy'de doğan bu şehzade 19.1.1977'de Fas'ta değil, Nice'te vefat etmiş.^[113] Ayrıca, 19.5.1973'ten ölümüne kadar hanedanın reisi de oymuş.^[114] Başka bir Abdülaziz Osmanoğlu olmadığı için işte bu kişi,

ölümünden dört sene kadar sonra Bozdağ'a mektup yazmış oluyor! Tabii ki Bozdağ'ın hanedan reisi ancak 2000'de ölmüş görüldüğü için Bozdağ fanatikleri (evet, var böyle küçük bir grup) atılıp kendi Abdülaziz Osmanoğlu'larının 1981'de hâlâ hayatta ve hanedan reisi olduklarını söyleyeceklerdir!

Tamam, heyecana gerek yok, sakın olun, biz de aynı şeyi söylüyoruz: Eğer varsa, bu Fas'ta ölen kişi ile Mehmed Abdülaziz Osmanoğlu aynı kişiler olamaz! Anlaşılan Bozdağ meşrebi kendisini hiç rahatsız etmeyen bir sahtekâr bulmuş ve onunla haberleşmiş. Odur! Ha, ölmüş gitmiş birine "sahtekâr" demem ağrınıza gidiyorsa, Mehmed Abdülaziz'den sonra kimin hanedan reisi belli olduğuna göre ve o da 19.1.1977 ile 9.12.1983 tarihleri arasında hanedan reisliği yapan Ali Vâsıb Efendi ise, onu da Mehmed Orhan ve Osman Ertuğrul Efendiler izlemişse, [\[115\]](#) söyleyin ben bu Fas'taki vatandaşa ne diyeyim? Böyle şahıslarına soyluluk atfıyla kendilerini hanedanlara yamamaya soyunan veya gerçek kişilerin adlarını kullanarak kendilerine şu bu sıfatı veren adamları/kadınları hep duymuyor muyuz? Hakaret olsun diye değil, gerçek hanedan reisleri ortada olduğuna ve bilindiğine göre, sadece bir tesbit olarak söylüyorum, evet ne diyelim bu kişiye? İsterseniz, Osmanlı tarihinin geleneklerine bağlı kalayım ve ben ona "Düzmece Mehmet Abdülaziz" diyeyim. Kim düzmüş? Onu da siz düşünün bulun bakalım.

Saray Notları 3'ün kendisi ise o kadar acıklı ki, değerli tarih-yazarı İsmet Bozdağ bunu niye basmış acaba? "Mehmet Ferit Ulusoy"un Hanzade adlı kitabından hatırlayacaksınız, Cemal Abdünnasr yemek yemek için filan sık sık Efendi'nin Lübnan'daki evlerine gidiyordu. Burada ise Efendi'nin ailesiyle birlikte Mısır'da, Kahire'de ve Nasır ile aynı mahallede oturduklarını görüyoruz. [\[116\]](#) Bir ara ayrılmışlar ama Efendi, 1967-1968 senesinde Aynü'l-Şems "fakültesinde" ders vermek için tekrar Mısır'a dönmüş. İşte bir gün, İsrail ile olan savaştan sonra yenilgiden pek üzgün olan Nasır pat diye Mehmet Ferit ailesini ziyaret eder. Aile, misafirleriyle birlikte yemekten sonra balkona çıkmıştır. Küçük kız Hanzade de balkonun önündeki ağaca mehtap seyretmek için çıkmış, oturmuştur. İşte tam o sırada "Bahçe kapısı itilip içeriye boyu ve iriliğiyle tanınmaması imkânsız" bir "genç adam" girer. Bunlar pek şaşalar, dağılırlar. Karşılama için aşağı inerlerken dışarıdan bir gürültü duyulur, dışarı çıkarlar. O da ne, Hanzade ağaçtan düşmemiş midir? Düşmüştür ama "pek şaşalayan Başkan, askerliğinden kalma bir çabuklukla üzerine gelen şeyi yakalamış." Gerisi de şöyle: "Tabii kızım da şaşalamış, belki canı acımış, gülmekle gülmemek arası tereddütlü, renkli eriklerden berbat olmuş elleri ve yüzüyle Başkanın kucagında oturuyordu." Ah, "Vaziyet hem çok komik, hem de gayet münasebetsiz"miş cidden! [\[117\]](#) Sanırsınız ki "genç adam" Nasır, yedi sekiz yaşlarındaki bir afacanı havada tuttu. Hani Hanzade 1950 doğumluydu? 1967-68'de 17-18 yaşında olur, 50 yaşındaki "genç" Mısır Başkanı'nın iflahını ise havada da keser karada da!

Korkmayın, devam etmiyorum. Artık, II. Murad'ın karısı olan bir Fransız prensesi mi ararsınız bu metinde, 1430'da ölen Hacı Bayram Veli'nin, sarayın bahçesinde "bacaklarının arasında bir değnekle koşan" ve tabii ki kendi ölümünden sonra, 1432'de doğan Mehmed'in İstanbul fethini babasına müjdelemesini mi, [\[118\]](#) Fatih'in, tahta çıkınca küçük kardeşi Ahmed'i öldürtmemesini mi [\[119\]](#) yoksa buralara takılmaz ve doğrudan Fatih ile İmparator Konstantin'in evlatlık kızı "Helena Sofi" ile olan gülünesi aşkına ve evliliğine mi dalarsınız? Sahi ya, hani bu kız imparatorun yeğenydi? Öyle anlatacağınıza söz vermiştiniz? Aşk olsun! Neyse seçim sizin, artık siz bilirsiniz. Bunlar da sizi kesmiyorsa, Yavuz ile Devlet Hatun aşkını ve evliliğini okuyun. Metnin sonunda bulunan bir nota göre o tarihi notları Esmâ Sultan yazmış... Ama İsmet Bozdağ "üslup bütünlüğüne" bakarak Abdülkadir Efendi ve oğlu (!) M. Ferit Efendi'nin yazdıklarından ayıramıyor da bir "Osmanlı Saray

Üslubu" karşısında olduğumuza karar veriyor. [\[120\]](#) Eksik. Üsluba bakınca ben yukarıdakilere ilaveten Hanzade'yi ve Bozdağ'ı da görüyorum. Hiçbirini diğerinden hiç ayıramıyorum hiç! Yani, yine kendisine haksızlık yapmış, bunları atlamış!

Neyse, öykü Trabzon'da geçiyor. Devlet'in babası bazen molla bazen şeyh olarak tanıtılmış... Çok şeker bir kız Devlet, Trabzon'da "Lacivert kadifeden bir uzun etek, üzerine frenkvâri bir ceket giymiş; başı şapkalı; şapkası kırmızı tüylü bir kadın!" imiş, anası Fransız olduğu için şapkalarını Fransa'dan getirtiyormuş... [\[121\]](#) Yavuz'un bundan bir oğlu olmuş adını "Übeys" koymuşlar... Yani Kanunî Sultan Süleyman'ın bir kardeşi varmış, adı da böyle Übeys! [\[122\]](#) Yemen'e beylerbeyi olmuş. Ölünce Süleyman "Vah Übeys'im.. O benim paşam değil kardeşimdi!" diye ağlayınca "mesele herkesçe duyulmuştu". [\[123\]](#) Aaa, büyük tarih yazarı Yılmaz Öztuna da Yemen Valisi Üveys Paşa'nın, Yavuz'un gayrimeşru oğlu olduğunu söylemiyor muydu yukarıda? Ne olmuş? Bozdağ acaba Öztuna'yı doğrudan okumuyor da birileri okurken mi dinliyor! Yoksa "baba şehzâde", "Üveys" diye okuyor da "kız" Hanzade "Übeys" diye mi işitiyor? Hani, "Üveys" ile "Übeys" ses olarak benzeşiyor da...

Öyle görünüyor ki İsmet Bozdağ, tarihi tahrif etmenin çürük köprü yapmak, yanmış çimentoyla bina dikmek, hastanın karnında sargıbezli makas bırakmak türünden bir zararı olduğunu düşünmüyor. "Kime ne zararı var ki, tarih işte! Olmuş bitmiş, şuracıkta hafif tertip eğleniyor, şehzade-cariye, padişah-kâfir prensesi aşklarıyla biraz nefis köreltiyor, arada da kendimizi hanedan üyesi sanıyoruz muhterem hocamız Bozdağ'ın yazdıkları sayesinde" denilebilir. Doğru tabii. Ama o zaman da başkasının tarihi nasıl gördüğüne karışmayacaksınız. "... [B]ir bilimsel araştırma yüzünden, İsviçre gibi Uygur (sic) olmak zorundaki bir ülkede; Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu 'konuştu' diye tutuklanınca, gerçeği, polemik alanına çekmek, bir 'aydın görevi' oldu! Artık, bilen, bildiğini, bildiği kadar yazmalı, söylemelidir!..." demeyecek, hop oturup hop kalkmayacak, celallenmeyecek, "tarihimizi" tahrif etmenin doğuştan gelen ve münhasıran size ait bir hak olduğunu sanmayacak, başkasının "tahrifatını" düzeltmeye kalkışmayacak ve *Atatürk'ten Soykırım İddialarına Cevaplar* [\[124\]](#) türü kitaplar yazmayacaksınız!

Son?

Son yok. Teknik olarak bitmeyen ve bitmeyecek bir metin yazdığının farkındayım. Böyle bir metnin sonu olamaz. Görünen o ki *Tarih-Lenk* aksaya aksaya yoluna ve zalimliklerine devam edecek. Ediyor da. Çünkü çağdaş Türkiye toplumu tarihle çok sıkıntılı ve sorunlu bir ilişki tutturmuş durumda. İçsel olarak pek değer vermediğimiz, bir disiplin olarak çalışma kurallarını umursamadığımız, olgularına ve olaylarının akış sırasına saygı duymadığımız, okullarda adam gibi öğretme zahmetine katlanmadığımız tarihe yine de tuhaf bir düşkünlüğümüz var. Tarih konuşmayı, konuşmalarımızı, yazılarımızı tarih göndermeleriyle süslemeyi çok seviyoruz. Doğru, ben bu çalışmada ezici bir çoğunlukla amatör veya profesyonel tarih yazarlarının kalemlerinden çıkan metinleri konu edindim ama toplumun daha geniş kesimlerinin de bu hale katkılarını gözardı etmemek gerekir. Tarih üzerine bu kadar gevşeklik ve kolaylıkla konuşulabilmesi bile ülkemizde tarihin uzmanlık gerektiren bir bilimsel disiplin olduğunun henüz pek anlaşılmadığını gösteriyor. İyice tuhaf olan ise başka bilimsel disiplinlerde uzmanlaşan ve kendi disiplinlerinin çalışma kurallarına saygıda kusur etmeyen, yani bilimsel düşünceye ve uzmanlık fikrine yabancı olmayan kişilerin de tarih söz konusu olunca bildikleri her şeyi unutmaları! Gün geçmiyor ki günlük hayatımızın herhangi bir köşesinde bir tarih felaketiyle karşılaşılmasın. Bilindik dertlerimizden söz ediyorum, uzatmayayım. Ama madem ki böyle bir saptamada bulundum, bu kitabın tuttuğu yola sadık kalarak birkaç somut örnek vereyim ve bu defteri şimdilik böyle kapatalım.

Malum, kısa bir süre önce bu ülkenin iktidar partisine kapatma istemli bir dava açıldı. Bu, *Tarih-Lenk*'in yazım sürecinin sonlarına rastladı. Açıldı-kapanacaktı-kapanmalıydı-kapanmadı, bunlarla ilgilenmiyorum. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı 30 Mayıs 2008 tarihinde Anayasa Mahkemesi Başkanlığı'na esas hakkındaki görüşünü sundu. Bu mufassal belge muhtelif tarih göndermeleriyle tezyin edilmişti. Bakın, işte bunlarla ilgileniyorum. Bir tarihçi olarak ilgilenmemek elimde değil çünkü Sayın Başsavcı tarih alanına girmiş, Anayasa Mahkemesi'ne Türkiye'nin "yakın siyasi tarihindeki örnekler"i arz ediyor ve "yaşanan bu tarihi gerçekler"e göndermelerde bulunuyordu.^[1] Bu örneklerden çok değil ikisine biraz eğilelim. Sayın Başsavcı'nın şöyle bir değerlendirmesi olmuş:

Anadolu'yu kendine ebedi yurt edinmiş olan Türk Ulusu, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlattığı *tarihin ilk ulusal kurtuluş savaşını* zaferle taçlandırarak işgalcilerin yayılmacı emellerini, sömürgeci planlarını yok etmiştir.^[2]

Öyle midir gerçekten? Kurtuluş Savaşı, tarihin ilk ulusal kurtuluş savaşı mıdır? Öyleyse, Amerika Birleşik Devletleri'nin kurulmasıyla sonuçlanan ve Britanya'ya karşı verilen savaş (1776-1783) nedir? Veya Fransisco de Miranda ve Simon Bolivar tarafından başlatılan ve Latin Amerika'daki İspanyol sömürgelerinin tasfiyesine yol açarak, bir değil, birçok ulus-devletin kurulmasını sağlayan savaş nedir? Çok uzağa gitmeyelim, Osmanlı'ya karşı Rum reayasının 1821'de giriştiği ve 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığıyla yani bugünkü Yunan ulus-devletinin kurulmasıyla sonuçlanan mücadele

nedir? Bunun daha Meksikası var, Brezilyası var! Büyük çoğunluğu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından yüzyıl kadar önce cereyan eden ve istisnasız olarak hepsi bir emperyal güce karşı verilen ve Aydınlanmacı görüşlerden etkilendikleri çok açık olan bu kurtuluş savaşlarını dikkate almak Türk Kurtuluş Savaşı'nı daha mı az önemli kılar? Uzatmayayım ama bir de küçük ironisi var işin, belirtmeden geçmeyeyim: Sayın Başsavcı'nın bu görüşlerini sunduğu Anayasa Mahkemesi nerede biliyor musunuz? Ankara'da, Çankaya'da, Simon Bolivar Caddesi'nde!

Peki, diğer örneğimiz de şöyle:

İrticanın kendi ulusuna ihanetleri, Kurtuluş Savaşı dönemi ile de sınırlı değildir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra da Şeyh Sait'ler, Derviş Vahdeti'ler İngiliz altınlarının parıltısıyla ve şeriat devleti-hilafet çılgınlıklarıyla ayaklanmışlar, binlerce şehit kanı dökmüşlerdir.^[3]

Şeyh Sait Ayaklanması'nda, hatta Derviş Vahdeti'nin görüşleri arkasında İngilizler'in bulunduğu konusundaki varsayımlardan tabii ki haberdarım ve "Burada Sayın Başsavcı, şahsi değil, Türkiye dahilindeki yaygın bir kanaati dile getirmiş" diyerek geçeceğim ama Derviş Vahdeti'nin Cumhuriyet'ten sonra da ayaklanmış olduğu görüşüne naçizane katılamayacağım. Çünkü Vahdeti, 31 Mart Ayaklanması'nı teşvik ettiği iddiasıyla, *Volkan* gazetesinde çıkan "Abdülhamid'e Açık Mektup" adlı makalesinden dolayı yargılanmış, idama mahkûm olmuş ve karar 19 temmuz 1909'da infaz edilmiş.^[4] Cumhuriyet'ten sonraki ayaklanmalara en azından bedenen katılması epeyce güç görünüyor.^[5]

Yukarıda metnin içinde Talat Paşa'nın subaylığını, hatta rütbesini epeyce konuştuk. Sanırım ülkemizde bu da benim düşündüğümde daha yaygın bir kanı. Kariyerinin bir aşamasında "paşa" olan bir kişinin bir subay geçmişi olması, tarihe bugünün gözlükleriyle bakınca epey makul geliyor olmalı. Haliyle paşalıktan bir önceki aşama olan albaylıktan geçilmesi de normaldir o zaman. Ha, Osmanlı'da paşalık aynı zamanda sivil bir rütbe miydi? Boşverin canım. Bakın, üstelik tarih lisans eğitimi almış bir gazeteci olan Ayşe Hür geçenlerde *Taraf*'ta ne yazdı? Bağlam, ordu-millet kavramı ve etrafındaki tartışmalardı:

HALK ÇOCUKLARI HARBİYE'DE. İlk kez 21 Ocak 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde boy gösteren 'asker-millet' kavramının yaşama geçirilmesi görüldüğü gibi kolay olmuyordu. Ama 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sebep olduğu büyük subay kayıplarını gidermek için Mekteb-i Harbiye'nin kapılarının halk çocuklarına açılması süreci hızlandırdı. *Talat Paşa, Mustafa Kemal veya İsmet İnönü gibi halk çocuklarının Harbiye'ye girmesi ancak böyle mümkün oldu.* Yani askerlik giderek orta ve alt sınıfların ikbal ve ekmek kapılarından biri haline geliyordu.^[6]

Burada dört dörtlük bir tarih tezi var. Harbiye'nin kapılarının halk çocuklarına kapalı olduğu ve bir noktadan sonra açıldığı görüşü işleniyor. Niye? 1877-1878'den önce duklerin ve kontların çocukları mı gidiyormuş oraya? Veya, bu dönüm noktasından sonra girenlerin sosyal sınıfları daha öncekilerden hangi anlamda farklılık gösteriyormuş? Buralara hiç dalmayalım ama pek "halkvari" bir kişi olduğu konusunda kaynakların hakikaten de ittifak halinde olduğu Talat Paşa da Harbiye'ye girmişse, cidden büyük kanıttır, dikkate almak gerekir! Peki ya girmemişse? Bakın, bıkıp usanmadan buradan bir kez

daha tekrarlıyorum: Talat Paşa'nın bir askerlik kariyeri olmamıştır! Her asker paşa olmadığı gibi her paşa da asker değildir! Lütfen dikkat! Bu gidişle zavallı Ago Paşa'yı da asker yapacaksınız...

Tamam, hakikaten sona doğru hızla ilerliyorum birazdan yazmayı aniden bırakacağım, siz de şaşıracaksınız. Ama bir de bitmek tükenmek bilmeyen bir "Edebalı'nın vasiyeti" meselemiz var. Vasiyet değil, altın madeni. Herkes meşrebine göre üstü olarak gördüğü büyüğüne hatırlatıp duruyor derin bir tevazuyla. Hikâyesini layıkıyla yazmaya kalkarsak şu elinizde tuttuğunuz kitap boyutlarında bir şey olur! Politikacılar dillerine mi dolamadı? Söğüt Şenlikleri'nde mi hatırlatmadı, seçim propagandalarında mı kullanmadı? Ders kitaplarına mı sızmadı? Müthiş bir çağdaş mit, mükemmel bir şehir efsanesi! Gözlerimizin önünde serpildi, büyüdü. Artık bir makul düzlüğe gelmişizdir sanıyordum. Daha dün, Tufan Türeñ yazısında otuz iki kısım teknilini birden yeniden alıntılایınca yanıldığımı anladım. Tema, epeyce felsefik. Öfkenin kimseye yarar getirmediğı üzerine.

Başbakan'ın bitmez tükenmez öfkesinin ne yazık ki Genelkurmay Başkanı'na da yansıdığını üzüntüyle görüyoruz... İçinde bulunduğumuz ortam bir kez daha bilge **Edebalı'nın Osman Bey'e** yaptığı o unutulmaz nasihatleri anımsatmamızı gerektiriyor.

Şöyle diyor **Edebalı**: "Ey Osmancık. Allah, gözünü ve gönlünü ve yolunu ışıtsın..."^[7]

Yok, vallahi yüreğim kaldırmıyor. Usanç içindeyim. Gerisini getiremeyeceğim. Sadece şunu söylemek istiyorum: Edebeali'den kalma böyle bir nasihat yok! Yani var da tarihi değil. Bir romancı muhayyilesinin ürünü. Tarık Buğra, *Osmancık*'taki Edebalı karakterine söyletmiş bunları.^[8] Peki, fark edilmemiş mi? Ne münasebet? Beşir Ayvazoğlu yıllar önce yazmış, öğütleri hiçbir kaynaktan bulamadığını, sonra kullanılan dilden dolayı pek eski olamayacağını düşündüğünü ve üslubu tanıyarak Tarık Buğra'ya ait olduğunu saptadığını söylemişti.^[9] Kimin umurunda ki? Herkes, meşrebine göre eklemeler-çıkarmalar yaparak harıl harıl yaymakla meşgul bunları, öğüt açlığı çektiği anlaşılın toplumumuzda... Muhtelif varyantlarını karşılaştırarak master tezi bile yazmak mümkün. Öğütleri *Osmancık*'ın son basımının arka kapağına koyan yayınevi bile bir noktada frene basmak gereğini duymuş olmalı ki şöyle bir uyarıda bulunuyor: "...gibi sözler aslında, hiçbir tarih kitabında bulamayacağınız, yalnızca romancı Tarık Buğra'nın, Kayı Boyu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na götüren karakteri ve anlayışı ortaya çıkarmak için Ede Balı'ya söylettiğı nasihatlerdir." Ha, evet, öyle diyor. Diyor da, istemiyoruz böyle uyarıları. Olgı ile kurguyu karıştırmak istiyoruz biz, size ne?

Evet, "son yok" diyordum... Sonu olmayan bir metnin herhangi bir sonucu olup olmayacağına da ben karar veremem. Şunu yaptım: Söyleyenlerin söyledikleriyle yetinmedim, mümkün olduğunca kaynaklarına gitmeye veya başka kaynaklarla çapraz kontrol yapmaya çalıştım. Bir işe yarar mı, dahası kimsenin umurunda mı bilmiyorum ama söyledığım her şeyi referanslandırmaya ve belgelemeye gayret ettim. Yazarların muhayyilesinden öte gidilecek bir kaynak olmadığı durumlarda da metiniçi kanıtlar daha bir ağırlık kazandı. Bu bir "Halep oradaysa, arşın da burada" kitabıydı. İş arşınla Halep yolunu ölçmekteydi.

Kaynakça

Bu çalışmanın birincil kaynakları tabii ki kendisine konu edindiği ve enine boyuna incelediği metinler oldu. Bu birincil kaynaklardan bazıları ile sorunlu ilişki içinde bulunan ve en az onlar kadar dikkatle incelediğim metinler dahil diğer kaynakları, velev ki söz konusu olan eski bir kronik olsun ikincil kaynak olarak değerlendirdim. Yine de çevriyazısız Osmanlıca metinleri ve referans kitaplarını ayrıca gösteriyorum.

Birincil kaynaklar

Adıvar, Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayını, İstanbul, 1962.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, (Sadeleştiren Dünder Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, 6 cilt.

Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, (Günümüz Türkçesine çeviren Güven Akçağ), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

Akgündüz, Ahmed ve Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995 (ikinci baskı).

İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000 (beşinci baskı).

Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007.

Akyol, Taha, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'si'ne/İlber Ortaylı ile Konuşmalar*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

Armağan, Mustafa, *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*. Cilt I, *İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526)*, TTK, Ankara, 1946.

Hindistan Tarihi. Cilt II, *Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri (1526-1737)*, TTK, Ankara, 1947.

Hindistan Tarihi. Cilt III, *Nadir Şah Afşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737-1949)*, TTK, Ankara, 1950. (ikinci baskı 1987).

Bozdağ, İsmet, (Hanzâde Sultanefendi), *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002.

(Mehmet Ferit Ulusoy), *Osmanlı Hanedanı Saray Notları 3*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003.

Hanzade/ Sürgünde Bir Şehzadenin Günlüğü, (Prof. Mehmet Ferit Ulusoy). Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003.

Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle), Kervan Yayınları, İstanbul, 1975.

Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid, Emre Yayınları, İstanbul, 1995 (birinci baskı: 1992).

İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri ve Mithat Paşa'nın Taif Zindanından Gönderdiği 8 Mektup, Bozdağ Kitabevi, Bursa, 1946.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TT K, Ankara, 1991.

Güzel, Abdurrahman, *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1988.

Halide Edib [Adıvar], *The Turkish Ordeal. Being the Further Memoirs of Halidé Edib*, The Century Co., New York, 1928.

Hayrullah Efendi *Avrupa Seyahatnamesi*, (Haz. Belkıs Altuniş-Gürsoy), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2002.

Mehmed Ârif Bey *Başımıza Gelenler*, (Sadeleştiren Nihad Yazar), Hamle Yayınevi, İstanbul, 1996.

Başımıza Gelenler, (Sadeleştiren Nihad Yazar), İrfan Yayınevi, İstanbul, 1973.

Ortaylı, İlber *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul, 2006.

Avrupa ve Biz, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

Avrupa ve Biz/Seçme Eserler I, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2007.

Gelenekten Geleceğe, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001 (1.baskı Hil Yayınları, 1982).

Osmanlı Barışı, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

Son İmparatorluk Osmanlı/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 2, Timaş, İstanbul, 2006.

Tarihimiz ve Biz, Timaş, İstanbul, 2008.

Üç Kitada Osmanlılar/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3, Timaş, İstanbul, 2007

Öztuna, Yılmaz, "Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam", içinde. Türkkaya Ataöv (Ed.), *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2002.

Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, Hayat Kitapları, İstanbul, 1963-1967, 12 cilt.

Büyük Türkiye Tarihi/Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977-1979. 14 cilt.

Osmanlı Devleti Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, 2 cilt.

Sonyel, Salâhi R., *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Society, Ankara, 1993.

Yalçın, Soner, *Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı/Efendi 2*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008 (53. basım).

Efendi/Beyaz Türklerin Büyük Sırrı, Doğan Kitap, İstanbul, 2004 (20. basım).

Yusuf bin Abdullah, *Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi/Târîh-i âl-i Osmân*, (Haz. Efdal Sevinçli), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997.

İkincil kaynaklar

Abdülhak Hâmid [Tarhan] *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

Adak, Hülya, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs and the Turkish Ordeal*" içinde, Sibel Irzık ve Güven Güzeldere, *Relocating the Fault Lines: Turkey Beyond the East-West Divide, South Atlantic Quarterly*. Spring/Summer 2003, 102 (2/3), 509-529, Duke University Press, Durham.

"An Epic for Peace", Halide Edib'in anılarının tıpkıbasımına önsöz, s. Xiv. Bkz. *Memoirs of Halidé Edib*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2004.

Agoston, Gabor, *Guns for the Sultan/Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Ahmed Âşıkî [Âşık Paşazade] "Tevârih-i Âl-i Osman", *Osmanlı Tarihleri*, (Haz. Nihal Atsız), içinde, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1949.

Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, (yeni yazıya aktaran Yücel Demirel), Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Ahmed Şefik, *El- Rık fî'l-İslâm*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1314.

Akgündüz, Ahmed, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara, 1988.

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c. 4, Fey Vakfi, İstanbul, 1992.

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c. 6, Fey Vakfi, İstanbul, 1993.

Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c. 7, Osmanlı Araştırmaları Vakfi, İstanbul, 1994.

Akman, Mehmet, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, Eren, İstanbul, 1997.

Aköz, Emre, "Hangi Derviş", *Sabah*, 4 haziran 2008.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele/Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

Akün, Ömer Faruk, "Hayrullah Efendi", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 17, İstanbul, 1998, ss. 67-75.

Amitai-Preiss, Reuven, "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300)", içinde. Nicola di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History* (Ed.), Brill, Leiden, 2002, ss. 221-264.

"Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War against the Mamluks", içinde Reuven **Amitai-Preiss** ve **David O. Morgan**, *The Mongol Empire & its Legacy*, Brill, Leiden, 1999.

Mongols and Mamluks. The Mamluk- İlkanid War, 1260-1281, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

Ansari, A. S. Bazmee, "Cûzcanî, Minhâc-ı Sirac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 8, İstanbul, 1993, ss. 98-99.

Artuner, Burak, "Borca Karşılık El Konulan Ada ve Bir Yolsuzluk Hikâyesi", *Hürriyet*, 11 eylül 2008.

Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç), K Kitaplığı, 2003, s.319.

Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)/Karahanlı Türkçesi. (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

Ataöv, Türkkaya (Ed.), *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2002.

Ataş, Hayri, *Yazarak Yaşamak/90 Yıldan Seçmeler*, Emre, İstanbul, 2007.

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü (Milli Eğitim Basımevi), 1982, 3 cilt (ilk basım 1950).

Atay, Falih Rıfki, *Gezerek Gördüklerim*, Devlet Kitapları, Ankara, 1970.

Ayvazoğlu, Beşir, "Şeyh Edebali'nin Öğütleri", *Zaman*, 10 ocak 2001.

Azamat, Nihat (Haz.), *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman/F. Giese Neşri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

Babinger, Franz, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, Princeton, 1978.

Bahadıroğlu, Yavuz, "Tarih 'Uydur Uydur Söyle' Alanı Değildir", *Vakit*, 30.8.2005.

Bardakçı, Murat, "Bu Kitap Düzmecedir, Sakın Ola ki İnanmayın", *Hürriyet*, 17.11.2002.

"Hülya Avşar'ın Başında Bir de Fiyongu olsaydı 'Felek Tabancası' Takmış Olacaktı", *Hürriyet*, 30 nisan 2006.

"Sultan Abdülmecid 150 Yıldan Beri Washington'u Gözlüyor", *Hürriyet*, 18.5.2003.

"Yusuf Hoca ile Aramızdaki Tartışmada Üçüncü Kişilere Başka Şey Düşer!", *Hürriyet*, 14 mayıs 2006.

Şahbaba/Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2002 (ilk baskı 1998).

Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, I. cild, İstanbul, 1943.

Besalel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004 (ilk basım 1999).

Birinci, Ali, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan-İlmî Araştırmalar*, 2005-2, 19, ss. 177-194.

Müverrih-i Mâderzâd'ın Fülannâmesi, Emek Matbaası, İstanbul, 1994.

Birinci, Ali, *Tarih Uğrunda/Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

Tarih Yolunda/Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

Blake, Robert, *Disraeli*, Methuen & Co., London, 1966.

Blunt, Wilfrid Scawen, *My Diaries. Being a Personal Narrative of Events, 1888-1914. Part One 1888-1900*, Alfred A. Knopf, New York, 1921.

Secret History of the English Occupation of Egypt. Being a Personal Narrative of Events, Alfred A. Knopf, New York, 1922.

Bozdağ, İsmet, "Abdülhamid'in Anıları", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1992, 108, s. 2.

Atatürk'ten Soykırım İddialarına Cevaplar/Soykırım mı? Hodri Meydan!, Truva Yayınları, İstanbul, 2005.

Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I. The Central Lands, Holmes & Meier, New York, 1982.

Buğra, Tarık, *Osmancık/Cihân Devletini Kuran İrâde, Şuûr ve Karakter*, Ötüken, İstanbul, 2007 (ilk basım 1982).

Burn, Sir Richard (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt IV, The Mughal Period, CUP, London, 1937.

Campbell, Caroline ve Alan Chong, *Bellini and the East*, National Gallery Company, London, 2007.

Cemal Paşa, *Hatırat*, (Yayına haz: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 1996 (ilk baskı 1920).

Clarence-Smith, William Gervase, *Islam and the Abolition of Slavery*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

Clarke, Richard F., *Cardinal Lavigerie and the Slave Trade*, Negro Universities Press, New York, 1969 (ilk baskı 1889).

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947-1955. 4 cilt.

Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman*. 1913-1919, George H.Doran, New York, 1922.

Dodwell, H. H. (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt V, *British India 1497-1858*, CUP, London, 1929.

The Cambridge History of India. cilt VI, *The Indian Empire 1858-1918*, CUP, London, 1932.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Eldem, Edhem, "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları'", *Tarih ve Toplum*. *Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, bahar 2007.

Emecen, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul, 2001.

Istanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Engelhardt, E. *Türkiye ve Tanzimat ve Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i Islâhatı*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul, Kanaat Kitabhanesi, 1328 (1910).

Erdem, Y. Hakan, "Türkistan: Nerede, Ne zaman?", *Toplumsal Tarih*, sayı 58, eylül 1998, ss. 38-44.

Osmanlıda Köleliğin Sonu, (Çev. Bahar Tırnakçı), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909, Macmillan Press, London, 1996.

Erzi, Adnan Sadık, "İbn Bîbî", IA, c. 5/2, Eskişehir, 1997, ss. 712-718.

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslâm ve Osmanlı Hukunda Kölelik ve Câriyelik. Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, Beyan, İstanbul, 1996.

Fersoy, O. Cemal, *Devlet ve Hizmet Adamı/Fatin Rüştü Zorlu*, Hun Yayınları, İstanbul, 1979.

Fine, John V. A., *The Late Medieval Balkans*, c. 2, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994.

Fletcher, Joseph, "Turco-Mongolian Monarchical Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukranian Studies*, 3-4, 1979-1980.

Foster, Sir William, "The East India Company, 1600-1740", s. 77. H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt V, *British India 1497-1858*, CUP, London, 1929'da.

Gazi M. Kemal [Atatürk] *Söylev*, (Basıma hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1982 (ilk basım 1978).

Gelibolulu Mustafa 'Ali, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-nefâis fî Kâva'idi'l-Mecâlis*, (Haz. Mehmet Şeker), TTK, Ankara, 1997.

Gökyay, Orhan Şaik, *Destursuz Bağa Girenler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

Güleryüz, Naim, *Türk Yahudileri Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1993, cilt.1.

Güzel, Abdurrahman, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Haig, Sir Wolseley (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928.

"Mu'izz-ud-din Muhammad bin Sam of Ghur and The Earlier Slave Kings of Delhi", Sir Wolseley Haig (Ed.), içinde. *The Cambridge History of India*. cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928.

"The Kingdom of the Deccan, A.D.1347-1490", içinde. Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928.

"The Reigns of Ghiyas-ud-Din Tughluq and Muhammad Tughluq, and the Second Conquest and Revolt of the Deccan", içinde. Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928.

Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1889-1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa (Haz. Şevki Nezihî Aykut), *Hasan Bey-Zâde Târîhi, Tahlil-Kaynak Tenkidi*, c. i, TTK, Ankara, 2004.

Herbert, Frederick William von, *The Defence of Plevna*, Smith, Elder & Co., London, 1911, (ilk baskı, 1895).

Hülagü, M. Metin, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri. Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Hür, Ayşe, "Millet-i Müselleha'nın Doğuşu", *Taraf*, 12 ekim 2008.

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, (Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994. 2 cilt.

Imber, Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Isis, İstanbul, 1990.

İbnülemin Mahmud Kemal [İnal] "Abdülhamid-i Sani'nin Notları", *TTEM*, 90, 1 Kânun-u Sani 1926, ss. 60-68. (basımı 1927).

İbrahim Müteferrika, *Risâle-i İslâmiye*, (Haz. Halil Necatioğlu), Ankara, 1982.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, 4 cilt (ilk basımı, 1940-1953).

İnalcık, Halil ve Mevlûd Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân. İzladî ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, TTK, Ankara, 1978.

İnalcık, Halil, "Murad II", *DİA*, c. 31, İstanbul, 2006.

Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, TTK, Ankara, 1954.

İrtem, Süleyman Kâni, *Osmanlı Sarayı ve Haremî İçyüzü*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel, İstanbul, 1999.

Kaçar, Mustafa, "Osmanlı Telgraf İşletmesi, 1854-1871", *Çağın Yakalayan Osmanlı'da*, (Haz. E. İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar), IRCICA, İstanbul, 1995.

- Kahraman, Hasan Bülent**, *Kültür Tarihi Affetmez*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007 (ilk baskı 2004).
- Karahan, Abdülkadir**, *Fuzulî. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, (ilk baskı İstanbul, 1949).
- Karakışla, Yavuz Selim**, "Sultan Hamid'in Sahte Hatıratı", *Toplumsal Tarih*, kasım 2001, 95, ss. 29-34.
- Karal, Enver Ziya**, *Osmanlı Tarihi/Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK, Ankara, i. cilt.
- Khan, İqtidar Alam**, *Gunpowder and Firearms. Warfare in Medieval India*, Oxford University Press, New Delhi, 2004.
- Koprman, Kâzım Yaşar** (et.al), *Tarih 2*, Devlet Kitapları, Ankara, 2000.
- Köksal, Yonca ve Davut Erkan**, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Köprülü, Fuat** "Abdal Musa", *Türk Kültürü*, (Ed. Orhan F. Köprülü), sayı 124, şubat 1973, ss. 198-207.
- Köprülü, Orhan F.**, "Abdal Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, cilt I, ss. 64-65.
- Kunt, Metin**, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Columbia University Press, New York, 1983.
- Kuşun, Zekeriya ve Kemal Kahraman**, "Derviş Vahdeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt.9, İstanbul, 1994, ss. 198-200.
- Kut, Turgut ve Fatma Türe**, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Merkezi, 1996.
- Kütükoğlu, Mübahat S.**, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı, İstanbul, 1998.
- Langer, William L. ve Robert P. Blake**, "The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background", *The American Historical Review*, v. 37, No. 3, (April 1932), ss. 468-505.
- Leila Hanoum**, *Le Harem Impérial et les Sultanes*, (Ed. Youssuf Razi), Calmann-Lévy, Paris, 1925.
- Levy, Avigdor**, "Formalization of Cossack Service under Ottoman Rule", içinde, Béla K. Kiraly (et. al), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York, 1982, ss. 491-505.

Levy, R., "Kurret-ül-Ayn", İA, c. 6, ss. 1021-1023.

Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, (Haz. Sadi Borak), Milliyet Yayınları, 1974.

Majer, Hans Georg, "The Petancius Series", içinde, *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, İş Bankası, İstanbul, 2000.

Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, (Haz. M. Ertuğrul Düздаğ), Tercüman, İstanbul, 1980, 3 cilt.

Başımıza Gelenler/93 Harbinde Anadolu Cephesi. Ruslarla Savaş, (Haz. M. Ertuğrul Düздаğ), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Bir İmparatorluğun Dramatik Kaybı/Başımıza Gelenler/93 Harbi'nde Doğu Anadolu Cephesi, (Haz. İlyas Özdemir), Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

Menage, V. L., "Annals of Murad II", *BSOAS*, v.39, No.3, (1976), ss. 570-584.

"The 'Menâqib' of Yakhshi Faqih", *BSOAS*, v. 26, no.1, (1963), ss. 50-54.

Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken, İstanbul, 1979.

Mete, Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, (Haz. H. Bahadır Türk ve H. Emrah Beriş), Liberte, Ankara, 2005.

Monypenny, William Flavelle ve **George Earle Buckle**, *The Life of Benjamin Disraeli/Earl of Beaconsfield*, John Murray, London, 1929, 2vols. (New and Revised Edition).

Mumcu, Ahmet, "Divân-ı Hümâyün", DİA, c.9, 1994.

Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, c. ii. *Fatih Sultan Mehmed Devri*, (Haz. M. Hüdai Şentürk), TTK, Ankara, 2003.

Neciboğlu, Gülru, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, (Çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2007.

Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries, MIT Press, Cambridge, M.A., 1991.

Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat/Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, (Çev. Meltem Arun), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler/Methodolojik Bir Yaklaşım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

Ochsenwald, William, *Religion, Society and the State in Arabia. The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus: Ohio State University Press, 1984.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.

Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.

Eski Dünya Seyahatnamesi, Aşina Kitaplar, Ankara, 2007.

İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Hil, İstanbul, 1983.

İstanbul'dan Sayfalar, Hil, İstanbul, 1986

Kırk Ambar Sohbetleri, Aşina Kitaplar, Ankara, 2006.

Mekânları ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, I, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Hil, İstanbul 1983. *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Toplumunda Aile, Pan, İstanbul, 2000.

Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu/Seçme Eserleri, II, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Ottoman Studies, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2004.

Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, 1840-1880, TTK, Ankara, 2000.

Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil, İstanbul, 1985

Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1974.

Tarihin İzinde, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Türkiye İdare Tarihi, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1979.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007.

Özaydın, Abdülkerim, "İbn Bîbî", DİA, c. 19, İstanbul, 1999, ss. 379-382.

Özbaran, Salih, *Bir Osmanlı Kimliği/14-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Özcan, Abdülkadir, *Fatih Sultan Mehmed/Kânunnâme-i Âl-i Osman*, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Özel, Oktay ve Mehmet Öz (Derleyenler), *Söğüt'ten İstanbul'a/Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*

Üzerine Tartışmalar, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Öztuna, Yılmaz, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı/II. Sultan Mahmud*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

Devletler ve Hânedanlar, 2. Cilt. Türkiye (1074-1990), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996 (ilk baskı 1990).

Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri, Ötüken, İstanbul, 2000 (ilk baskı 1969).

Büyük Osmanlı Tarihi, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1990. 10 cilt.

Osmanlı Hareminded Üç Haseki Sultan, Ötüken, İstanbul, 1988 (ilk baskı 1972).

Türk Tarihinden Yapraklar, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992 (ilk baskı 1969).

Özvar, Erol, (Yayına haz.), *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İnalçık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2006.

Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem/Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 1993.

Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar, (Çev. Ayşe Berktaş) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Quataert, Donald, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Rapson, E. J. (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt I, *Ancient India*, CUP, London, 1922 ve 1935

Riyahi, Muhammed Emin, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

Ross, Sir E. Dennison, "The Portuguese in India", içinde. H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*. cilt V, *British India 1497-1858*, CUP, London, 1929.

Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı. Tezkireü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye*, (Haz. Hayati Develi), Koçbank, İstanbul, 2002.

Seyirci, Musa, *Abdal Musa Sultan*, Der Yayınları, İstanbul, 1999 (üçüncü baskı).

Sopov, Aleksandar, "*Falling Like an Autumn Leaf*": *The Historical Visions of the Battle of the Maritsa River /Meriç River and the Quest for a Place Called Sirpsındığı*, Sabancı Üniversitesi, Basılmamış MA tezi, 2007.

Söylemez, Haşim, "20 Yıllık Karım Nasıl Yok Olur?", *Aksiyon*, 457, 8.9.2003.

Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, (Ali Vehbi Bey tarafından hazırlanan Fransızca baskıdan çeviren H. Salih Can), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987.

Sumner-Boyd, Hilary ve John Freely, *Strolling Though Istanbul*, Redhouse, İstanbul, 1972.

Şehzade Ali Vâsıb Efendi *Bir Şehzadenin Hatıratı/ Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İştiklerim*, (Haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu), YKY, İstanbul, 2004.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.

Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid/Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990 (ilk baskı 1931).

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

Tekin, Şinasi, *İstikakçının Köşesi/Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg, İstanbul, 2001.

Tekin, Talat, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara, 1997.

Toledano, Ehud R., *As if Silent and Absent. Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, Yale University Press, New Haven, 2007

Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East, University of Washington Press, Seattle, 1998.

Tulum, Mertol, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usû/Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerine BirDeneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Tunaya, Tark Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004.

Turan, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, TTK, Ankara, 1954.

Türeñç, Tufan, "Öfke Dün de Kötüydü Bugün de Kötü", *Hürriyet*, 17 ekim 2008.

Türköz, Ercan (Ve heyet), *Üniversiteye Hazırlık/Tarih ve TC İnkilâp Tarihi*, Uğur Yayınları, İstanbul, tarihsiz.

Uluçay, Çağatay, *Harem II*, TTK, Ankara, 1985.

Padişahların Kadınları ve Kızları, TTK, Ankara, 1985 (ilk baskı 1980).

Uysal, Nilgün, *Zaman Kaybolmaz/İlber Ortaylı Kitabı*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Uzunçarşılı, İ. H., *Kapukulu Ocakları*, TTK, Ankara, 1984.

Osmanlı Tarihi, c.1, TTK, Ankara.

Ünüvar, Safiye, *Saray Hatıralarım*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1964.

Wheeler, Sir Mortimer, *The Cambridge History of India. Supplementary Volume. The Indus Civilization*, CUP, London, 1961.

Yalçınkaya, Abdurrahman, *Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısınının 30.05.2008 günlü ve SP.Hz.2008/01 sayılı esas hakkındaki görüşü*.

Yalçınkaya, Alâeddin, "Bozdağ'a Yanıt", *Tarih ve Toplum*, mart 1993, 111, ss. 2-3.

"Hâtırât-ı Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni= 'Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum*, eylül 1992, 105, ss. 57-62.

Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1996.

Yılmaz, İhsan, "Halide Edip Beni 13 Yıl Sömürdü", *Hürriyet (Pazar eki)*, 21 nisan 2002.

Yourcenar, Marguerite, *Hadrianus'un Anıları*, (Çev. Nili Bilkur), Adam Yayınları, İstanbul, 1992.

Yücel, Yaşar (Haz.), 'Kitâb-ı Müstetâb', içinde, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara, 1988.

Yüksel, Hasan, "Vakıflara Dair Bir Eser Üzerine", *Tarih ve Toplum*, No.89, mayıs 1991, ss. 57-61.

Ze'evi, Dror, *Producing Desire. Changing Sexual Discourses in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, University of California Press, Berkeley, 2006.

Yazmalar, Matbu Osmanlıca kitaplar ve arşiv kaynakları

Abdurrahman Zarirî, *Tafsîlü'l-Tarîkü'l-Mukarrabîn ve Sebîlü'l-Müttebaîn*

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, İstanbul, 1270-1854, (Tertib-i evvel) cilt 1.

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Matbaa-i Osmanî, 1309/ 1891-92, (Tertib-i cedid) 12 cilt.

Ahmed Şefik, *El- Rık fî'l-İslâm*, Dersaadet, İkdam Matbaası, 1314.

BOA/ Hatt-ı Hümayun/ 48112/ Gurre, Zilhicce 1241/ 7 temmuz 1826.

Câmî [Baykut], *Trablusgarb'den Sahra-yı Kebir'e Doğru*, Nişan Babikyan Matbaası, İstanbul, 1326 (Rumî)-1910.

Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğuna Dâhil Olan Turanî Akvâm, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul, 1338.

Engelhardt, E., *Türkiye ve Tanzimat ve Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islâhatı*, (Çev. Ali Reşad), İstanbul, Kanaat Kitabhanesi, 1328 (1910).

Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, Ankara, 1927.

Hacı Örfî, *Şathiye mecmuası*.

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, Tab'hane-i Âmire, İstanbul, 1279-1280, 2 cilt.

İbnülemin Mahmud Kemal [İnal], "Abdülhamid-i Sani'nin Notları", *TTEM*, 90, 1 Kânun-u Sani 1926, ss. 60-68. (basımı 1927).

Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, Maarif Matbaası, Kahire, 1321.

Mirliva Rüşdi, *Akabe Meselesi*, Matbaa-yı Amire, Dersaadet, 1326.

Ansiklopediler, sözlükler

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.

Ergür, Atila, *Tekstil Terimleri Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1990.

Kahane, Henry & Renée ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, ABC Kitabevi, İstanbul, 1988.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993 (yeni baskı), 3 cilt.

Redhouse, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon*. New Edition. Librairie du Liban, Beirut, 1987.

Sertoğlu, Midhat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İskit Yayını, İstanbul, 1958.

Tapsell, R. F., *Monarchs Rulers Dynasties and Kingdoms of the World*, Thames & Hudson, London, 1983.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Simurg, İstanbul, 2002.

AnaBritannica

İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı.

The Encyclopaedia Britannica, New York, 1911 (Eleventh Edition, Hand Volume Issue).

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

**Artık, tarih namına bildiklerinizin doğruluğundan
kuşkulanmanın zamanı geldi...**

II. Abdülhamid'in, Osmanlı'da telgrafın ne zaman kullanılmaya başlandığını da 93 Harbi'nde kendi ülkesinin kimlerle savaştığını da bilmediğini biliyor muydunuz?

Gazi Osman Paşa'nın Plevne önlerinde Ruslarca şehit edildiğini duymuş muydunuz? Peki ya İttihatçıların en ünlü sivil önderi Talât Paşa'nın aslında albay olduğunu?

Siz, Allah bilir Sırpsındığı Savaşı'nın bir Osmanlı zaferi olduğunu sanıyorsunuzdur hâlâ... Yoksa II. Varna Savaşı'ndan da mı haberiniz yok?

Tarih ve tarihi coğrafya bilgisi tam da, diller konusundaki bilgisi mi eksiktir *Tarih-Lenk*'in? Ne münasebet! Babillilerin Farsça konuştuğunu: "basma" ve "yazma" sözcüklerinin İbraniceden geldiğini bile biliyor.

Öldükten sonra namaz kılan paşa kimdir? 3.5 tonluk bir çantayı hangi insan taşır? *Tarih-Lenk* biliyor! Bunları ve daha neleri... Üstelik bu bilgilerin birçoğunun üretildiği ortamı "akademik etik" terazisinde tartıyor da öyle biliyor...

Elinizdeki kitaba da adını veren *Tarih-Lenk* zalimdir. Bir o kadar da tuhaftır. Yine de onun bildiklerini kimseler bilmez...

Y. Hakan Erdem Boğaziçi ve Oxford üniversitelerinde öğrenim gördü. 1993-2002 arasında Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Akademik yaşamını Sabancı Üniversitesi'nde sürdüren Erdem'in yurtdışında 1996'da yayımlanmış *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise* adlı çalışması, Türkiye'de *Osmanlıda Köleliğin Sonu* adıyla 2004'te yayımlandı. Yazarın *Kitab-ı Duvduları* (2004), *Unomaslıca Alla Turca* (2004) ve *Zaman Çöktü* (2006) adlı üç romanı var.

[1] Orhan Şaik G6kyay, *Destursuz Bağa Girenler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

[2] Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Simurg, Ankara, 1997.

[3] Şinasi Tekin, *İştikakçının Kõşesi/Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg, İstanbul, 2001.

^[4] Hasan Bülent Kahraman, *Kültür Tarihi Affetmez*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007, s. xxi. (İlk baskı 2004).

[5] Ali Birinci, *Tarih Uğruna/Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

[6] Ali Birinci, *Tarih Yolunda/Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001.

[7] Mertol Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul/Menâkıbu'l-Kudsiyye Üzerine Bir Deneme*, Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

[8] Mete Tunçay (Haz. H. Bahadır Türk ve H. Emrah Beriş), *Eleştirel Tarih Yazıları*, Liberte, Ankara, 2005.

[9] Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, s. 7.

[10] Kütüphane-i acizide bulunan ve Abdurrahman Zarîrî'ye ait olan *Tafsîlü'l-Tarîkü'l-Mukarrabîn* ve *Sebîlü'l-Müttebaîn* adlı yazma nüshanın önsözünden.

[11] Şinasi Tekin, "Ev Bark Nedir?", *İştikakçının Kõşesi*, s. 91. Vurgu orijinalde.

^[1] Ahmet Refik (Günümüz Türkçesine çeviren Güven Akçağ), *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 70. İtalikler benim.

[2] Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*/New Edition. Librairie du Liban, Beirut, 1987, s. 1929. Bundan sonra Redhouse, *Lexicon*.

[3] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1990, s. 262.

^[4] Mehmed Ârif Bey (Sadeleştiren Nihad Yazar), *Başımıza Gelenler*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1974 ve Mehmed Ârif Bey (Sadeleştiren Nihad Yazar), *Başımıza Gelenler*, Hamle Yayınevi, İstanbul, 1996.

[5] Mehmed Ârif Bey (Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ), *Başımıza Gelenler*, Tercüman, 1980, 3 cilt.
Bundan sonra Düzdağ, *Başımıza Gelenler*, 1980.

[6] Mehmed Ârif Bey (Hazırlayan M. Ertuğrul Düzdağ), *Başımıza Gelenler/93 Harbinde Anadolu Cephesi/Ruslarla Savaş*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

[7] Düzdağ, *Başımıza Gelenler* 1980, cilt.1, s. 29.

[8] Mehmed Arif, (Haz. İlyas Özdemir), *Bir İmparatorluğun Dramatik Kaybı. Başımıza Gelenler/93 Harbi'nde Doğu Anadolu Cephesi*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

^[9] Mehmed Ârif Bey (Sadeleştiren Nihad Yazar), *Başımıza Gelenler*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1973, s. 4. Bundan sonra *Başımıza Gelenler*- Sadeleştirilmiş.

[10] *Başımıza Gelenler- Sadeleştirilmiş*, s. 5.

[11] *Başımıza Gelenler- Sadeleştirilmiş*, s. 14. Vurgu benim.

[12] Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler*, Maarif Matbaası, Kahire, 1321, s. 3-4. Vurgu benim. Bundan sonra *Başımıza Gelenler-Asıl*. Tam ve namuslu bir sadeleştirme için bkz. Düzdağ, *Başımıza Gelenler*, 2006, ss. 115-116.

[13] *Başımıza Gelenler*- Sadeleştirilmiş, s. 176. İtalikler saplama, çarpıtma ve yanlış anlamaları gösteriyor.

[14] *Başımıza Gelenler-Asıl*, s. 141. İtalikler, sadeleştirmede atlanmış, atılmış, çarpıtılmış, yanlış anlaşılmış.

[15] Tam metin sadeleştirme için bkz. Düzdağ, *Başımıza Gelenler-2006*, ss. 293-294. Ayrıca, bkz. Özdemir, *Başımıza Gelenler*, s. 159-160.

[16] Nihad Yazar, *Başımıza Gelenler*, 1996, s. 22. Vurgu benim.

[17] *Başımıza Gelenler-Asıl*, s. 143.

[18] *Başımıza Gelenler- Sadeleştirilmiş*, s. 179.

[19] *Başımıza Gelenler*- Sadeleştirilmiş, s. 124.

[20] *Başımıza Gelenler- Sadeleştirilmiş*, s. 187.

[21] *Başımıza Gelenler*- Sadeleştirilmiş, s. 187-188. İtalikler saplama veya çarpıtılmış.

[22] *Başımıza Gelenler-Asıl*, s. 157. İtalikler genişletilmiş ve yorumlanmış.

[23] Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, Ötüken, İstanbul, 1979; Christoph K. Neumann (Çev. Meltem Arun), *Araç Tarih Amaç Tanzimat/Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

[24] Ahmed Cevdet Paşa (Sadeleştiren Dünder Günday), *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, 6 cilt. Bundan sonra Günday, *Tarih-i Cevdet*.

[25] Günday, *Tarih-i Cevdet*, s. 2687.

[26] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Matbaa-i Osmanî, 1309/ 1891-92, (tertib-i cedit) cilt. 11, s. 61. Bundan sonra Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*.

[27] Redhouse, *Lexion*, s. 1364.

[28] Günday, *Tarih-i Cevdet*, s. 2691. Vurgu benim.

[29] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 65. Vurgu benim.

[30] Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Darü't-Tıbaatü'l-Âmire, İstanbul, 1270-1854, cilt 1., s. 10.

[31] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 62. Vurgu benim.

[32] Günday, *Tarih-i Cevdet*, s. 2837-2838. Vurgu benim.

[33] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12, s. 25. Vurgu benim.

[34] Günday, *Tarih-i Cevdet*, s. 2848. Vurgu benim.

[35] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12, ss. 37-38.

[36] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 72. Vurgu benim.

[37] Günday, *Tarih-i Cevdet*, s. 2697. Vurgu benim.

[38] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 54. Vurgu benim.

[39] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2682.

[40] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2704.

[41] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, ss. 74-75. Vurgu benim.

[42] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6., s. 2699.

[43] Türkistan'ın Osmanlı için kullanılması hakkında bkz. Y. Hakan Erdem, "Türkistan: Nerede, Ne zaman?", *Toplumsal Tarih*, s. 58, eylül 1998, ss. 38-44

[44] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2701. Vurgu benim.

[45] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 76.

[46] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 77. Vurgu benim.

[47] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2693. Vurgu benim.

[48] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 68. Vurgu benim.

[49] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2698. Vurgu benim.

[50] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 73-74. Vurgu benim.

[51] Redhouse, *Lexion*, s. 191.

[52] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2720. Vurgu benim.

[53] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11, s. 99. Vurgu benim.

[54] Günday, *Tarih-i Cevdet*, c. 6, s. 2843. Vurgu benim.

[55] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12, s. 32.

[56] Gazi M. Kemal Atatürk (Basıma hazırlayan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), *Söylev*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982 (ilk basım 1978), s. vıı. Bundan sonra Velidedeoğlu, *Söylev*.

[57] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 29. Vurgu benim.

[58] Velidedeolu, *Söylev*, s. 31.

[59] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, Ankara, 1927, s. 3. Bundan sonra Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*; Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü (Milli Eğitim Basımevi), 1982, cilt I, s. 1 (ilk basım 1950). Buradaki alıntıdaki "imzalanmış" sözcüğü Osmanlıca metinde "imzalatmış" halinde. Ben de öyle aldım.

[60] Velidedeolu, *Söylev*, s. 35.

[61] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 3; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 1.

[62] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 35. Vurgu benim.

[63] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 3; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 2.

[64] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 36. Vurgu benim.

[65] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 4; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 4. Vurgu benim.

[66] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 37. Vurgu benim.

[67] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 5; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 4.

[68] Velidedeolu, *Söylev*, s. 38.

[69] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 39; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 66.

[70] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 69.

[71] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 9; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 12. Vurgu benim.

[72] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 44. Vurgu benim.

[73] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 39, Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 66.

[74] Velidedeolu, *Söylev*, s. 70.

[75] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 39; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 66.

[76] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 40; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 67.

[77] Velidedeolu, *Söylev*, s. 70.

[78] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 85; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 142. Vurgu benim.

[79] Gazi Mustafa Kemal, *Nutk*, s. 86; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 143. Vurgu benim.

[80] Velidedeoğlu, *Söylev*, s. 109. Vurgu benim.

^[1] Yusuf bin Abdullah (Efdal Sevinçli), *Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi. Târîh-i âl-i Osmân*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1997, s. 15. Bundan sonra Sevinçli, Tarih.

[2] Nihat Azamat (Haz.), *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman. F. Giese Neşri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992.

[3] Sevinçli, *Tarih*, s. 37 ve bütün metinde. **Çeh:** Çek (etnik grup).

[4] Sevinçli, *Tarih*, s. 119 ve bütün metinde.

[5] Sevinçli, *Tarih*, s. 131. **Sımak:** Yenmek.

[6] Sevinçli, *Tarih*, s. 141 ve hemen hemen tüm metinde.

[7] Sevinçli, *Tarih*, s. 151 ve bütün metinde. **Cevşen:** zırh.

[8] Sevinçli, *Tarih*, s. 155 ve bütün metinde. **Süğü** (Süngü): Süngü, mızrak.

[9] Sevinçli, *Tarih*, s. 135.

[10] Sevinçli, *Tarih*, s. 163 **Kilit**.

[11] Sevinçli, *Tarih*, s. 179 **Har-bende:** Hayvanlara bakan kimse, seyis.

[12] Sevinçli, *Tarih*, s. 181 **Yoz:** Kötü.

[13] Sevinçli, *Tarih*, s. 191 **Döymeyüb**: Dayanamayıp.

[14] Sevinçli, *Tarih*, s. 177, 213. **Diküb:** Dikip.

[15] Sevinçli, *Tarih*, s. 215.

[16] Sevinçli, *Tarih*, s. 219 **Uğru:** Hırsız.

[17] Sevinçli, *Tarih*, s. 259, 261 **Bolay ki:** Belki.

[18] Sevinçli, *Tarih*, s. 261.

[19] Sevinçli, *Tarih*, s. 269 **Yenbu:** Medine'nin limanı, kasaba.

[20] Sevinçli, *Tarih*, s. 271.

[21] Sevinçli, *Tarih*, s. 271 **Nevveralahu:** Allah nur doldursun (kabrini).

[22] Sevinçli, *Tarih*, ss. 85, 87. Vurgu benim.

[23] Sevinçli, *Tarih*, s. 109. Vurgu Benim.

[24] Müsellem için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993 (yeni baskı), cilt 2, ss. 627-28.

[25] Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 7, s. 333. Celâl-Zâde Kanunnâmesi III, Ahvâl-i Voynugân bahsi. Vurgu orijinalinde ama ben de bunu vurgulardım zaten.

[26] Sevinçli, *Tarih*, s. 125. Vurgu benim.

[27] Sevinçli, *Tarih*, s. 161. Vurgu benim.

[28] Sevinçli, *Tarih*, s. 191. Vurgu benim.

[29] Ayrıntılar için bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, 1. cilt, ss. 394-95. Bundan sonra, Danişmend, Kronoloji.

[30] Sevinçli, *Tarih*, ss. 253, 255. Vurgu benim.

[31] Hayrullah Efendi (Haz. Belkıs Altuniş-Gürsoy), *Avrupa Seyahatnamesi*, T.C. Kùltür Bakanlığı, Ankara, 2002. Bundan sonra Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*.

[32] Ömer Faruk Akün, "Hayrullah Efendi", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 17, İstanbul, 1998, ss. 67-75.

[33] Akün, op.cit., s. 74.

[34] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 71-72. Vurgu benim. Parantez içindeki ekleme ve tashihler Hayrullah Efendi'nin olduğuna göre, Efendi kitabını baskıya hazırlarken oğlunun mektubunu da düzeltmiş oluyor.

[35] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 77.

[36] Ibid.

[37] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 71. "Azimetimi" yerine "azimetinin" olmasından şüpheleniyorum.

[38] Abdülhak Hâmid [Tarhan] (Haz. İnci Enginün), *Abdülhak Hâmid'in Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 29. Hâmid'e göre bu beyit yol arkadaşları Hoca Tahsin'e aitmiş.

[39] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 95. Vurgu benim.

[40] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 98. Vurgu benim.

[41] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 140. Vurgu benim.

[42] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 165. Vurgu benim.

[43] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 178.

[44] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 185. Vurgu benim.

[45] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 97, s. 105.

[46] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 104.

[47] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 121.

[48] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 111.

[49] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 169.

[50] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XI.

[51] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 136.

[52] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 28.

[53] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 94.

[54] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 95.

[55] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XIII.

[56] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 73.

[57] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 79.

[58] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XX.

[59] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 76.

[60] Selanikli Hacı Örfi'nin şathiyesinden. Kütüphane-i acizideki bir mecmuada.

[61] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. VII.

[62] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XIV. Vurgu benim.

[63] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 29-30. Vurgu benim.

[64] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XIV-XV.

[65] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 90.

[66] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 135-136.

[67] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XVI.

[68] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 159-160. Vurgu benim.

[69] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XVII. Vurgu benim.

[70] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, ss. 120-121. Vurgu benim.

[71] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. XXV.

[72] Hayrullah, *Avrupa Seyahatnamesi*, s. 196. Vurgu benim.

[73] Donald Quatert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

[74] Abdurrahman Güzel, *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Menâkıbnâmeler üzerine sistematik bir çalışma için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler/Methodolojik Bir Yaklaşım*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

[75] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, ss. 18-19 ve ss. 61-62.

[76] Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

[77] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, s. 44. Bold vurgular Güzel'in metninde. İtalikler benim.

[78] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, s. 131 Vurgular Güzel'de.

[79] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, ss. 131-132. Vurgular Güzel'de.

[80] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, s. 131. Vurgular Güzel'de.

[81] *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, ss. 152-153. Vurgular benim.

[82] Redhouse, *Lexicon*, ss. 313-314.

[83] Orhan F. Köprülü, "Abdal Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, cilt I, s. 64.

[84] Fuat Köprülü (ed. Orhan F. Köprülü), "Abdal Musa", *Türk Kültürü*, sayı 124, şubat 1973, ss. 198-207. Bu makalenin aynen yayımı için bkz. Musa Seyirci, *Abdal Musa Sultan*, Der Yayınları, İstanbul, 1999 (üçüncü baskı), ss. 193-208.

[85] S. Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, cilt I, s. 146'dan nakleden Musa Seyirci, op.cit., s. 28.

[86] Musa Seyirci, op.cit., s. 204.

[87] Ibid.

[88] Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, cilt. II, ss. 406-407. Tab'hane-i Âmire, İstanbul, 1279-1280.

[89] Hoca Sadeddin, op.cit., s. 406.

[90] Musa Seyirci, op.cit., s. 204.

[\[1\]](#) *Dünden Bugüne Tercüman* gazetesi, 21 ağustos 2005.

^[2] Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s. 4. Bundan sonra Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*.

[3] *ibid.*

[4] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 265.

[5] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 266. Vurgu benim.

[6] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 292.

[7] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 293. Vurgu benim.

[8] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952*, 1952, İstanbul, s. 199.

[9] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 293.

[10] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 281.

[11] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 282.

[12] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 306.

[13] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 310.

[14] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 297.

[15] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 291, s. 310.

[16] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 273. Vurgu benim.

[17] İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, s. 303.

[18] Frederick William von Herbert, *The Defence of Plevna*, Smith, Elder & Co., London, 1911, ss. 223-224 (İlk baskı, 1895).

[19] Mesela bkz. "Osman Paşa", *AnaBritannica*, cilt 24, s. 305-306; "Osman Paşa", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, cilt 8, s. 4326.

[20] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 240.

[21] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 244.

[22] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 284.

[23] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 284.

[24] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 397.

[25] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 245.

[26] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 247. Buradaki hem eksik hem de fazla olan yanlış liste jeneoloji meraklılarının ilgisine sunulur.

[27] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 240.

[28] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 247.

[29] Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, OSAV, İstanbul, 1995, ss. 340-342.

[30] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 303-311.

[31] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 303.

[32] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 257.

[33] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 299. Vurgu benim.

[34] Murat Bardakçı, *Şahbaba/Osmanoğulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmed Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, İstanbul, Pan Yayıncılık, 2002 (ilk baskı 1998), s. 31.

[35] Murat Bardakçı, *Şahbaba*, ss. 38-39.

[36] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 3.

[37] Ibid.

[38] Akgündüz ve Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 238.

^[39] "Ethniki Hetaireia", *AnaBritannica*, c. 11. s. 413; "Philiki Hetaireia", *AnaBritannica*, c. 25, s. 245.

[40] Danişmend, *Kronoloji*, c. 4, s. 104.

[4] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK, Ankara, i. cilt, ss. 109-110.

[42] Kâzım Yaşar Koprıman (et.al), *Tarih 2*, Devlet Kitapları, Ankara, 2000, s. 60.

[43] Ercan Türköz (et.al), *Üniversiteye Hazırlık. Tarih ve TC İnkilâp Tarihi*, Uğur Yayınları, İstanbul, tarihsiz, s. 349.

[44] Cemal Paşa (Yayına haz. Metin Martı), Hatırat, Arma Yayınları, İstanbul, 1996, s. 343 (ilk baskı 1920).

[45] Djemal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman. 1913-1919*, George H. Doran, New York, 1922.

[46] Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, Matbaa-i Osmanî, 1309/1891-92, cilt. 11, ss. 74-118 (tertib-i cedid).

[47] Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, s. 76.

[48] Günday, *Tarih-i Cevdet*, cilt 6, s. 2700.

[49] "Efendi Para Kazanma Lideri Oldu", *Hürriyet*, 4 Eylül 2005.

[50] Soner Yalçın, *Efendi/Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2004, s. 19. Bundan sonra Soner Yalçın, *Efendi* (20. basımı kullanıyorum, siz de canınızın çektiğini kullanın. Nasıl olsa değişiklik yok).

[51] Soner Yalçın, *Efendi*, ss. 62-63. Vurgu benim.

[52] M.Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 173-184.

[53] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 73.

[54] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 74. Vurgu benim.

[55] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 83. Vurgu benim.

[56] İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, s.16, s. 475.

[57] Çevriyazılı bir metni için bkz. Turgut Kut ve Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul, Yapı Kredi Kültür Merkezi, 1996, ss. 34.

[58] İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, s. 481.

[59] Soner Yalçın, *Efendi*, ss. 111-112.

[60] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 120.

[61] O. Cemal Fersoy, *Devlet ve Hizmet Adamı/Fatin Rüşdü Zorlu*, Hun Yayınları, İstanbul, 1979, ss. 25-27; İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, ss. 351-355.

[62] Mirliwa Rüşdi, *Akabe Meselesi*, Matbaa-yı Amire, Dersaadet, 1326.

[63] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 120. Vurgu benim.

[\[64\]](#) "Ship", *The Encyclopaedia Britannica*, New York, 1911, c. 24, ss. 860-922 (Eleventh Edition, Hand Volume Issue).

[65] Soner Yalçın, *Efendi*, ss. 120-121. Vurgu benim.

[66] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 123. Vurgu benim.

[67] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, cilt 2, ss. 601-602 (ilk basımı, 1940-1953).

[68] Inal, op.cit., s. 601.

[69] Soner Yalçın, *Efendi*, ss. 124-125.

[70] O. Cemal Fersoy, *Devlet ve Hizmet Adamı/Fatin Rüşdü Zorlu*, ekler.

[71] Soner Yalçın, *Efendi*, ss. 123-124. Vurgu benim.

[72] BOA/ Hatt-1 Hümayun/ 48112/ Gurre, zilhicce 1241/ 7 temmuz 1826.

[73] Naim Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1993, cilt.1, s. 186.
Ayrıca bkz. Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 2004, s. 47 (ilk basım 1999).

[74] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 148. Vurgu benim.

[75] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, cilt 2, ss. 600-601.

[76] Soner Yalçın, *Efendi*, s. 311.

[77] Soner Yalçın, *Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı/Efendi 2*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008 (53 basım). Bundan böyle Yalçın, *Efendi 2*.

[78] Yalçın, *Efendi 2*, s. 27.

[79] Yalçın, *Efendi 2*, s. 30, s. 31.

[80] Yalçın, *Efendi 2*, s. 48.

[81] Yalçın, *Efendi 2*, s. 50. Vurgu benim.

[\[82\]](#) Bkz. Wikipedia.

[83] Yalçın, *Efendi 2*, s. 174

[84] William Flavelle Monypenny and George Earle Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli. Earl of Beaconsfield*, John Murray, London, 1929, 2vols. New and Revised Edition.

[85] Robert Blake, *Disraeli*, Methuen & Co., London, 1966.

[86] Yalçın, *Efendi 2*, s. 174, s. 175. Vurgu benim.

[87] Robert Blake, *Disraeli*, s. 258.

[88] Yalçın, *Efendi 2*, s. 360.

[89] Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968, s. 74.

[90] Yalçın, *Efendi 2*, s. 203. Vurgu benim.

[91] Muhammed Emin Riyahi, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

[92] Yalçın, *Efendi 2*, s. 403. Vurgu benim.

[93] Atila Ergür, *Tekstil Terimleri Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002.

[94] Henry & Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*, ABC Kitabevi, İstanbul, 1988.

[95] Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Simurg, İstanbul, 2002, s. 295.

[96] Yalçın, *Efendi 2*, s. 403.

[97] Yalçın, *Efendi 2*, s. 53.

[98] Yalçın, *Efendi 2*, s. 33.

[1] Türkkiye Ataöv (ed), *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2002. Ataöv, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*.

[2] Ataöv, op.cit., arka kapak.

[3] Yılmaz Öztuna, "Ermeni Sorununun Oluştuğu *Siyasal Ortam*", Ataöv, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*'de, ss. 41-62. Alıntı s. 43. Vurgu benim. Bundan sonra, Öztuna, *Siyasal Ortam*.

[4] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 44.

[5] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 52.

[6] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 57.

[7] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 44.

[8] Bkz. Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

[9] Zafer Toprak, "Ermeni Sorunu'nda Dünü İnşa Etmek ya da 'Mukatele'nin İcadı", *Toplumsal Tarih*, sayı 147, mart 2006, ss. 18-25.

[10] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 60. Vurgu benim.

[11] Bkz. Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 199.

[12] Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 284.

[13] Mesela bkz. Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, ss. 335-336.

[14] Öztuna, *Siyasal Ortam*, s. 55. Vurgu benim.

[15] Ataöv, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, s. xi.

[16] Yılmaz Öztuna, Türk Tarihinden Yapraklar, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1992 (ilk baskı 1969).

[17] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikayeleri*, Ötüken, İstanbul, 2000 (İlk baskı 1969).

[18] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Haremnde Üç Haseki Sultan*, Ötüken, İstanbul, 1988 (ilk baskı 1972).

[19] Yılmaz Öztuna, *Cihan Hakanı ve Yenileşme Padişahı. II. Sultan Mahmud*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006.

[20] Mesela bkz. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye (1074-1990)*, cilt 2. Kültür Bakanlığı, Ankara, 1996 (ilk baskı 1990).

[21] Ali Birinci, *Müverrih-i Mâderzâd'ın Fülannâmesi*, Emek Matbaası, İstanbul, 1994 ve Ali Birinci, *Tarih Uğrunda/Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 184-243.

[22] Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Hayat Kitapları, İstanbul, 1963-1967, 12 cilt.

[23] Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi. Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve Sanat Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977-1979, 14 cilt. Bundan sonra Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*.

[24] Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1990, 10 cilt.

[25] Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*. Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, 2 cilt. Bundan sonra Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*.

[26] Öztuna, *Türkiye Tarihi*, c. 12, ss. 146-147. Vurgu benim.

[27] Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 7, ss. 182-183.

[28] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi/Siyasi Tarih. 1. cilt*, ss. 541-542.

[29] Edhem Eldem, "26 Ağustos 1896 'Banka Vakası' ve 1896 'Ermeni Olayları', *Tarih ve Toplum. Yeni Yaklaşımlar*, sayı 5, bahar 2007, s. 113.

[30] Hüseyin Nâzım Paşa (Haz. Necati Aktaş, Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük), *Ermeni Olayları Tarihi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1994. 2 cilt.

[31] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c.i, s. 14.

[32] Erken Osmanlı için ciddi ve yeni bir çalışma olarak bkz. Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, Kitabevi, İstanbul, 2001 ve ayrıca bu konudaki tartışmaları toplayan bir eser için bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz (derleyenler), *Söğüt'ten İstanbul'a./ Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

[33] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 124-129.

[34] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i, s. 122, s. 191.

[35] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i, s. 188.

[36] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i s. 584.

[37] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i, s. 40.

[38] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ii. s. 194.

[39] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i. s. 479.

[40] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i, s. 414, s. 425.

[41] Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, vii., s. 380, s. 387, s. 389.

[42] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, i, ss. 284-285. Vurgu benim.

[43] Kardeş katli ve veraset usl için bkz. Joseph Fletcher, "Turco-Mongolian Monarchical Tradition in the Ottoman Empire", *Harvard Ukranian Studies*, 3-4, 1979-1980 ve Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, Eren, İstanbul, 1997.

[44] Abdülkadir Özcan, *Fatih Sultan Mehmed/Kânunnâme-i Âl-i Osman*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 18.

[45] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, ii, s. 267.

[46] İstanbul fethinin bazı temel meseleleri için bkz. Feridun M. Emecen, *İstanbul'un Fethi Olayı ve Meseleleri*, Kitabevi, İstanbul, 2003.

[47] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. ii, ss. 54-55.

[48] Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c.ii, s. 80.

[49] *ibid.*

[50] Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1975.

[51] Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1979.

[52] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri, 1840-1880*, TTK, Ankara, 2000.

[53] Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil, İstanbul, 1985.

[54] Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil, İstanbul, 1983.

[55] Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Hil, İstanbul 1983.

[56] Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan, İstanbul, 2000.

[57] Ortaylı, *Eski Dünya Seyahatnamesi*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2007.

[58] Ortaylı, *Mekânları ve Olaylarıyla Topkapı Sarayı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007 ve Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2008.

[59] Bkz. Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Hil, İstanbul, 1986; Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, I, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004; Ortaylı, *Ottoman Studies*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2004; Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.

[60] Nilgün Uysal, *Zaman Kaybolmaz/İlber Ortaylı Kitabı*, Türkiye İş Bankası, 2006.

[61] Erol Özvar (Yayına haz.), *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: Halil İncılık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, İlber Ortaylı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2006.

[62] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş, İstanbul, 2006.

[63] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 2*, Timaş, İstanbul, 2006.

[64] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar/Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3*, Timaş, İstanbul, 2007.

[65] Ortaylı, *Gelenekten Geleceğe*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001 (1.baskı: Hil Yayınları, 1982).

[66] Ortaylı, *Osmanlı Barişı*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

[67] Mustafa Armağan, *İlber Ortaylı ile Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001.

[68] Taha Akyol, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine. İlber Ortaylı ile Konuşmalar*,
Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002. Alıntı s. 7'den.

[69] Ortaylı, *Kırk Ambar Sohbetleri*, Aşina Kitaplar, Ankara, 2006.

[70] Ortaylı, *Tarihin İzinde*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008.

[71] Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007 ve Ortaylı, *Avrupa ve Biz. Seçme Eserler I*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

[72] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, Timaş, İstanbul, 2008.

[73] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz* s. 7.

[74] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, ss. 31-41.

[75] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, ss. 8-9.

[76] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, s. 101.

[77] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, ss. 45-46

[78] Ortaylı., *Tarihin Sınırlarına Yolculuk*, ss. 91-92.

[79] Akyol, op.cit., s. 15.

[80] Akyol, op.cit., s. 30.

[81] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 187.

[82] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 118.

[83] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 20.

[84] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 87.

[85] Nilgün Uysal, *Zaman Kaybolmaz*, s. 343.

[86] Nilgün Uysal, op.cit., s. 354.

[87] Ortaylı, *Osmanlı Barişı*, s. 7.

[88] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, ss. 7-8.

[89] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 9.

[90] Ortaylı, *Osmanlı Barişı*, s. 12. Vurgu benim.

[91] Nilgün Uysal, *Zaman Kaybolmaz*, s. 172.

[92] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı, İstanbul, 1998, s. 403.

[93] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 11 Vurgu benim.

[\[94\]](#) Hilary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling Though Istanbul*, Redhouse, İstanbul, 1972, s. 99.

[95] Sâî Mustafa Çelebi (Haz. Hayati Develi), *Yapılar Kitabı / Tezkireü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye*, Koçbank, İstanbul, 2002, s. 165.

[96] Sumner-Boyd ve Freely, op.cit., s. 46.

[97] Sumner-Boyd ve Freely, op.cit., s. 222.

[98] Sumner-Boyd ve Freely, op.cit., s. 121.

[99] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 47.

[100] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 118.

[101] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, ss. 138-139.

[\[102\]](#) Ahmet Mumcu, "Divân-ı Hümâyün", DİA, 1994, c. 9, s. 431.

[103] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 119.

[104] Yaşar Yücel (Haz.), 'Kitâb-ı Müstetâb', içinde, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, TTK, Ankara, 1988, s. 6.

[105] Ahmed Cevdet, *Tarih*, c. vi, s. 12.

[106] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, ss. 59-60. Vurgu benim.

[107] Aleksandar Šopov, *"Falling Like an Autumn Leaf": The Historical Visions of the Battle of the Maritsa River/Meriç River and the Quest for a Place Called Sirpsindiğı*, Sabancı Üniversitesi, Basılmamış MA tezi, 2007.

[108] İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, ss. 167-173 ve Danişmend, *Kronoloji*, c. 1, ss. 42-43, 53.

[109] John V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, c. 2, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1994, ss. 379-382 ve Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Isis, İstanbul, 1990, s. 29.

[110] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, ss. 27-28.

[111] Ortaylı, *Avrupa ve Biz* (Turhan), s. 39 ve *Avrupa ve Biz* (İş Bankası), s. 37. Vurgu benim.

[112] Halil İncılık ve Mevlûd Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân. İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme*, TTK, Ankara, 1978, ss. 17-18.

[113] Danişmend, *Kronoloji*, c. i, s. 209.

[\[114\]](#) H. İncik, "Murad II", *DİA*, İstanbul, 2006, c. 31, s. 168

[115] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, ss. 22-23. Vurgu orijinalinde.

[116] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 24, Vurgu orijinalinde.

[\[117\]](#) V. L. Menage, "Annals of Murad II", *BSOAS*, v. 39, No. 3, (1976), ss. 570-584.

[118] Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, TTK, Ankara, 1954.

[119] Selânikî Mustafa Efendi (Haz. Mehmet İpşirli), *Tarih-i Selânikî*, 2 cilt. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1989.

[120] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 187.

[121] William L. Langer ve Robert P. Blake, "The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background", *The American Historical Review*, v. 37, No. 3, (April 1932), ss. 468-505; V. L. Menage, "The 'Menâqib' of Yakhshi Faqih", *BSOAS*, v. 26, no.1, (1963), ss. 50-54.

[122] Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Isis, Istanbul, 1990, s. 1.

[123] Ahmed Âşıkî (Haz. Nihal Atsız), "Tevârih-i Âl-i Osman", *Osmanlı Tarihleri'nde*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1949, s. 93. Vurgu benim. Ayrıca karşı., Âşık Paşazade (Haz. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç), *Osmanoğulları'nın Tarihi*, K Kitaplığı, 2003, s. 319.

[\[124\]](#) Atsız, op.cit., s. 148.

[125] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, ss. 68-69.

[126] Atsız, op.cit., s. 123.

[127] Oruç Beğ (Haz. Necdet Öztürk), *Oruç Beğ Tarihi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007, s. 19.

[128] Nihat Azamat, *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 18.

[129] Ortaylı, op.cit., s. 26.

[130] Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, TTK, Ankara, 1954.

[131] Rûm / Rûmi için bkz. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği/14-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

[132] Mustafa Âli (Haz. M. Hüdai Şentürk), *Künhü'l-Ahbar, c. ii., Fatih Sultan Mehmed Devri*, TTK, Ankara, 2003, s. 54.

[133] İbrahim Müteferrika (Haz. Halil Necatioğlu), *Risâle-i İslâmiye*, Ankara, 1982, s. 94.

[134] Mustafa Âli (Haz. M. Hüdai Şentürk), *Künhü'l-Ahbar*, s. 153.

[135] Nilgün Uysal, Zaman Kaybolmaz, s. 161.

[\[136\]](#) Caroline Campbell ve Alan Chong, *Bellini and the East*, National Gallery Company London, 2007, s. 16, 17-18.

[\[137\]](#) Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 388.

[138] Hans Georg Majer, "The Petancius Series", *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, İçinde, İş Bankası, İstanbul, 2000, s. 89.

[139] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, s. 98.

[140] Abdülkerim Özaydın, "*İbn Bîbî*", DİA, c. 19, İstanbul, 1999, ss. 379-382; Adnan Sadık Erzi, "*İbn Bîbî*", IA, c. 5/2, Eskişehir, 1997, ss. 712-718.

[141] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 169.

[142] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 54.

[143] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına*, s. 27.

[144] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 103.

[145] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 27.

[146] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 115.

[147] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 28.

[148] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 159.

[149] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 27.

[150] Ortaylı, Son İmparatorluk, ss,179-180.

[151] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 63.

[152] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 110.

[153] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 136.

[154] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 18.

[155] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 38.

[156] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 52.

[157] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 62.

[158] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 105.

[159] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 169.

[160] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 94.

[161] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 124.

[162] Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, s. 158.

[163] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 18.

[165] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına*, s. 25.

[166] Ortaylı, *Tarihin Sınırlarına*, s. 68.

[167] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 185.

[168] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, s. 35.

[169] Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlılar*, s. 185.

[170] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, s. 137.

[171] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 189.

[172] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 36.

[173] Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, s. 177.

[174] Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, s. 24.

[175] Ortaylı, "Hilâfet ve Türkiye İslâm Devletinde Hilâfet", içinde. İ. Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim/Makaleler I*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 257-265 ve Ortaylı, "Hilâfet ve Türkiye İslâm Devletinde Hilâfet", içinde. İ. Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, ss. 146-155.

[176] Ortaylı, Turhan Yayınevi'nden çıkan makale derlemesindeki ilk 24 makaleyi, hem de aynı sırayla bu kez İş Bankası'ndan, güncel ama oldukça yanıltıcı başka bir başlıkla bir kez daha bastırılmış bulunmaktadır. Üstelik bu derlemedeki makalelerin daha önce basıldıkları bilgisi bile okuyucudan esirgenmiştir. Bkz. İ. Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu/Seçme Eserleri, II*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

[177] Ortaylı, *İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan, s. 260 ve *Batılılaşma Yolunda*, ss. 149-150.
Vurgu benim.

[178] Ayn Calut Savaşı için bkz. Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks. The Mamluk-İlkhaniid War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, özellikle ss. 26-48.

[179] Reuven Amitai-Preiss, "Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War against the Mamluks", içinde Reuven Amitai-Preiss ve David O. Morgan, *The Mongol Empire & its Legacy*, Brill, Leiden, 1999, s. 68. Ayrıca bkz. Reuven Amitai, "Whither the Ilkhanid Army? Ghazan's First Campaign into Syria (1299-1300)", içinde Nicola di Cosmo, *Warfare in Inner Asian History* (ed), Brill, Leiden, 2002, ss. 221-264.

[180] Ortaylı, *Tarihimiz ve Biz*, s. 43. Vurgu benim.

[1] Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa (Haz. Şevki Nezihi Aykut), *Hasan Bey-Zâde Târîhi, Tahlil-Kaynak Tenkidi*, c. i, TTK, Ankara, 2004, ss. lxxxiv-xcii.

[2] Halide Edib Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Çan Yayını, İstanbul, 1962, s. 4. Vurgu benim.

[3] Hülya Adak, "An Epic for Peace", Halide Edib'in anılarının tıpkıbasımına önsöz, s. xiv. Bkz. *Memoirs of Halidé Edib*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2004. Benim çevirim. Ayrıca bkz., Hülya Adak, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs and the Turkish Ordeal*" içinde, Sibel Irzık and Güven Güzeldere, *Relocating the Fault Lines: Turkey Beyond the East-West Divide*, *South Atlantic Quarterly*. Spring/Summer 2003, 102 (2/3), 509-529, Duke University Press, Durham, bkz. s. 524.

[4] Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 15.

[5] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele/Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

^[6] Halide Edib, *The Turkish Ordeal. Being the Further Memoirs of Halidé Edib*, The Century Co., New York, 1928, s. 12.

[7] Adıvar, op.cit., s. 17. Vurgu benim.

[8] Halide Edib, op.cit.,14. Vurgu benim.

^[9] Bunlara topluca bir bakış için bkz. Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yayınları, İstanbul, 1992.

[10] Adıvar, op.cit., s. 17. Vurgu benim.

[11] Halide Edib, op.cit., ss. 14-15. Vurgu benim.

[12] Adıvar, op.cit., ss. 119-120. Vurgu benim.

[13] Halide Edib, op.cit., s. 127. Vurgu benim.

[14] Halide Edib, op.cit., s. 169.

[15] Adıvar, op.cit., s. 153. Vurgu benim.

[16] Halide Edib, op.cit., s. 185.

[17] Adıvar, op.cit., s. 133. Vurgu benim.

[18] Halide Edib, op.cit., s. 145.

[19] Bkz. R. Levy, "Kurret-ül-Ayn", İA, c. 6,ss. 1021-1023.

[20] Fizan Mebusu Câmî [Baykut], *Trablusgarb'den Sahra-yı Kebir'e Doğru*, Nişan Babikyan Matbaası, İstanbul, 1326 (Rumî)-1910 ve Câmî, *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğuna Dâhil Olan Turanî Akvâm*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi, İstanbul, 1338.

[21] Adıvar, op.cit., s. 153. Vurgu benim.

[22] Halide Edib, op.cit., s. 184.

[23] İhsan Yılmaz, "Halide Edip Beni 13 Yıl Sömürdü", *Hürriyet (Pazar eki)*, 21 nisan 2002.

[24] Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995 (İkinci baskı. Bundan sonra, *Harem 2*).

[25] Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Câriyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2000 (Beşinci Baskı. Bundan sonra, *Harem 5*).

[26] Ahmed Akgündüz, *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007
(Bundan sonra, *Osmanlı'da Harem*).

[27] Ahmed Şefik, *El- Rık fî'l-İslâm, Dersaadet*, İkdam Matbaası, 1314.

[28] Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1964.

[29] Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.

[30] Ehud R. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Seattle, 1998.

[31] Ehud R. Toledano, *As if Silent and Absent/Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, Yale University Press, New Haven, 2007.

[32] Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 1993 ve Leslie Peirce (Çev. Ayşe Berktaş), *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

[33] Y. Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*, Macmillan Press, London, 1996 ve Y. Hakan Erdem (Çev. Bahar Tırnakçı), *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

[34] Gülru Neciboğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, MIT Press, Cambridge, M.A., 1991; Gülru Neciboğlu (Çev. Ruşen Sezer), *15. ve 16. Yüzyılda Topkapi Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar*, YKY, İstanbul, 2007.

[35] William Gervase Clarence-Smith, *Islam and the Abolition of Slavery*, Oxford University Press, Oxford, 2006.

[36] Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukunda Kölelik ve Câriyelik/Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, Beyan, İstanbul, 1996.

[37] Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, ss. 11-12.

[38] Leila Hanoum (Ed. Youssuf Razi), *Le Harem Impérial et les Sultanes*, Calmann-Lévy, Paris, 1925 ve Leyla Saz (Haz. Sadi Borak), *Harem'in İçyüzü*, Milliyet Yayınları, 1974.

[39] Süleyman Kâni İrtem (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), *Osmanlı Sarayı ve Haremin İçyüzü*, Temel, İstanbul, 1999.

[40] İncelik eleştirileri, her üç metinde değişik yerlerde, mesela *Harem 2*'de, s. 17 ve *Osmanlı'da Harem* (2007), s. 51.

[41] Akgündüz, *Harem 2*, s. 39.

[42] Akgündüz, *Harem 2*, s. 40.

[43] *ibid.*

[44] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 41-42. Boldlar orijinalde. İtalikler benim.

[45] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 42-43 Akgündüz'ün kendi okuyuşu da ufak farklılıklarla şöyledir:

"Evlenün şunun bigi avretler ile kim, erden kaçmaz ola; oğlan doğurgan ola, ümmetim çok ola kim, ben ümmetim çokluğuyla fahrlanurun, yarın kıyâmet günündedir."

[46] Akgündüz, *Harem 5*, ss. 49-50 Bold orijinalde. İtalik benim. Musa Duman'ın mektubu ss. 463-465'te.

[47] Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, s. 22-26.

[48] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 44-45; *Harem 5*, ss. 52-53. Vurgu benim.

[49] Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, s. 25.

[50] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 4, Fey Vakfı, İstanbul, 1992, s. 297, s. 301.

[51] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 6, Fey Vakfı, İstanbul, 1993, s. 242.

[52] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 6, Fey Vakfı, İstanbul, 1993, s. 227., n. 6.

[53] Akgündüz, *Harem 2*, s. 45; *Harem 5*, s. 53.

[54] Akgündüz, *Harem 2*, s. 39 ve *Harem 5*, s. 47.

[55] Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, s. 22.

[56] İ. H. Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, TTK, Ankara, 1984, s. 37, 40.

[57] Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İskit Yayını, İstanbul, 1958, s. 151.

[58] Kapı kavramı için bkz. Metin Kunt, *The Sultan's Servants/The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650*, Colombia University Press, New York, 1983, s. xiii.

[59] Gelibolulu Mustafa 'Ali, (Haz. Mehmet Şeker), *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâ'idü'n-nefâis fî Kâva'idi'l-Mecâlis*, TTK, Ankara, 1997, s. 353.

[60] Gelibolulu Mustafa 'Ali, (Haz. Mehmet Şeker), op.cit., ss. 272-273. Vurgu benim.

[61] Gelibolulu Mustafa 'Ali, (Haz. Mehmet Şeker), *Mevâ'idü'n-nefâis*, s. 154. Vurgu benim.

[62] Gelibolulu Mustafa 'Ali (Haz. M. Hüdai Şentürk), *Künhü'l-Ahbâr*, c.ii, s. 101. Vurgu benim.

[63] Dror Ze'evi, *Producing Desire. Changing Sexual Discourses in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, University of California Press, Berkeley, 2006, s. 93.

[64] Akgündüz, *Harem 2*, s. 255; *Harem 5*, s. 263; *Osmanlı'da Harem*, s. 111.

[65] Akgündüz, *Harem 2*, s. 255; *Harem 5*, s. 263; *Osmanlı'da Harem*, s. 113.

[66] Çağatay Uluçay, *Harem II*, TTK, Ankara, 1985, s. 15.

[67] Akgündüz, *Harem 2*, s. 256; *Harem 5*, s. 264; *Osmanlı'da Harem*, s. 113. Vurgu benim.

[68] Akgündüz, *Harem 2*, s. 257; *Harem 5*, s. 265; *Osmanlı'da Harem*, s. 114. Vurgu benim.

[69] Akgündüz, *Harem 2*, s. 264; *Harem 5*, s. 271; *Osmanlı'da Harem*, s. 119. Vurgu benim.

[70] Akgündüz, *Harem 2*, s. 23. Birinci baskının önsözü aynen tekrarı için *Harem 5*, s. 33.

[71] Akgündüz, *Harem 2*, s. 293; *Harem 5*, s. 300; *Osmanlı'da Harem*, s. 148. Vurgu benim.

[72] Akgündüz, *Harem 2*, s. 259; *Harem 5*, s. 267; *Osmanlı'da Harem*, s. 115.

[73] Akgündüz, *Harem 2*, s. 36; *Harem 5*, s. 44; *Osmanlı'da Harem*, ss. 20-21.

[74] Akgündüz, *Harem 2*, s. 56; *Harem 5*, s. 63-64; *Osmanlı'da Harem*, ss. 27-28.

[75] Ahmed Şefik Bey, *El-rık fî'l-İslâm*, s. 4.

[76] Richard F. Clarke, *Cardinal Lavignerie and the Slave Trade*, Negro Universities Press, New York, 1969 (İlk baskısı 1889). Özellikle "Mohammedanism and Slavery" bölümü, ss. 288-303.

[77] Akgündüz, *Harem 2*, s. 57; *Harem 5*, s. 65.

[78] Akgündüz, *Harem 2*, s. 76; *Harem 5*, s. 83.

[79] Akgündüz, *Harem 2*, s. 95; *Harem 5*, s. 102. Vurgu benim.

[80] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 95-96, *Harem 5*; s. 103. Vurgu benim.

[81] Falih Rıfık Atay, *Gezerek Gördüklerim*, Devlet Kitapları, Ankara, 1970, s. 288.

[82] Falih Rıfık Atay, *Gezerek Gördüklerim*, ss. 283-284.

[83] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 98; *Harem 5*, s. 105-6. Vurgu benim.

[84] Akgündüz, *Harem 2*, s. 107; *Harem 5*, ss. 115-116; *Osmanlı'da Harem*, ss. 43.

[85] Akgündüz, *Harem 2*, s. 110-111; *Harem 5*, s. 119.

[86] Akgündüz, *Harem 2*, s. 113; *Harem 5*, s. 121. Vurgu benim.

[87] Avigdor Levy, "Formalization of Cossack Service under Ottoman Rule", içinde, Béla K. Kiraly (et.al), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York, 1982, ss. 491-505.

[88] Akgündüz, *Harem 2*, s. 117-118; *Harem 5*, s. 125-126. Vurgu benim.

[89] Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, ss. 41-42.

[90] Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu*, ss, 65-67.

[91] Akgündüz, *Harem 2*, s. 159 Vurgu benim.

[92] Akgündüz, *Harem 5*, ss. 167; *Osmanlı'da Harem*, ss. 52. Vurgu benim.

[93] Ömer Lütflü Barkan, *XV. Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, I. cilt, İstanbul, 1943, s. 95. Ayrıca daha iyi bir okuma kesinlikle olmayan, Barkan'ın okuduğu bazı kelimeleri bile atlayan bir okuma için bkz. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, 1990, c. 2, s. 311. Osmanlıcasında açıkça okunan ve Barkan'ın da öyle okuduğu "müteveccih olmalı olmaya" ibareleri burada "müteveccih olmaya" olarak okunmuş.

[94] Akgündüz, *Harem 2*, s. 105; *Harem 5*, ss. 113. Vurgulu yerler değişiklikleri gösteriyor.

[95] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 3.

[96] Akgündüz, *Harem 2*, s. 175; *Harem 5*, ss. 183.

[97] Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti*, s. 77.

[98] Akgündüz, *Osmanlı'da Harem*, s. 112. Vurgu benim.

[99] Akgündüz, *Harem 2*, s. 152; *Harem 5*, s. 160.

[100] Diyanet web sitesi. Vurgu benim.

[101] Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası). Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2004, Nisâ 25, s. 26.

[102] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 7, 1994, s. 304. Mantiğını çözemediğim italikler orijinalde. Boldlar benim.

[103] Akgündüz, *Harem 5*, s. 453.

[104] Akgündüz, *Harem 5*, s. 454.

[105] Akgündüz, *Harem 5*, s. 459.

[106] Akgündüz, *Harem 5*, s. 457.

[107] ibid. Vurgu benim.

[108] Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, c. 7, 1994, s. 304.

[1] Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Turkish Historical Society, Ankara, 1993. Bundan sonra Sonyel, Minorities.

^[2] Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Holmes & Meier, New York, 1982. Vol. I. Bundan sonra Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I

[3] Sonyel, *Minorities*, s. 52.

[4] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 103.

[5] Sonyel, *Minorities*, s. 46.

[6] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 90.

[7] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 97.

[8] Sonyel, *Minorities*, s. 30.

[9] *ibid.*

[10] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 186.

[11] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 202.

[12] Sonyel, *Minorities*, s. 73.

[13] Braude and Lewis, *Christians and Jews*. I, s. 186; Somnot 9, s. 201.

[14] E. J. Rapson (Ed.), *The Cambridge History of India*, Cilt I, Ancient India, CUP, London, 1922 ve 1935; Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt III, Turks and Afghans, CUP, London, 1928; Sir Richard Burn (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt IV, The Mughal Period, CUP, London, 1937; H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt V, British India 1497-1858, CUP, London, 1929; H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*. Cilt VI, The Indian Empire 1858-1918, CUP, London, 1932 ve Sir Mortimer Wheeler, *The Cambridge History of India*. Supplementary Volume. The Indus Civilization, CUP, London, 1961.

[15] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, İlk Çağlardan Gurkanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar (1526), TTK, Ankara, 1946; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*. Cilt II, Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri (1526-1737), TTK, Ankara, 1947 ve Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*. cilt III, Nadir Şah Afşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar (1737-1949), TTK, Ankara, 1950. (İkinci baskısı 1987).

[16] Bayur, *Hindistan Tarihi*. I, s. xvii.

[17] ibid. Vurgu benim.

[18] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*. cilt III, ss. 56-57.

[19] Sir E. Dennison Ross, "The Portuguese in India", H. H. Dodwell (Ed.), içinde. *The Cambridge History of India*. cilt V, *British India 1497-1858*, CUP, London, 1929'da. ss. 3-4.

[20] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt III, s. 59. İtalikler Bayur'un orijinal katkısı.

[21] Sir E. Dennison Ross, "The Portuguese in India", ss. 5-6.

[22] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt III, s. 82.

[23] Sir William Foster, "The East India Company, 1600-1740", s. 77, H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*, cilt V; *British India 1497-1858*, CUP, London, 1929'da.

[24] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt III, s. XXVII.

[25] *ibid.*

[26] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, s. 272.

[27] Sir Wolseley Haig, "Mu'izz-ud-din Muhammad bin Sam of Ghur and The Earlier Slave Kings of Delhi", Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*, cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928'de, s. 44.

[28] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, s. 292.

[29] Sir Wolseley Haig, "Mu'izz-ud-din Muhammad", ss. 68-69.

[30] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, s. 322.

[31] Sir Wolseley Haig, "The Reigns of Ghiyas-ud-Din Tughluq and Muhammad Tughluq, and the Second Conquest and Revolt of the Deccan", Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*, cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928'de, ss. 134-135.

[32] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, s. 423.

[33] Sir Wolseley Haig, "The Kingdom of the Deccan, A.D.1347-1490", Sir Wolseley Haig (Ed.), *The Cambridge History of India*, cilt III, *Turks and Afghans*, CUP, London, 1928'de, s. 381.

[34] *ibid.*

[35] Gabor Agoston, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, ss. 16-17.

[36] Iqtidar Alam Khan, *Gunpowder and Firearms. Warfare in Medieval India*, Oxford University Press, New Delhi, 2004, s. 208.

[37] Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, cilt I, s. XIX.

[38] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987. M. S. Eren'in notu, s. iv. Bundan sonra, Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*.

[39] Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1988, 18. Vurgu benim. Bundan sonra Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda*.

[40] Orhonlu, *Aşiretlerin İskâni*, s. 21. Vurgu benim.

[41] Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 22. Vurgu benim.

[42] Hem Orhonlu hem de Halaçoğlu'nun referansı: Ahmet Refik, *XVI. Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul 1935, s. 86.

[43] Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda*, s. 23. Vurgu benim.

[44] Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 24. Vurgu benim.

[45] Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda*, s. 25. İtalikler benim. Bold orijinalde.

[46] Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 26. İtalikler benim. Bold orijinalde.

[47] Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda*, s. 25, n.176.

[48] Naima, cilt 6, fihrist.

[49] Naima, cilt 6, s. 402.

[50] Danişmend, *Kronoloji*, 3, s. 426.

[51] Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda*, s. 39. Vurgu benim.

[52] Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s. 44. Vurgu benim.

[53] Murat Bardakçı, "Hülya Avşar'ın Başında Bir de Fiyongu Olsaydı 'Felek Tabancası' Takmış Olacaktı", 30 nisan 2006, *Hürriyet*. Bold vurgular orijinalde, italikler benim.

[54] Murat Bardakçı, "Yusuf Hoca ile Aramızdaki Tartışmada Üçüncü Kişilere Başka Şey Düşer!", *Hürriyet*, 14 mayıs 2006.

[55] İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974. Bundan sonra Ortaylı, *Mahalli İdareler*.

[56] İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1985.

[57] İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara, 2000

[58] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. xiv.

[59] Musa adırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TT K, Ankara, 1991. Bundan sonra adırcı, *Anadolu Kentleri*.

[60] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 29. Vurgu benim.

[61] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 199. Vurgu benim.

[62] E. Engelhardt (Çeviren Ali Reşad), *Türkiye ve Tanzimat ve Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islâhatı*, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul, 1328 (1910), s. 72. Bundan sonra Engelhardt, Türkiye ve Tanzimat.

[63] Ahmed Lûtfî Efendi (Yeni yazıya aktaran Yücel Demirel), *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999. c. viii, ss. 1183-1184.

[64] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 30.

[65] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 73.

[66] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 216.

[67] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 19.

[68] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 37. Vurgu benim.

[69] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 250. Vurgu benim.

[70] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 39.

[71] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 250.

[72] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 143.

[73] Danişmend, *Kronoloji*, iv. s. 193.

[74] Yonca Köksal ve Davut Erkan, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişı*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2007, s. 20.

[75] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 257.

[76] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 59.

[77] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 259.

[78] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 66.

[79] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 66.

[80] Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 67.

[81] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 259.

[82] Ibid ve Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s. 67.

[83] adırcı, *Anadolu Kentleri*, s. 268.

[84] Bkz. Yukarıda s. 202.

[85] Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukunda Kölelik ve Câriyelik. Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, Beyan, İstanbul, 1996.

[86] Fendoğlu, *Kölelik ve Cârîyelik*, s. 2 (İçkapak arkası).

[87] Fendoğlu, *op.cit.*, s. 31. Vurgu benim.

[88] Akgündüz, *Harem 2*, s. 71. Vurgu benim.

[89] Fendoğlu, op.cit., ss. 33-34.

[90] Akgündüz, *Harem 2*, s. 81. Vurgu benim.

[91] Fendoğlu, op.cit., ss. 60-61.

[92] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 95-96. Vurgu benim.

[93] Fendoğlu, op.cit., s. 64. Vurgu benim.

[94] Akgündüz, *Harem 2*, s. 96. Vurgular benim.

[95] Atay, *Gezerek Gördüklerim*, s. 287.

[96] Fendoğlu, op.cit., s. 63.

[97] Akgündüz, *Harem 2*, s. 98.

[98] Akgündüz, *Harem 2*, s. 100.

[99] Akgündüz, *Harem 2*, s. 102.

[100] Fendoğlu, op.cit., s. 68.

[\[101\]](#) Fendoğlu, op.cit., s. 96.

[102] Akgündüz, *Harem 2*, s. 114.

[103] Fendoğlu, op.cit., s. 97. Vurgu benim.

[104] Akgündüz, *Harem 2*, s. 116. Vurgu benim.

[105] Fendoğlu, op.cit., ss. 307-308.

[106] Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyûbiler Devleti*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983, s. 77.

[107] Şeşen, op.cit., s. 89.

[108] Şeşen, op.cit., s. 85.

[109] Şeşen, op.cit., s. 95.

[110] Akgündüz, *Harem 2*, s. 113. Vurgu benim.

[111] Fendoğlu, op.cit., s. 91. Vurgu benim.

[112] M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülişlâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, ss. 119-120.

[113] Fendoğlu, op.cit., s. 220.

[114] Akgündüz, *Harem 2*, ss. 128-129.

[115] Fendoğlu, op.cit., s. 59.

[116] Akgündüz, *Harem 2*, s. 93.

[117] Fendoğlu, op.cit., s. 275.

[118] Fendoğlu, op.cit., s. 277.

[119] Akgündüz, *Harem 2*, s. 313.

[\[120\]](#) Fendoğlu, op.cit., s. 279.

[121] Fendoğlu, op.cit., s. 279 ve Akgündüz, *Harem 2*, s. 314.

[\[122\]](#) Fendoğlu, op.cit., s. 281.

[123] Fendoğlu, op.cit., s. 278.

[124] Akgündüz, *Harem 2*, s. 264.

[125] Akgündüz, *Harem 2*, s. 264; A. Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK, Ankara, 1988.

[126] Akgündüz, *Harem 2*, s. 264; Hasan Yüksel, "Vakıflara Dair Bir Eser Üzerine", *Tarih ve Toplum*, no. 89, mayıs 1991, ss. 57-61.

[1] Marguerite Yourcenar (Çev. Nili Bilkur), *Hadrianus'un Anıları*, Adam Yayınları, İstanbul, 1992.

[2] Sultan Abdülhamid (Ali Vehbi Bey tarafından hazırlanan Fransızca baskıdan çeviren H. Salih Can), *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987, s. 60 (ilk baskı 1974).

[3] Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 61.

[4] İbnülemin Mahmud Kemâl, "Abdülhamid-i Sani'nin Notları", *TTEM*, 90, 1 Kânun-u Sani 1926, ss. 60-68. (basımı 1927).

[5] M. Metin Hülügü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

[6] İsmet Bozdağ, *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri ve Mithat Paşa'nın Taif Zindanından Gönderdiği 8 Mektup*, Bozdağ Kitabevi, Bursa, 1946. Bundan sonra *Bozdağ, Hatıra Defteri, 1946*; ve İsmet Bozdağ, *Abdülhamid'in Hatıra Defteri (Belgeler ve Resimlerle)*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1975, Bundan sonra *Bozdağ, Hatıra Defteri, 1975*.

[7] Alâeddin Yalçınkaya, "Hâtîrât-ı Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni= 'Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum*, eylül 1992, 105, ss. 57-62 ve Alâeddin Yalçınkaya, *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Notları*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1996.

[8] Yavuz Selim Karakişla, "Sultan Hamid'in Sahte Hatıratı", *Toplumsal Tarih*, kasım 2001, 95, ss. 29-34.

[9] Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan İlmî Araştırmalar*, 2005-2, 19, ss. 177-194.

[10] Mesela, İsmet Bozdağ, "Abdülhamid'in Anıları", *Tarih ve Toplum*, aralık 1992, 108, s. 2; Alâeddin Yalçınkaya, "Bozdağ'a Yanıt", *Tarih ve Toplum*, mart 1993, 111, ss. 2-3; Murat Bardakçı, "Sultan Abdülmecid 150 Yıldan Beri Washington'lu Gözlüyor", *Hürriyet*, 18.5.2003; Haşim Söylemez, "20 Yıllık Karım Nasıl Yok Olur?", *Aksiyon*, 457, 8.9.2003; Yavuz Bahadıroğlu, "Tarih 'Uydur Uydur söyle' Alanı Değildir", *Vakit*, 30.8.2005.

[11] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1946, s. 5. Vurgu benim.

[12] ibid. Vurgu benim.

[13] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1946, s. 6.

[14] Bozdağ, *Hatıra Defteri* 1975, s. 177. Vurgu benim.

[15] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 179.

[16] ibid. Vurgu benim.

[17] *ibid.*

[18] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 181. Vurgu benim.

[19] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 182.

[20] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 188.

[21] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 193.

[22] M. Metin Hülügü, *Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, ss. 301-309.

[23] M. Metin Hülügü, *Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, s, 302. Vurgu benim.

[24] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1946, s. 13. Vurgu benim. Bkz. Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 11.

[25] İsmail Hami Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, ss. 295-296.

[26] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 39. Vurgu benim.

[27] Danişmend, *Kronoloji*, cilt iv, s. 298.

[28] Danişmend, op.cit., s, 299.

[29] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, ss. 48-49. Vurgu benim.

[30] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 59. Vurgu benim.

[31] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 59-60. Vurgu benim.

[32] M. Metin Hülügü, *Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, s, 303.

[33] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 78. Vurgu benim.

[34] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 80. Vurgu benim.

[35] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, ss. 73-74. Vurgu benim.

[36] Wilfrid Scawen Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt/Being a Personal Narrative of Events*, New York, Alfred A. Knopf, 1922.

[37] Wilfrid Scawen Blunt, *My Diaries. Being a Personal Narrative of Events, 1888-1914. Part One 1888-1900*, New York, Alfred A. Knopf, 1921.

[38] Blunt, *My Diaries*, s. 206.

[39] William Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia/The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*, Columbus: Ohio State University Press, 1984, s. 201.

[40] Ochsenwald, op.cit., s. 217.

[41] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 70.

[42] Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi, 1854-1871", *Çağını Yakalayan Osmanlı'da*, (Haz. E. İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar), IRCICA, İstanbul, 1995, ss. 45-120.

[43] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 98.

[44] Karakıfla, op.cit., s. 31.

[45] Alâeddin Yalçınkaya, "Hâtırât-ı Sultân Abdülhamid Hân-ı Sâni= 'Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum*, eylül 1992, 105, s. 57 ve Alâeddin Yalçınkaya, "Bozdağ'a Yanıt", *Tarih ve Toplum*, mart 1993, 111, s. 2.

[46] Ali Birinci'den naklen, "Hâtırat-ı Abdülhamid-i Sâni", *Utarit*, s. 1, 6 Kânûn-u Sâni, s. 7, bkz. Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan-İlmî Araştırmalar*, 2005-2, 19, s. 193.

[47] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 256.

[48] Bozdağ, *Hatıra Defteri*, 1975, s. 252.

[49] İsmet Bozdağ (Hanzâde Sultanefendi), *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2002. Bundan sonra Bozdağ, *Saray Notları*.

[50] Murat Bardakçı, "Bu Kitap Düzmedir, Sakın Ola ki İnanmayın", *Hürriyet*, 17.11.2002.

[51] Haşim Söylemez, "20 Yıllık Karım Nasıl Yok Olur?", *Aksiyon*, 457, 8.9.2003.

[52] Murat Bardakçı, "Sultan Abdülmecid 150 Yılda Beri Washington'u Gözlüyor", *Hürriyet*, 18.5.2003.

[53] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 5.

[54] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 6.

[55] ibid. Vurgu benim.

[56] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 7. Vurgu benim.

[57] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 10.

[58] Bozdağ, *Saray Notları*, ss. 31-35.

[59] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 45.

[60] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 52.

[61] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 441.

[62] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 519.

[63] Bkz. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1985 (ilk baskı 1980), Abdülmecid'in kadınları için bkz. ss. 139-150, Abdülhamid'in kadınları için bkz. ss. 171.

[64] Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s. 146.

[65] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 13.

[66] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 16. Vurgu benim.

[67] Bozdağ, *Saray Notları*, ss. 36-37. Vurgu benim.

[68] Musa adırcı, *Anadolu Kentleri*, ss. 272-73; İlber Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s. 120.

[69] Ortaylı, *Yerel Yönetim Gelenegi*, s. 163.

[70] "Fotoğrafçılık", *AnaBritannica*, c. 12, ss. 323-328.

[71] Bozdağ, *Saray Notları*, ss. 58-60. Vurgu benim.

[72] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 77.

[73] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 79. Vurgu benim.

[74] Abdülkadir Karahan, *Fuzulî. Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, TC Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, s. 168. (ilk baskı İstanbul, 1949).

[75] Karahan, op.cit., s. 169.

[76] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 115.

[77] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 102.

[78] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 80, s. 243.

[79] Bozdağ, Saray Notlar, ss. 206-207.

[80] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 241, s. 384.

[81] Bozdağ, *Saray Notları*, 101.

[82] Bozdağ, *Saray Notları*, 481-482.

[83] Bozdağ, *Saray Notları*, ss. 95-96. Vurgu benim.

[84] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 256. Vurgu benim.

[85] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. i, ss. 140-141.

[86] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 393.

[87] Tahsin PaŖa, Sultan Abdülhamid. *Tahsin PaŖa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 143-144. (ilk baskı 1931).

[88] İsmet Bozdağ, *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995 (ilk baskı 1992).

[89] Bozdağ, *Harem Penceresinden*, s. 8.

[90] Bozdağ, *Harem Penceresinden*, s. 104.

[91] Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 176.

[\[92\]](#) Burak Artuner, "Borca Karşılık El Konulan Ada ve Bir Yolsuzluk Hikâyesi", *Hürriyet*, 11 Eylül 2008.

[93] Bozdağ, *Harem Penceresinden*, s. 63.

[94] İsmet Bozdağ, *Prof. Mehmet Ferit Ulusoy. Hanzade/Sürgünde Bir Şehzadenin Günlüğü*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2003. Bundan sonra Bozdağ, Hanzade.

[95] Bozdağ, *Hanzade*, s. 6.

[96] Bozdağ, *Hanzade*. s. 40.

[97] Bozdağ, *Hanzade*. s. 70.

[98] Bozdağ, *Hanzade*. s. 74.

[99] Bozdağ, *Hanzade*. s. 110.

[\[100\]](#) Bozdağ, *Hanzade*. s. 36.

[\[101\]](#) Bozdağ, *Hanzade*. s. 34.

[102] Bozdağ, *Hanzade*, ss. 90-91.

[103] Bozdağ, *Hanzade*, s. 72.

[\[104\]](#) Bozdağ, *Hanzade*, s. 73.

[105] Bozdağ, *Hanzade*, ss. 70-71.

[106] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 10.

[107] Hayri Ataş, *Yazarak Yaşamak/90 Yıldan Seçmeler*, Emre, İstanbul, 2007, s. 262.

[108] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 7.

[109] Bozdağ, *Saray Notları*, s. 9.

[\[110\]](#) Bozdağ, *Hanzade*, s. 19.

[111] İsmet Bozdağ (Mehmet Ferit Ulusoy), *Osmanlı Hanedanı Saray Notları 3*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003.

[112] Bozdağ, *Saray Notları 3*, s. 6 Vurgular, artık neyi vurguluyorlar ise, orijinalde.

[113] Şehzade Ali Vâsıf Efendi (Haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu), *Bir Şehzadenin Hatıratı/Vatan ve Menfâda Gördüklerim ve İşittiklerim*, YKY, İstanbul, 2004, s. 446.

[114] Şehzade Ali Vâsıf Efendi, op.cit., s. 414.

[116] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 26.

[117] Bozdağ, *Saray Notları* 3, ss. 28-30.

[118] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 61.

[119] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 68.

[120] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 112.

[121] Bozdağ, *Saray Notları* 3, ss. 121-123.

[122] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 161.

[123] Bozdağ, *Saray Notları* 3, s. 190.

[124] İsmet Bozdağ, *Atatürk'ten Soykırım İddialarına Cevaplar/Soykırım mı? Hodri Meydan!*, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, alıntı s. 7. Halaçoğlu'nun tutuklandığının doğru olmadığını söylemeye gerek bile duymuyorum.

[1] Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının 30.05.2008 günlü ve SP.Haz.2008/01 sayılı esas hakkındaki görüşü, s. 8. Bundan sonra *Esas Hakkındaki Görüş*.

[2] *Esas Hakkındaki Görüş*, s. 4. Vurgu benim.

[3] ibid. Vurgu benim.

[4] Zekeriya Kurşun ve Kemal Kahraman, "Derviş Vahdeti", *DİA*, c. 9, 1994, s. 199.

[5] Basında görebildiğim kadarıyla Emre Aköz de buna dikkat çekti, Emre Aköz, "Hangi Derviş", *Sabah*, 4 haziran 2008.

[6] Ayşe Hür, "Millet-i Müselleha'nın Doğuşu", *Taraf*, 12 ekim 2008. Vurgu benim.

[\[7\]](#) Tufan Türe, "Öfke Dün de Kötüydü Bugün de Kötü", *Hürriyet*, 17 ekim 2008. Vurgular orijinalde.

[8] Tarık Buğra, *Osmancık. Cihân Devletini Kuran İrâde, Şuûr ve Karakter*, Ötüken, İstanbul, 2007 (ilk basım 1982), ss. 121-122.

[9] Beşir Ayvazoğlu, "Şeyh Edebali'nin Öğütleri", *Zaman*, 10 ocak 2001.